

Prof. Dr.
KEMAL H. KARPAT

TÜRK DIŞ POLİTİKASI TARİHİ

TİMAŞ

TÜRK DIŞ POLİTİKASI TARİHİ
Prof. Dr. Kemal H. Karpat

TİMAŞ YAYINLARI | 2770
Tarih İnceleme Araştırma Dizisi | 44

GENEL YAYIN YÖNETMENİ
Emine Eroğlu

PROJE EDİTÖRÜ
Adem Koçal

EDİTÖR
Tuğçe İnceoğlu

KAPAK TASARIMI
Ravza Kızıltuğ

1. BASKI
Mayıs 2012, İstanbul

ISBN
978-605-08-0276-4

TİMAŞ YAYINLARI
Cağaloğlu, Alemdar Mahallesi,
Alaybeyoğlu Caddesi, No: 5, Fatih/İstanbul
Telefon: (0212) 511 24 24 Faks: (0212) 512 40 00
P.K. 50 Sirkeci / İstanbul

timas.com.tr
timas@timas.com.tr
facebook.com/timasyayingrubu
twitter.com/timasyayingrubu

Kültür Bakanlığı Yayıncılık
Sertifika No: 12364

BASKI VE CİLT
Sistem Matbaacılık
Yılanlı Ayazma Sok. No: 8
Davutpaşa-Topkapı/İstanbul
Telefon: (0212) 482 11 01
Matbaacılık Sertifika No: 16086

YAYIN HAKLARI
© Escrin her hakkı anlaşmalı olarak
Timaş Basım Ticaret ve Sanayi Anonim Şirketi'ne aittir.
İzinsiz yayınlanamaz. Kaynak gösterilerek alıntı yapılabilir.

TÜRK DIŞ POLİTİKASI TARİHİ

Prof. Dr. Kemal H. Karpat

Çeviren ve Yayına Hazırlayan
Güneş Ayas

Prof. Dr. KEMAL H. KARPAT

Dobruca'nın Babadağ kasabasında doğdu. İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nden mezun olduktan sonra akademik çalışmalarına New York ve Washington üniversitelerinde siyasal ve sosyal bilimler üzerine devam etti. Birleşmiş Milletler Toplumsal Araştırmalar Bölümü'ndeki görevinin ardından sırasıyla Montana Devlet Üniversitesi, New York Üniversitesi, Princeton Üniversitesi, Robert Kolej, Bilkent Üniversitesi, ODTÜ İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, AÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi, Harvard Üniversitesi, Johns Hopkins Üniversitesi, Columbia Üniversitesi ve Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales gibi eğitim kurumlarında öğretim üyeliği ve yöneticilik faaliyetlerinde bulundu. Türk Araştırmaları Derneği ile Türk Araştırmaları Kurumu'nun başkanlıklarını yaptı. Orta Asya Çalışmaları Derneği'nin kurucu başkanlığından sonra Wisconsin Üniversitesi Orta Asya Çalışmaları Programı'nın bölüm başkanlığı görevinde bulundu (1989-1995). *International Journal of Turkish Studies, Central Asian Survey ve Journal of Muslim Minority Affairs* dergilerinin yayın kurullarında yer aldı. Halen Türk Tarih Kurumu onur üyesi olan Karpat, bilimsel çalışmaları nedeniyle, Romanya Bağımsızlık Madalyası ve Bükreş Üniversitesi Dimitri Cantemir Madalyası'yla ödüllendirildi. Kendisine Romanya Ovidius Üniversitesi ve Rusya Çuvaş Milli Üniversitesi tarafından onur doktoraları verildi. Rusya Kazan Bilimler Akademisi Onursal Üyeliği, Wisconsin Üniversitesi Hilldale Ödülü ve Türk Bilimler Akademisi Ödülü'ne sahip olan Karpat 20 ülkede yayımlanmış 100'ü aşkın makaleye ve çok sayıda kitaba imza attı. Halen Wisconsin Üniversitesi Tarih Bölümü'nde öğretim üyeliği görevini sürdüren Karpat, TBMM Onur Ödülü sahibidir.

Eserlerinden bazıları: *Turkey's Politics: The Transition to a Multi-Parti System* (Princeton University Press, 1959), *Political Modernization in Japan and Turkey* (Princeton University Press, 1964), *Political and Social Thought in the Contemporary Middle East* (Preager, 1968, 1971), *Gecekondu Üzerine* (ODTÜ 1973), *Social Change and Politics in Turkey* (Brill Leiden 1973), *Osmanlı ve Dünya* (2000), *Turkey's Foreign Policy in Transition* (Leiden, 1975), *Ottoman Population 1830-1914 Demographic and Social Characteristics* (University of Wisconsin Press, 1985), *The Turks of Bulgaria: The Social-Political History of a Minority* (1990), *Ottoman Past and Today's Turkey* (Leiden 2000), *Osmanlı ve Dünya* (2000), *The Politicization of Islam: Reconstruction and Identity, State Faith and Community in the Late Ottoman State* (Oxford University Press, 2001), *Ortadoğu'da Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk,* (İmge Kitabevi Yayınları, 2002), *Osmanlı Modernleşmesi / Toplum, Kuramsal Değişim ve Nüfus,* (İmge Kitabevi Yayınları, 2002), *Türkiye ve Orta Asya* (İmge Kitabevi Yayınları, 2003), *Osmanlı'dan Günümüze Elitler ve Din* (Timaş Yayınları, 2009), *Osmanlı'dan Günümüze Kimlik ve İdeoloji* (Timaş Yayınları, 2009), *Osmanlı'dan Günümüze Edebiyat ve Toplum* (Timaş Yayınları, 2009), *Osmanlı'dan Günümüze Asker ve Siyaset* (Timaş Yayınları, 2010), *Osmanlı Nüfusu* (1830-1914) *Demografik ve Sosyal Özellikleri* (Timaş Yayınları, 2010), *Osmanlı'dan Günümüze Ortadoğu'da Millet, Milliyet, Milliyetçilik* (Timaş Yayınları, 2011), *Türk Siyasi Tarihi* (Timaş Yayınları, 2011), *Balkanlarda Osmanlı Mirası ve Milliyetçilik* (Timaş Yayınları, 2012).

İÇİNDEKİLER

BİRİNCİ BÖLÜM
OSMANLI MİRASI

1994 YILINDAN BAKILDIĞINDA AVRUPA'DA OSMANLI YÖNETİMİ 9

OSMANLI DEVLETİ'NİN ORTODOKS HIRİSTİYAN KİLİSESİ HAKKINDAKİ GÖRÜŞ VE POLİTİKALARI 69

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NUN BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NA GİRİŞİ 99

İKİNCİ BÖLÜM
CUMHURİYET DÖNEMİ DIŞ POLİTİKASI

TÜRK DIŞ POLİTİKASI: BAZI TANITICI BİLGİLER 161

ARAP-TÜRK İLİŞKİLERİ 177

TÜRKİYE'NİN ARAP DÜNYASI VE İSRAİL İLE İLİŞKİLERİ 193

KIBRIS ÜZERİNDE SAVAŞ: ENOSİS TRAJEDİSİ 225

TÜRK-SOVYET İLİŞKİLERİ 249

ESKİ SOVYET CUMHURİYETLERİNİ DÜNYA SİSTEMİYLE BÜTÜNLEŞTİRMEDE TÜRKİYE VE İRAN'IN ROLÜ 291

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
GÜNCEL YAZI VE RÖPORTAJLAR

TÜRKİYE AÇISINDAN AVRASYA 339

TÜRKİYE'NİN UZUN AVRUPA YOLCULUĞU 347

KENDİNE GÜVENEN BİR TÜRKİYE
AB'Yİ GÜÇLENDİRİR 351

ERMENİ SORUNUNU ANLAMAK İÇİN
DOĞRU YÖNTEM NE? 357

BİR MİLYON ERMENİ 1917'DE KUZEYE GÖÇTÜ 363

AVRUPA'YA İTİMADIM YOK 375

İNDEKS 389

BİRİNCİ BÖLÜM

OSMANLI MİRASI

1994 YILINDAN BAKILDIĞINDA AVRUPA'DA OSMANLI YÖNETİMİ*

1991'de SSCB'nin dağılmasını Kafkasya ve Orta Asya'da sekiz bağımsız devletin kurulması takip etti. Bunların altısında Müslümanlar ve Türkler nüfusun çoğunluğunu oluşturuyordu. Hepsinin Osmanlı Devleti'yle on dördüncü yüzyılda başlayan ve on dokuzuncu yüzyıla kadar devam eden bağları vardı. Bugün Balkanların yeniden bir uluslararası çatışma alanı olarak ortaya çıkması Batı'nın Türkiye'ye olan ilgisini yeniden alevlendirmiş durumda... Balkanlar 1878-1913 döneminin sonrasına kadar esas olarak Osmanlı toprağıydı ve Türkiye açısından stratejik, ekonomik ve kültürel önemini hep sürdürdü. Tarih öngörülmeyen ve beklenmedik şekilde Türklerin kültürel, dinsel ve siyasal mirasını yeniden canlandırdı ve Avrupa'nın çağdaş siyasetiyle iç içe geçirdi. Kafkasya ve Orta Asya, sadece kendi ayakta kalma mücadeleleri icabınca değil; aynı zamanda Asya, Avrupa ve ABD arasında yeni oluşmakta olan güç dengesinin hayati bir unsuru olarak da hızla küresel ekonomik ve siyasal sistemin ve Batı'nın bir parçası haline geliyor. Eski SSCB'nin yeni Müslüman cumhuriyetlerinin çoğu, büyük ölçüde Türkiye'nin baskısıyla Latin alfabesini kabul etmeye karar verdiler. Böylelikle, Türkiye Türkleriyle Asya'daki dindaşları arasındaki yetmiş yıldır kesintiye uğramış olan bin yıllık ilişki bambaşka bir bağlamda yeniden başladı.

---

* İlk yayınlandığı yer için bkz. "The Ottoman Rule in Europe From the Perspective of 1994", *Turkey Between East and West,* der. V. Mastny&R. C. Nation, Boulder: Westview Press, 1996.

Türkiye'yi bir istikrar vahası olarak gören Batı, ondan yeni bağımsızlığını kazanan devletler için bir demokrasi, laiklik ve hür teşebbüs modeli vazifesi görmesini bekledi. Türkiye'nin bir model olarak düşünülmesinin sebebi, Orta Asyalılar açısından taşıdığı ve geçmişte yok saymak istediği çok eskilere dayanan tarihsel, etnik ve dinsel önemin yanı sıra laik ve demokratik bir rejime ve nispeten gelişmiş bir piyasa ekonomisine sahip olmasıydı. Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü Türkiye'nin bir rol modeli olarak sahip olduğu çekiciliğe daha da ağırlık kattı.

Türk hükümeti bizzat üstlendiği veya birilerinin kendisine verdiği bu rolleri, üzerinde pek fazla düşünmeden tereddütsüz kabul etti. Kendisinden beklenen rolle geçmişte Asya'yla veya Müslümanlarla ilişkilerinin zayıf oluşu arasındaki çelişkiyi önemsemedi. Türkiye Cumhuriyeti, neredeyse daha en başından itibaren, Orta Asya ve Azeri halklarının tarihlerine, kültürlerine ve dillerine karışmadı, hatta en ufak bir ilgi bile göstermedi. Birçok Türk bölgeye yoğun ilgi gösterse de; devlet, yayılmacılıkla, Pantürkizm'le ve Panislâmizm'le suçlanmamak için, yetmiş yıl boyunca sadece Orta Asya'daki değil, Balkanlardaki Türk ve Müslümanlara da uzak kaldı.[1]

Türkiye'yi bir rol model olarak çekici kılan özelliklerin hepsi Batı'dan alınmıştı. Başka bir deyişle, Batı Türkiye'yi bu edinilmiş Batı değerlerini ve yaşam tarzlarını eski Sovyetler Birliği coğrafyasında yeni ortaya çıkan Müslüman devletler grubuna aktaracak bir istasyon olarak kullanmayı umuyordu. Orta Asya'daki bu Müslüman devletler Baltık ülkeleri gibi Hıristiyan olsaydı veya Batı daha iyi model teşkil edecek başka bir Müslüman ülke bulsaydı, büyük ihtimalle Türkiye anında gözden çıkarılırdı. Ayrıca Avrupa sanki Türklerin yetmiş yıllık aralıksız modernleşme ve Batılılaşma çabalarını yok saymaya

1 Türk hükümeti Bulgar Türklerini savunmaya, yükselen iç baskılar sebebiyle ve ancak Batı da Bulgaristan'ın yaptıklarından rahatsız olduğunu ve durumdan faydalanarak komünist rejimin insan hakları ihlallerine karşı baskı yapacağını belli ettikten sonra, oldukça geç bir tarihte, 1985'te başlamıştır. Bulgar Türkleri hakkında bkz. Kemal H. Karpat, ed. *The Turks of Bulgaria* (İstanbul, Isis, 1990).

ve Türkiye'yi köktendinciliğin, İslâmcılığın veya gerçek dünyadan ziyade hayal dünyasında yaşayan diğer sözde Batı karşıtı hareketlerin ağına düşmek üzere olan bir Müslüman ülke olarak kabul etmeye hazır gibiydi.

Soğuk Savaş sonrası dönemde Türkiye üzerinde yoğunlaşan dış politika planlarının arkasındaki temel fikir İslâm etrafında şekillendi. Türkiye'nin Müslüman olması ve Asya ve Kafkasya'daki Türk kökenli halklarla ortak bir etnik kimliği paylaşması sebebiyle Orta Asya'da bir rol oynaması beklendi ve nitekim Türkiye de bu özellikleri sayesinde bunu başarabildi. Batı, Türkiye'yi demokrasi, laiklik ve kapitalizm gibi Batılı değerleri Asya'da dindaşlarına aktarabilecek ölçüde Batılılaşmış bir ülke olarak görmeye razı olsa bile, Müslüman oldukları için Avrupa kültür ve medeniyetinin gerçek ortakları olarak görmeye razı değildi. Avrupa, ortalama olarak çoğu Türk'ün yaşamında kilit bir rol oynayan İslâm'ın, Hıristiyan muadillerinden daha liberal nitelikte, kendine özgü bir Türk kültür ve davranış karakteristiği meydana getirdiğini hiçbir zaman anlayamadı. Nitekim bugün Türkiye ancak Asyalı, Müslüman-Türk mirasını koruyarak bölgede bir rol oynayabilir.

Orta Asya ülkelerinin İslâmi kimliklerine ve etnik Türk kökenlerine büyük önem verdikleri anlaşılmaktadır. Kazakistan Komünist Partisi'nin ilk genel sekreteri Dinmukhamed Kunaev bunu özellikle vurgulamıştır.[2] Özbek Devlet Başkanı İslâm Kerimov ve yardımcıları Özbekistan'ı Türkiye'ye yaklaştıranın tarih, din ve kültür olduğunu ve Türkiye'yi bu yakınlık sebebiyle bir model olarak görmeye razı

2 1992 yılı Aralık ayının başlarında merhum Kunaev'le (Ağustos 1993'te vefat etti) evindeki görüşmemiz sırasında ona kendisini öncelikle Kazak mı, Müslüman mı, yoksa komünist mi olarak gördüğünü sordum. "Hepsi birden" diye cevap verdi, ama Allah'a inandığını da ekledi. Sonra Müslüman kıyafetleri giymiş olan dedesinin resmini gururla bana gösterdi. Resim hac dönüşü çekilmişti. Kunaev aile bağlarını ve kendi şahsi geçmişini görmezden gelemeyeceğini de belirtti ve bütün bunların kendisini Türkiye'ye yakın hissetmesine yol açtığını ifade etti. Genel sekreterlik görevinden Mihail Gorbaçov'un emriyle alınmadığını, kendisinin istifa ettiğini iddia etti.

olduklarını açıkça ifade etmiştir. Ayrıca Özbekistan "Sovyet döneminde halkın tutum ve davranışlarında, kültüründe ve adetlerinde meydana gelen büyük değişimin etkilerini de göz ardı etmeksizin bin yıllık kendine özgü devlet yapısını yeniden yapılandırmaya" niyetli görünmektedir.[3] Kırgızistan lideri Askar Akaev, anayasaya ahlaki değerlerin kaynağının İslâm olduğuna dair bir ibare konulmasını teklif etmiş ve tıpkı Kerimov gibi o da umreye gitmiştir. Bu arada, merhum Turgut Özal dışında hiçbir Türk padişah veya devlet başkanının görevi başındayken Mekke'ye gitmediğini belirtmeliyiz.

Türkiye, Azerbaycan ve Orta Asya arasındaki tarihsel ve İslâmi ilişkiler ve Orta Asya'nın değişim ve modernleşme yönündeki kararlılığı, Türkiye Türkleriyle yeni bağımsızlığını kazanan devletler arasında sağlam bir işbirliği yapısının temellerini atmaktadır (Azerbaycan'da Ebulfez Elçibey'in devrilmesi Türkiye'nin bölgedeki konumuna ağır bir darbe vursa da, Orta Asya ve Kafkasya'da gelecekte kurulacak ilişkilerin temellerini ortadan kaldırmamıştır). Kısacası Türkiye ne İslâm'dan ve Türklükten ne de Batı tarzı modernleşmeden vazgeçebilir. Modernleşme idealine bağlılık modern Türkiye'nin yaşamında her zaman belirleyici oldu ve hâlâ da olmaya devam etmektedir. Atatürk tarafından sürekli olarak vurgulanan bu ideal, 1924 Anayasası'na da cumhuriyetin altı ilkesinden biri olan "inkılapçılık (devrimcilik)" adıyla girmiştir. Bugün, Batı kaynaklı modernleşme ve ilerleme fikirleri toplumun kültürünün ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir ve nasıl ki Türkiye'yi İslâm'dan vazgeçirmek mümkün değilse bu fikirlerden vazgeçirmek de mümkün değildir.

Türkiye'nin Orta Asya ve Kafkasya'da oynayacağı rolle ilgili tartışma, Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne (o zamanlar Avrupa Topluluğu'na) tam üye olarak kabul edilip edilmeyeceğiyle ilgili tartışmayla çok yakından ilgiliydi. Türkiye'nin üyelik başvurusu yıllarca askıya alındı ve daha sonra ülkenin düşük ekonomik gelişme düzeyi, yüksek enflasyonu, düşük vergi gelirleri, yüksek devlet harcamaları, devlet

3 Kerimov ve Akaev'in bu konudaki açıklamaları için bkz. *Foreign Broadcasting Information Service* (Central Eurasia), 27 Aralık 1991 ve 11 Mart 1993.

sektörünün çok büyük oluşu ve insan hakları ihlalleri gibi konular gerekçe gösterilerek esastan reddedildi. Ne var ki Avrupa'nın Türkiye'yi kabul etmemesinin esas sebebi ekonomi değildi. Ian O. Lesser'ın söylediği gibi: "Avrupalılar için temel mesele şudur: Avrupa elli yedi milyonluk bir Müslüman ülkeyi gönül rahatlığıyla kabul edebilir mi, edemez mi, dahası etmeli midir, etmemeli midir? Ayrıca bu konunun, Batı Avrupa'da, bilhassa Mağrip ve Türkiye'den gelen Müslüman göçmenlere karşı hoşgörüsüzlüğün ve yabancı düşmanlığının tırmandığı bir dönemde gündeme gelmesi de manidardır."[4]

Nitekim Avrupa, Vatikan'ın üstü örtülü onayıyla Doğu Avrupa ülkelerine sıcak duygularla kollarını açarken, elli yıllık dostluğu hiçe sayarak Türkiye'yi Avrupa Topluluğu içinde gerçek bir ortak olarak görmeye razı olmamıştır. Dolayısıyla, Batı kendi çıkarları gerektirdiğinde Türkiye'nin potansiyelini ve kendine has özelliklerini ön plana çıkarmakta; buna karşılık Türkiye, kendi millî çıkarları söz konusu olduğunda bile, talimatlara uygun hareket etmediğinde hemen onu eleştirmeye ve cezalandırmaya başlamaktadır. Batı, daha önce Hıristiyan azınlıkların "haklarını" kullanarak Osmanlı İmparatorluğu'nu parçalamasına benzer bir şekilde, bugün de Türklere diz çöktürmek için Kürt sorununu kullanmaktadır. Öte yandan, Türk dış politikası da entelektüel zayıflığı yüzünden hata yapmaktadır. Türkiye'nin liderleri, devlet gemisini, hem Avrupa'ya hem de Ortadoğu'ya ait olduklarını iddia ederek her ikisine de uzak kalacak şekilde idare etmişlerdir. Dolayısıyla Türkler sonunda dünyanın dinsel, kültürel ve etnik haritasında kendi konumlarını tanımlayamaz, daha doğrusu tanımlamak istemez hale gelmişlerdir. Bugün Türkiye, Batı medeniyetine yönelmiş bir Müslüman ülkedir ve yeni "ihtida etmiş" olmanın verdiği heyecanla Müslümanlar arasında yeni inancını (laiklik, demokrasi, etnik milliyetçilik) yaymaya hazırdır. Lakin kültürel ve tarihsel konumunun belirsiz olması sebebiyle bu rolü yerine getirememektedir.

4 Graham Fuller ve Ian O. Lesser (Paul B. Henze ve J. F. Brown ile birlikte), *Turkey's New Geopolitics* (Boulder: Westview, 1993), s. 105.

BİR İMAJIN OLUŞUMU

Çeşitli etnik ve lengüistik gruplara mensup Türkler, hep birlikte, üçüncü yüzyılda (belki daha da önce) sanki görünmez bir mıknatısın çekim kuvvetine kapılmışçasına Batı'ya, Avrupa'ya doğru hareket etmeye başladılar. Hunlar, Peçenekler, Kumanlar (Kıpçaklar), Uzlar ve son olarak üçüncü yüzyılda Tatarlar (Moğollar) Karadeniz'in kuzeyindeki yolu takip ederek batıya geldiler. Bunların birçoğu vaftiz olarak Ortodoks Hıristiyanlığı benimsediler (Kumanların ana gövdesi Katolik oldu) ve hızla asimile oldular. Öyle ki Orta ve Güneydoğu Avrupa'nın yerel halklarında bunların tek bir izi bile kalmadı. On üçüncü yüzyıldaki Altın Ordu fetihlerinden sonra veya daha önce Müslüman olanlar (örneğin Bulgarlar 880 yılında İslâm'ı kabul ettiler) Orta Asya'da kaldılar veya Uralların doğusuna çekildiler. Batı için din, daha en başından itibaren "onlar" (Türkler) ile "biz"i (Hıristiyanlar) ayıran temel ölçüttü.

Türklerin güney kolu daha sekizinci yüzyılda göçebe aşiretler olarak Anadolu'ya varmaya başladı. İslâm'ı kabul etmemiş veya temel kimlikleri haline getirecek kadar içselleştirmemiş olanlar Hıristiyanlığı kabul etti ve bunların bazıları, örneğin Karamanlılar, Türkçe konuşmayı sürdürmekle birlikte Rum olarak görüldüler. 1926'da bu insanlar Yunanistan'daki (Girit'in) Türklerle mübadele edildiler ki bunların bir kısmı aslında Müslümanlığı kabul etmiş Rumlardı. Dolayısıyla görüldüğü üzere milliyeti belirleyen dindi. Türklerin büyük çoğunluğu 950 yılı civarında kitlesel olarak Müslümanlığı kabul etmelerinden sonra onuncu ve on birinci yüzyılda Anadolu'ya yerleştiler. Selçuklu sultanı Alparslan'ın 1071'de Malazgirt Savaşı'nda Bizans İmparatoru'nu yenilgiye uğratıp Kudüs'e doğru ilerlemesinden sonra (ki bunlar dinî heyecandan ziyade siyasal ve ekonomik hesaplara dayanan adımlardı) olumsuz bir İslâm imajı, son derece kuvvetli bir şekilde yeniden gündeme geldi.

Sekizinci yüzyılda Damaskoslu (Şam) Ioannes, Hazreti Muhammed'in Hıristiyanlığa düşman sahte bir peygamber olduğunu ve onun takipçilerinin ahlaksız, sapkın ve yozlaşmış bir yolu takip

ettiğini belirtmişti. Dolayısıyla Türkler zaten hâlihazırda mevcut olan olumsuz bir Müslüman imajının bir parçası haline geldiler. Bu imaj ileri tarihlerde zaman zaman yeniden diriltildi, pekiştirildi ve şartları dikkate almaksızın her seferinde yeni argümanlarla ortaya sürüldü.[5] Anadolu'daki Haçlı ilerleyişini Türklerin durdurmuş olması ve daha sonra Zengi, Nureddin (ki Selahattin Eyyübi ona tâbiydi) ve Kutuz gibi sultanların Haçlıları Suriye ve Mısır'dan çıkartması gibi olgular da hiç şüphe yok ki Türkleri Avrupalılara sevdirecek şeyler değildi.

Osmanlı Devleti'ni kuran Türklerin batıya göç etme sebebi Hıristiyanlarla karşı karşıya gelmek değil, Moğolların baskısından kaçmaktı. 1354'te Türkler Orhan Gazi'nin Bizanslı kayınpederinin Konstantinopol tahtına çıkmasına yardım etmek amacıyla Balkanlara geçtiler. Zamanla ilk Osmanlı sultanları ve onların silah arkadaşları (ki bunların bazıları, örneğin Mihaloğulları, Rum'du) *gazi* adını aldılar ve batıdaki topraklara yönelik fetih savaşlarını meşrulaştırmak amacıyla *gazavat* ideolojisini benimsediler.[6] Ne var ki, Türklerin Balkanlarda fethettikleri yerler Doğu Roma İmparatorluğu'nun topraklarıydı. Burası aynı zamanda dördüncü Haçlı seferleri sayesinde Ortaçağ'daki devletlerini yeniden kurmuş olan Bulgar, Sırp ve diğer grupların çekişme sahasıydı. Haçlı seferleri yarımadayı perişan etmiş;

---

5 Brandon H. Beck'in şu ifadesi kadim geçmişte oluşturulmuş imajların ne kadar kalıcı bir etkiye sahip olduğunu çarpıcı bir şekilde göstermektedir: "Bugün Türkiye'yi ziyaret eden biri... şahsen dostça ve sıcak bir şekilde karşılanacaktır... Yine de daha önce yazılıp çizilenlerle ilgili aklında oluşan bazı şeyler olmaksızın Sirkeci Garı'ndan veya Yeşilköy'deki havaalanından adımını atması pek de kolay değildir." *From the Rising of the Sun-English Images of the Ottoman Empire to 1715* (New York: Peter Lang Publishing, 1987), s. IX-X.

6 Paul Wittek, *The Rise of the Ottoman Empire* (Londra: Royal Asiatic Society, 1938); Fuat Köprülü, *Les Origines de l'Empire Ottoman* (Paris: E. De Boccard, 1935). Köprülü'nün çalışmasının Türkçe ve İngilizce versiyonları da vardır; W. L. Langer ve R. P. Blake, "The Rise of the Ottoman Turks and its Historical Background", *American Historical Review* XXXVII (Nisan 1932): 468-505. Türklerin zamanla Bizans'a nasıl sızdıklarını gösteren bir çalışma için bkz. R. S. Atabinen, "Les Turcs à Constantinople du V au XV Siécle", *Revue D'Historie Diplomatique* (Ekim-Aralik 1953): 338-364.

Konstantinopol'ü işgal eden Haçlılar, altmış yıl boyunca Rumları Katolik yapmaya çalışıp durmuşlardı. Dolayısıyla Türk fethi sadece Balkanları Batı hâkimiyetinden kurtarmakla ve bugün Yunanistan'ı oluşturan topraklarda feodal düzene son vermekle kalmadı, Ortodoks Hıristiyanlığın varlığını da güvence altına aldı. Böylece Türkler istemeden Ortodoks Hıristiyanlıkla Roma arasındaki mücadeleye bulaşmış oldular ve bir süre sonra da bu hizipleşmeyi sürekli hale getirmekle suçlandılar.

Ortodoks Hıristiyanların beslediği iyi duygular, Türklere Batı Hıristiyanlığına karşı müttefikler kazandırdı ve yarımadadaki Türk egemenliğinin güçlenmesine yardım etti. Niğbolu (1396) ve Varna (1444) gibi Batı tarafından düzenlenen çeşitli Haçlı saldırılarının başarısızlıkla sonuçlanması, Türklerin savaş becerileri kadar yerli Hıristiyan nüfusun Batı'ya karşı beslediği husumetten de kaynaklanıyordu. Bilhassa birçok Rum "Papa'nın külahındansa Padişah'ın sarığını" yeğlediğini açıkça ifade ediyordu. Bazı Rum Ortodoks piskoposları, örneğin Antakyalı Anthimos, on sekizinci yüzyılda bile Türk padişahının Ortodoks Hıristiyanları korusun ve gözetsin diye Tanrı tarafından gönderilmiş bir armağan olduğunu yazabiliyordu.

Ortodoks Kilisesi, Roma'yla birleşmeyi ve Roma'ya tâbi olmayı savunan birlik yanlılarıyla, birleşmeye karşı çıkan ve Türklerden yana olan "milliyetçiler" arasında ikiye bölündü. Bizans'ı yönetenlerin 1439'da toplanan hayati öneme sahip Floransa Konsili'nde Roma'yla birleşmeyi kabul etmesi bölünmeyi daha da derinleştirdi. Bu durum yeni Osmanlı padişahı II. Mehmet'i (1451-1481) olası bir Batı işgalinden önce davranıp Konstantinopol'ü fethetmeye (1453) yöneltti. Böylelikle Türkler, aslında hiç böyle bir amaçları olmamasına karşın, Doğu ve Batı kiliseleri arasındaki 500 yıllık çetin mücadeleye müdahil olmuş ve iki kilisenin birleşmesine mani olmuşlardı. En azından görünüş buydu. Günümüzde Yunanistan'ın Türkiye'nin Avrupa'yla bütünleşmesini engellemek için sarf ettiği çabalar, bu açıdan bakıldığında, bölge tarihinin son derece ironik bir şekilde geri dönüşü olarak görülebilir.

İtalya'ya kaçan Yunan âlimleri aracılığıyla dört bir yana yayılan ve taraflı bir gözle aktarılan bu olaylar Hıristiyanlığın düşmanı Türk imajını daha da pekiştirdi. Yunan âlimleri sonunda Moskova Sarayı'na ulaştılar ve Çar'dan İkinci Roma'yı "kurtarma" sözü aldılar. III. Ivan zaten o sırada Zoe Paleologus ile evlenmiş ve Moskova'nın Üçüncü Roma olduğu iddiasını benimsemişti (Bugün, İstanbul'daki Rum Patriği, yeniden Hıristiyanlaşmış bir Rusya'nın Türklere karşı Ortodoksların savunucusu olarak üstlendiği geleneksel rolü yeniden üzerine alacağı ve böylelikle yeniden dirilttiği emperyalist Rus milliyetçiliğini de maskeleyebileceği ümidiyle, Rusya'da kendine ortak aramaktadır).

Yüzyıllardan beri Balkanlarda ayrıcalıklı bir ticari konuma sahip olan Venediklilerin yerine zorla yerel Osmanlı tüccar ve toprak sahiplerinin geçirilmesi, durumu daha da sıkıntılı hale getirdi. Venedik, Roma Kilisesi'nin müttefiki haline geldi ve Haçlıları finanse etmeye başladı. Bu şehir devleti on sekizinci yüzyılın ortalarına kadar Balkan ve Akdeniz siyasetinde faal bir oyuncu olarak etkisini sürdürdü ve Akdeniz'in belli başlı limanlarındaki konsolosları (*bailos*) sayesinde Avrupa'nın Osmanlı meseleleri hakkındaki temel istihbarat kaynağı oldu. Türkler de İtalya'da kendi temsilcilerini bulundurma hakkına sahiplerdi. Katolikler kendi topraklarında Müslüman ve Türk görmeye o kadar karşıydılar ki, Türkler Ancona gibi belli başlı İtalyan limanlarındaki ticari çıkarlarını savunmak için, buralara çoğu Balkan kökenli olan Hıristiyan elçiler göndermek zorunda kaldılar. On sekizinci yüzyılda, nihayet Habsburglar Müslümanların Viyana'da çalışmalarına izin verdiler. Osmanlı Devleti'nin Viyana'daki doksan civarında ticari temsilcisinin yirmi kadarı Müslüman'dı. Bunların arasında Türkler de vardı.

Yüz elli yıldan biraz uzun bir süre içinde, yani Osman'ın 1286'da (veya adına para bastığı 1299'da) küçük Osmanlı Beyliği'ni kurmasından II. Mehmet'in Konstantinopol'ü fethetmesine kadar,

Rumeli'nin neredeyse tamamı Türklerin eline geçti.[7] Fetihten sonra Konstantinopol'ün Doğu Roma İmparatorluğu topraklarının idari başkenti olarak konumu yeniden tasdik edildi ve şehir "İstanbul" adını aldı (İstanbul ismi aslında "çok sayıda Müslüman'ın şehri" anlamındaki "İslâmbol" sözcüğüne değil, Rumca "şehre" anlamına gelen "İs-t-an polis" ifadesine dayanmaktadır). Slavlar ona "Çargrad" dediler, zira Konstantinopol'ü elinde tutan, Balkanların ve Anadolu'nun hâkimi olarak görülüyordu. Bu fetih, Hıristiyan dünyasında büyük bir öfkeye yol açsa da, onu Yunanların Roma karşıtı dinî hizipçiliği sebebiyle verilen ilahi bir ceza olarak görenler de vardı. Türkler, Balkanlarda yaşayan Hıristiyanları Müslüman yapmaya çalışmadılar (Boşnaklar, Bulgar Bogomilleri ve büyük ölçüde Arnavutlar kendi istekleriyle Müslüman oldular); aksine yarımadanın karışık nüfuslu yapısını dikkate alan ve bunu 1878'e kadar olduğu gibi koruyan çoğulcu bir kültürel ve dinî sistem kurdular. 1878'den sonra ise Balkanlarda yeni kurulan devletler, belki de Bulgar Devlet Başkanı Todor Jivkov'un *edinstvo* (birlik) kavramıyla en iyi şekilde tanımladığı, en kalabalık etnik grubun diğerleri karşısındaki üstünlüğüne dayanan bir siyaseti benimsediler ki Jivkov örneğinde bunun anlamı etnik Bulgarların diğer bütün etnik gruplara üstün sayılmasıydı.

Gerçekten de Osmanlı İmparatorluğu çok dengeli bir sosyo-ekonomik ve siyasal yapı ile çoğulcu bir kültürel-dinî korporatist temel inşa etti ve II. Mehmet zamanında (1451-81) bunu yasalaştırdı. Şekli olarak dinî fetvalar tarafından tasdik edilmekle birlikte özünde laik düzenlemelerden başka bir şey olmayan *kanunnameler* aracılığıyla gerçekleştirilen bu yasalaşma faaliyeti, imparatorluğun çöküşüne kadar varlığını sürdüren Osmanlı anayasal düzeninin temelini oluşturdu.[8] Besbelli ki Yunan kökenli Romen tarihçi Nicolae Iorga'nın bir zamanlar ileri sürdüğü gibi bir *Byzance après Byzance* (Bizans

7 Elizabeth A. Zachariadou, *Romania and the Turks* (c. 1300-c.1500), (Londra Variorum Reprints, 1985).

8 Bkz. Halil İnalcık, *Fatih Devri Üzerine Tetkikler ve Vesikalar* (Ankara, TTK, 1954) ve N. Itzkowitz ve C. Imber, çev. *The Ottoman Empire: The Classical Age 1300-1600* (New York: Praeger, 1973), s. 66-75.

sonrası Bizans) değil, özel olarak Balkanların ve Anadolu'nun çok kavimli, çok dinli yapısına uygun olarak oluşturulmuş yeni bir Türk-Müslüman düzeni söz konusuydu. On dokuzuncu yüzyıl reformları II. Mehmet'in anayasal düzeninin yeniden gözden geçirilmesinden başka bir şey değildi.[9] (On dokuzuncu yüzyılda Fuad Paşa'nın Lübnan'da kurduğu benzer nitelikteki çok dinli düzen 1975'e kadar devam etti.)

Dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu, II. Mehmet döneminde Doğu Akdeniz'de hâkim bölgesel güç haline geldi. II. Mehmet ve halefi II. Beyazıt (1481-1512) Karadeniz'i bir nevi Osmanlı *mare nostrum*'u haline getirerek imparatorluğun kuzey cenahını kuvvetlendirdiler. Bu askerî adımlar atılırken, Doğu Akdeniz'de Venediklilerle Cenevizlilerin yerini Fransa ve İngiltere'nin ticari egemenliği aldı, tüccar ve zanaatkârlardan oluşan devletin hizmetinde güçlü bir Osmanlı orta sınıfı meydana geldi.

Bu birinci dönemde Osmanlı İmparatorluğu ile Batı Avrupa arasındaki karşılaşmalar (önemini kaybeden İtalyan şehir devletleri bir yana bırakılırsa) münferit ve tesadüfi nitelikteydi. İspanya ve Portekiz'den kovulan ve ilk olarak II. Mehmet tarafından Osmanlı topraklarına davet edilen Yahudiler, Avrupa'yla ilgili mükemmel bir bilgi kaynağı olmalarının yanı sıra, tüccar, zanaatkâr ve serbest meslek sahiplerinden oluşan vasıflı bir insan havuzu sağladılar. II. Mehmet, Papa'ya yazdığı bir mektupta kayzer, han ve sultan unvanlarını kullanarak Papa'nın siyaseten Osmanlı gücüne tâbi olmasını talep etti. Buna karşılık Papa ise Türklerle uzlaşmanın birinci şartı olarak padişahın Hıristiyanlığı kabul etmesi gerektiğini vurguladı. Gentile Bellini tarafından kurulan resim okulunu saymazsak, Papa ile II. Mehmet arasındaki mektuplaşmadan kalıcı bir sonuç çıkmadı. Yirminci yüzyılda İslâm'ın vahye dayanan bir din olduğunu kabul

9 II. Mehmet hakkında en kapsamlı değerlendirme, bütün kusurlarına karşın, hâlâ Babinger'e aittir. Bkz. Franz Babinger, *Mehmed the Conqueror and His Time* (Princeton: Princeton University Press, 1953). Kitabın genişletilmiş İtalyanca, Fransızca ve İngilizce çevirileri de vardır.

edene dek (bu da fark edilmeyen ve sonradan unutulan bir adımdı) Papalık İslâm'ın ve Türklerin amansız düşmanı olmaya devam etti.

OSMANLI DEVLETİ'NİN ORTA ASYA VE AVRUPA'YLA İLİŞKİLERİ

1526'da Macaristan'ın fethedilmesi, 1529'da Viyana'nın ilk kez kuşatılması ve Macaristan'ın Osmanlı topraklarına katılarak 1541'de padişahın tayin ettiği bir beylerbeyi tarafından yönetilen bir *paşalık* haline gelmesi, Osmanlı İmparatorluğu'nu Habsburglarla doğrudan çatışma içine soktu ve onu bir anda Avrupa siyasetinin faal bir oyuncusu haline getirdi. Macaristan yüzyıllar boyunca Orta Avrupa'nın doğusunda Katolikliğin başlıca merkezi olmuş ve Balkanlarda aktif bir şekilde güç ve nüfuz mücadelesine girişmişti. Habsburglar her zamanki yöntemlerine başvurarak Macar hanedanıyla evlilik bağı kurmak suretiyle Macaristan'da hak iddia ettiler. Sonunda, Kral Louis'nin 1526'daki Mohaç Meydan Savaşı'nda ölmesinin ardından, Habsburg hanedanı mensubu olan kayınbiraderi Ferdinand (V. Şarlken'in kardeşi) Bohemyalı soylulara rüşvet vererek kendini kral seçtirtmeyi başardı. Yanoş Zapolya önderliğindeki milliyetçi Macar soyluları ona karşı çıktı. Akabinde Zapolya Türk tarafına geçse de, bu durum Türklerin imajını düzeltmeye yetmedi. Dolayısıyla, Avrupa'nın en kuvvetli iki hükümdarı olan Kanuni Sultan Süleyman (1520-66) ile 1519'da Kutsal Roma İmparatorluğu'nun başına geçen V. Şarlken kendilerini kıyasıya bir rekabetin içinde buldular. Her ne kadar Hıristiyanlıkla Müslümanlık arasında bir savaş gibi gözükse de aslında bu, bir güç mücadelesinden başka bir şey değildi. 1918'de her iki imparatorluğun yıkılmasına kadar devam eden Osmanlı-Habsburg rekabeti Avrupa tarihi açısından son derece büyük bir önem taşıyordu.

Sultan Süleyman Orta Avrupa'ya ilerlediği sırada İran'ın meydan okuyuşuyla karşılaştı. İran'ın Şii hükümdarları, 1514'te ağır bir yenilgi almış olmalarına karşın yeniden toparlanmışlar, Türklere meydan okumaya devam ediyorlardı (1925'e kadar bütün İran hükümdarları

Türk kökenli olsa da din kavmiyetten daha baskın çıktı). Türkler 1516-1517'de Suriye ve Mısır'ı fethedip Kutsal Topraklar'ın denetimini ele geçirerek Sünni İslâm'ın baş destekçisi ve savunucusu olarak konumlarını pekiştirdiler. Aslında bu, on birinci yüzyılda Selçukluların lideri Tuğrul Bey'in 1055'te Bağdat'taki halifeyi Büveyhoğulları'nın elinden kurtarıp Müslüman ümmetinin en yüksek yöneticisi olarak yeniden tahtına oturtmasıyla başlayan bir roldü. Güvenilir kaynaklara göre Sultan Selim, Suriye ve Mısır'ı fethettikten sonra, muhtemelen 1517 yılı civarında bir tarihte Halife Mütevekkil'i İstanbul'a davet etmiş ve halife unvanını padişah olarak kendi üzerine almıştı.[10] Böylece Osmanlı padişahı resmen Müslüman ümmetinin başı haline gelmişti. Ancak Peygamber'in ailesinden, yani Kureyş soyundan gelmedikleri için hiçbir zaman tam anlamıyla halife olduklarını iddia etmediler. Osmanlı padişahlarının resmî unvanı, "hilafetin sığınağı" anlamına gelen *hilafet penahî* idi (Osmanlı padişahlarının, on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısına, bilhassa da Abdülhamit döneminde hilafetin Batı tehdidine karşı güçlü bir dayanak haline gelmesine kadar halife unvanını nadiren kullanmalarının sebebi belki de budur). Halife, Mekke ve Medine'yi düzgün şartlar altında tutmak ve Müslümanlığın Kutsal Toprakları'na *hac* veya *umre* ziyareti gerçekleştirmek isteyen bütün Müslümanların buraya serbestçe ulaşmalarını temin etmekle yükümlüydü.

On altıncı yüzyılın başlarında Şiiliğin İran'da bir devlet dini olarak ortaya çıkması Osmanlılarla Orta Asya Türkleri arasındaki eski etnik ilişkilere yeni bir siyasal boyut kazandırdı. Osmanlı Türklerinin benimsedikleri ilk Müslümanlık, mistik popüler tarikatların hâkim pozisyonundan dolayı, dili esasen Türkçe (Balkanlarda Slavca) veya Farsça (Buhara ve Semerkant'ın bazı yerlerinde) olan bir "uç dini" niteliğindeydi. Esasen Ahmet Yesevi (ö. 1166) ve takipçileri tarafından

10 Halifeliğin bu şekilde resmen Osmanlı hanedanına geçip geçmediği uzun müddet tartışılmıştır. Osmanlı hükümeti 1880'lerde halifeliğin Osmanlı'ya geçişiyle ilgili belgenin mevcut olduğuna ve her yıl İstanbul halkı tarafından görüldüğüne dair resmî bir açıklama yapmıştır.

geliştirilen bu mistik popüler Müslümanlık, her ne kadar Türkler İslâm'ın temel esaslarına bağlı kaldılarsa da, şaman ritüellerini de içinde barındıran yerli kültürün İslâm'ın içinde özümsenmesiyle oluşmuştu. Göç eden Türk aşiretleri tarafından Anadolu'ya getirilen ve Hacı Bektaş Veli, Sarı Saltuk ve Yunus Emre gibi şahsiyetler tarafından yayılan din, bahsedilen bu Türkleşmiş, serbest ve hümanist İslâm'dı. Sarı Saltuk'un Balkanlarda İslâmiyet'i yayarken yaptığı kahramanlıkları anlatan ve Fatih Sultan Mehmet'in oğlu Cem Sultan'ın emriyle kitap haline getirilen *Saltukname*, Sarı Saltuk'u Yesevi'nin takipçisi olarak sunmaktaydı. Yine Yesevi'yle bağlantılı olan Bahaeddin Nakşibendi (1318-1389) bu Orta Asya İslâm'ına, Yesevi'nin aralarında en çok faaliyet gösterdiği göçebelerden ziyade şehirli kesime daha uygun gelen sistematik ve geleneksel bir yorum kazandırdı.

On dördüncü yüzyıldan itibaren yüzlerce, hatta binlerce Nakşibendi şeyhi Anadolu ve Balkanlarda vaazlar verip tekke ve zaviyeler kurdu. Bunun sonucunda birçok Türk, dinî ilimlerin yanı sıra Orta Asya'nın çok ileri gittiği doğa bilimlerini öğrenmek için Buhara ve Semerkant'taki meşhur okullara gittiler. Müslümanların günümüzde "Araplara" ve "Farslara" isnat edilen felsefe, matematik ve tıp alanındaki keşifleri; İbn Sina, Farabi ve Biruni gibi hocaların tedrisatından geçmiş Orta Asyalılara aitti. Osmanlı rasathanesini kuran Ali Kuşçu Timurlenk'in torunu Uluğ Bey'in dostu ve meslektaşıydı. Uluğ Bey gökbilimci olmasının yanı sıra Semerkant'ın da hükümdarıydı. Çalışmalarını yürütmüş olduğu yerde kurulan müzede, kullandığı teleskop ve yaptığı matematik çalışmaları görülebilmektedir.

Şii İran'ın Şah İsmail (ö. 1525) liderliğinde yükselişe geçmesi, Muhammed Şeyban liderliğinde ilk Özbek devletini kuran Şeybanileri Osmanlı desteği aramaya itti (Şeyban ismi Cengiz Han'ın en büyük oğlu Cuci'nin soyundan gelen Şiban'dan gelir ve Orta Asya'da belli bir siyasal emperyal devamlılığın göstergesidir). 1405'te Timur'un ölümünün ardından Timur İmparatorluğu'nun yıkılmasıyla Kazaklar ve Özbekler proto etnik-millî gruplar olarak ortaya çıktılar. Timur Orta Asya'nın etnik Türk karakterini ön plana çıkarmış ve Orta

Asya'nın Türkî elitlerinin *lingua franca*'sı olan ve zamanla Farsçanın yerini alarak çeşitli şekillerde yirminci yüzyıla kadar varlığını sürdüren Çağataycanın temellerini atmıştı. Böylelikle on beşinci yüzyılda dil ve kültür düzeyinde başlayan Türk-İran cepheleşmesi on altıncı yüzyılda dinî bir boyut kazandı. Orta Asya'nın büyük bir kısmını idare eden Özbek hükümdarlar, bilhassa II. Abdullah (1561'den sonra *de facto* hükümdar) ve onun amcası olan Pir Muhammed durmadan saldırdıkları İran'a karşı Osmanlı desteği aradılar.

Osmanlı padişahları İran hükümdarları üzerindeki baskılarını artırmak için Özbeklerden yoğun olarak faydalandılar ve 1557-59'da bilhassa Özbek hükümdarların ısrarı sonucunda, 1556'da Rusya tarafından ele geçirilmiş olan Astrahan yolunu açarak Orta Asyalı hacıların Mekke'ye gitmelerini mümkün kılmak amacıyla bir Rusya seferi düzenlediler. Özbekler ve Osmanlılar arasında karşılıklı elçiler gönderme geleneği yüzyıllarca sürdü. 1914'te bile Buhara ve Hive, 1860'ların ortalarından sonra Rus koruması altına girmek zorunda kalmış olmalarına karşın, İstanbul'da diplomatik temsilci bulundurmaya devam ediyorlardı. Bu görevi genellikle İstanbul'daki Özbekler Tekkesi'nin şeyhi yerine getirmekteydi. Orta Asyalıların bu diplomatik geleneği cumhuriyet ilkeleri doğrultusunda "Türkleşmelerinden" sonra bile devam etti. Son Özbekler şeyhinin bir akrabası 1930'da Türk-Amerikan ilişkilerinin kurulmasından sonra Türkiye Cumhuriyeti'nin Washington'daki Birinci Büyükelçiliği görevine atandı. Türk büyükelçisinin oğullarından biri olan Ahmet Ertegün, ABD'de yaşayan önde gelen Türk Amerikalılardan biridir.

Osmanlı Türkleriyle Orta Asya arasındaki ilişkiler kabaca 1100 yılından 1917-18'e kadar sürekli, yoğun ve çok yönlüydü. Öyle ki on sekizinci ve on dokuzuncu yüzyıllarda bazı Orta Asya hükümdarları kendi yönetimlerini meşrulaştırmak için Osmanlı padişahından tahta çıkmalarını onaylamalarını istediler. Kaşgarlı (şu an Çin'deki Sincan özerk bölgesi sınırları içinde) Yakup Bey (ö. 1877) gibi bazıları Osmanlı parası basmayı ve Cuma hutbesinde bir üst merci olarak Osmanlı padişahının adını anmayı bile kabul ettiler. Bugün, Türkiye Türkleriyle Orta Asya arasındaki tarihsel ilişkiler yeniden canlandık-

ça, efsanevi geleneksel şahsiyetler de millileştiriliyor. Ahmet Yesevi bir Kazak millî kahramanı haline gelmiş durumda, Özbekler de Nakşibendi'yi benimsediler. Çünkü bu büyük bilgelerin türbeleri Kazakların ve Özbeklerin millî sınırları içinde bulunuyordu. Yesevi Türkistan'da Timur tarafından inşa edilmiş olan muhteşem bir türbede yatıyor (türbe Türkiye'nin desteğiyle Türk mimarları tarafından onarıldı), Nakşibendi ise Özbekistan'daki Buhara yakınlarında bulunan kendi köyünde. Türkistan'da (Yesevi'nin adını aldığı Yesi'de) Kazakistan devletinin himayesinde bütün Türkler için bir Yesevi Üniversitesi kuruldu.

Türkler ve Avrupalılar arasındaki cepheleşmenin ardında yatan kültürel-dinî temellerde fevkalade değişmeler meydana geldi. 1515-1541 öncesinde cepheleşme Balkan sınırlarının çok da uzağında değildi. Ne var ki kavga Orta Avrupa ve Batı Akdeniz'e taşınınca; II. Pius, X. Leo ve V. Pius gibi papalar tarafından uzun zamandır ifade edilmekte olan görüş yeniden itibar kazandı. Buna göre Türkler Macaristan'ı fethederse, Almanların ve İtalyanların çok geçmeden onlara boyun eğeceğine ve Hıristiyan inancının yok olacağına inanılıyordu. Sonuçta Papalık, Batı Avrupa ve İspanya'da zaten tartışmalı olan hâkimiyetlerini meşrulaştırmak için Türklere karşı giriştikleri mücadeleyi Hıristiyanlığın İslâm karşısındaki ölüm-kalım savaşı olarak sunan Habsburglarla sağlam bir ittifak içine girdi. Osmanlılarla Habsburglar arasındaki askerî mücadele, Avrupa'daki kitapçıları dolduran binlerce Türk düşmanı kitap, kitapçık, oyun ve resmin de gösterdiği gibi, dinî ve kültürel boyutlar kazandı.[11]

11 Bu literatür sayısız incelemeye konu olmuştur. Bu konuda belki de en iyi ve benzersiz kaynak Normal Daniel'in kitabıdır. Bkz. *Islam, Europe and Empire* (Edinburgh: The University Press, 1966). Ayrıca bkz. C. D. Rouillard, *The Turk in French History: Thought and Literature*, 1520-1660 (Paris: Boivin, 1940); C. Chew, *The Crescent and the Rose* (New York: Oxford University Press, 1937); J. W. Bohnstedt, "The Infidel Scourge of God: The Turkish Menace as Seen by the Pamphleteers of the Reformation Era", *Transactions of the American Philosophical Society* LVIII, no. 9 (1958).

Avrupa'nın iki dev hükümdarı V. Şarlken ile Sultan Süleyman arasında büyük bir mücadele yaşanırken reform hareketleri başlamış, yükselişe geçen Fransa ve İngiltere ile Türkler arasında yeni ticari-askerî ilişkiler kurulmuştu. Zamanla bu yeni durum Osmanlı-Habsburg mücadelesini gölgede bıraktı. Batılı yazarlar Türklerin yeni bir Avrupa'nın oluşumuna katkılarını, tamamen kendi çıkarlarıyla ilgili olduğu gerekçesiyle görmezden gelmişlerdir. Her ne kadar Osmanlı padişahlarının askerî, ekonomik ve siyasal olarak Fransa'yı desteklemelerinin Habsburgları dengeleme arzusundan kaynaklandığı doğru olsa da, süreç içinde Osmanlılar ulus devletin yeni Avrupa'nın temel siyasal örgütlenme şekli haline gelmesine de yardım etmiş oldular. Sonuçta kendileri de aynı örgütlenme şeklini benimsediler.

Fransız-Türk yakınlaşması, krallığının ilk döneminde Türklere karşı bir Haçlı savaşı örgütlemesine karşın, 1525'te Pavia'daki savaşı kaybedip V. Şarlken tarafından hapsedildikten sonra elçisi Frangipani'yi yardım için Sultan Süleyman'a gönderen Fransız Kralı I. Fransuva döneminde başladı. Zamanla Türk kadırgaları Fransa'daki Rhone Irmağı'nda görünmeye başlarken, Anadolu ve Balkanlardan gelen Müslüman askerler Fransa'nın kimliğini ve bağımsızlığını korumak için Habsburglarla savaştılar. 1536'da Fransızlara İstanbul'da ilk yerleşik elçiliği kurma izni verildi ve kendilerine kapitülasyon olarak bilinen kapsamlı ticari ayrıcalıkların yanı sıra Hıristiyanların kutsal topraklarında da özel haklar tanındı. Böylelikle Fransa, Ortadoğu'da tutunacak sağlam bir zemin buldu ve bu konumunu 1943-46'da Suriye ve Lübnan'ı nihai olarak terk edene dek de korudu.[12] Fransızlar sürekli olarak Türklerin güvenini kötüye kullansalar da, Türkler düşmanlarının hiçbirine kin ve intikam duyguları beslemeyi başaramadılar. Nitekim yirminci yüzyılın başında milliyetçi yazar Celal Nuri, Türklerin millî nefret duygusuna hiçbir şekilde sahip olmadıklarını,

12 Türk-Avrupa ilişkileri hakkında en iyi kaynak muhtemelen şudur: Dorothy M. Vaughan, *Europe and the Turk-A Pattern of Alliances*, 1350-1700 (Liverpool: Liverpool University Press, 1954).

buna karşılık Balkan Hıristiyanlarının milliyetçi uyanışlarının dinsel nefrete dayandığını ileri sürecekti (Başka bir yazar bağışlayıcılık ve geçmişteki haksızlıkları unutmak gibi asil hasletlerin Avrupalıların gözünde Türklerin imajını düzeltmeye yetmediğini söyleyerek Celal Nuri'ye cevap vermiştir).

1538'de I. Fransuva Aigues-Mortes'de V. Şarlken ile barış yaptı ve Türklere karşı Haçlı savaşına katılmaya söz verdi. Bununla birlikte Türklerin Habsburglar ve Papalık üzerinde oluşturduğu baskı, Protestanlara biraz nefes alma fırsatı ve belli bir hareket özgürlüğü sağlıyor, bu da mücadelelerine destek oluyordu. Aynı durum Martin Luther'i Papalık'ın politikalarını sorgulamaya sevk etti. Papanın Türklere karşı Haçlı savaşını desteklemek için para toplama çabaları, bilhassa Johann Tetzel'in cennette toprak vaadiyle endüljans denilen af belgelerini satışa çıkartması, Luther'i Türklere karşı yürütülen savaşı "Tanrı'nın hükmüne karşı din dışı bir direniş" olarak suçlayan meşhur tezlerini yayınlamaya iten belli başlı etkenler arasındaydı.[13] Tıpkı Erasmus gibi Luther de Türkleri, Avrupa'ya günahlarını hatırlatsın diye Tanrı'nın gönderdiği bir uyarıcı olarak görüyordu.

Esasen Fransa ve İngiltere'nin temsil ettiği "yeni" Avrupa ile Habsburgların ve Papalık'ın temsil ettiği "eski" Avrupa arasındaki ilişkilerde Türklerin oynadığı rol ve Osmanlı topraklarının zenginliği Türklerin toplumsal hayatları ve inançları hakkında belli bir merak uyandırdı. Kraliçe I. Elizabeth ve Sultan Süleyman inançlarını tartıştılar. Protestanlık İslâm'a benzetildi.[14] Protestanlar Türklerin din anlayışının kendilerininkine benzediğini düşünmekle birlikte, "tamamlanmamış" ve "tam anlamıyla vahyedilmemiş" bir din olarak gördükleri İslâmiyet'te hâlâ ısrar ediyor oluşlarına şaşırıyorlardı. I.

13 *A.g.e.*, s. 106-7.

14 Bkz. L. B. Baumer, "England, the Turk and the Common Corps of Christendom", *American Historical Review* (Ekim 1944): 26-48; S. A. Fischer Galati, "The Turkish Impact on the German Reformation, 1520-1555", Doktora tezi, Harvard University, 1949; K. M. Setton, "Kutheranism and the Turkish Peril", *Balkan Studies* III (1962): 133-66 ve "Leo X and the Turks", *Proceedings of the American Philosophical Society* CXIII (1969): 367-424.

Elizabeth ile Sultan Süleyman arasındaki bu görüşmeler, 1578'de William Harborne'un İstanbul'a gönderilmesine (Harborne daha sonra İstanbul'da İngiliz Elçiliği görevine getirildi), İngilizlere Fransız ve Venediklilere tanınan ayrıcalıklara benzer ticari ayrıcalıklar tanınmasına ve 1581'de Levant Şirketi'nin kurulmasına yol açtı.[15] Osmanlı padişahı, Habsburglara karşı koymalarını sağlamak için İngilizlere ekonomik yardımda bulundu ve Papalık karşısında Protestanlığı güçlendirerek Türk-Avrupa ilişkilerinde yeni bir dönem başlattı.

Kraliçenin Levant Şirketi'ne ticaret yapma yetkisi veren mektubu, İngiltere'nin "Osmanlı topraklarındaki ticaret ve mal trafiğine" verdiği önemi belirtmesinin yanı sıra burada "hem Hıristiyanların barış ve huzuru için dostane faaliyetlerde bulunma... hem de İngiliz malları için iyi ve kârlı bir mahreç elde etme umut ve beklentisini"[16] ifade etmekteydi. Ayrıca İngilizler, iki güçlü ülkenin birbirini zayıflatacağı ve böylelikle hakiki kilise öğretisi olan Anglikanizm'in ikisini de ezecek güce erişebileceği ümidiyle, Türkleri İspanya'yla savaştırmaya da çalıştılar.[17] On altıncı ve on yedinci yüzyıllarda Osmanlılar Protestanlara ciddi bir destek verdi. Kalvinistlere Macaristan ve Transilvanya'da serbestçe yerleşme hakkı tanındı.[18] Bu, Türklere karşı, bölgesel kiliselerde bile hâlâ devam eden iyi niyet duygularının doğmasına yol açtı.

İngiltere, Fransa, Avusturya ve Venedik'in ilgisi Osmanlı topraklarında ticaretle sınırlı kalmadı, zamanla Türkiye'ye yönelik akademik bir ilgi de kendini gösterdi. Daha önceki görüşlerinden vazgeçerek Türklerin ve Katoliklerin Hıristiyanlığın baş düşmanları ve Deccal'in ete kemiğe bürünmüş hali olduklarını ilan eden Luther'in bütün

15 S. A. Skilliter, *William Harborne and the Trade with Turkey 1578-1583: A Documentary Study of the First Anglo-Ottoman Relations* (Oxford: Oxford University Press, 1977).

16 *From the Rising of the Sun*, s. 31.

17 *A.g.e.*, s. 32.

18 Halil İnalcık, "The Turkish Impact on the Development of Modern Europe", Kemal Karpat (der.) *The Ottoman State and Its Place in World History* (Leiden, E. J. Brill, 1974) içinde, s. 53.

uyarılarına karşın, Almanlar Türkler konusunda son derece büyük bir merak içindeydiler. Çeşitli Osmanlı kroniklerini tercüme ettiler ve Türkler hakkında malzeme ve bilgi toplaması için Salmon Schweiggle'i Tübingen'den Viyana'ya, oradan da 1575'te İstanbul'a yolladılar. Richard Knolles ve Ogier Ghiselin Busbecq'in eserleri Türkler hakkındaki ilk ciddi metinler arasındaydı.[19] Belli önyargılara sahip olan bu yazarların hiçbiri Türklerden hoşlanmıyordu. Yine de Türklerin meziyet ve zaaflarını tasvir ederken nesnel ve rasyonel davrandılar ve Avrupalı hemşehrilerine Türkleri yenilgiye uğratma uğruna verdikleri mücadeledeki kusurlarını düzeltecek çeşitli yollar önerdiler.[20]

Avrupalıların Türkler ve ülkeleri hakkındaki sürekli ve artan merakının aksine, Türkler muhtemelen Akdeniz'deki gemicilerden satın alınmış olan Piri Reis'in 1513 tarihli Amerika haritası gibi çok sözü edilen birkaç istisna dışında, Avrupa'yı ve Avrupa toplumunu tanımak için neredeyse hiçbir şey yapmadılar. Fernand Braudel'in II. Phillip dönemi hakkındaki klasik eserinde[21] anlattığı üzere, bu dönemde Akdeniz, Avrupalılarla Türkler arasında yoğun bir ticari ve beşeri etkileşim mekânı haline gelmişti. Bu etkileşim, her ne kadar 1571'deki İnebahtı Savaşı türünden deniz savaşları sebebiyle zaman zaman bozulsa da, yoğun ticari ve kişisel ilişkiler biçiminde sonraki

19 Richard Knolles, *The General Historie of the Turks* (kısaltılmış başlık) (Londra: A Jslip, 1603). Elizabet döneminde (muhtemelen 1580 civarında) yazılmış olmasına karşın çok daha sonra (1603) yayımlandı ve hızla yeni baskılar yaptı. Beşinci baskısı 1638'de Londra'da yayımlandı (Son olarak 1973'te New York'ta AMS Press tarafından basıldı.) Knolles'in kitabı sonraki yılların temel bilgi kaynakları haline gelecek olan diğer yazarlara temel oluşturdu. Örneğin, İzmir'de konsolosluk görevinde bulunan Paul Rycaut Knolles'in tarihini 1687'ye kadar getirdi. Ayrıca bkz. O. Ghiselin Busbecq, *The Turkish Letters of Ogier Ghiselin de Busbecq* (Oxford: Oxford University Press, 1968).

20 Bilgi için bkz. Vaughan, *Europe and the Turk* ve Daniel, *Islam, Europe and Empire*.

21 Fernand Braudel, *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*, 2 cilt (New York: Harper and Row, 1973).

yüzyıllarda da devam etti. Buna karşılık, yurtdışındaki ilk daimî Türk Elçiliği, on yedinci yüzyıldaki bazı kısa süreli diplomatik misyonları saymazsak, ancak 1793'te Londra'da kuruldu.[22]

On altıncı yüzyılda, Knolles tarafından ürkek bir hayranlık ve kayda değer bir korkuyla tasvir edildiği gibi gururlu ve kendilerinden emin Türkler dünyanın geri kalanını rakip olarak görmüyorlar ve zaman içinde tüm sınırları ortadan kaldırarak bütün dünyaya hâkim olacaklarına kesin gözüyle bakıyorlardı. On beşinci yüzyılın sonunda başlayan Avrupa'daki olumsuz Türk imajı, on yedinci yüzyılın sonuna gelindiğinde bile, yoğun ticari ilişkilere karşın pek değişmemişti. Türkler güçlü olmayı sürdürdükçe, gerek sistemlerinin üstünlüğüne duydukları inanç, gerekse Osmanlı sarayının Avrupa'yı çok da ilgilenilmeye layık görmeyen gururu devam etti.

1606'da Avusturya'yla imzalanan Zitvatorok Antlaşması Osmanlıların Avrupa'daki ilerleyişinin sonunu gösteriyordu. Yüzyıl boyunca Türklerin Kafkaslarda, Akdeniz'de (Girit) ve Polonya'da başka fetihleri de oldu. Ancak bunların hiçbiri önemli sonuçlar doğurmadı. 1606 yılında imzalanan Zitvatorok Antlaşması'ndan 1774'teki Küçük Kaynarca Antlaşması'na kadar Avrupa ile Osmanlılar arasında bir denge vardı. 1683'te Osmanlıların Viyana'da aldığı ağır yenilgi, psikolojik etkisine rağmen, Osmanlı askerî gücünü iddia edildiği kadar zayıflatmadı. Nitekim 1739'daki Belgrad Antlaşması, uzun sürmese de, Balkan topraklarının çoğunda Osmanlı hâkimiyetini yeniden tesis etti.

Osmanlıların en büyük zaafı, askerî alandan ziyade sosyal yapı ve siyasal düzenleri hususundaydı. İmparatorluk, devletçi ekonomik sistemin ve onu idare etmek için gereken otokratik yönetim biçiminin

22 Viyana ile İstanbul arasında sık sık elçiler gidip geliyordu. Örneğin 1615'te Viyana'yı ziyaret eden bir Türk, 1606 tarihli Zitvatorok Antlaşması'nın gözden geçirilmesini kabul etti ve Cizvitlerin Osmanlı İmparatorluğu topraklarında kiliseler inşa etmesine izin verdi. Ertesi yıl İstanbul'a gelen Cizvit elçisinin çarmıha gerilmiş İsa'yı gösteren bayraklar taşıması halkın büyük tepkisine sebep oldu.

devamlı genişlemesi pahasına sürdürülebiliyordu. Bireysel özgürlüğün sınırları her geçen gün biraz daha daralıyordu. Sivil ya da yarı sivil kurumlar (örneğin loncalar) devlet tarafından çökertildi ve bir nebze şahsi, manevi özgürlük sadece tarikatlarda yaşadı. Dolayısıyla, devlet her ne kadar birçok dinî kurumu bürokrasi ve manipülasyon yoluyla denetim altında tutsa da, popüler dinî kurumlar özgürlüğün sığınağı haline geldi.

Rusya'yla yaşanan çatışma Osmanlıların zayıflığını su yüzüne çıkardı ve Türklerin Avrupa'yla ilişkilerinde yeni bir dönemin başlangıcı oldu. Ayrıca on sekizinci yüzyılda Avrupa'yla ticari ilişkiler yoğunlaştı, bilhassa tarımsal ürünlere ve diğer Osmanlı mallarına olan talep arttı. Müslüman olsun Hıristiyan olsun, Osmanlılarla Avrupa arasındaki etkileşimin yoğunluğu Osmanlı padişahı III. Ahmet'i (1703-30) ve itinayla seçtiği sadrazamı Nevşehirli İbrahim Paşa'yı bir tür devlet kapitalizmi uygulamaya sevk etti. Ne var ki, kendi türünün ilk örneği olan 1730'daki şehir ayaklanması bu girişimi daha en başından sona erdirdi. Yine de Müslüman ve Hıristiyan şahıslar Avrupalılarla ticari ilişkileri geliştirmeye devam ettiler. Ticarileşmiş bir tarıma yönelik girişimler yoğunlaştı. Çeşit çeşit Avrupa mallarının yanı sıra, güzel sanatlar, mimari ve bilim alanında Avrupa kaynaklı belli etkiler, bilhassa Akdeniz kıyıları boyunca, Osmanlı İmparatorluğu'na girmeye başladı. Bu kültürel etkileri binaların ve hatta camilerin planlarında görmek mümkündür. İstanbul'daki Nuruosmaniye Camii ve ayanlar tarafından Anadolu, Balkanlar, Suriye ve Mısır'da inşa edilen saraylar bu etkinin örnekleridir.

OSMANLILARLA AVRUPALILAR ARASINDAKİ FARKLAR

1774'te imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması, Rusya'nın tam anlamıyla bir dünya gücü olarak doğuşuna ve Osmanlı askerî gücünün hızla gerileyişine işaret ediyordu. Gerek bu antlaşma, gerekse Yaş (1792) ve Bükreş (1812) antlaşmaları sonucunda Kuzey Karadeniz kıyılarındaki Osmanlı toprakları, Kırım ve Müslüman nüfusu da

içinde olmak üzere Rusya'nın eline geçti. Karadeniz'deki Osmanlı ticaret tekeli kırıldı. Çar, Osmanlı Devleti sınırları içindeki Ortodoks Hıristiyan tebaayı temsil etme hakkı elde etti, buna karşılık Rusya Müslümanlarının dinî önder olarak halifeyi kabul etmelerine izin verildi. Yeni elde edilen bu haklar her iki hükümdara, kendi etki alanları içindeki topluluklar arasında milliyetçi duyguları teşvik etme imkânı sağladı. Rusya, Osmanlı topraklarına düzenlediği saldırıları Ortodoks Hıristiyanları kurtarmak için atılan adımlar olarak meşrulaştırdı ve Osmanlı Devleti'ne karşı direniş hareketlerini kışkırtmak için dinden faydalandı, böylece dini Balkan Slavlarının milliyetçi hareketlerinin temeli haline getirdi. Ortodoks Hıristiyanlık bir siyasal ideolojiye dönüşmüş, Rusya da bir anda Ortodoksluğun savunucusu ve Osmanlı otoritesine karşı acil bir tehdit haline gelmişti.

Rusya'nın bir büyük güç olarak ortaya çıkışı Türk-Avrupa ilişkilerini derinden etkiledi ve İngiltere ile Fransa'yı (ve daha az ölçüde Habsburg İmparatorluğu'nu) Padişah ile Çar arasında birer aracı haline getirdi. Bu sırada Mısır, Fransa ile İngiltere arasındaki rekabetin odağı haline geldi ve böylelikle Ortadoğu'da Osmanlı Devleti'nin gücü ve itibarı daha da azaldı. 1798'de Napolyon'un Mısır'ı işgal etmesi, Türkleri o zamana dek Rusları dengelemek için benimsedikleri Fransa'yla dostluk politikasını terk etmeye ve İngiltere ile *de facto* bir ittifak içine girmeye sevk etti. Napolyon orduları Mısır'dan çıkarılsa da Mısır özerklik kazandı. 1805'te merkeze karşı isyan eden Mehmet Ali, Mısır'ın genel valisi olarak kabul edildi ve zamanla Fransa'nın desteğini elde etti. İngiltere 1839-41 döneminde bir kez daha Osmanlılar adına duruma müdahale ederek Rusları Boğazlar'dan çıkardı ve Mehmet Ali'nin orduları tarafından işgal edilmiş olan Suriye, Hicaz ve Arabistan'ın geri kalanında Osmanlı hâkimiyetini yeniden tesis etti. Bu hizmetin karşılığında İngiltere, 1838'de Serbest Ticaret Antlaşması kanalıyla Osmanlı Devleti'nin ileride 1860-61'de de vermeye devam edeceği birçok ekonomik ayrıcalıktan ilkini elde etti. Ayrıca Osmanlı'nın devletçi ekonomik ve ticari sisteminin liberalleştirilmesi sözünü aldı. Nihayet 1840-43'te Palmerston, Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü korumaya söz verdi.

Bu, Türkler açısından geniş kapsamlı sonuçları olan son derece önemli bir dış politika kararıydı. Bir yandan Osmanlı İmparatorluğu'nun bekasını güvence altına alırken, bir yandan da İngiliz İmparatorluğu'nun varlığını sürdürmesine yarıyor ve İngiltere'ye Osmanlıların yaşamı üzerinde olağanüstü bir nüfuz sağlıyordu. 1839'da İngiliz yardımı karşılığında başlayan Osmanlı reform hareketi Türklerin kültürel ve toplumsal hayatında köklü değişikliklere yol açtı.

Dolayısıyla Türklerin Avrupa'yla arasındaki yeni ilişkilerin parametreleri daha on dokuzuncu yüzyılda oluştu. Rusya ilerlemekte olan saldırgan bir devletti ve hedefi Akdeniz'di. Akdeniz hızla İngiliz endüstrisi tarafından üretilen ürünler için en iyi pazar haline gelmekte, bir yandan da Fransa ve Rusya'nın da gıptayla baktığı Hindistan'la stratejik bir bağlantı kurmaktaydı. 1840-42'de Osmanlı İmparatorluğu'nun bekasını ve bütünlüğünü sağlamak ve onunla dostluğu sürdürmek, İngilizler açısından çıkarlarını korumanın en iyi yolu gibi görünmekteydi. Bu dönemde Türkler ve İngilizler Osmanlı'nın geleneksel yönetim şekillerinin, kurumlarının ve sosyo-ekonomik yapısının Rus tehdidine cevap vermek için yeterli olmadığı noktasında zımni bir mutabakata vardılar. Ne var ki reformların ciddi bir meydan okumayla karşılaşması kaçınılmazdı. Müslüman dünyasında hiçbir ülke daha önce bir sanayi devrimi yaşamamış veyahut Batı Avrupa'da olduğu gibi devletle halk arasında ulus-devlet temelinde yeni bir siyasi ilişki kurmamıştı. Ayrıca, klasik Osmanlı Devleti'nin omurgasını meydana getiren bürokrasi, toplumsal ilişkilere yönelik pragmatik ve rasyonel bir tutum geliştirmişti ve kültürel açıdan neye mal olursa olsun kendini idame ettirmeye ve konumunu ve statüsünü güvence altına almaya kararlı görünüyordu.

Padişah, devleti değişimin aracı olarak görüyordu, ancak bizzat devletin, özellikle de devletle birey arasındaki ilişkilerin değişime ihtiyacı vardı. Osmanlı yönetici eliti bu değişim ihtiyacını daha 1780'lerde fark etmişti. Fransızca bilen ve Fransız kralıyla mektuplaşan III. Selim (1789-1807), idareyi merkezileştirme ve Fransız subayların emrinde modern bir ordu kurma girişimlerinden de anlaşıldığı gibi,

Fransa'yı model almaya yatkındı. Ne var ki Fransa'nın Mısır'ı işgal etmesi ve Napolyon'un yenilgiye uğramasıyla birlikte Türk-Fransız ilişkilerinde bir soğuma yaşandı ve İngiltere gerek destekleyici gerek eleştirel konumuyla Osmanlı reform hareketi üzerinde en etkili devlet haline geldi. Nitekim İngiltere'nin Osmanlı reformlarının başarısı ve samimiyeti konusundaki olumsuz hükmü, çoğu zaman sadece işin görünen kısmına bakan diğer Avrupa devletleri tarafından da benimsenecekti ve bu husus Türklere yönelik tutum ve politikaları şekillendirmek açısından son derece önemliydi. Çok geçmeden "Hıristiyanlığın düşmanı Türk" imajı yeniden diriltildi ve bu imaj Türklerin Avrupa medeniyetini anlamak ve içine sindirmek konusunda isteksiz ve yeteneksiz olduğu yönündeki yeni bir görüşle bütünleşti. Avrupa, Osmanlı İmparatorluğu'nu "Avrupa'nın hasta adamı" olarak niteleyen Rus Çarı I. Nikola'yı (1825-55) bağrına bastı.[23] Çok geçmeden bu niteleme Avrupa basını tarafından cansiperane benimsendi. Neredeyse her açıdan yanlış olduğu meydana çıksa da, bu görüş hâlâ etkisini sürdürmeye devam etmektedir.

Belli başlı Avrupa devletlerinin her biri Türklerden belli reformlara girişerek kendilerininkine çok benzeyen bir yönetim şekli ve toplum yaratmalarını beklediler. Prens Clemens Metternich ise Osmanlılara (ister İngiliz ister Fransız olsun) Avrupa modelini benimsemek yerine kendi geleneklerine sıkıca sarılmalarını tavsiye etti ve böylelikle belki imparatorluğun çok kavimli yapısını koruyabileceklerini söyledi. Sonunda, her ne kadar Osmanlı Devleti için birçok açıdan uygun modeller olmasalar da, İngiliz ve Fransız modelleri benimsendi. Her şeyden önce her iki ülke de bir ulus-devletti. Buna karşılık Osmanlı İmparatorluğu padişaha bağlı sayısız etnik-dinî topluluktan meydana gelmiş korporatist bir yapıydı. Belli başlı etnik-dinsel grupların her birinin yapısı ve kimliği potansiyel olarak onu bir millet haline getirmeye izin veriyorsa da, kendine ait ayrı bir kimliğe sahip olan hiçbir Osmanlı milleti yoktu. Ayrıca model alınan iki devlet, benimsedikleri

23 Bkz. Stanford ve Ezel Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, 2 cilt (Cambridge: Cambridge University Press, 1977), cilt 2, s. 134.

temel siyaset felsefesi açısından da Osmanlı'ya tamamen zıttı. İngiltere ulus-devleti sivil milliyetçiliği benimsemiş özgür fertlerden meydana gelen bir oluşum olarak görüyor ve her bir ferde (özellikle İngiliz ise ve Anglikanizm'le pekiştirilmiş olan düzgün bir sosyal çevreye aitse) saygı gösterilmeye layık haysiyet sahibi bir insan olarak bakıyordu. Fransa'da ise birey kilise ve devletin çifte hapishanesinden kendi iradesiyle oluşturduğu bir ulus miti sayesinde ve otoriteyi kraldan devlete devretmek suretiyle kurtulmuştu.[24] Jean Jacques Rousseau özgür iradeye sahip bir millet tablosu çiziyor ve millî iradeyi bireyin gönüllü olarak boyun eğdiği kolektif bir güç olarak resmediyordu (Atatürk kendisini okumuştu ve bir konuşmasında aydınları Rousseau okumaya ve Fransız filozofun "millî irade" kavramını niçin icat ettiğini anlamaya çağırıyordu). Fransızlar bütünlük (kolektivite) fikrine bağlı kaldılar, etnik milliyetçi bir tutum sergilediler ve otoriter eğilimlerinin yanı sıra keskin bir rasyonelleştirme ve biçimsel mantığa eğilim gösterdiler.

Aralarındaki bütün farklara karşın, İngiliz ve Fransız ulus-devletleri siyasal sistemlerinin merkezine bireyi yerleştirmek açısından ortak bir temele sahipti. Buna karşılık geleneksel Osmanlı sisteminde durum bunun tam tersiydi. Birey kendi cemaatinin sınırları içinde sınırsız fiziksel, etnik ve dinsel özgürlükten yararlanmaktaydı. Ne var ki, padişahın otoritesi üzerinde İslâm'dan kaynaklanan kimi sınırlamalar olsa da, birey siyasal sistem karşısında bir özerkliğe, özgürlüğe veya herhangi bir hakka sahip değildi. Geleneksel Osmanlı cemaatinde sıradan bir insanın geleneklerine, adetlerine ve sosyal mevkiine derin bir saygı gösterilirdi. Keza sıradan insan İngilizlere benzer şekilde pragmatik ve pratik bir görüşe sahipti. Öte yandan yönetici elitler toplumsal bütünlüğün ve inancın devlet denetiminde korunup kollanması amacına derinden bağlıydılar ve bu açıdan Fransızlara benziyorlardı. Toplum, dine hizmet ettikleri ve onu koru-

24 Avrupa'da beş çeşit ulus ve ulusçuluk hakkında ilginç bir irdeleme için bkz. Liah Greenfeld, *Nationalism: Five Roads to Modernity* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1992).

yup kolladıkları sürece elitlere boyun eğiyor ve saygı gösteriyorlardı. Meşhur *din ü devlet* formülü bunun en veciz ifadesiydi.

Osmanlı modernleşmesini gerçekleştirenler, devleti geleneksel meşruiyetinden yoksun bırakmakla birlikte, uygulamada bir tür vulgar materyalizme dönüşen alelacele benimsenmiş bir modernleşme fikri adına bir mutlak otorite uyguladılar. Türk "modernistleri" Avrupa'nın kendilerinden hoşlanmamaya devam etmesinin esas sebebinin, Paris'te dikilmiş göz alıcı kıyafetlerine ve Avrupa dillerini aksansız konuşmalarına karşın tahtından ettikleri geleneksel selefleriyle aynı despot uygulamalara devam etmeleri olduğunu anlamıyorlardı. Tıpkı eskiden padişahların kendilerini cemaatin mutlak temsilcisi olarak görmesi gibi, onlar da kendilerini ulusun mutlak temsilcileri olarak görüyorlardı. Dolayısıyla özgür bireylerden oluşmuş bir ulusun temsilcileri ve sözcüleri olarak hareket etmektense, tek tip insanlardan oluşan monolitik bir toplumsal bütünün efendileri gibi davranmaya devam ettiler. Çoğu bürokrat olan bu modernleştiriciler, inancı ne olursa olsun, gerçekten özgür bir bireyin muhalefetinin, otoriter bir devlet adına uygulanan bir otoriteye körü körüne itaat etmekten daha kıymetli olduğunu anlayamadılar.

Bütün Müslüman dünyasında embriyo halinde var olan devlet-toplum ikiliği, reformlar sebebiyle Osmanlı İmparatorluğu'nda büyük bir yarılmanın ortaya çıkmasına yol açtı. Reformlar geniş Müslüman kitleler tarafından inancı tahrip eden, dolayısıyla da devleti kendi vazifesine ihanet ederek İslâm'ın koruyuculuğu geleneğinden vazgeçmeye götüren adımlar olarak görüldü. Osmanlı Devleti, bir meşrulaştırma mekanizması niteliğindeki (on altıncı yüzyılda oluşturulan ve bürokrasiye dahil edilen bir makam olan) Şeyhülislâm üzerindeki denetimi sayesinde, nispeten eleştiriyle karşılaşmaksızın, dünyevi çıkarlarını savunmayı her zaman başarmıştı. Ne var ki, İslâmî diriliş hareketleri bireysellik duygusunu güçlendirerek, altın çağında İslâmiyet'in entelektüel omurgasını oluşturan ve devletin üstünlüğüne meydan okuduğu anlaşılan *içtihat* ruhu içinde, bireyin sorgulama özgürlüğünü teşvik etti. İşin ilginç yanı, Avrupa ile İslâm, siyaseten birbirinin düşmanı gibi gözükse de Osmanlı düşüncesine girmek-

te olan Avrupa kaynaklı bireycilik fikri, İslâmî diriliş düşüncesine ciddi bir felsefi destek sağladı. Örneğin 1839'da ilan edilen Tanzimat Fermanı, bireye hitap ederek, inancından bağımsız olarak ona can ve mal güvenliği ve eşitlik sağlayan, dolayısıyla da padişahın mutlak otoritesini sınırlayan bir belgeydi ve bariz bir şekilde İngiltere'nin damgasını taşıyordu.

Tanzimat Fermanı, Londra'daki büyükelçilik görevinden yeni dönmüş olan Mustafa Reşit Paşa tarafından Padişah Abdülmecid'in onayıyla hazırlandı ve ilan edildi. Reşit, Osmanlı Devleti'nin kapsamlı reformlara girişmeksizin ve güçlü bir Avrupa devletinin, tercihen İngiltere'nin desteği olmaksızın ayakta kalamayacağı fikrindeydi. Mustafa Reşit Paşa yeni tahta çıkmış olan on sekiz yaşındaki Sultan Abdülmecid'i (1839-61) hariciyedeki Batıcı bir grup tarafından da paylaşılan görüşlerinin hikmeti konusunda ikna etmiş gibi görünüyordu. 1825-58 döneminde çeşitli kereler İngiliz elçisi olarak İstanbul'da bulunan ve Osmanlı toplumu hakkında fevkalade bilgi sahibi olan Stratford Canning (Stratford de Redcliffe) Reşit'i destekledi ve zamanla padişahın dostluğunu kazanarak üzerinde büyük bir etkiye sahip oldu (Padişah onu "büyükelçi" diye çağırıyor ve istediği zaman saraya gelmesine izin veriyordu). Osmanlı Devleti'ni Rusya'ya karşı güçlendirme kaygısıyla, Babıali'yi bireyi ve bireysel özgürlüğü değişimin temeli haline getirerek reformlara girişmeye ikna eden Canning oldu. Canning padişahın tebaası arasında din farkı gözetmeksizin "eşitlik" sağlanması yönünde somut teklifler sundu.[25] Padişah eşitlik meselesini ulemadan oluşan bir yüksek heyete danıştı. Heyettekiler Osmanlı İmparatorluğu'nun özünü oluşturan inançlar arasındaki ayrılık ve cemaatlerin kültürel-dinsel özerkliklerini ortadan kaldıracağı gerekçesiyle eşitlik ilkesinin kabul edilmesine karşı çıktılar. İyi bir Protestan olan Canning, Osmanlı Devleti'nin atalet

25 Reform hareketi hakkında son derece geniş bir literatür vardır. Herkes tarafından gayet iyi bilinmekte olan bu literatür genellikle kendini tekrar etmektedir. Bir ölçüde yeni bir yaklaşım için bkz. Cyril E. Black ve L. Carl Brown (der.) *Modernization in the Middle East: The Ottoman Empire and its Afro-Asian Successors* (Princeton: Darwin Press, 1992).

içinde olmasının, "geri ve (hatta sahte) bir din" olan İslâm'ın toplumsal hayatta ve devlet idaresinde ilerlemeye engel olmasından kaynaklandığı görüşünü savunuyordu. Bu durumu düzeltmek için önerdiği çare, devleti İslâm'ın boyunduruğundan kurtarmaktı. Canning Osmanlı devlet adamlarıyla kendi evinde yaptığı görüşmelerde bu görüşün üzerinde özellikle duruyordu.[26] Ulemanın önerilerini reddetmesi Canning'i gerilemenin temel sebebinin İslâm olduğuna iyice ikna etmişti. 1853-56'daki Kırım Savaşı sayesinde, Canning'in görüşleri zamanla üstünlük kazandı.

Kırım Savaşı öncesinde Orta Avrupa'da 1848 Devrimleri yaşanmış, Avusturya ve Rus kuvvetlerinden kaçan Lájos Kossuth liderliğindeki Macar ve Polonyalı devrimciler Osmanlı topraklarına sığınmıştı. İngiltere'nin desteğini alan Sultan Abdülmecid, savaş tehditlerine karşın, devrimcileri Avusturya'ya teslim etmeyi kabul etmedi. Sultan Abdülmecid'in bu tutumu Türklerin ve padişahın Avrupa basınında genel olarak özgürlük ve medeniyetin savunucusu olarak resmedilmesine yol açtı. Türklerin bu yeni, olumlu imajı o sıralar İngiltere ve Fransa'nın düşmanı olan güçlere cesaretle meydan okumalarından kaynaklanıyordu. Ne var ki aynı "cesaret" başka koşullarda "inatçılık" olarak değerlendirilmişti. Nitekim bu iyi izlenim çok geçmeden silinip gidecekti. Ancak bundan önce Avrupa ve Türkler, tarihlerinde ilk kez, Rusya'ya karşı bir ittifak içine girdiler.

Müslüman Türkleri, Katolik Fransız ve Sardunyalıları ve Protestan İngilizleri bir araya getiren Kırım ittifakı Ortodoks Hıristiyan Rusya'yı

26 Canning'in yanlış bir tarih bilgisine sahip olduğu açıktır. Başlangıçta Osmanlı Devleti "sınır-uç İslâmı"na mensup özgür bireylerden meydana gelmiş bir oluşumdu. "Uç İslâmı" dediğimiz şey aslında özgür bireylerin oluşturduğu sivil kurumlardan başka bir şey olmayan tarikatların halk diniydi. Halk tarafından tutulan bu tarikatlar, Osmanlı İmparatorluğu yaşadıkça bu özelliklerini korudular ve gerek Osmanlı döneminde gerek Cumhuriyet'in ilanından sonra, devlete karşı oldukları gerekçesiyle, sık sık baskı ve zulme uğradılar veya kapatıldılar. Dini kontrolü altına alıp ondan faydalanmaya çalışan hep devlet oldu ki günümüz Türkiyesi'nde de bu durum devam etmektedir.

ağır bir yenilgiye uğrattı. Dünyanın dört bir yanındaki, özellikle de Hindistan ve Ortadoğu'daki Müslümanlar (ki Osmanlı ordusunda birçok gönüllü Arap birliği vardı) İngiltere'nin liderlik ettiği Avrupa'nın gerçekten de İslâm'ın dostu olduğuna ikna oldular. Bunun sonucunda Avrupa'ya karşı güvensizlik ciddi derecede azaldı. Bir damla olarak başlayan Osmanlı üzerindeki Avrupa etkisi 1856'dan sonra sağanağa dönüştü. İslâm kadar Ruslardan da hoşlanmayan Canning 1852'de İngiltere'ye dönmüştü. Ne var ki, Menşikov Heyeti'nin sebep olduğu tedirginlikten dolayı (A. S. Menşikov, Çar'ın bütün Ortodoks Hıristiyanların koruyucusu olduğunu resmen bir kez daha teyit ettirmek için İstanbul'a gönderilen bir Rus prensiydi) Nisan 1853'te yeniden İstanbul'a döndü ve Rus taleplerini boşa çıkarmada ve savaşı başlatmada önemli bir rol oynadı. Müttefiklerin savaşı kazanmasıyla birlikte Rusya, geçici olarak Karadeniz'den ve Romanya prensliklerinden çekilmek zorunda kaldı. Türklerin bu yenilgideki payı (ki bu yenilginin hatırası hâlâ Rusların gururunu incitmeye devam etmektedir) hiç unutulmadı ve asla affedilmedi. Keza Ruslar, Ortodoks Hıristiyan Rusya'ya karşı "din düşmanı" Türklerle ittifak kuran Hıristiyan Avrupa'nın (ister Katolik ister Protestan olsunlar) bu "garip" tutumunu da asla unutmadılar. Hatta bu durum birçok dindar İngiliz'i bile rahatsız etti.

Osmanlı Devleti 1856'da Paris Antlaşması'nı imzalamış ve aynı yıl önemli bir reform belgesi olarak övülen Islahat Fermanı'nı ilan etmişti. Ferman, Paris Antlaşması'nın ayrılmaz bir parçası olarak doğrudan İngiltere, Fransa ve kısmen Avusturya tarafından hazırlanmış ve padişah kendi iradesi dışında hazırlanan bu belgeyi herhangi bir düzeltme şansı dahi olmaksızın kabul etmek zorunda kalmıştı.[27] Avrupa'daki fiziksel varlığına rağmen beş yüz yıl boyunca siyasal ve dinsel anlamda sürekli dışlanan Osmanlı İmparatorluğu, bu belgeyi kabul etmesinin karşılığında, nihayet Avrupa'nın "medeni" milletleri

27 Bu antlaşmanın hükümleri Roderic Davison'un kitabında uzun uzadıya değerlendirilmektedir. Bkz. *Reform in the Ottoman Empire, 1856-1876* (Princeton: Princeton University Press, 1962).

arasına kabul edildi, uluslararası hukuka tâbi hale geldi ve buna bağlı olarak da kendisinden Avrupa standartlarına ulaşması beklendi. Türklerin Avrupa medeniyetine uyum sağlayıp sağlayamayacağı ilk olarak Islahat Fermanı ile sınandı ki birkaç genel hüküm dışında bu ferman neredeyse tamamen Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan Hıristiyanların statüsüyle ilgiliydi. Ferman, Rusya'nın Osmanlı Devleti'nin içişlerine müdahale etmekte kullandığı bir bahaneyi elinden almayı amaçlıyor ve uygulamada imparatorluktaki Ortodoks Hıristiyanlara gerçekten ayrıcalıklı bir konum sağlayarak Avrupalı güçleri onların koruyucusu haline getiriyordu. Bu ise Rusya'nın yüzyıldan beri can attığı bir pozisyondu. İngiltere daha 1843'te Osmanlı İmparatorluğu'nda konsolosluklar açmaya başlamıştı, şimdiyse Hıristiyanlarla meskûn Osmanlı topraklarında iki düzine kadar konsolosluğun yanı sıra Ermenilerle meskûn bölgelerde İngiliz subayların çalıştığı en az beş bürosu vardı. Bu konsolosluklar zamanla Osmanlı Devleti'nin idari kuruluşlarıyla bir arada varlığını sürdüren, hatta kimi zaman onları gölgede bırakan bir tür paralel hükümet haline geldiler. Ferman ayrıca korporatist bir temel üzerine kurulmuş olan ve Batı'nın bireyci siyasal örgütlenmesine ters düşen bir sistemde Müslümanlar arasında eşitlik sağlamaya çalışmaktaydı.

Burada ulema tarafından reddedilmiş olan bütün hükümler vardı. Islahat Fermanı'nın toptan kabul edilmesi, padişah ve akıl hocalarına karşı sert bir muhalefetin doğmasına yol açtı. Muhalefet onları Avrupa'nın sözünü dinlemekle ve "devletin esasına halel getirmekle" suçladı. Hem dindar muhafazakâr kesimden hem de ilerici fikirlere sahip olan aydınlardan gelen bu itirazlar, 1859'da padişaha karşı ilk örgütlü muhalefeti temsil eden gizli bir devrimci örgütlenmenin doğmasına yol açtı.

Islahat Fermanı, 1838'deki ekonomik liberalleşmeden sonra başlayan ve en iyi ifadesini 1858 Arazi Kanunnamesi'nde bulan muazzam sosyo-ekonomik gelişmeye hız kazandırdı (Elbette ki bunda başka faktörler de etkili oldu). Arazi Kanunnamesi, Osmanlı ekonomik sisteminin kapitalist ekonomiye geçişini hızlandırmada çok önemli bir rol oynadı, ayrıca toplumda Hıristiyanlarla Müslümanlar arasındaki

bölünmeyi de keskinleştirdi. Kanunnameyle toprak mülkiyetinin karman çorman vaziyetini bir düzene sokarak tarımsal üretimi artırmak amaçlanıyordu. Anadolu ve Rumeli'deki ekilebilir toprakların çoğu devlete aitti ve yüzyıllarca askerî teşkilatın ve taşra bürokrasisinin ekonomik temelini sağlamak için kullanılmıştı. Her şeyin ötesinde, bu topraklar devlete toplum üzerinde sosyal ve siyasal bir denetim kurmak için gereken gücü sağlıyordu. 1774'ten sonra sürekli gelişen bir pazar ekonomisinde tarımın ticarileşmesi eğilimi, devlete ait toprakların yavaş yavaş özel kişiler tarafından ele geçirilmesine yol açtı. Gerçi merkezî otoritenin zayıflamasının aniden bir tarımsal özel sektörün doğuşuna yol açtığı on sekizinci yüzyılın sonlarında feodalizmin eli kulağındaydı, ama yine de bu eğilim hakiki bir feodal toprak sisteminin doğmasına yol açmadı. 1840'tan sonra toprak üzerindeki eski denetimini yeniden tesis edemeyen devlet, şayet zilyetlik haklarının meşru bir otoriteden kaynaklandığını kanıtlayabiliyorlarsa, toprağı fiilen ellerinde bulunduranların toprak üzerindeki mülkiyet haklarını kabul etmeye başladı. Sadece çok çürük kanıtlar reddedildi ve böyle durumlarda toprak devlet mülkiyetine geçirildi. 1858 Arazi Kanunnamesi özel mülkiyetin kapsamını genişletmekte ve toprak ilişkilerini düzenlemede önemli bir rol oynadı ve dolaylı olarak da tarımsal bir orta sınıfın gelişimini hızlandırdı.

Ticari tarım sektörünün üretim cephesine, toprak mülkiyeti de dahil olmak üzere, Müslümanlar hâkimdi. Buna karşılık ithalat-ihracat faaliyetlerini de içine alan ve muazzam kazançlar elde etme fırsatları sunan pazarlama cephesiyse Hıristiyanların elindeydi. Hızla bir ticaret burjuvazisi oluştu ve gerek Avrupa mallarının dağıtılmasında gerekse Fransız ve İngiliz etkisinin artırılmasında, örneğin Avrupa tarzı kılık kıyafetin ve boş zaman etkinliklerinin yaygınlaştırılmasında, son derece etkili oldu.[28] 1856 Islahat Fermanı, Müslümanlarla

28 Meşhur Osmanlı tarihçisi Ahmet Cevdet Paşa, Avrupa hakkındaki bu zihniyet değişimini mükemmel bir şekilde tasvir eder. Hatta Avrupa'dan gelen her şeye karşı duyulan bu olağandışı sevgiyi anlatmak için kendi hayatından bir örnek de verir ve kalburüstü Osmanlı ailelerinin üçayaklı yer sofralarını bırakıp Fransız tarzı yemek masalarını tercih edişlerini anlatır.

Hıristiyanlar arasındaki sosyo-ekonomik farklılaşmayı keskinleştirdi. Bu farklılaşma, 1860'larda reformların uygulanacağı pilot bölge olarak seçilen Tuna eyaletinde doruk noktasına ulaştı. Osmanlı Devleti en yetenekli idarecisi olan Mithat Paşa'yı Tuna'ya vali olarak atadı. Yapılan büyük yatırımlar buranın çehresini değiştirdi ve nüfusun yarısından azını oluşturmalarına karşın Osmanlı hükümetinin tarafsızlığını göstermek için öncelik verdiği Bulgarların güçlü bir grup olarak ön plana çıkmalarına yol açtı.

Böylesi şartların doğasında bulunan ve daha 1800'lerdeki isyanlarda bile kendini gösteren sosyal gerilimler çok geçmeden etno-dinsel ve siyasal bir boyut kazandı. Bunlar hakiki "milliyetçi" ayaklanmalardan ziyade, bir anda siyasal ve ulusal boyutlar kazanan sosyal nitelikli ayaklanmalardı. Milliyetçilik çok kavimli ve çok dinli Osmanlı İmparatorluğu'nun nefret ettiği bir kelime haline geldi. 1821'deki Yunan Ayaklanması 1453'te başlayan ve fiilî bir Türk-Yunan ittifakı olarak adlandırabileceğimiz duruma son verdi. Osmanlı İmparatorluğu'nda etnik milliyetçiliğin (ve onun öncesinde Fenerlilerin 1760-1821 arasındaki Neo-Bizantinist hareketinin) doğuşuyla birlikte Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan Hıristiyanlar, Avrupa'yı Hıristiyan olduğu için "kendilerine ait" görebilecekleri bir medeniyet olarak kabul etmeye başladılar. Kendi Hıristiyanlıklarının orada çoğu zaman hor görülen bir Hıristiyanlık olduğu akıllarına gelince Avrupa medeniyetinin evrensel, seküler ve hümanist boyutlarına başvurdular. 1804'teki Sırp İsyanı'nın Osmanlılar üzerinde pek bir felsefi etkisi olmasa da, 1821'deki Yunan İsyanı İngiltere tarafından desteklendi. Bu, geleneksel sistemin temelini oluşturan eski dinsel kimliğin artık bütün sonuçlarıyla beraber yerini bir millî kimliğe bıraktığını gösteren bir uyarıydı.

Müslüman halkın Islahat Fermanı'na ve İngiltere'ye karşı tepkisi 1858'den hemen sonra başladı ve Hıristiyan burjuvazinin büyüklük ve zenginlik açısından gelişmesi ve bu kökenden gelen eğitimli genç

Öyle ki Cevdet Paşa karısının ısrarlarına dayanamayarak borç para bulmuş ve bu masalardan almıştır. *Tezakir 1-12* (Cavid Baysun), Ankara 1986.

kuşağın etnik milliyetçi hareketlerin başına geçmesiyle birlikte gitgide daha şiddetli hale geldi. Hıristiyanlar daha başka haklar talep ettikçe Müslümanların fermana itirazları daha da arttı. Avusturya ve Rusya'nın aktif desteği sonucunda vaziyet iyice fena bir hal aldı ve önce 1875'te Bosna ve Hersek'te (ki bu isyanın haklı sosyal gerekçeleri vardı), bir sonraki yıl ise Bulgaristan'da isyanlar yaşandı. Özellikle liderleri Rusya'da yetişmiş olan Bulgar İsyanı, en başından itibaren İslâm ve Türk karşıtı bir özellik kazandı. Bu dönemde Balkanlarda "Müslüman" ve "Türk" sözcükleri eş anlamlı hale gelmişti ki bugün de durum değişmemiştir. Bulgar İsyanı'nın başında Hıristiyanların Batak'taki 300 Türk köylüsünü katletmesi şiddetli bir tepkiye yol açtı ve bölgedeki gayri nizami Osmanlı birlikleri 2100 masum Bulgar'ın ölümüne sebep oldu. Batak bir anda herkes tarafından bilinir hale geldi. Misyonerler tarafından (örneğin E. Schuyler) sayısız ziyaret gerçekleştirilen Batak, Türklerin Batı medeniyetiyle ve onun değer ve standartlarıyla uyuşamayacağının kanıtı olarak gösterilmeye başlandı.[29] Avrupalıların Türkler karşısındaki hızla artan hoşnutsuzluğu, Mahmut Nedim Paşa hükümetinin Rus elçisi Nikolai Pavloviç Ignatiev'in tavsiyesiyle Osmanlı tahvillerini elinde tutan Avrupalı (çoğu İngiliz) alacaklılara ödenecek faizlerde yüzde elli indirim yapıldığını açıklamasından sonra daha da pekişti. Avrupa'daki öfke dalgasının doruğu William Ewart Gladstone'un "Bulgar Dehşeti ve Doğu Sorunu" başlığını taşıyan ve Türkleri 60 bin Bulgar'ın ölümüne sebep olmakla suçlayan meşhur broşürüydü. Söylendiğine göre bu broşür birkaç gün içinde 50 bin adet satmıştı.

Bütün bunlar Balkan Hıristiyanlarının özerklik taleplerine bir meşruluk havası sağladı. Lord Salisbury, Başbakan Benjamin Disraeli'ye şöyle yazıyordu:

> "Palmerston'un geleneksel politikasının artık sonuna gelindiği açıktır. İstesek de isyan halindeki bölgeleri Osmanlı Devleti'nin

29 William Langer, *European Alliances and Alignments, 1871-1890*, 2. Baskı (New York: Random, 1950) ve D. Harris, *A Diplomatic History of the Balkan Crisis of 1875-1878* (Stanford: Stanford University Press, 1968),

> keyfî idaresine terk etmeye gücümüz yok... Bu fırsattan yararlanarak Türk İmparatorluğu'ndaki Hıristiyanların iyi idare edilmesi için belli güvenceler koparmalıyız. 1856'da hükümet vaatlerle tatmin olmuştu... Artık vaatlerden daha fazlasını istemeliyiz."[30]

Aralık 1876'da toplanan İstanbul Konferansı, Balkan krizine bir çözüm bulmayı, daha doğrusu Hıristiyanlara özerklik sağlamayı amaçlıyordu.[31] Başta Mithat Paşa olmak üzere Osmanlı milliyetçileri bu konferansı, Osmanlı Devleti'ni parçalamaya yönelik bir girişimin ifadesi ve yapıldığı yerin ve isminin de gösterdiği gibi Hıristiyanların Türkler karşısındaki zaferinin bir simgesi olarak görüyorlardı. Buna bir karşılık olmak üzere Osmanlı milliyetçileri, gayrimüslimlere ülke idaresinde temsil imkânı sağlayan ve böylece özerkliği gereksiz kılacak olan 1876 Anayasası'nı hazırladılar. Anayasa ve 1877 ve 1878'de toplanan iki parlamento, yeni orta sınıfa iktidara doğrudan ulaşma ve bürokrasiyi (ve dolaylı olarak padişahı) eleştirme imkânı sağladı ve halkı siyaseten seferber etti. Bu, Müslüman dünyasının tarihinde demokratikleşme ve siyasal Batılılaşma yönündeki belki de ilk ve en önemli adımdı. Yine de konferansın katılımcıları ve Batı basını anayasayı konferansı rayından çıkarmak ve Avrupa'yı aldatmak için yapılmış bir hile olarak değerlendirdiler.

Konferans amaçlarına ulaşamadan dağılsa da, Osmanlı hükümetini Hıristiyanlara köle gibi davranmakla ve onları ebediyen baskı altında tutmaya kararlı olmakla suçlayarak damgaladı ve tam anlamıyla tecrit etti. İngiltere, Osmanlı hükümetinin son derece tehlikeli olan konumunu fark ederek son anda konferans kararlarında Osmanlı lehine bazı düzeltmeler tavsiye etse de, Osmanlı hükümetindeki milliyetçiler Rusları daha önce yenilgiye uğrattıkları ve Çar bir daha savaş açarsa onları yeniden mağlup edecek askerî kapasiteye sahip

30 Alıntı için bkz. L. S. Stavrianos, *The Balkans Since 1453* (New York: Holt, Rinehart ve Winston, 1958), s. 404.

31 R. Shannon, *Gladstone and the Bulgarian Agitation, 1876* (Londra: Nelson, 1963) ve David Harris, *Britain and the Bulgarian Horrors of 1876* (Chicago: University of Chicago Press, 1939).

oldukları düşüncesiyle taviz vermeyi reddettiler. Rusya, Osmanlı hükümetinin tam anlamıyla tecrit olmasından faydalanarak hemen saldırıya geçti ve Türk birliklerini yenilgiye uğrattı. İngiltere "tarafsızlığını" ilan etti, hatta Osmanlılara silah satmayı bile reddetti. Ne var ki, muhtemelen İngiliz hükümetinin zeminini hazırlamış olduğu Rus zaferinin olumsuz sonuçlarıyla yüz yüze gelen Londra, duruma yeniden müdahale ederek Rusya'yı Ayestefanos Antlaşması'nı tekrar gözden geçirmeye mecbur etti ki bu antlaşma Rusya'yı Bulgaristan üzerindeki muazzam etkisi sayesinde Balkanların en etkili gücü haline getiriyordu. Osmanlı heyetinin müzakerelere katılmasına izin verilmeksizin akdedilen Berlin Antlaşması (1878), Makedonya ve Trakya'yı Osmanlılara bırakmakla birlikte Sırbistan, Romanya ve Karadağ'a bağımsızlık, Bulgaristan'a ise özerklik verdi. Bosna-Hersek ise Avusturya tarafından işgal edildi.[32] Nereden bakılırsa bakılsın, Osmanlıların Balkanlardaki varlığına son verildi ve imparatorluk ikinci derecede bir Ortadoğu devleti seviyesine düşürüldü. İngiliz konsolosluk kayıtlarına göre, savaş sırasında Balkanlarda, çoğu Türk olmak üzere 300.000 Müslüman katledildi, bir milyon Müslüman memleketinden kopmak ve göç etmek zorunda kaldı. Hem Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanmasında hem de Ruslar tarafından tamamen yıkılmasının engellenmesinde önemli bir rol oynayan İngiltere, bunun karşılığında padişahı Rus saldırılarına karşı korumayı da taahhüt ederek Kıbrıs'ı aldı.

İngilizlerin 1860'lardan itibaren Türkiye'ye karşı olumsuz bir tutum geliştirmelerinin ardında, ille de birbiriyle bağlantılı olması gerekmeyen birtakım iç ve dış olaylar vardı. Almanya'nın yükselişi ve 1870'te Fransa'yı yenilgiye uğratması, İngiltere'yi, Otto von Bismarck'ı ve kuvvetli ordusunu dengelemek için Rusya'ya yakınlaşmaya mecbur bıraktı. Ayrıca bu yenilgi Fransa'nın liderlik ettiği Rus karşıtı koalisyonu ve Osmanlı İmparatorluğu'nun stratejik konumunu zayıflattı. 1870'te Rusya Paris Antlaşması'nı açıkça ihlal ederek Karadeniz'i

32 W. N. Medllicott, *The Congress of Berlin and After* (Londra: Methuen & Co. 1938).

silahlandıracağını ilan etti. İngiltere uluslararası hukuku ihlal eden buna benzer adımlara, örneğin Berlin Antlaşması'nın Osmanlı haklarını güvence altına alan maddelerine karşın Bulgaristan'ın 1885'te Doğu Rumeli'yi işgal etmesine, hiç sesini çıkarmadı.

Ülke içindeyse İngiltere'nin Osmanlı Devleti'yle ilişkileri siyasal çekişmelerin konusu haline geldi. Genel oy, basının artan etkisi ve buna benzer diğer gelişmeler sıradan İngilizlere siyasette yeni bir ağırlık kazandırdı. Siyasetçiler oy hesabıyla halka şirin görünmek zorunda kaldılar. Liberal Parti lideri Gladstone, Bulgar sivillerin öldürülmesiyle ilgili ahlaki bir kaygıdan ziyade bu meselenin kendisine Muhafazakâr Parti lideri ve başbakan Disraeli'nin Hıristiyanların davasına bağlılığını sorgulamak açısından mükemmel bir fırsat sağlamasından dolayı, 1876 yılında meşhur Türk karşıtı broşürünü kaleme aldı. Nitekim Gladstone, ihtida etmiş bir Yahudi olan Disraeli'yi Balkan Hıristiyanlarının kaderi konusunda sessiz kalmakla ve Türklere sempati duymakla suçlayacaktı. 1880'de yapılan İngiliz parlamento seçimlerinde tartışmalar esasen Osmanlı İmparatorluğu'na yönelik İngiliz dış politikası üzerinde yoğunlaştı ve Gladstone İslâm ve Türk karşıtı bir propagandayla seçimi zorlanmadan kazandı.[33]

Böylece Gladstone başbakan oldu ve Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünün korunması gerektiğine inanan ve Türklerin modernleşme ve ilerleme yönündeki çabaları hakkında son derece olumlu görüşlere sahip olan İstanbul'daki İngiliz elçisi Henry Layard'ı derhal geri çağırdı. Padişahın Ulkini'yi (Dulcigno) Karadağ'a bırakmasını sağlamak için İngiliz donanmasını kullanabilecek kadar kaba bir insan olan yeni elçi George Goschen, Londra'nın katı emirleri doğrultu-

33 Slavofil R. W. Seton-Watson bile, herkesçe bilinen Türk karşıtı görüşlerine rağmen şunları yazabiliyordu: "Bulgar mezalimi hiç olmaması gereken bir noktaya geldi ve iki büyük parti arasında şiddetli bir tartışmaya dönüştü... dış politika meseleleri kendi önemlerinden ziyade parti önyargılarına göre Kraliçe Anne zamanından beri tarihimizde görülmemiş bir hırsla ve peşin hükümlerle değerlendirilmeye başladı." Alıntı için bkz. *Disraeli, Gladstone and the Eastern Question: A Study in Diplomacy and Party Politics* (Londra: Cass, 1962), s. 57.

sunda harekete geçti ve Berlin Antlaşması'nın 61. maddesini derhal yürürlüğe soktu. Bu madde Osmanlı hükümetini İngiltere'nin denetiminde Doğu Anadolu'da reformlar yapmakla yükümlü kılıyordu.

Yeni padişah Abdülhamit (1876-1909) Gladstone'un amacının Doğu Anadolu'da bağımsız bir Ermenistan kurmak olduğuna inanıyordu ve İngilizlerin bu amaca ulaşmasını engellemek için elinden geleni yaptı. Böylece 1839'da hayırlı bir vesileyle başlayan Türk-İngiliz ilişkileri 1880'de kötü bir şekilde sona erdi. İngiltere Palmerstone'un Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü koruma doktrininin yerine yeni bir doktrin benimsedi. Buna göre Türk İmparatorluğu'nun parçalanması artık kaçınılmazdı ve İngiltere vaziyete hâkim olup parçalanma sırasında en iyi lokmaları kapmaya çalışmalıydı. Dışişleri Bakanlığı Rusya'nın Trabzon'u ve hızla gelişen Samsun Limanı'nı ele geçirmesini kabul etmeye hazırdı. Zira Çar bu durumda Kırım'da ve Odesa'nın önemli bir liman haline geldiği Karadeniz kıyılarında yaptığı gibi İngiltere'yle ticareti artıracaktı. Abdülhamit İngiliz politikasındaki değişimi hemen fark etti ve Londra'yı Palmerstone'un politikasına dönmeye zorlamak için çaba sarf etti. Zira Osmanlı İmparatorluğu'nun bekasının İngiltere'ye bağlı olduğunu gayet iyi biliyordu. Ayrıca, uzun vadede İngiliz İmparatorluğu'nun, en azından onun Ortadoğu'daki bileşenlerinin devamının, Osmanlı Devleti'nin devamıyla bağlantılı olduğunu düşünüyordu. Abdülhamit, İngiltere üzerinde baskı kurarak onu Palmerstone'un politikasına döndürmeye çalışsa da, bu politika İngiltere'yi kendisinden daha da uzaklaştırmaktan başka bir sonuç vermedi. Kendi emperyalist ideolojisine kapılan İngiltere kendine özgü yapısal özellikleri sebebiyle imparatorlukların varlıklarını sürdürmelerinin birbirlerine bağlı olduğunu unuttu. Fransa'yla birlikte Osmanlı İmparatorluğu'nu parçalayan ve Arap eyaletlerini ele geçiren İngiltere, yirmi yıl sonra Mısırlı Cemal Abdülnâsır ve Ürdünlü Haşimi hanedanı tarafından Ortadoğu'dan rezilce çıkarıldı. Hâlbuki 1916'da Haşimi hanedanının reisi Şerif Hüseyin'i Türklere karşı etkin bir şekilde kullanan yine aynı İngiltere'ydi.

İngiltere'nin Osmanlılara yönelik dış politikasındaki değişim, Osmanlı İmparatorluğu içindeki entelektüel dönüşümü çok dikkate

almadan gerçekleşti. İşin ilginç tarafı, başlangıçta bu dönüşümün ivme kazanmasına yardım eden ve ona yön veren İngiltere'ydi. Gerçekten de 1839'dan 1878'e kadar süren Tanzimat döneminde Türk toplumu çok yönlü ve ileriye bakan kapsamlı bir değişim sürecine girmişti ve artık geçmişe dönmek mümkün değildi. Avrupa tarzı bir bürokratik merkezileşme ve buna bağlı olarak ortak vatandaşlık temelindeki politikalardan oluşan "Osmanlıcılık", Hıristiyanları imparatorluk şemsiyesi altında tutmayı başaramasa da, eski cemaat sisteminin ve bu sistemin beslediği dinsel kimliklerin temelini yıkmayı başardı. Osmanlıcılık bireyler arasında sosyal, etnik ve kültürel kimlikleri hakkında bir bilinç ve belli bir homojenlik yarattı. Yeni bir siyasal kültürün oluşmasını sağlayan Osmanlıcılık, Müslümanları İslâm şemsiyesi altında bir tür proto-ulus haline getirmekteydi. Gayrimüslimlerin artık özerk dinsel cemaatlerin mensupları olarak görülmektense, hakları ve özgürlükleri kutsal bir meşruiyet iddiasında olan bir devlet tarafından değil, dünyevi bir hükümet tarafından belirlenen azınlık gruplarına mensup bireyler olarak görüldüğü bir Osmanlı-Müslüman ulusuydu bu. Avrupa Türkleri, seçilmiş hükümetlere dayanan Avrupa kaynaklı seküler reçeteler lehine, sınırsız kültürel ve dinsel özgürlükleri güvence altına almak ve bunlarla baş etmek üzere kendi İslâmî referans çerçevelerini terk etmeye zorlamıştı.

SULTAN ABDÜLHAMİT VE BİR KENDİNİ SAVUNMA İDEOLOJİSİ OLARAK İSLÂMCILIK

II. Abdülhamit döneminin (1878-1909) iç ve dış politikaları, Türk toplumu ve bir bütün olarak Müslüman dünyası üzerinde kalıcı bir iz bıraktı. Her şeyden önce şunu belirtmek gerekir ki, Abdülhamit'in politikalarının neredeyse tamamının ardında, Avrupa'nın imparatorluğu bölme planlarına ilişkin algısı ve bu planları boşa çıkartarak devletin bekasını sağlama yönündeki amansız mücadelesi vardı. Abdülhamit büyük bir iç kargaşa ortamında tahta çıktı. Abdülaziz'i tahttan indiren Mithat Paşa ve arkadaşları, 1878'de Abdülhamit'i Meşrutiyet'i ilan etmeye mecbur etseler de, çok geçmeden Abdülhamit

Mithat Paşa'yı görevinden azlederek sürgüne gönderdi ve anayasa ve parlamentoyu askıya aldı. Devletin bütün otoritesini küçük bir ekibin ellerinde topladı ve bu ekibi kullanarak ülkeyi saraydan idare etti. Abdülhamit sayısız Türk ve Avrupalı muhalifi tarafından müstebit bir diktatör, bir "kızıl sultan" ve gerici bir yobaz olarak damgalandı. Abdülhamit'in modernleşmedeki muazzam başarılarına işaret eden Stanford Shaw gibi bazı Batılı bilim adamlarının görüşlerine karşın, bu imaj günümüze kadar devam etti. Bununla birlikte, Abdülhamit bugün Türkiye'de ve Türkiye dışındaki sayıları gittikçe artan İslâmcılar tarafından büyük bir Müslüman lider olarak görülmektedir.

Abdülhamit fevkalade keskin bir zekâya, muazzam bir çalışma kapasitesine ve Allah vergisi bir siyasi içgüdüye sahipti. Ayrıca şüpheci, ketum ve düşmanlarıyla ilişkilerinde acımasızdı. Samimi bir dindar ve ibadetlerini yerine getiren bir Müslüman'dı ve İslâmiyet'in bilim, teknoloji ve ilerlemeyle uyumlu bir din olduğuna inanıyordu. Ne var ki şahsi işlerinde Hıristiyanlarla çalışmayı tercih ediyordu. Örneğin şahsi doktoru ve bankeri Rum'du. Zekâ ve azimleri sebebiyle Yahudilere hayranlık duyuyordu (örneğin Arminius Vambéry dostuydu), ancak siyonizme karşıydı.

Devlet politikaları esasen Müslümanlara yönelikti. Zira Abdülhamit'in hatıralarında da izah ettiği gibi, yeni koşullar altında, yani bireye dayanan bir devlette, hükümet halkın çoğunluğunun kültürel eğilimlerine uymak durumundaydı. Nasıl ki Fransız hükümeti Katolik kültürüne uygun davranmak durumundaysa, nüfusunun çoğunluğu Müslümanlardan oluşan Osmanlı Devleti de İslâm'a dayanmak zorundaydı.[34] Tıpkı Jön Türkler ve Atatürk gibi başlıca muhaliflerinin, modern bir toplum yaratmanın ve halkın özgürleşmesini teşvik etmenin ancak otoriter yöntemlerle mümkün olduğu şeklinde hatalı bir görüşe kapılarak otoriter bir yönetim kurmaları gibi, bu müstebit hükümdar da bireyi temel alan toplum anlayışlarının gelişmesine yol açtı.

34 Bu görüşler Abdülhamit'in *Hatırat*'ının çeşitli versiyonlarında bulunabilir.

Hükümdarlığının ilk yıllarında imparatorluk 1877-78 Savaşı'nda ağır bir yenilgi aldı. Aslında Abdülhamit bu savaştan kaçınmaya çalışmış, ancak Mithat Paşa'nın ağır basması sonucu Osmanlı Devleti savaşa girmişti. Ağır bir dış borç devralan Abdülhamit, 1882'de Avrupalı alacaklıların borçlarını geri almak için kurdukları Düyun-u Umumiye'nin otoritesini kabul etmek zorunda kaldı.[35] Bu arada, imparatorluğun nüfusu, Balkan vilayetlerinin kaybedilmesinden sonra, ezici bir çoğunlukla Müslümanlardan oluşur hale gelmişti. Bu Müslüman nüfusun benimsediği ortak İslâm inancı ve Osmanlı kültürü uzun bir dönemden beri etnik ve dilsel farkları gölgede bırakmaktaydı. Ancak Berlin Antlaşması'nda şekillenen ulus-devlet fikri oldukça keyfî bir şekilde heterojen Balkan toplumlarına uygulanmıştı ve Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan Müslümanların, özellikle de Arapların, etnik-dilsel kimliği bir siyasal örgütlenme ilkesi haline getirmeleri durumunda Osmanlı Devleti'nin parçalanması kaçınılmazdı.

Kaldı ki, padişah da Hindistan başta olmak üzere ülke dışındaki Müslümanlar arasında, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki din kardeşleriyle yoğun bir dayanışma duygusunun geliştiğinin gayet iyi fakındaydı. Nitekim milyonlarca Müslüman'ın 1877-78 Savaşı'nda yurtlarından çıkarılmaları ve katledilmeleri Hindistan Müslümanlarını o kadar

35 Büyük tarihçi Ahmet Cevdet Paşa paranın Avrupalıların hayatında bu kadar büyük bir rol oynaması karşısında öfkesini gizleyemiyordu. Abdülhamit'e sunduğu layihada "İngilizlerin gerçek dininin para" olduğunu yazıyordu. Avrupa'nın materyalist bir medeniyet olarak Osmanlıların gözündeki bu olumsuz imajı başka tarihsel hatıralarla da pekiştirildi. Rumlar, 1439'da ortak Hıristiyan inancı temelinde birlik sağlamak amacıyla Floransa'ya giden Bizans hükümdarı Andronikos'un eski borçları sebebiyle bazı tüccarlar tarafından hapsedildiğini hatırladılar. Türkler ise parlak bir şair olan Fatih Sultan Mehmet'in oğlu Cem Sultan'ın sığındığı Rodos Şövalyeleri tarafından Roma'ya gönderildiğini, burada uzun bir dönem esir hayatı yaşadıktan sonra Fransızlar tarafından kaçırılıp kendisinden faydalanılmasın diye zehirlendiğini anımsadılar. Cem Sultan'ın Roma'da kaldığı uzun süre boyunca kardeşi II. Beyazıt (1481-1512) kaçıp kendisine karşı bir isyan başlatmasın diye Cem Sultan'ı elinde tutanlara yıllık 100.000 duka yollamıştı.

çok öfkelendirdi ki, katliamın durdurulması için Kraliçe Victoria'ya bile başvurdular ve Balkanlarda Türklerin çabalarını desteklemek için para, seyyar hastane, hatta gönüllü insanlar dahi gönderdiler. 1850'lerde bile İslâm dünyasının periferisinde yer alan Kaşgarlı Yakup Bey veya Sumatra ve Hint Okyanusu'ndaki Komor Adası'nda hüküm süren Açe sultanları gibi Müslüman hükümdarlar, Osmanlı padişahından halifeleri olarak kendilerini Avrupa işgaline karşı korumasını talep ediyor, karşılığında siyasal bağlılıklarını sunmayı ve Osmanlı İmparatorluğu'yla birlik kurmayı vaat ediyorlardı.

Aynı yabancı işgal tehdidi ve kültürel kimliğini yitirme korkusu, on dokuzuncu yüzyıl boyunca Hindistan'dan (Seyid Ahmet Barelvi) Kafkasya (Şeyh Şamil) ve Afrika'ya (Muhammed el-Sunusi) kadar en az yirmi dört militan Müslüman uyanış hareketinin doğmasına yol açtı. Bu uyanışçı hareketler aynı zamanda Müslüman kitlelerin, bir yandan Kuran'a ve Peygamber'in sünnetine bağlı kalmayı sürdürürken, bir yandan da kendi toplumlarının sosyo-ekonomik yapısında meydana gelen büyük değişimlerle başa çıkmak için giriştikleri arayışları temsil ediyordu. İngilizler bu hareketlerin potansiyel tehlikesini fark etmişlerdi. 1825-1835'te ve daha sonraki yıllarda, Hindistan'da Barelvi'nin takipçileriyle savaştılar ve 1857'deki Sepoy İsyanı sırasında Hindistan'ın denetimini geçici olarak kaybettiler. Bunun üzerine Sultan Abdülmecit'ten halife olarak isyancılara İngiltere'ye yönelik saldırılarını durdurmalarını öğütlemesini istediler. Sultan mecburen denileni yaptı, ancak Müslüman liderler onu dinlemediler.

Sultan Abdülhamit'in 1878'den sonra başlayan İslâmcı politikası bu çerçevede tahlil edilmelidir. Onun temel amacı, nüfusun yaklaşık yüzde 80'ini oluşturan Müslüman uyrukları arasında birlik ve dayanışmayı sağlayarak Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünü ve bağımsızlığını korumaktı. Dolayısıyla İslâm'ı sadece bir din olarak değil, aynı zamanda bütün Müslümanlar tarafından paylaşılan bir sosyal inançlar sistemi, bir yaşam tarzı ve bir aile örgütlenmesi olarak öne çıkardı. İslâm'ı sadece bir inanç olarak değil, bir siyasal birlik ideolojisi olarak savundu ve destekledi. Onun temel fikri, iman uğruna samimiyetle kendini adamaktı. Bu aynı zamanda yeni Müslüman

orta sınıfların ideolojik sözcüsü olan Nakşîbendilerin önderliğindeki uyanışçı halk hareketlerinin de temel fikriydi. Abdülhamit, bu fikri İslâmî adet ve ibadetlere harfiyen uyarak vurguladı. Birçok akıl hocası gibi kendisi de gerek ülke içinde gerekse ülke dışındaki Müslümanların gitgide hilafete yöneltilen yabancı işgale karşı direnişi örgütleyebilecek ve Müslüman yaşam tarzını koruyabilecek en temel İslâmî kurum olarak bakmaya başladıklarını kesinlikle fark etmişti.

Mesele din özgürlüğüyle ilgili değildi. Nitekim Hindistan'da İngilizler ve daha düşük bir seviyede olmakla beraber Afrika'da Fransızlar İslâm'ı bir inanç olarak kabul etmiş ve Müslümanların ibadetlerini sürdürmelerine izin vermişlerdi. Kalküta Müslümanları İngiliz idaresi altındaki Hindistan'ı *dar'ül-İslâm* ilan etmekteydi ve genel olarak Müslümanlar ibadetleri engellenmediği sürece İngiliz otoritesini kabul edebiliyorlardı. Ne var ki Müslümanların çoğu, sadece kendi ülkelerinde ibadet ve inanç özgürlüğüne sahip olmakla yetinmiyorlardı. Bütünsel bir Müslüman yaşam tarzını destekleyen vakıf ve imaret gibi geçmişteki ekonomik ve sosyal kurumlar, her ne kadar küresel kapitalist sistemler tarafından ortadan kaldırılmış olsa da, Müslümanlar yine de bu tip bir yaşam tarzı oluşturmak istiyorlardı.

Sultan Abdülhamit hilafeti merkezileşmiş ve evrenselleşmiş bir İslâmî kurum haline getirdi, kendisi de bütün dünyadaki Müslümanların dinî haklarının sözcüsü haline geldi. Böylece Türkler bir kez daha Sünni İslâm'ın bayraktarı ve koruyucusu rolünü üstlendiler. Ancak bu kez 1051'de olduğu gibi hilafeti başkalarına bırakmak veya 1517-1520 sonrasında olduğu gibi ona belirsiz bir statü vermek yerine bu kurumu yeniden canlandırdılar ve bütün Müslüman ümmetini temsil etme rolünü yerine getirecek şekilde siyasallaştırdılar. Türkler on dokuzuncu yüzyıla kadar bölgesel bir Müslüman güç olarak görülüyorlardı (diğerleri Hindistan Moğolları ve İran idi). Bu tarihten sonraysa evrensel bir Müslüman devlet haline geldiler. Abdülhamit hilafeti etkili ve evrensel bir İslâmî kurum haline getirdi. Ülke içinde birliği sağlamak, Müslümanlar arasında etnik milliyetçiliğin doğuşunu engellemek ve Türklerin uluslararası

konumunu sağlamlaştırmak için hilafetten yararlandı. Abdülhamit bilhassa Avrupa kaynaklı bir etnisite tanımına dayanan bir Kürt milliyetçiliğinin doğması ihtimalinden çok çekiniyordu.

Abdülhamit'in İslâmcılığı Avrupa tarafından "Panislâmizm" olarak damgalandı ve dünyadaki bütün Müslümanları tek vücut halinde birleştirerek Batı'ya karşı cihat ilan eden bir hareket olarak tanımlandı. Hâlbuki Abdülhamit, Avrupa'ya karşı bir cihat başlatmayı aklına bile getirmeyecek kadar zeki ve tecrübeli bir hükümdardı. Böyle bir savaşın başarı kazanma ihtimalinin olmaması bir yana, böyle bir hamleyle kendisini uluslararası sahnede tecrit edeceğini ve Osmanlı Devleti'ni Rusya'ya karşı Avrupa'nın sağladığı korumadan mahrum bırakacağını gayet iyi biliyordu. Dolayısıyla, Abdülhamit'in neden bütün İslâmî eylem çağrılarını görmezden geldiğini ve resmen bir Müslüman Birliği (*İttihad-ı İslâm*) oluşturmayı veya propaganda ve yıkıcı faaliyetler için Osmanlı diplomatik örgütlenmesini kullanmayı reddettiğini anlamak kolaydır. Buna rağmen, Abdülhamit ülke dışındaki Müslümanlar hakkında bilgi toplamak, onların inançlarını yaşama özgürlüğü konusundaki şahsi kaygılarını iletmek ve ilgili Avrupa hükümetlerine onların yaşadığı sorunlar hakkında şikâyetçi olmak için bu diplomatik temsilciliklerden faydalandı. Abdülhamit bunları yaparken, halife olarak hareket ettiğini açıkça belirtse de, dünyadaki Müslümanların siyasi lideri değil, sadece sözcüsü olduğunu net bir şekilde ifade etti. Zaten bu tip bir temsilin Müslümanlar nezdinde ona siyasal açıdan da itibar kazandıracağını gayet iyi biliyordu. Gladstone, bütün Avrupa liderlerinin birkaç yıl içinde son nefesini vereceğini umdukları bir imparatorluğu yöneten Abdülhamit'in şahsında sert kayaya çarpmıştı.

Abdülhamit'in dünya Müslümanları arasında hilafetin görünürlüğünü ve etkisini artırma yönündeki çabalarının esas amacı, bir cihat çağrısı yapmak zorunda kalması durumunda, bunun Avrupalılar için İngiltere, Fransa ve Rusya'nın ele geçirmiş oldukları Müslüman topraklarında çok ciddi bir tehdit oluşturabileceğini göstermekti. Abdülhamit İslâm dünyasında bir isyan başlatmaktan ziyade, cihat tehdidini kullanarak Avrupa ülkeleri üzerinde bir baskı kurmaya

ve böylelikle daha fazla Osmanlı toprağına göz dikmelerini veya imparatorluğun içişlerine karışmalarını engellemeye çalışıyordu. Cihat tehdidinin gerçek bir cihattan çok daha etkili olduğunun farkında olan Abdülhamit bir psikolojik savaşa girişti. Abdülhamit'in bu sözde Panislâmist politikası, büyük ölçüde Fransa'nın Tunus'u (1881), İngiltere'ninse Mısır'ı işgaline (1882) karşı bir reaksiyon olarak ortaya çıktı.

Sultan Abdülhamit, İngiltere ve Fransa'nın Doğu Sorunu'nu kesin bir çözüme ulaştırmak için Osmanlı topraklarını kendi aralarında paylaşmaya hazır olduklarına inanıyordu. Nitekim Birinci Dünya Savaşı'nda gerçekten de böyle oldu. Bununla beraber, Abdülhamit aynı zamanda İngiltere'yle Osmanlı İmparatorluğu arasında, Osmanlı İmparatorluğu'nun hemen dağılmasını İngilizler açısından arzu edilir kılmayacak ölçüde ortak çıkar bulunduğu fikrindeydi. Dolayısıyla bir yandan imparatorluğu güçlendirmeye çalışırken, bir yandan da zaman kazanma çabası içindeydi. Hatta İngiltere'yi, güçlü bir hilafetin İngiliz çıkarlarına hizmet edebileceğine ikna etmeye bile çalıştı. Nitekim 1878'de Hindistan genel valisi ve İstanbul'daki İngiliz elçisi, Abdülhamit'i, Afganistan'daki Emir Şer Ali Han'ı İngiliz korumasını kabul etmeye ikna etmek üzere yüksek düzeyde bir elçi göndermeye ikna ettiler (kim bilir, belki de Abdülhamit onları ikna etti). Ne var ki emir Osmanlı elçisi Ahmet Hulusi Efendi'ye baş düşmanının Ruslar değil, İngilizler olduğunu söyleyince bu girişim başarısızlıkla sonuçlandı. Yine de padişah, İngilizleri Palmerston dönemi politikalarına dönmeye ikna etmek için uğraşmaya devam etti. 1889'da Gladstone ümitlerini tamamen suya düşürene kadar Abdülhamit İngilizleri ikna etme ümidini korudu. Bu tarihten sonra da hilafet yetkilerini Batılı dostlarını ödüllendirmek için kullanmakta hiç tereddüt etmedi. Bu kez İngiltere'nin yerini, genel olarak dine ve özelde İslâm'a karşı daha anlayışlı bir tutuma sahip olduğunu düşündüğü Amerikalılar aldı.

Gladstone ve Fransızlar başlangıçta padişahın cihat tehditlerini ciddiye aldılar ve ona, hilafete ve İslâm'a karşı yirminci yüzyıla kadar devam eden kin dolu bir karşı saldırı başlattılar. İngilizler ilk olarak Abdülhamit'in hilafet iddiasının meşruiyetini tartışma konusu haline

getirerek bir Arap hilafeti tesis etmeyi denediler (Sonunda bunu başardılar ve Mekke Şerifi Hüseyin'i 1924'te kısa bir süre için halifelik koltuğuna oturttular). Ayrıca halifenin Afrika ve Rusya Müslümanları arasındaki nüfuzunu zayıflatmaya da çalıştılar. Fransızlar hilafetin Kuzey Afrika Müslümanları üzerindeki egemenliklerini tehdit edeceği konusunda şüphelenmeye daha Abdülhamit devrinden önce başlamışlardı. Abdülhamit tahta çıkmadan önce, henüz 1872'de, Fransızlar İstanbul'u 1871'deki Cezayir İsyanı'na yardım etmekle suçlamışlardı. Hâlbuki aynı tarihte bir din değiştirme kampanyasına girişen, Cezayir Başpiskoposu'ndan başkası değildi. 1881'de İstanbul'u Güney Tunus'taki aşiretleri Trablusgarp'a göç ederek Fransızlara karşı bir gerilla savaşı yürütmeye teşvik etmekle suçladılar ve kısmen haklıydılar. İngilizler 1881'de Mısır'da patlak veren Albay Urabi İsyanı'nı ve aynı yıl Sudan'da gerçekleşen Mehdi Ayaklanması'nı İstanbul'un işi olarak görseler de Sultan Abdülhamit aslında her iki militandan da hoşlanmıyordu. Abdülhamit, İslâm davasına bağlılıklarından ve inançlarından bağımsız olarak her tür devrimci harekete karşı büyük bir nefret besliyordu.

Yine de Avrupalılara karşı Müslüman dünyasında gerçekleşen her tür isyandan Abdülhamit sorumlu tutuluyordu. Müslüman uyrukları arasında milliyetçi hareketlerin İstanbul'un kışkırtmasıyla doğduğu konusunda ciddi şüpheleri olan Rusya, padişahın Avrupa'ya ve Batı medeniyetine kökten düşman olduğu imajını pekiştirmek için elinden geleni yaptı. Sonuçta Avrupa basını Türklerin geçmişte Batı'yla yaptığı ittifakları unuttu ve Batı'nın ve Batı medeniyetinin ezelî ve ebedî düşmanları olarak gösterdiği halifeye, İslâm'a ve Türklere saldırmaya başladı. Eski korkunç Türk imajı yeniden canlandırıldı ve yeni olumsuz özellikler eklenerek pekiştirildi. 1853'te Türklerle yapılan ittifaktan pişmanlık duyan birkaç İngiliz, Türklerin Avrupa'dan tamamen atılması fikrini savunmaya başladılar. Aynı fikir Birinci Dünya Savaşı sırasında David Lloyd George tarafından alenen ifade edildi.

1890'a gelindiğinde, birçok Fransız ve İngiliz (Lord Curzon da içinde olmak üzere) Abdülhamit'in Panislâmizmi'ni gerçek bir tehditten ziyade siyasal açıdan bir bostan korkuluğu olarak görür oldular.

Hatta bunların bir kısmı Abdülhamit'i ve hilafeti, Müslüman kitleler arasında yeni ortaya çıkan militan, sömürgecilik karşıtı ve milliyetçi Müslüman hareketlere karşı faydalı bir işlev görebilecek bir dalgakıran olarak görmeye başladılar. Amerikan elçisi Abdülhamit'i Mekke'ye giden hacılar aracılığıyla Filipinlilerdeki devrimcilere haber göndererek, Amerikalıların İslâm'a değil, İspanyollara karşı savaştığını ve bu yüzden onların da Amerikalılara karşı savaşmaması gerektiğini söylemeye ikna etti. Daha sonra Amerikalı bir general padişahın Filipinler meselesine müdahalesinin 20.000 Amerikan askerinin canını kurtardığını söyleyecekti. On yıldan beri Filipinler'deki Zamboanga Eyaleti'nin valisi olan Yarbay John P. Finley şöyle yazıyordu:

> "İspanya'yla savaş başladığında Amerikan hükümeti Filipinler'de Müslümanların varlığından haberdar değildi. Bu olgu keşfedilip Türkiye'deki büyükelçimiz Oscar S. Straus'a bildirildiğinde, kendisi önümüzde bir cihat ihtimalinin söz konusu olduğu hemen gördü... Sonunda Sultan Abdülhamit'le görüşmeyi başardı ve Müslümanların halifesi olarak ondan Filipinler'deki Müslümanlar adına harekete geçmesini rica etti... Mekke'ye gönderilen bir telgraf sayesinde çok sayıda Filipinli Müslüman'ın her sene hacca geldiği ortaya çıkmakla kalmadı, ayrıca tam da o sırada Mekke'de Filipinler'deki Sulu'dan gelen Moroların bulunduğu öğrenildi... Padişah, halife sıfatıyla Filipin Müslümanlarına bir mesaj göndererek, Amerikan idaresi altında dinlerine müdahale edilmediği sürece, onları Amerikalılara karşı herhangi bir husumet içine girmekten men etti.
>
> Başkan McKinley bunun üzerine Bay Straus'a başardığı işten dolayı şahsi bir teşekkür mektubu gönderdi ve onun sayesinde bölgedeki en az yirmi bin Amerikan askerî birliğinin kurtulduğunu söyledi. Okuyucu bir an durup bunun kurtarılan Amerikalılar ve parasal olarak kurtarılan milyonlar açısından ne ifade ettiğini düşündüğünde, muhtemel bir cihadı engelleyen bu diplomatik adımın ne kadar değerli olduğunu takdir edecektir."[36]

36 Oscar S. Straus, *Under Four Administrations, From Celeveland to Taft* (Boston: Houhton Mifflin, 1922), s. 46.

Ne var ki, halifenin militan unsurlar üzerinde otoritesini kurması için artık vakit çok geçti. 1900 yılına gelindiğinde Abdülhamit'in dinî yanı ağır basan İslâmcılığının yerini yeni bir seküler İslâmî milliyetçilik aldı. Müslümanları yabancı egemenliğinden kurtarmayı amaçlayan bu militan milliyetçilikte din yine önemli bir rol oynamakla birlikte artık kültürel kimliğin kaynaklarından sadece biri haline gelmişti. Bu militan milliyetçiliğin amaçladığı özgürlük ilk olarak Türkiye'de 1919-1922'de gerçekleşti. Bunu 1943-62 döneminde Ortadoğu'nun geri kalanında ve Kuzey Afrika'daki milliyetçi hareketlerin zaferi takip etti. Rusya Müslümanları 1920'de bağımsızlıklarını elde etmeyi başaramadılar. Zira onların modernist liderleri, bilhassa Kazakistan, Özbekistan ve Azerbaycan'da, kendilerine ekonomik ilerleme, demokrasi ve bağımsızlık getireceği ümidiyle Bolşevik devrime destek verdiler ve bu ümitlerin hepsi boşa çıktı. Hâlbuki bunlar tam da bugün Türkiye'nin onlara sunmayı isteyeceği şeylerdi.

Sultan Abdülhamit başlangıçta Almanya'nın Ortadoğu'ya açılma girişimlerine soğuk bakıyordu. Ne var ki, 1889'da bir anda görüşünü değiştirerek Alman kayzerini resmî bir ziyaret için İstanbul'a davet etti. Bu ani fikir değişikliğinin sebebini, Gladstone'un İngiliz Parlamentosu'nda Girit'te karşılaşılan sıkıntılardan bahsederken, Türklerin tıpkı 1876'da tarif etmiş olduğu gibi, Hıristiyanların, Avrupa'nın ve Avrupa medeniyetinin "gaddar" ve "kana susamış" düşmanları olmaya devam ettiğini kanıtlamaya çalışmasında arayabiliriz. Aslında Gladstone'un bu konuşmayı yapmasının sebebi İngiliz hükümetini yeniden ele geçirmekti. Zira Gladstone 1885'te Sudan'da patlak veren Mehdi Ayaklanması'nda İngiliz ordusunun yenilgiye uğraması ve Hartum'daki İngiliz generali Gordon'un öldürülmesi sebebiyle gözden düşmesi sonucunda istifa etmişti.

Gladstone'un parlamentodaki konuşmasını okuyan ve ona gereğinden fazla önem verme hatasına düşen padişah, kısa bir süre sonra kayzeri ülkesine davet etti. Kayzer çağrıyı hemen kabul etti ve neredeyse zatürreden ölmesine yol açacak olan sert hava koşullarına karşın, Kasım 1889'da alelacele İstanbul'a geldi. Ok yaydan çıkmıştı. Türkler artık Almanya'ya yaklaşıyordu. Yine de Abdülhamit hüküm-

darlığının son yıllarına dek tarafsız bir dış politikayı sürdürdü. Sultan esasen Avrupalı güçlerin çatışma ve hırslarından kaynaklanan bir savaşın patlak vermesini bekliyor ve Osmanlı İmparatorluğu'nun böyle bir savaşa dahil olmasının ülkeye fayda getirmeyeceğini düşünüyordu. Abdülhamit'in dış politikası pasifist, tarafsız ve bir dereceye kadar izolasyonistti. Öyle ki İran'la ilişki kurmayı da reddetti. Bir yandan Fransa ve İngiltere'yle dostane ilişkileri sürdürürken, bir yandan da hafifçe Almanya'ya yaklaştı ve Rusya'yla bir uzlaşma sağlamayı başardı. Rusya da içinde olmak üzere, bütün büyük güçlerle dostane ilişkileri sürdürmeyi başardı. Bunu yaparken hiçbirinin yörüngesine de girmedi. Aslında 1939'da Fransa ve İngiltere'yle ittifak kurana kadar Türkiye Cumhuriyeti'nin izlediği politika da buydu. Abdülhamit, kısa vadeli siyasal çıkarları uğruna kültüründen, tarihinden ve şahsiyetinden vazgeçen bir topluma Avrupa'nın da saygı duymayacağını biliyordu.

Başarının ölçütünü Abdülhamit'in hedeflerine ulaşıp ulaşmadığı açısından değerlendirdiğimizde, kendisinin iç ve dış politikalarının başarılı olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü bu politikalar Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünü sağlamayı ve ülke içindeki birliği pekiştirmeyi başardı. Abdülhamit'in iktidarının sınırlı olduğu 1876-1878 dönemini dışarıda tutarsak, Osmanlı İmparatorluğu bu dönemde hiç toprak kaybetmedi. Abdülhamit ülkeyi kalkındırmak açısından da önemli başarılar kaydetti. Avrupa'nın maddi ve bilimsel başarılarını mümkün olduğunca benimsedi, ama başta demokrasi olmak üzere siyasal fikirlerini benimsemedi. Tanzimat döneminin belli başlı reformlarından hiçbirini yürürlükten kaldırmadığı gibi hiçbir modern kuruma da dokunmadı. Bilim ve teknolojinin benimsenmesi gerektiğini açıkça savundu ve eğitim reformunu hızlandırdı. Demiryolları başta olmak üzere ulaşımın iyileştirilmesi yönünde bir programın geliştirilmesini teşvik etti, maliyenin yeniden düzenlenmesini destekledi ve dış borcu dengeledi (yıllık gelirin yüzde 34'ü dış borçların anapara ve faiz ödemelerine gidiyordu). Bir dizi mesleki okulun kurulması ve okuma yazma oranının yüzde 5 civarından yüzde 15 ilâ18 arasına yükseltilmesi de onun işiydi. Türklerin ente-

lektüel modernleşmesinde önemli bir rol oynayan modern Türk edebiyatı da Abdülhamit döneminde hızla gelişti. Keza Batı'da yazılmış her alana dair çok sayıda kitap onun devrinde Türkçeye tercüme edildi.[37] Basın modernleşti ve "kanun sınırları içinde" özgürce gelişme gösterdi. Yani gazete ve dergiler siyasal tartışmalara (hürriyet, meşrutiyet, parlamento vb.) bulaşmadıkları sürece istedikleri şeyi yayımlamakta özgürdüler.

Bir bakıma Abdülhamit'in piyasa ekonomisine ve yabancı yatırımlara verdiği destek sayesinde geniş bir tarım kesimiyle küçük bir tüccar-imalatçı kanattan oluşan bir Müslüman orta sınıfın doğuşu da onun döneminde gerçekleşti. Taşradaki modern okulların çoğunu bizzat bu sınıf inşa etti ve daha sonra hükümetten öğretmen göndermesini istedi. Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan Müslüman milletlerden oluşan büyükçe bir Osmanlı eliti bu sınıf içinden doğdu ve bu kişiler Türklerin modernleşmesinde önemli bir rol oynadı. Dinsel-İslâmî görünümlerine karşın, Abdülhamit'in okulları, kafa yapısı ve dünyaya bakışı gitgide Avrupalılara benzemeye başlayan yeni bir rasyonel, pragmatik ve bireyci elit yarattı. Atatürk, İsmet İnönü ve Cumhuriyet'in diğer liderleri hep bu modern okullarda yetişti. Abdülhamit dönemindeki belki de en önemli gelişme, Tanzimat devrinde başlayan ve 1920'lerden sonra nihayet bugün bildiğimiz Türk ulusunu oluşturan ulus inşası sürecinin doruk noktasına ulaşmasıydı.

Millet gönüllü bir iradenin sonucuydu. Yönetici elit eski Müslüman cemaatini yeni bir görünüş içinde yeniden yapılandırmak ve Türklere ait yeni bir millî kimlikle donatmak için kültür, dil ve tarih gibi elinin altındaki çeşitli unsurlardan faydalandı. Bu süreç Tanzimat ile beraber başladı, Abdülhamit döneminde ideolojik ifadesine kavuştu ve Atatürk döneminde sonuçlandı (Atatürk, Türk kimliğine etnik

37 1820-76 döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nda 3185 kitap yayımlandı. Bunların 1356'sı edebiyat, 902'si doğa bilimleri, 741'i din, 186'sı ise hükümet işleriyle ilgili alanlara dair kitaplardı. Abdülhamit'in 33 yıllık hükümdarlığı döneminde (1876-1909) toplam 9124 kitap yayımlandı. Bunların 2950'si edebiyat, 3891'i pozitif bilimler, 1307'si din ve 976'sı devletle ilgili kitaplardı. Bkz. Orhan Koloğlu, *Abdülhamid Gerçeği* (İstanbul, 1990), s. 406.

bir unsur eklemekle birlikte onun dinî içeriğini ortadan kaldırmayı başaramadı). Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü sürdürmeye çalışan Sultan Abdülhamit İslâm'a yepyeni bir rol verdi ve onu Osmanlı İslâm milletini yaratacak bir siyasal ideoloji haline getirmeye çalıştı. Toplumsal dönüşümün yol açtığı grup çatışmaları, geleneksel devlet-toplum ikiliği ve devletin ve hâkim siyasal elitin dilinin Türkçe oluşu, dinî birlik kisvesi altında, etnik ve dilsel farklılaşmaya ve Türk ve Araplara ait iki ayrı makro siyasal-sosyal sistemin doğmasına yol açtı. Yine de Abdülhamit döneminin en önemli entelektüel gelişmesi, hem Abdülhamit'in İslâmî siyaseti sayesinde hem de ona rağmen gerçekleşen, Türklerin Müslüman ve Türk olarak tarihsel kimliklerini yitirmeden Avrupa medeniyetiyle ortaklık kurma girişimleriydi.

Tanzimat reformcuları, yaptıkları reformların ve Avrupa Milletler Topluluğu'nun bir üyesi olarak Avrupa'yla kurdukları yakın ilişkinin, onları, Türk Müslüman toplumuna yabancı kökenli hukuk kurallarını, sosyal örgütlenme biçimlerini, ahlak kurallarını ve sanat ve edebiyat türlerini tanıtmak zorunda bıraktığını fark etmişlerdi. Bu yenilikler, Müslüman muhafazakârların iddia ettiği gibi Türklerin temel İslâmî kimliğini bozmamakla beraber onu senkretik bir yeni kimlik haline gelmeye zorluyordu. Ne var ki, bu senkretik kimlik içindeki Batılı ve Müslüman bileşenler farklı dinî temellere dayanan unsurlar olarak sunulduğu sürece bu yeni kimliğin kitleler veya eğitimli elit tarafından benimsenmesi mümkün değildi. İslâm'ı, İslâmî kültürü veya Türklerin köklü tarihsel kimliğini reddetmeyen yeni bir modernleşme çerçevesinin acilen inşa edilmesi şarttı.

Mesele ilk olarak Abdülhamit döneminde Samipaşazade Sezai gibi aydınlar tarafından ele alındı. Asilzade tabakasından olan Samipaşazade Sezai, Abdülhamit'in güvenini kazanmak için gereken bütün sosyal ve siyasal niteliklere sahipti. Sezai ve daha birçok aydın medeniyet ve kültürün farklı şeyler olduğunu ileri sürüyorlardı. Buna göre medeniyet esasen bir toplumun maddi eserlerinden oluşmaktaydı. Bu toplumun kendine özgü, manevi, ahlaki ve estetik özelliklerini tanımlayan kültür ise kaynağını her şeyden önce dinden almaktaydı. Aslına bakılırsa Sezai, Müslümanların dünya çapında

bir birlik oluşturmaları ve böylece kültürlerinin yaşamasını güvence altına almaları durumunda, Avrupa medeniyetini benimseme ve insanlığın küresel bir medeniyete doğru yürüyüşüne katılma konusunda hiçbir tereddüt yaşamayacaklarını ileri sürüyordu.

Kültür-medeniyet ilişkisi Ziya Gökalp tarafından kapsamlı bir şekilde ele alındı ve modern Türk'ün tanımlanmasında en önemli noktalardan biri haline geldi. Gökalp'a göre modern Türk kimliği üç ayak üzerine oturuyordu: İslâm (Osmanlı İslâmı), kavmiyet ve modernlik. Amaçlanan modernlik Avrupa kaynaklı olmasına karşın Gökalp bunu açıkça ifade etmiyor, bunun yerine "muasır medeniyet" terimini kullanıyordu. Bugün tutucu Batıcılar dışında Türklerin büyük çoğunluğu tarafından benimsenen bu üç boyutlu modernleşme görüşü, ilk kez Azerbaycanlı bir yenilikçi olan Hüseyinzade Ali tarafından gündeme getirilmişti. Gökalp'ın kimlik tanımı Türk milliyetçiliğinin temelini oluşturdu ve Türkiye'nin modernleşmesinde hem olumlu hem olumsuz anlamda son derece önemli bir rol oynadı. Türkler bu görüş sayesinde bir yandan Avrupa medeniyetinin özünü benimserken, bir yandan da tarihsel kimlik ve inançlarını koruyabilirlerdi. Ne var ki Türk inkılapçıları Gökalp'ın görüşlerini takip etmektense etnik milliyetçiliği ve laikliği benimsediler.

Avrupa, Müslüman Türklerin kendi kimliklerini tanımlama biçimlerinde, Abdülhamit döneminde gerçekleşen ve Türkleri Avrupa'ya daha da yaklaştıran esaslı değişiklikleri fark etmediler veya kabul etmek istemediler. Bunun yerine padişahı "gerici ve yobaz" olduğu yönünde suçlamaya devam ettiler. Nitekim bu beklenmedik bir şey de değildi. Zira demokrasi ve bireysel hak ve özgürlükler, o sıralarda, Avrupa'nın pratik inancı ve diğer toplumları yargıladığı neredeyse tek ölçüt haline gelmekteydi. Türkler bir arada yaşamak için bir *modus vivendi* peşindeydiler, Avrupalılar ise kültürel açıdan onlardan Hıristiyanlığa değilse bile en azından demokrasiye tam bir teslimiyet göstermelerini bekliyorlardı. Abdülhamit hakkında son hükmü 1880'lerde elitler arasında doğan Jön Türk muhalefeti verdi. Jön Türkler Abdülhamit'in çok yönlü başarılarını dikkate almaksızın onu sadece tek bir subjektif ölçüte, özgürlük ve demokrasi konusunda-

ki karnesine bakarak yargıladılar. 1876'da kabul edilen Meşrutiyet idaresi, anayasa ve parlamento (ki Avrupa bunları görmemezlikten gelmişti) Jön Türk muhalefetinin temel direklerini oluşturdu ve bu kurumların 1908'de yeniden yürürlüğe konması Abdülhamit döneminin bitişine işaret ediyordu.

JÖN TÜRKLER VE AVRUPA

Türklerin Avrupa'yla yüzlerce yıllık ilişkisinin bir sentezini temsil eden Jön Türkler, Avrupa'yla ilişkileri kendi gelenek ve kimliğine sahip tarihî Osmanlı Devleti'nin temsilcileri olarak değil, Batı'nın siyasal değerlerini paylaşan ve her ne pahasına olursa olsun Batı tarafından kabul edilmek isteyen genç reformcular olarak geliştirmek istediler. Ne var ki, kısa bir zaman içinde, bu isteklerinin gerçekleşmesinin mümkün olmadığını göreceklerdi. İşe Abdülhamit'in İslâmcı politikasını ve şahsi istibdat yönetiminin amaçları uğruna halifeliği kullanmasını eleştirerek başladılar. Din karşıtı bir sekülarist öğreti benimsediler ve imparatorluğu Türkleştirmeye giriştiler. Bu politikanın doğrudan sonucu Abdülhamit'in Müslüman etnik gruplar arasında tesis ettiği *modus vivendi*'yi ve uluslararası statükoyu bozmak oldu. Avusturya, Bosna-Hersek'i ilhak etti, Bulgaristan bağımsızlığını ilan etti, 1911-1912'de İtalyanlar Libya'yı işgal ettiler ve sonunda Osmanlı topraklarında kendi devletini kuran ilk Müslüman topluluk olan Arnavutluk da bağımsızlığını ilan etti. 1912-1913 Balkan Savaşları'ndan sonra Türkler, nüfusun yarısından fazlasının Türk ve Müslüman olduğu Trakya ve Makedonya'dan bile atıldılar.

Jön Türkler, Osmanlı İmparatorluğu'nu Avrupalı güçlerden biri olarak görüyor, bu yüzden boş bir hayale kapılarak Avrupa'nın ona Avrupalı bir güç olarak muamele edeceğini, dolayısıyla da millî egemenlik ve insan haklarına ilişkin temel Batılı prensiplerden faydalanmasına izin vereceğini düşünüyorlardı. Kendilerini hep Avrupa güç dengesinin bir parçası olarak gördüler ve buna göre hareket ettiler. Herkesin bildiği bir şey olan İngiltere ve Fransa'nın Ortadoğu'yu işgal etmeye kararlı oluşlarını kabul eden Jön Türkler bunu önleyebilmek

için Almanya'yla tam bir ittifak kurmaya çalıştılar. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin Balkanlarda kaybettiği toprakları yeniden kazanmasını sağlamak için yayılmacı amaçlar da güttüler. Etnik Türkleri harekete geçirmek için İslâm'dan daha etkili bir ideoloji bulma umuduyla, gitgide etnik milliyetçilikten beslenen bir politika takip eden İttihat ve Terakki hükümeti, Rusya'yı hedef alan bir yayılmacı Panturanizm şekline bürünen bir Türkçü siyaset benimsedi. Hâlbuki Abdülhamit, Rusya Müslümanlarıyla ilişkileri ve Rusya Müslümanlarının modernist-milliyetçi eğilimlerini teşvik etmekle birlikte Panturanizm'i reddetmiş ve böylece Çar'ın en büyük korkusunu dindirmişti.

Osmanlı İmparatorluğu'nun Almanya'nın safında Birinci Dünya Savaşı'na katılma kararı, kabine üyelerinin ve halkın ezici çoğunluğunun arzusu hilafına Enver Paşa ve bir avuç komutan tarafından alındı. Alman Kayzeri, Osmanlı topraklarına yaptığı ikinci ziyaret sırasında Müslümanların koruyucusu olduğunu açıklamıştı. Jön Türkler de Almanların teşvikiyle, Almanya'nın zaferini garanti altına almak amacıyla, Halife V. Mehmet'in dünya Müslümanlarını İngiltere, Fransa ve Rusya'ya karşı ayaklanmaya çağıran bir cihat çağrısında bulunmasını sağladılar. Savaş, bazı Arap kabileleri tarafından desteklenen İngiltere'nin Filistin'de Osmanlı ordusunu yenilgiye uğratmasından sonra, Osmanlı Devleti'nin tamamen çöküşüyle sonuçlandı. Tarihte Osmanlı İmparatorluğu gibi büyük siyasal oluşumların bir avuç deneyimsiz gayretkeş tarafından bu şekilde batırılmasının pek az örneği bulunmaktadır.

Jön Türkler Osmanlı İmparatorluğu'nun zengin tarihsel deneyimini ve gücünün gerçek kaynağını göz ardı ettiler ve kendilerinin 1908'de iktidara gelmelerini sağlayan demokrasiyi bir yana bıraktıkları için imparatorluğun parçalanmasını hızlandırdılar. Orduyu Avrupa'nın yayılmacı amaçlarından doğan bir savaşa soktular. Almanya bir Hıristiyan güç olduğundan, bir Hıristiyan gücü başka bir Hıristiyan güce karşı desteklemek için cihada başvurulmasının, halifeye leke sürmekten başka bir anlamı yoktu. Mekke Emiri Şerif Hüseyin'i güvenilir bir halife olarak hilafet koltuğuna oturtmayı başaramayan İngilizler, bu başarısız deneyimden sonra, Müslüman dünyasının

hilafeti İslâm'ın hizmetinde olan bir Osmanlı-Türk kurumu olarak gördüğünü anladı ve bu yönüyle hilafetin Hindistan'daki İngiliz egemenliğine sürekli bir tehdit oluşturacağı sonucuna vardılar. Bu sırada Jön Türkler tarih sahnesinden çekildiler ve 1924'te Atatürk hilafeti kaldırdı.

TÜRKİYE'NİN GELECEĞİ

Türkler önce güçlü, hatta üstün bir düşman, sonra bir müttefik ve en son Rus tehdidini savuşturmak için Avrupa'ya sığınan bağımlı bir güç olarak, peyderpey Avrupa'nın yörüngesine girdiler. Süreç içinde bağımsızlıklarını ve millî varlıklarını korumak için Avrupa medeniyetine "ihtida" ettiler ve kendilerine modern tipte bir ulus-devlet kurdular. Türklerin ideolojik-kültürel dönüşümü tarihte benzeri olmayan bir örnek değildir. Nitekim birçok etnik grup ve devlet, bazen mümkünse bir başka isim altında, varlık ve kimliklerini korumak için, yeni bir din veya medeniyet benimsemiştir. Örneğin Bulgaristan ve Bosna'da yaşayan Bogomiller, hem Katolik hem Ortodoks kiliseleri tarafından tehdit edilen etnik varlıklarını ve toplumsal düzenlerini korumak için Türklerden İslâm'ı almışlardır. Keza Türkler de altıncı yüzyıldan onuncu yüzyıla kadar grup kimliklerini yeni bir siyasal yapı içinde sürdürebilmek uğruna Şamanizm'den Budizm'e ve İslâm'a kadar birçok kez din değiştirmişlerdir. On sekizinci yüzyılın ortalarından itibaren zamanla Batı medeniyetini benimsemeleriyse Ruslara karşı koyma ve bağımsız kalma çabalarından kaynaklanmaktadır.

On dokuzuncu yüzyılda Batı'yla siyasal işbirliği ve ulus-devlet anlayışının benimsenmesi etnisiteyi (ve inancı) güçlü bir yeni kimliğin temeli haline getirdi. Türkler böylece etnisiteyi siyasal örgütlenmenin temeli olarak kabul ettiler ve mevcut millî kimliklerini Batı'yla işbirliği üzerinden kazandılar. Ülkeyi yöneten elitler İslâm'ın halkın yaşamında oynadığı rolü anlayamadılar ve bu yüzden ciddi hatalara düştüler. Yine de Müslüman toplumlar içinde Türkler, modernleşmeyi Avrupa kisvesi altında açıkça kabul ederek devlet politikası haline getirmeleri açısından tek örnektir. İslâm ile Batı arasındaki

uzun karşılaşma boyunca Avrupa medeniyetini modernleşme çabalarında ve siyasal kimliğini tanımlamada rehber olarak kabul eden ilk Müslüman toplum Türklerdir. Acaba Türklerin bu kararı İslâm'a ihanet anlamına mı geliyordu, yoksa Müslüman ve Türk kimliğini güçlendirmek için akıllıca bir değişim hamlesi miydi? Şahsen ben ikincisinin doğru olduğuna inanıyorum.

Batı, kendi çıkarlarına uygun olduğunu hissettiği her durumda, Avrupa'ya kabul edilmelerinin önündeki bir engel olarak Türklerin Müslüman oluşunu hatırlatmıştır. Hatta Avrupa'daki bazı güçler modernleşmenin Türkleri Hıristiyan yapmak için uygun bir araç olabileceğini bile ümit etmişlerdir. 1856 Paris Antlaşması'ndan sonra Osmanlı İmparatorluğu'na doluşan her mezhepten Hıristiyan misyoneri, reformları Türklerin Hıristiyanlığa geçişinin başlangıcı olarak görmüşlerdir. Abdülhamit'in İslâmcı politikası, bu açıdan kısmen, misyonerlerin din değiştirme faaliyetlerine karşı bir tepkiyi ifade etmektedir. Atatürk'ün reformlarını Türkiye'yi İslâm'dan arındırma sürecinin yeniden kaldığı yerden devam etmesi olarak gören misyonerlerin umutları Cumhuriyet döneminde yeniden canlanmıştır. Son elli yılda İslâm'ın ve Türklerin yaşadığı tecrübe bunun tam tersini gösterse de, Batı ve bazı Türkler sessiz sedasız bu ümide bel bağlamayı sürdürmüşlerdir.

Bugün Türkiye'de İslâm her zaman olduğundan daha güçlüdür. Ama buna rağmen en az militan özelliklere sahip İslâm versiyonudur, çünkü bireyselleşmiştir. Türkiye'de dinin güçlü olmasının bir başka sebebi, dindarlığın veya diğer alternatiflerin demokratik bir anayasa tarafından korunan sahici bir kişisel tercih meselesi haline gelmiş olmasıdır. Türklerin İslâm'la ilişkisi kimlik ve şahsiyetlerinin kurucu ve ayrılmaz bir parçası olmasından ötürüdür ve aynı zamanda İslâm onların tarihteki yerini belirleyen temel bir güçtür. İslâm'ın dışında kalan Türklerin çoğu yok olmuş ve Gagavuz ve Çuvaş gibi varlıklarını sürdürenler ise dünya tarihi ve medeniyet içinde marjinal bir konumda kalmışlardır. Türkler İslâm olmadan Türklüklerini sürdüremezler.

Ancak demokratik, bireyci ve ekonomik bir zihniyete sahip Müslüman Türkler olarak kaldıkları sürece yeni doğan dünyada önemli bir rol oynayabilirler. Türkler tarihte oynadıkları rol ve İslâm dinine samimi bağlılıklarıyla Müslüman dünyasında son derece itibarlı bir konuma sahiptirler. Sıradan bir Türk, inancını ve etnik kimliğini korumaya kararlı bir tavır sergilemektedir. Ancak nasıl bir inançtır bu? Belki de Bernard Lewis Türklerin oluşum halindeki yeni inancının bir tür İslâm Protestanlığı olduğunu söylerken haklıydı.[38]

Türkiye Azerbaycan'da ve bundan dolayı Orta Asya'da büyük bir başarısızlık yaşasa da, gelecekte önemli bir rol oynama potansiyelini sürdürüyor. Çünkü bölgedeki gelişme çizgisi, Batı karşıtı militan eğilimlerden ziyade etnisite, dil ve demokratikleşmiş İslâm'a dayanan bir milliyetçilik istikametinde... Şayet Türkiye, Orta Asya'da bir rol oynamak ve Avrupa Topluluğu tarafından reddedilmesini telafi etmek istiyorsa, resmî bir İslâm ittifakı kurmaksızın, İran ve Irak başta olmak üzere İslâm ülkeleriyle ilişkilerini iyileştirmelidir. Ne var ki, şimdiye dek Türkiye, Avrupalı müttefiklerini ve içerideki İslâmcılık karşıtı bürokratları memnun etmek için potansiyel Müslüman müttefiklerine yakınlaşmaktan kaçınmıştır.

Türkiye'nin uluslararası konumunu güçlendirmek ve demokratik ve ilerici bir güç olarak rolünü oynamak için en gelişmiş İslâm ülkesi olarak sahip olduğu ünden faydalanmasının tam vaktidir. Bütün bunlar, uzun vadede, İslâm dünyasının Batı'yı kabul etmesini kolaylaştıracak ve Rusya'nın demokratikleşmesine yardım edecektir. Bugüne dek Batı Müslümanları ve bilhassa Türkleri kendinden uzaklaştırmak için yapılabilecek her şeyi yapmıştır. Batı, Türkiye'nin canla başla yardım etmeye çalıştığı kuşatma altındaki Bosna ve Azerbaycan Müslümanlarına, davalarında haklı olmalarına karşın, en ufak bir yardımda dahi bulunmamıştır. Güçlü bir Türkiye'nin ve sömürgeciliğe karşı Müslümanların militan tavrının gelişmesinin uzun vadeli çıkarlarını tehdit etmesinden korkan Batı, 1856'dan kısa bir süre

38 Bkz. Bernard Lewis, *Islam and the West* (Oxford: Oxford University Press, 1993).

sonra Türkiye'yi yüzüstü bırakmıştır. Soğuk Savaş'ın sona ermesinden sonra bugün yaşanan durum tam da 1856 sonrasına benzemektedir.

Rusya, Türklerin Avrupa'yla önce siyasi, sonra entelektüel bir ittifak aramak zorunda kalmasında tayin edici bir rol oynadı. 1865-73'te Orta Asya'yı fethettikten sonra, Osmanlı İmparatorluğu'nun akıbetiyle yakından ilgilenir oldu ve gitgide halifenin nüfuzuna daha açık hale gelen kalabalık bir Müslüman nüfuzla uğraşmak zorunda kaldı. Kazan ve Kırım başta olmak üzere Rusya Müslümanları arasında milliyetçiliğin yükselişi bu korkuyu daha da artırdı. 1890'larda Rusya kökenli birçok Müslüman öğrenci İstanbul'a gelmeye başladı. Bütün bunlar Rusya'nın ve daha sonra da Sovyetler Birliği'nin, tıpkı Çar'ın daha önce Ortodoks Hıristiyanları kullanarak Balkanlardaki Osmanlı egemenliğini zayıflatması gibi, Türklerin de Rusya'daki Müslümanları kullanarak milliyetçi isyanlar çıkarmasından olağanüstü derecede korkmasına yol açtı. Bugün aynı korku bu kez İslâmî bir kisve altında yeniden canlanmaktadır. Şu an itibariyle Türk üniversitelerinde yaklaşık 9 bin Orta Asyalı öğrenci eğitim görmektedir ve bunların öğrenim masrafları Türkiye tarafından karşılanmaktadır.

Günümüzde Rusya, Türkiye'nin Orta Asya ve özellikle Azerbaycan'daki faaliyetlerini, Pantürkizm'in, hatta yayılmacı bir politikanın örtülü bir şekli olarak görmeye başlamıştır. On dokuzuncu yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nu zayıflatmak amacıyla Ortodoks Hıristiyanlığa dayanan Panslavizm siyasetini başlatmıştı. Ne yazık ki Rusya hâlâ dünyanın din temelinde bölündüğünü düşünmekte ve Ortodoks Hıristiyanlığı komünizmin yıkılmasının yol açtığı manevi boşluğu doldurabilecek ve Ruslar arasında millî birlik ve beraberliği güçlendirebilecek bir güç olarak görmektedir. Rus Ortodoks Kilisesi sessiz sedasız Balkanlardaki Ortodoks Hıristiyanları desteklemektedir. Bunlar arasında, Rusya'yı gitgide Türkiye'ye karşı birleşik bir Ortodoks Hıristiyan cephesi oluşturabilecek tek güç olarak gören Yunanistan da vardır. Boris Yeltsin'in 1993'teki Yunanistan ziyareti, en azından kısmen, Rusya'nın Türkiye'ye karşı böyle bir cephe oluşturma ve Türkiye'nin Orta Asya'daki rolünü zayıflatma, hatta onu uluslararası bir aktör olarak etkisiz hale getirme çabalarının bir ifadesi olarak

görülebilir. Bütün bunlar Rusya'nın diğer ülkelerin bağımsızlıklarına saygı duyan istikrarlı bir demokrasi haline gelmeye niyetli olup olmadığı konusunda ciddi şüpheler doğurmaktadır. Azerbaycan'daki Türk yanlısı rejimin Rusya tarafından planlı bir şekilde yıkılması, sadece Rusya'nın Kafkasya'daki nüfuzunu yeniden tesis etmek için değil, Bağımsız Devletler Topluluğu'ndaki Müslümanlara Türkiye'nin bir demokrasi ve serbest teşebbüs modeli olamayacağını göstermek içindir. Bekleneceği üzere Avrupa, Türkiye'nin itibarını kurtarmak için hemen hemen hiçbir şey yapmamıştır. En nihayetinde Türkiye'nin Asya'da oynayacağı rolü, Avrupa'dan ziyade Türkiye'nin kendisi ve Amerika'nın Asya ve Avrupa'yla ilişkileri yeniden düzenlerken benimseyeceği nihai tutum belirleyecektir.

Türkiye'nin Asya'da ve yakın komşuları arasında gelecekte sahip olacağı konum Amerika'nın dünya politikaları tarafından belirleneceğine göre, Türkiye'nin Amerikan ve Avrupa politikalarına karşı konumu nasıl tanımlanmalıdır? Bu politikalar işbirlikçi olarak başlayabilir, ancak bir zıtlığa dönüşmesi kaçınılmazdır. Şayet Türkiye özgürlüğe ve ilerlemeye bağlı, gelişmekte olan, ilerici demokrasi imajını sürdürüp Müslüman dünyasındaki nüfuzunu artırmayı başarırsa, Asya'da hem Amerika hem Avrupa'yla birlikte bir rol oynayabilir.

Her halükarda, demokrasi Türk sisteminin kalıcı bir özelliği olarak kalmak zorundadır. Demokrasinin doğuşu ve bundan kaynaklanan bireysel hak ve hürriyetlerin tesis edilmesi, Batı'nın bireyci felsefesinin Osmanlı Devleti'nin kolektivist cemaat felsefesi üzerindeki kesin zaferine işaret etmektedir. Dolayısıyla Batı'nın ölçütlerinden biri yoluna girmiş durumdadır. Ancak, paradoksal olarak, İslâm modernistler tarafından terk edilemezdi ve nitekim edilmedi de. İslâm, sadece toplumun inancı olmakla kalmayıp sıradan Türk vatandaşlarının vazgeçilmez manevi beslenme kaynağı haline geldiği için, artık her zaman olduğundan daha önemli hale geldi. Bireyselleşen bir toplumda, ahlaktan siyasete kadar her şey bireyselleşmek zorundaydı. Avrupa, Türklerin ister Hıristiyanlığa ihtida yoluyla ister Avrupa'dan koparak tamamen teslim olması için ne kadar ısrar ederse etsin, birçok Türk eliti, tuhaf ve çetrefilli bir şekilde Avrupa'nın bireyci kültürünü

(İngiliz versiyonundan ziyade Fransız versiyonunu) benimsemeyi başardı.

Avrupa Batı dışı dünyanın demokratikleşmesine çok aldırış etmedi. Gerçekten de İngiltere ve Fransa'nın, demokrasiyi Batı'nın kendi tarih, kültür ve inancından kaynaklanan tamamen Batı'ya özgü bir şey olarak gördükleri anlaşılmaktadır. II. Dünya Savaşı'ndan sonra ABD demokrasiye, zorunlu olarak dinden kaynaklanmaksızın dinle bir arada varlığını sürdüren bir değer olarak evrensel bir kapsam kazandırdı. Sınıf temelli İngiliz demokrasi anlayışının aksine, Amerika'nın demokrasi anlayışı en başından itibaren eşitlikçi ve bireyciydi. Türkiye, Sovyetler Birliği'ne karşı oluşturulmakta olan Avrupa demokrasiler koalisyonuna kabul edilebilmek için, 1946-47'de bu Amerikan tipi demokrasiyi benimsedi.

Türkiye'nin bütün maddi, manevi ve ruhani yönleriyle modernleşmesi, ancak temel bireyci felsefesiyle birlikte tam demokrasiyi benimsemesiyle mümkündür. Günümüzde bireyin seçme ve yönetime katılma hakkı olarak tanımlanan demokrasi Türkiye'de Türk kültürünün bir parçasıdır. Demokrasi Türklerin İslâm'la ilişkilerini yeniden tanımlamalarına imkân sağlamıştır. Türk toplumunu canlandırmış, onu devletçiliğin bürokratik-militarist felsefesinden kısmen kurtarmış ve Türklerin gerçek kimliklerini aramalarına ve yeniden tanımlamalarına izin vermiştir. Bugün Türkler her zamankinden daha fazla Avrupa'nın parçasıdırlar. Çünkü kendi tarihsel kimliklerini Avrupa bağlamında yeniden tanımlayarak Avrupa'nın hakiki bireyci ruhunu benimsemeye başlamışlardır. Batı, mevcut Yahudi dininin katı yaklaşımlarını dikkate almaksızın modernleştikleri ve Avrupa demokrasisini benimsedikleri için Yahudileri kabullenmiştir. Şayet Türkler de aynısını yaparlarsa, Batı tarafından kabul edilmemeleri için hiçbir sebep yoktur.

OSMANLI DEVLETİ'NİN ORTODOKS HIRİSTİYAN KİLİSESİ HAKKINDAKİ GÖRÜŞ VE POLİTİKALARI*

İstanbul'un Fatih Sultan Mehmet (1451-1481) tarafından fethedilmesi Müslümanlarla Hıristiyanlar arasındaki ilişkilerde bir dönüm noktası olmakla birlikte, bizzat Osmanlı Devleti'nin siyasal ve kültürel felsefesi açısından da tayin edici bir öneme sahiptir.[1] Bazı bilim adamları bu olay hakkında son derece subjektif görüşler benimsemiştir. Helenistler Bizans'ın yıkılışını, genel olarak Hıristiyanların Müslümanlar tarafından doğrudan köleleştirilmesi değilse bile boyunduruk altına alınması olarak değerlendirmişlerdir. Dolayısıyla "Türk" ve "Müslüman" sözcükleri onların zihinlerinde eş anlamlı hale gelmiştir. Türkofiller ise Roma İmparatorluğu'nun son kalıntılarının ortadan kalkışını, Türklerin dünya hâkimiyetine ve Müslümanlar arasında tartışılmaz bir üstünlük elde etmeye yönelik ilerleyişlerinin kaçınılmaz bir sonucu olarak görmüşlerdir. Gerçekten de Türkler Arapların yapamadıklarını yapmış ve onların bu topraklarda bıraktıkları Hazreti Peygamber'in ashabından Eyüp'ün Türbesi'nin

---

* İlk yayınlandığı yer için bkz. "Ottoman Views and Policies Towards the Orthodox Christian Church", *Greek Orthodox Theological Review* (Brookline, Massachusetts), 31:2 (1986).

1 Fatih Sultan Mehmet hakkında bkz. Babinger, *Mehmed der Eroberer und seine Zeit* (Münih, 1953). İngilizcesi için W. Hickman'ın çevirisine müracaat edilebilir.

bulunduğu ve bugün hâlâ onun ismini taşıyan İstanbul'un en büyük semtlerinden biri olan Eyüp'ü İslâm topraklarına katmışlardır.

Gerçekteyse bu subjektif görüşlerin ikisi de doğru değildir, hatta Müslüman idaresi altında Ortodoks Hıristiyanların kaderini belirlemek üzere padişah ile Ortodoks patriği arasında varılan anlaşma sonucunda oluşan gerçek durumun bu görüşlerle uzaktan yakından alakası yoktur. Padişah ile Gennadios'un karşılaşması çok meşhur olsa da, bu buluşmanın doğurduğu son derece önemli sonuçlar bütün boyutlarıyla anlaşılmamış veya yanlış anlaşılmıştır. Doğrusunu söylemek gerekirse, 1821'den sonra Türklerle Yunanlar arasındaki siyasi ilişkilerin sorunlu hale gelmesi ve özellikle de 1856'dan sonra Osmanlı topraklarını etkisi altına alan aşırı milliyetçi düşünce, yazarların ve bilim adamlarının Osmanlı Devleti ile Ortodoks Hıristiyanlık ve Ortodoks patrik arasındaki ilişkilerin tarihi hakkındaki entelektüel vizyonunu bulandırmış, bu konuda dengeli bir görüş oluşturmalarını önlemiştir.

Osmanlı idaresi altındaki Ortodoks Hıristiyanların tarihi büyük ölçüde İstanbul'daki Ortodoks Patrikhanesi'nin tarihidir. Dolayısıyla, 1453'ten sonra Patrikhane'nin Osmanlı dünyasındaki hukuki, siyasi ve sosyal konumunun ve devletle ilişkilerinin tarihinin doğru bir şekilde değerlendirilmesi, Ortodoks Hıristiyanların gerçek durumuna ışık tutacak ve bilhassa Osmanlı Hıristiyanlığı içindeki Yunan unsurunun rolünü aydınlatacaktır. Bu yüzden, II. Mehmet ile George Scholarios'un veya daha iyi bilinen kilise ismiyle Gennadios'un buluşması ve aralarında vardıkları anlaşmanın gerçek içeriği, Osmanlıların Ortodoks Hıristiyanlığa karşı tutum ve politikalarını değerlendirmek açısından özel bir öneme sahiptir. On altıncı yüzyılda Antakya, İskenderiye ve Kudüs Ortodoks Patrikhaneleri'nin de Osmanlı idaresi altına girdiğini ve bu kadim kiliselerin patriklerinin İstanbul'daki patrikle eşit statüde olduklarını belirtmek gerekir. Ne var ki, zamanla İstanbul Patrikhanesi, sadece payitahtta yer aldığı ve saraya yakın olduğu için değil, aynı zamanda Osmanlı padişahlarıyla ortak hareket ettiği için de diğerleri karşısında üstünlük kazanmıştır. İstanbul Patrikhanesi'nin yeni rolü ve bu sayede kazandığı üstünlük, padişahla

yaptığı anlaşmanın doğrudan sonucudur. Burada vurgulanması gereken nokta, Osmanlıların Suriye ve Mısır'ı topraklarına katmasının aynı zamanda İstanbul'daki patrikhanenin otoritesinin Asya'ya doğru genişlemesine ve Doğu ve Avrupa'daki Ortodoks Hıristiyanların tek bir siyasal birim halinde birleşmesine yol açmış olmasıdır. Dolayısıyla, yedinci yüzyılda Araplar tarafından ortadan kaldırılan birlik on altıncı yüzyılda Türkler tarafından yeniden tesis edilmiştir. Osmanlı egemenliği döneminde Ortodoks Hıristiyanların birliğinin yeniden tesis edilişini, ileride daha detaylı olarak ele alacağım.

Müslümanlarla Ortodoks Hıristiyanlar arasındaki ilişkilerin gerçek doğasını 1453'te II. Mehmet ile Gennadios arasındaki antlaşma belirlediği için şimdi bunun üzerinde durmak istiyorum. Bu konuda bilinenler kısaca şöyledir: 29 Mayıs 1453'te Konstantinopol'ün düşmesinden kısa bir süre sonra II. Mehmet, usulüne uygun şekilde oluşturulmuş bir heyetin yaptığı seçimi takiben Gennadios'u patrik olarak kabul etti. Zira Batı Kilisesi'yle birleşmekten yana olan Patrik Gregory Mammas 1451'de kaçtığı için patriklik makamı boştu. Dolayısıyla, her ne kadar padişahın onayı şart olsa da, patriğin Padişah tarafından tayin edilmeyip Sinod tarafından seçimle iş başına geldiği açıktır. Steven Runciman, Gennadios'un önce esir edilip köle olarak satıldığını, ancak bir ay sonra Edirne'de bulunup padişahın önüne getirildiğini ve onun tarafından ikna edilerek Patrik yapıldığını iddia etmektedir.[2] Runciman bu bilgiyi George Sphrantzes'in *Chronicon*'undan ve Kritovoulos'un Fatih Sultan Mehmet tarihinden almıştır. Öte yandan Hayrullah Efendi, *Kitab-i Samim* adlı eserinde olayı farklı bir şekilde anlatmaktadır. Hayrullah Efendi'ye göre padişah, Gennadios'a imparatorluğun ahırından gümüş eyerli güzel bir at hediye etmiş ve patrik ile beraberindeki yüksek rütbeli papazları ayakta karşılamıştır. Padişahın birini ayakta karşılamasının son derece nadir rastlanan bir saygı ifadesi olduğunu belirtmek gerekir. Gennadios'la görüşmelerinden sonra II. Mehmet bir otorite sembolü olarak kendisine şahsen bir asa hediye etmiş, böylelikle Bizans imparatorunun iktidar

2 Bkz. *The Great Church in Captivity* (Cambridge, 1968), s. 169.

sembolü patriğin eline geçmiştir. Hayrullah Efendi'ye göre padişah, Gennadios'a "Yeni yasalar kadar eski patriğin yetki ve yasalarını da mutlak bir emniyet ve hürriyet içinde yürüteceksin. Hatta ihtiyacın olduğunda doğrudan bana başvurarak yardımımı da isteyebilirsin." demiştir.[3] Diğer Türk kaynakları padişahın Gennadios'a sadece Bizans dönemindeki Ortodoks patriklerinin ayrıcalık ve özgürlüklerini tanımakla kalmayıp, geçmişte hiçbir patriğin faydalanmadığı çok daha kapsamlı yetkiler verdiğini belirtmektedir.[4] Bizzat Sphrantzes, padişah ve Gennadios'un Yunan milleti için birlikte bir anayasa hazırladıklarını, ancak Konstantinopol'deki Hıristiyan kiliselerin birliğini tanıyan padişah fermanının bir yangında yok olmasından dolayı bilim adamlarının artık bu belgeye ulaşmasının mümkün olmadığını belirtmiştir. Padişahın kendisinin onuruna verdiği muhteşem bir ziyafetten sonra patrik, ziyafette hazır bulunan bütün Osmanlı vezirleri ve devlet erkânı tarafından Kutsal Havariler Kilisesi'ndeki makamına uğurlanmıştır. Bu arada, Kutsal Havariler Kilisesi'nin Ayasofya'dan sonra Konstantinopol'deki en itibarlı kilise olduğunu ve doğrudan padişahın emirleriyle yağmalanmaktan korunduğunu belirtmekte fayda vardır. Fetih sonrasında, Samatya gibi hiç direnmeden teslim olan bazı semtlerin yanı sıra birçok kiliseye de hiç dokunulmamıştır. Müslüman yağma ve yıkımı hakkındaki abartılı oldukları kesin olan hikâyeler bir yana bırakılıp fetih zamanından kalan Osmanlı tahrirleri dikkatli bir şekilde incelendiğinde, Konstantinopol'de yaşayan önemli sayıda Ortodoks Hıristiyan'ın barış içinde Müslüman idaresi altına girdiği ve gerek servetlerini gerekse dinî kurumlarını korudukları anlaşılmaktadır. Fetih sırasında Konstantinopol nüfusunun sadece 60 bin civarında olduğunu unutmamalıyız. Yüzyıl sonra İstanbul nüfusu yarım milyona ulaşacaktır ki bunun en az üçte biri Hıristiyan'dır.

---

3 Hayrullah Efendi, *Kitab-i Samim*, s. 84. Runciman olayı benzer bir şekilde anlatmakta ve padişahın Gennadios'a şöyle söylediğini yazmaktadır: "Patriklik görevinde yolun açık olsun. Aramızdaki dostluktan ve senden önceki patriklerin bütün ayrıcalıklarına aynen sahip olacağından şüphen olmasın." *(Great Church*, s. 155).

4 Bkz. *Yeni Osmanlı Tarihi*, cilt 2, s. 127.

Aslında II. Mehmet'in şehri savaş yoluyla ele geçirmekten ziyade barışçı yollardan teslim almayı, böylece yağmalanmaktan korumayı tercih edeceği çok açıktır. Zira şeriata göre askerlerin fethettikleri şehirde üç gün yağma yapma hakları vardır. Nitekim, fetihten kısa bir süre sonra, devlet erkanından bazı kişilerin de içinde bulunduğu birkaç Müslüman, padişahın Ortodoks Hıristiyanlara haddinden fazla cömert ve yumuşak bir şekilde muamele ettiğinden yakınmışlardır. Padişah, Kuran'daki fethedilen şehirlerin halklarının korunmasıyla ilgili getirilen ilkelere aykırı olduğu gerekçesiyle bu itirazları dinlememiştir. Şehirdeki Müslümanlar daha sonra arazi ve inşaat alanı tahsisi açısından Hıristiyanların gördüğü ayrıcalıklı muamelelerden de aynı şekilde şikayet edeceklerdir.

Her ne olursa olsun, en iyi koşullarda gerçekleşse dahi fetih fethedilenler açısından çok sarsıcı bir tecrübedir ve hiç şüphe yok ki Konstantinopol'deki Hıristiyanlar da bu şoku yaşamaları açısından bir istisna teşkil etmemektedir. Dukas'ın *Historia Turko-Byzantina*'sından birkaç sayfa okumak bile bu insanların yaşadığı kederi hissetmek için yeterlidir. Dukas'a göre II. Mehmet "daha doğmadan önce kuzu postuna bürünmüş bir kurttu... ve dostluk maskesi takan bir yılana dönüşmüştü." Kendisi bunun yanı sıra Mehmet'e "şeytanın müridi" de demektedir.[5] Hâlbuki Konstantinopol'ün Türkler tarafından fethini, söz gelimi, Valencia'nın İspanyollar tarafından fethiyle karşılaştırdığımızda ne kadar muazzam bir fark görüyoruz. İspanyollar Valencia'ya girer girmez Müslüman kültürünü ve dinini yok etmişler ve hayatta kalan Müslümanları yeni İspanyol aristokrasisini oluşturan İspanyol komutanlarına tahsis edilen topraklarda serf haline getirmişlerdir.[6] Günümüzde Valencia'da tek bir Müslüman anıtı, hatta Müslümanlara ait bir harabe bile olmamasına karşılık, İstanbul Bizans anıtlarıyla doludur.

---

5 İngilizcesi için bkz. *The Decline and Fall of Byzantium to the Ottoman Turks*, çev. Harry J. Magoulias, (Detroit, 1975), s. 191.

6 Bkz. Robert Burns, Jr., *Islam Under the Crusade, Colonial Survival in Thirteenth-Century Valencia* (Princeton, 1973).

Müslüman idaresi altında Ortodoks Kilisesi'nin durumunun nispeten iyi olduğu, Dördüncü Haçlı Seferi'nin kayıtları incelendiğinde daha açık bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Dördüncü Haçlı Seferi'nde Haçlı orduları, başlangıçta Hıristiyan ülkelerine saldırmak açık bir şekilde yasaklanmış olmasına rağmen, papanın duasıyla Konstantinopol'ü işgal etmişlerdi. Haçlılar, şehre girdikten sonra Ortodoksluğun buradaki bütün sembollerini feci bir şekilde aşağılamışlardı. Nitekim Niketas Choniates, on üçüncü yüzyıl Konstantinopolü'nde "Deccal'in habercileri" olan Haçlı askerlerinin vahşetiyle, Kudüs'te "Kutsal Kabir Kilisesi'ne saygı gösteren ve fethedilen topraklardaki Hıristiyanların mallarına veya şahsiyetlerine dokunmayan" Sarakenlerin (Araplar) tutumunu karşılaştırmıştır.[7] Keza, Bizans geleneklerine saygı duyarak Gennadios'u Ortodoks Hıristiyanların patriği olarak kabul eden II. Mehmet'in aksine, Venedikliler ilk Latin Patriği olarak Thomas Morosini'yi tayin etmişler ve bu Roma tarafından onaylanmıştır. Konstantinopol'ü işgal eden Latinler, Yunanları patrikhanelerinden yoksun bırakmaları yetmiyormuş gibi, papanın bazı temel inanç ve ibadet konularında Ortodoks Hıristiyanların ve Yunan ruhban sınıfının itiraz ettiği bazı görüşlerini Konstantinopol'deki Ortodoks Hıristiyanlara dayatmasına izin vermişlerdir. Roma'nın iradesini dayatmak Latinlerin temel prensibi olmuştur. Bu doğrultuda, 1213'te papanın elçisi olarak Konstantinopol'e gelen İspanyol Kardinal Pelagius, Ortodoks kiliselerini kapatmış ve Ortodoks din adamlarını hapse atmıştır. Her ne kadar Ortodoks Kilisesi'ne saygıyla muamele eden bazı Latinler varsa da büyük çoğunluk onları küçük görmüş ve aşağılamıştır.

Latinlerin Ortodoks Kilisesi'ne karşı muamelesi, Ortodoks Hıristiyanların daha sonra Müslüman Türklerle ilişkisini derin bir şekilde etkilemesinden dolayı, son derece önemlidir. VII. Mikhael Palaiologos 1261'de Konstantinopol'ü geri almayı başardığında, gerek resmî Ortodoks Kilisesi gerekse şehirdeki Hıristiyan halk Batı'dan

7 *The Cambridge Medieval History, Vol. 4, The Byzantine Empire,* Bölüm I (Cambridge, 1966), s. 280-86.

ve bilhassa Konstantinopol'ün işgalini destekleyen ve Bizans topraklarının bölünerek çeşitli Latin lordlarına fief olarak dağıtılmasını onaylayan Roma Kilisesi'nden tamamen uzaklaşmıştı. Gerçekçi olmak gerekirse, Bizans İmparatorluğu'na fiilen son veren, Türklerden ziyade Latin işgalidir. Kimi zaman Prenses İrene'e, kimi zaman Grandük Notaras'a atfedilen "Kardinal şapkası yerine Türk sarığı görmeyi tercih ederim" sözü, Haçlıların Ortodoks Hıristiyanlara yönelik baskılarının yol açtığı duyguları yansıtmaktadır.

Bu arada, sosyal faktörün, diğer faktörlerden bağımsız olarak, Ortodoks Hıristiyan köylülerin Müslüman Türklere sempati duymaya başlamaları açısından başlı başına önem taşıdığını eklemeliyim. Gerçekten de Türklerin Balkanları nispeten kolay bir şekilde fethetmeleri ve çok sayıda Ortodoks Hıristiyan'ı nispeten başarılı bir şekilde idare etmeleri, sadece Hıristiyan kalan ve dinlerini yaşamaya devam eden Hıristiyanlara sağladıkları mutlak özgürlükten değil, yürürlükteki Batı tarzı baskıcı feodalizmi ve Bizans tarafından uygulanan *pronoia* sistemini ortadan kaldırmalarından da kaynaklanıyordu. Müslümanların getirdiği tımar sistemi köylülerin lehine bir sistemdi. Zira onlara kiracı olarak işledikleri toprak ve elde ettikleri ürün üzerinde çeşitli somut haklar tanıyor ve resmî mahkemelerde gördükleri haksızlıklara karşı koruma talep etme ve zararlarını tazmin etme imkânı sağlıyordu. Köylüler artık üzerlerinde mutlak yetkiye sahip olan bir toprak sahibiyle değil, belli yasalarla sınırlanmış olan devlet ve memurlarıyla muhataptı. Balkanlarda Osmanlı fetihlerini ve idaresini kolaylaştıran sosyo-ekonomik faktörler merhum Ö. L. Barkan tarafından detaylı olarak incelenmiştir ve burada ayrıca ele alınmayı gerektirmeyecek kadar iyi bilinmektedir.[8] Köylüler Müslüman idaresi altında gündelik ekmek ve inançlarını güvence altına almışlardı ve sonunda idarecilerine karşı tutumlarını belirleyen esas etkenlerin de bunlar olduğu ortaya çıktı.

8 Bkz. "Feodal Düzen ve Osmanlı Tımarı" ve diğer makaleler, Ömer Lütfü Barkan, *Türkiye'de Toprak Meseleleri* (İstanbul, 1980), s. 725-904.

Dolayısıyla, Ortodoks Hıristiyanların kilisenin Latin koluna, yani Avrupa'nın on üçüncü yüzyılda askerî işgal ve baskı yoluyla hâkimiyet kurma mirasına karşı beslediği çeşitli düzeylerdeki husumet, on beşinci yüzyılda II. Mehmet ile Gennadios arasındaki anlaşmanın zeminini hazırlayan temel etkenlerden biriydi. Osmanlıların Ortodoks Kilisesi'ne ilişkin görüş ve politikalarıyla ilgili analizime devam etmeden önce, Osmanlıların şehri almaya karar vermelerine yol açan olayları değerlendirmek istiyorum. On beşinci yüzyılın üçüncü on yılında padişahlar zaten Konstantinopol'ün etrafındaki toprakların efendisiydiler. Dolayısıyla, Balkanlar üzerindeki hâkimiyetlerini ne ölçüde etkileyeceği hâlâ tartışmalı olduğu için, şehrin ele geçirilmesi, Osmanlıların stratejik çıkarları açısından hayati öneme sahip değildi. Bizans zaten Osmanlı Devleti'ne haraç ödeyen bağımlı bir devlet haline gelmişti. Bu yüzden Fatih Sultan Mehmet'in babası II. Murat, Bizans imparatoruyla Bizans başkentinin ve birkaç şehrin toprak bütünlüğünü kabul eden antlaşmalar yapmayı göze alabilecek durumdaydı. Murat'ın Bizans'la iyi ilişkileri sürdürme politikasını Çandarlı ailesine mensup vezirler destekliyorlardı. Dukas'ın "gavur ortağı" dediği Çandarlı Halil, şehrin fethedilmesine sonuna kadar karşı çıktı. Hatta nihai kuşatmadan birkaç gün önce yapılan son toplantıda bile görüşlerinden vazgeçmedi.[9] Mehmet başından beri stratejik ve askerî sebeplerden dolayı şehri almaktan yanaydı. Bizans imparatoru İstanbul'daki tahtında oturdukça ve Cenevizlilerle Venedikliler Akdeniz'in denetimini ellerinde tuttukça, Osmanlı Devleti'nin arkadan veya cepheden başlatılacak bir saldırıya maruz kalma tehlikesinden kurtulamayacağını düşünüyordu. Nitekim 1439'da Floransa Konsili'nin sona ermesinden hemen sonra başlatılan Haçlı Seferi'nde olan tam da buydu.

Floransa Konsili, Konstantinopol ile Roma arasında birliği tesis etme amacıyla toplandı. Konsilde, Ortodoks Hıristiyanların papanın üstünlüğünü kabul etmesi ve buna ek olarak Türkleri Avrupa'dan

9 Bkz. Halil İnalcık, *Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar* (Ankara, 1954), s. 11-13.

atmak için yeni bir Haçlı seferinin başlatılması konusunda mutabakata varıldı. Bu anlaşma, Roma'ya boyun eğmek suretiyle Osmanlılara karşı Batı'nın desteğini almayı ve aynı zamanda Bizans tahtını garantilemeyi amaçlayan III. Ioannes Palailogos'un arzusu doğrultusunda yapıldı. Osmanlılar haklı olarak bunu Balkanlardaki konumlarına karşı bir tehdit olarak yorumladılar ve birlik antlaşmasını Sultan II. Murat'ın daha önce yaptığı Konstantinopol'ü fetihten muaf tutma antlaşmasını yürürlükten kaldırdığı sonucuna vardılar. Gerçekten de Floransa Antlaşması'nın ilk sonucu Macar Ianos Hünyadi liderliğinde bir Haçlı ordusunun kurulması oldu. Hünyadi ilk önce 1443'te Türklere karşı bir dizi zafer kazansa da, 1444 Varna ve 1448 Kosova savaşları sonucunda mağlup oldu. Ama Osmanlıları epey uğraştırdı. Bugün Kuzey Bulgaristan ve Sırbistan'ı meydana getiren alandaki ilerleyişi sırasında Hünyadi, Latinlerin Ortodoks inancına karşı beslediği güvensizlik ve nefretin hiç azalmadığını gösterdi. Ortodoks Hıristiyanları inançlarından vazgeçirmek için o kadar gaddar ve acımasız yöntemler kullandı ki, Müslüman ordular Hünyadi'nin ele geçirdiği toprakları geri aldığında Ortodoks Hıristiyan ahali tarafından kurtarıcı olarak selamlandılar.

Dolayısıyla, II. Murat'ın şehri kendi başına bırakma politikasına devam edilmesi gerektiğini savunan oldukça güçlü seslere karşın, Floransa Konsili'ndeki "birlik" kararı Osmanlıları Bizans'ın başkentini fethederek bu hasım gücü artık kesin olarak ortadan kaldırmaya sevk etti. Aslında, 29 Mayıs 1453'teki nihai saldırı başarısız olsaydı, Veziriazam Çandarlı'nın sürekli talep ettiği gibi, kuşatma kaldırılacaktı. Ne var ki saldırı başarılı oldu ve Konstantinopol düştü. Zağanos Paşa, Şahabeddin Paşa ve Turhan Bey'in de içinde olduğu savaş yanlısı ekip son derece güçlendi ve devlet içinde daha etkili hale geldi. Buna karşılık eski vezir Çandarlı önce hapsedildi, ardından da idam edildi. Çandarlı'nın idamı devleti yönetenler arasında ciddi bir ahlaki krize sebebiyet verdi.[10] Bununla beraber, Konstantinopol'ün fethinden sonra, Çandarlı tarafından savunulan Bizans'la dostluk ve uzlaşma

10 *A.g.e.*, s. 135.

politikasını bizzat II. Mehmet kabul etti. Mehmet, Papalık ve Batı'nın Katolik güçleri hakkında kendisinin beslediği çekince ve güvensizliğin, birçok Ortodoks din adamının yanı sıra Ortodoks tebaanın ezici bir çoğunluğu tarafından da paylaşıldığını fark etti. Georgios Gennadios Scholarios, Floransa'da birlik antlaşmasını imzalayan din adamlarından birisi olmasına karşın, birçok meslektaşı gibi, daha sonra bu kararından pişman olmuş ve Roma'ya sırtını dönmüştü. Artık Roma'yla birleşmenin, Müslümanların yönelttiği siyasi ve askerî tehdide kıyasla, Ortodoksların ve bir bütün olarak Yunanların kültür ve kimliği açısından daha büyük tehlike teşkil ettiğini düşünüyordu. Dolayısıyla, Müslüman Türkler ve birlik karşıtı Ortodoks Hıristiyan Yunanlar, çok farklı sebeplerle de olsa, kendilerini Papalık'a ve Latin devletlerine karşı siyasal bir ittifak içinde buldular. Osmanlıların Latin karşıtı politikası Reform'dan sonra da devam etti. Kanuni Sultan Süleyman ve takipçileri Fransa'daki Huguenotlar da dahil olmak üzere Protestanları aktif bir şekilde desteklediler. Kalvinistler Güney Macaristan'da ve daha sonra Osmanlı idaresi altında Protestan davasına duyulan bu sempati sayesinde güçlü bir dayanak noktası elde ettiler. Keza İngilizlere ve Hollandalılara verilen ticari ayrıcalıkların bir sebebi de buydu.

Bilim adamları tarafından gayet iyi bilinen bu olguları tekrar hatırlatmamın sebebi, Sultan II. Mehmet ile Gennadios arasındaki antlaşmanın psikolojik ve sosyolojik kökenlerini açıklamada hayati öneme sahip olduğunu düşündüğüm bir olgunun tarihsel arka planını göstermek istememdir. Şimdi bu olgudan bahsetmek istiyorum. Doğu Roma İmparatorluğu'nun Hıristiyan kiliseleri, Doğu Akdeniz bölgesine özgü tarihsel ve kültürel özellikler sayesinde, inancı ve kavmiyeti, kendi takipçilerinin kimliğinin temeli haline gelen bir karışım içinde harmanlamayı başarmıştır. Özel öğretileri, ritüelleri ve kıyafetleriyle Hıristiyan Ortodoks dini, onun kendine özgü dinî-etnik karakterini yaratmış olan halkın, yani Yunanların sağlam bir damgasını taşımakla birlikte ulusal açıdan onunla özdeş değildir. Ne var ki, Roma'nın üstünlüğünün kabulü, Yunanların sözcülüğünü üstlendiği Ortodoks Hıristiyanlar denilen topluluğa, çeşitli yabancı

sembollerin, adetlerin ve ibadet şekillerinin dayatılması anlamına da geliyordu. Batıda bir insan önce Alman, Katalan veya Fransız, sonra Katolik olurken; doğuda bir Yunan, Bulgar veya Sırp önce evrensel bir cemaatin mensubu olarak Ortodoks Hıristiyan, sonra bir etnik grubun mensubu olabiliyordu. Öncelikle evrensel İslâm ümmetine, daha sonra bir aşirete veya etnik-dilsel gruba dahil olan Müslümanlar için de aynı durum söz konusuydu. Bizans İmparatorluğu'nun Helenik döneminde vurgu kesin olarak inancın "Yunanlıkla" özdeşleşmesine doğru kaymış olsa da, bu özdeşleşme on dokuzuncu yüzyıla kadar etnik veya ırksal bir milliyetçilik düzeyine varmadı. Müslümanlar açısındansa millî kimlik ancak yirminci yüzyılda baskın hale gelmeye başladı. II. Mehmet, o sırada birlik karşıtı güçlerin başında olan Gennadios'u Ortodoks Patriği olarak kabul ettiğinde, aynı zamanda, Ortodoks Hıristiyanlara, Yunanların millî üstünlüğü yönünde herhangi bir çağrışımda bulunmaksızın, Ortodoksluk ve "Helenizm'in" ayrılmaz ve evrensel bir bütün oluşturduğu Yunan Ortodoks geleneği çerçevesinde kimliklerini sürdürmeleri konusunda mutlak bir özgürlük tanıdı. Bu, birçok açıdan Müslüman geleneğine benziyordu. Zira, bazı çağdaş Arap milliyetçileri bizi tersine inandırmaya çalışsalar da, Müslümanlar da Arapça ibadet edip dinlerini Arapça öğreniyorlar, ancak Arapçayı belli bir üstün grubun değil, İslâm'ın evrensel dili olarak görüyorlardı. Dolayısıyla Gennadios ile II. Mehmet arasındaki antlaşmanın temeli, birçok açıdan, Roma'yla kurulacak birliğin temelinden çok daha esaslı ve sağlamdı.

Padişaha gelirsek, II. Mehmet geniş bir imparatorluk ufkuna sahipti. Hangi dinden olursa olsun tebaasına karşı eşit muamele etmesi ve saygı göstermesi gerektiğine inanıyordu. Dolayısıyla geniş bir hoşgörü uygulamak durumundaydı. Zira kendisini sadece Müslümanların sultanı olarak değil, Romalıların kayzeri, hatta bir cihan hükümdarı olarak görüyordu. Ona göre Konstantinopol'ü fethetmiş olması, ona Roma da dahil olmak üzere herkesi kendine bağlama hakkı veriyordu. Çünkü Konstantinopol'e hükmeden dünyaya da hükmederdi (Bu görüşlerin bazıları kaynağını Georgios Trapezountes'in yazdıklarından almaktadır). Mehmet'in din hakkındaki liberal görüşleri,

Grekçe ve Latince bilmesi ve gerek Hıristiyanlık gerekse Batı hakkında daha çok şey bilmeye yönelik ilgisi, papa ile mektuplaşmalarına yol açtı. Papa onu Katolikliğe davet etti. Buna karşılık Bizanslı filozof Georgios Amiroutzes Ortodoks Hıristiyanlığın ve İslâm'ın tek bir din içinde harmanlanabileceğini ileri sürdü ve padişaha iki din arasındaki ortak noktalarını gösteren bir çalışma sundu.[11] Dolayısıyla padişahın Hıristiyan-Müslüman diyaloğunu çok ileri boyutlara taşımış olduğu anlaşılmaktadır. Yine de padişah bir Müslüman'dı, üstelik çok dindar biriydi. Ortodokslara yönelik tutumu aslında büyük ölçüde İslâm'ın temel ilkeleriyle uyumluydu. Kur'an Hıristiyan ve Yahudileri "ehl-i kitap" olarak adlandırıyor ve onlara "korunmuş insanlar" anlamındaki "zimmî" statüsünü tanıyordu. Dolayısıyla Ortodoks Hıristiyanların haklarını tanıyan ve güvence altına alan II. Mehmet, aslında temel ve mutlak bir şerri hüküm haline gelmiş olan bir ilahi emri yerine getiriyordu. Ayrıca Kudüs ve diğer fethedilen şehirlerde yaşayan Hıristiyanların cizye adı verilen bir kelle vergisi karşılığında can, mal ve inançlarını korumalarına izin veren Halife Ömer'in saygıdeğer mirasını sürdürüyordu[12] (Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan gayrimüslimler aynı vergiyi haraç ismiyle ödediler).

II. Mehmet Ortodoks Kilisesi'ne tanıdığı özgürlük ve yetkiler açısından seleflerinin çok daha ötesine geçti. Konstantinopol'ün fethine ve Gennadios ile II. Mehmet arasındaki antlaşmaya kadar Osmanlı padişahları, fethedilen bölgelerde yaşayan Hıristiyanlara İslâmî ilkeler çerçevesinde koruma ve özgürlük sunmakla birlikte imparatorluk içinde hiçbir siyasi rol vermiyorlardı. II. Mehmet ise Ortodoks Hıristiyanların statüsünü kurumlaştırdı, özgürlüklerini genişletti ve yeni bir dinî temsil ilkesi getirerek dinsel ve kültürel konularda onlara neredeyse tam bir özerklik verdi. Gennadios ile yapılan antlaşma ve bu antlaşmanın uygulamaya geçmesini sağla-

11 Runciman, *Great Church*, s. 183.

12 C. E. Bosworth, "The Concept of 'Dhimmi' in Early Islam", *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, eds. B. Braude and B. Lewis (New York, 1982), 1, s. 37-54.

yan sonraki kanunnameler[13] Ortodoks Hıristiyanların tek bir *millet* olarak kabul edileceklerini hükme bağladı.[14] Bu milletin milliyeti doğrudan onun inancından kaynaklanıyordu ve bu inanç milletin mensuplarının sahip oldukları kimliğin temel kaynağı haline geldi. Hıristiyan Ortodoks kimliği, devlet tarafından, Yunanların, Sırpların, Bulgarların veya Valakların ırktan, dilden veya kavmiyetten kaynaklanan diğer bütün kimlik ve bağlılıklarından üstün sayıldı. Bu milletin başı olan patrik (Türk kaynaklarında millet başı olarak anılmaktadır) Yunan olduğu ve yapılan antlaşmada Yunanların Ortodoks milleti içindeki bütün millî grupları temsil edeceği açıkça belirtildiği halde, kendi cemaati içinde Helenizm'i değil, Hıristiyan Ortodoksluğu savunacaktı. Ortodoks Hıristiyan kimliğinin en iyi ifadesi bizzat patrik tarafından tarif edilmekteydi. Kendisine milliyeti sorulan Georgios Sckolarios Gennadios, ırk olarak Helen olmasına karşın kendine Helen diyemeyeceğini, Bizans'ta doğmuş olmasına karşın kendini bir Bizanslı olarak da tanımlayamayacağını söylemiş ve bunların yerine bir Hıristiyan, yani bir Ortodoks olduğu cevabını vermişti.[15] Aynı soru Sultan II. Mehmet'e sorulmuş olsaydı, muhtemelen o da hanedan mensubu olması sebebiyle Osmanlı, dil ve soy bakımından da Türk olmasına karşın, kendisini öncelikle bir Müslüman, sonra bir sultan, sonra kayzer ve nihayet birçok dinli, çok kavimli imparatorluğun hükümdarı olarak gördüğü cevabını verirdi.

Ortodoks patriği, Ortodoks milletinin fiilî yöneticisi ve başı olarak Osmanlı devlet örgütlenmesinde yüksek bir mevkiye sahipti. Hâlbuki aynı patrik Bizans döneminde, kilisenin ve ülkenin başında olan imparatora (*basileus*) tâbiydi. Ayrıca Konstantinopol patriği

13 *Kanunnameler* şeriata uygun hale getirilmiş padişah fermanlarıdır ve yasa gücüne sahiptir. II. Mehmet'in kanunnameleri çeşitli çalışmalara konu olmuştur. Bilhassa H. İnalcık ve N. Beldiceanu'nun çalışmaları önemlidir. Ayrıca bkz. Steven Runciman, *The Fall of Constantinople, 1453* (Cambridge, 1965).

14 Bkz. Richard Clogg, "The Greek Millet in the Ottoman Empire", *Christians and Jews*, 1, s. 185-208.

15 Runciman, *Great Church*, s. 379.

uzun zamandan beri Piskopos Herakleia'ya da (Trakya) tâbiydi. Ancak, yeni sistem yürürlüğe girdikten sonra aralarındaki ilişki bir müddet daha devam ettikten sonra, İstanbul patriği dinî hiyerarşide en üst konuma kesin olarak yerleşti ve bir daha hiçbir dinî makama bağlılığı kalmadı. Osmanlı idaresi altında patrik, Bizans döneminde hiç olmadığı kadar büyük bir itibar ve otorite kazandı. Bizans patrikhanesinin Osmanlı idaresi altında sadece tarihsel ve kurumsal devamlılığını sağlamakla kalmayıp (nitekim patrikhane Osmanlı döneminde ayakta kalan tek Bizans kurumuydu) fiilen imparatorluğun yönetici kurumları arasına katılacak kadar geniş bir yetki ve otorite elde ettiğini söylemek mümkündür. Devlet hiyerarşisinde patrikhaneye resmen yüksek bir konum sağlandı ve patrikhane normalde sadece egemen güçlerin yararlandığı özel ayrıcalıklardan faydalandı. Daha önce de bahsedildiği gibi patrik, Sultan II. Mehmet'le doğrudan görüşme ve devlet ve kiliseyi temsil eden çift başlı kartal simgesini taşıma hakkı elde etti. Türk tarihçileri patriğin millet başı unvanını almasından sonra (Kutsal Havariler Kilisesi'nin tadilatta olmasından dolayı Balat'taki bir saraya taşınmış olan) patrikhaneyi adeta bir hükümdar sarayı haline getirdiğini belirtmektedir. Osmanlı Devleti'nin elçileri de dahil olmak üzere, buraya gelecek ziyaretçiler, II. Mehmet'in yaverleri kanalıyla alınmak zorunda olan bir izinle patrikhaneye kabul ediliyordu. Patriğin temsilcileri ve yardımcıları da Osmanlı'nın devlet kurumlarıyla muhatap olurken adeta büyükelçi muamelesi görüyorlardı.[16] On dokuzuncu yüzyılda ise patrik doğrudan Adalet Nezareti ile muhatap olur hale geldi.

1454'ten sonra Ortodoks Patrikhanesi, Bizans döneminde dinî olmayan kurumlar tarafından görülen evlilik, boşanma, miras, evlatlık alma işlemlerinin tescili gibi birtakım idari ve icrai işleri üzerine aldı. Ceza davaları ve mali davalar ile Müslüman ve Hıristiyanları ortak olarak ilgilendiren davalar kadı mahkemelerine bırakıldı. Kilise malları vakıf mallarıyla aynı muameleyi gördü. İdari özerklikten ve

16 Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, "Patrik" ve "Patrikhane", s. 762.

vergi muafiyetinden faydalandı, müsadereden muaf tutuldu. Bir Ortodoks Hıristiyan herhangi bir kiliseye veya manastıra istediği şekilde bağışta bulunabilir ve bu bağış herhangi bir dinî veya eğitimsel amaçla serbestçe kullanılabilirdi. Örneğin fetihten sonra padişahın haremine alınan ancak bekâretini koruyan İmparator VIII. Ioannes'in kardeşi Demetrios'un (ki 1439'da abisiyle birlikte Floransa Konsili'ne gitmişti) kızı Helena bütün mallarını patrikhaneye bağışlamıştı.[17] İstanbul patriği, tıpkı Kudüs ve Antakya patrikleri gibi, çok geniş topraklara sahipti. Bunlar arasında Eflak ve Boğdan'daki geniş araziler de vardı ve buradan gelen gelirler kilisenin eğitimle ilgili çeşitli faaliyet ve idari hizmetlerine harcanıyordu.

Birçok Yunan ve Balkan milliyetçilik tarihçisi ve Katolik veya Protestanlara sempati duyan birçok Batılı bilim adamı Ortodoks Patrikhanesi'ni Türk hükümdarının uysal bir aleti ve Yunan olmayan tebaanın baskı altında tutulmasında ortağı olarak resmetmiştir. Bu iddialar tamamen asılsızdır. Ortodoks patriğinin görevi katı bir şekilde tanımlanmıştı ve tamamen *millet* işleriyle ilgiliydi. Dolayısıyla patrik Osmanlı bürokratik aygıtının bir parçası değildi. Hatta gayrimüslimlerden vergi olarak alınan *cizye* bile (nadiren Osmanlı Devleti patrikten kendisine bir iyilik yaparak Hıristiyanlar üzerindeki manevi nüfuzunu kullanıp vergilerin toplanmasına yardım etmesini talep etse de) kilise tarafından değil, köyün ve mahallenin başı olan çorbacı, kocabaşı gibi görevliler tarafından toplanırdı.

Bunların yanı sıra patriklerin, güya Osmanlı devlet görevlilerine verilen "rüşvetlerle" sık sık değiştirildiğine dair çok tartışılan bir mesele de vardır. Bu da çok abartılmış bir konudur. Her şeyden önce şunun altını çizmek gerekir ki, patriklerin seçimi ve görevden alınmaları on iki yüksek rütbeli papazdan oluşan (Havarilerin sayısına eşit) idari bir organ olan Sinod tarafından gerçekleştiriliyordu. Sinod'un şu veya bu şekilde dışarıdan etkilenmesi elbette ki mümkündü, ancak bu organın keyfî karar alma ihtimalini en aza indirgemek için tasarlanmış belli usullerin varlığı da göz ardı edilmemelidir. Yüksek mevki sahibi iki

17 Dukas, *Decline and Fall*, s. 181, no. 202.

kişi arasında hediyeleşme veya hükümdara sunulan armağanlar "rüşvet" değil, otoriteye ilişkin ritüellerdi. Örneğin pişkeş yeni bir göreve tayin edilen biri tarafından sadakatinin, hürmetinin ve bağlılığının bir nişanesi olarak padişaha sunulurdu.[18] Bu tip hediyeler İslâm literatüründe *el-alamet-i mülkiyye* olarak bilinirdi. Nitekim bu "rüşvetler" padişahın (*hazine-i hassa*) veya vezirin özel gelirleri arasına değil, devlet gelirleri arasına kaydedilirdi. Patriğe gelince, özel olarak bütün patriklerin gelirlerini denetlemek amacıyla veziriazama bağlı çalışan bir *hoca* başkanlığında çalışan *Kalem-i Mukataa-i Peskopos* adında bir daire kurulmuştu. 1837'den sonra yüksek rütbeli papazların atamaları ve diğer dinî işler *Defter-i Cemaat-i Gayrimüslimin*'e kaydedilmeye başlandı. Zira ileride üzerinde duracağımız üzere, on dokuzuncu yüzyılda eski düzenleme ciddi değişikliklere uğradı.

Ortodoks Kilisesi'nin otoritesi, Bizans İmparatorluğu'nun en şaşaalı devirlerinde olduğu gibi, neredeyse Balkanlardaki ve Ortadoğu'daki bütün Ortodoks Hıristiyanları içine alacak kadar genişledi. Balkanlardaki ve Bucak bölgesindeki Rutenler, Vlaklar, Yunanlar, Bulgarlar, Sırplar ve Arnavutlar Osmanlı Devleti'nin siyasal egemenliği altına girdi ve böylece Roma'nın bu bölgelerde otoritesini genişletme çabaları etkisiz hale getirildi. Sadece Rus Kilisesi, İstanbul Patrikhanesi'nin doğrudan emri altında değildi ki o da İstanbul'un manevi liderliğini kabul ediyordu. On ikinci ve on üçüncü yüzyıllarda Balkanlarda Bizans Kilisesi'nin nüfuzunun son derece zayıfladığını ifade etmeliyiz. Örneğin, 1196'da tahta çıkan Sırp Kralı Stefan Nemanja ve 1197'de tahta çıkan Bulgar Çarı Kaloyan, Konstantinopol'ün değil; Roma'nın onayını almışlardı. 1453'ten sonra ise patrik, Türkler sayesinde Balkanların hemen hemen tamamında Ortodoks egemenliği yeniden tesis etmişti (Hırvatistan ve Dalmaçya gibi Osmanlı egemenliğinin dışında kalan yerler ise büyük ölçüde Katolik kalmaya devam etmiştir). Ayrıca Kudüs, Antakya ve İskenderiye Patrikhaneleri artık Osmanlı çatısı altındaydı ve bu durum yüzyıllardan beri ilk

18 Halil Inalcik, "Ottoman Archival Materials on Millets", *Christians and Jews*, Vol. 1, s. 437-41.

kez kilisenin gücünü sağlamlaştırmasına katkı sağladı. Osmanlı topraklarında yaşayan Ortodoks Hıristiyanların dünyadaki diğer bütün Ortodoks cemaatlerle (örneğin Polonya, Litvanya ve Rusya'daki Ortodokslarla) ilişkiye geçmesi serbestti (Bununla birlikte, on yedinci yüzyılın başlarında Ortodoks Kilisesi, İstanbul patriğinin bütün çabalarına karşın, Polonya ve Litvanya'daki Ortodoksların çoğunu Roma'ya kaptırdı. Çünkü burada Balkanlarda olduğu gibi ona destek sağlayacak siyasal ve askerî alanda bir Osmanlı gücü söz konusu değildi). Kyrillos Loukaris (1572-1638) Lvov'da Ortodoks Hıristiyanlar arasında faaliyet yürüttü, ancak "Türk casusu" olarak tutuklanmaktan kurtulmak için ülkeden kaçmak zorunda kaldı. Arkadaşları ise aynı yerde yakalanarak idam edildiler.

Kilise ile Osmanlı Devleti'nin siyasal çıkarlarının yanı sıra din, Tanrı ve ebediyet konularındaki temel kavrayışlarının da birçok açıdan çakıştığı muhakkaktır. Örneğin paganlık, Ortodoksluk ve İslâm açısından eşit derecede dışlanan bir inançtır. Dolayısıyla, Mistra'da paganlığın yeniden dirilmesi üzerine Gennadios amansız bir mücadeleye girişmiş ve paganlığı yok etmek için Osmanlı otoritelerinden destek almıştır. Zaten İslâm ve Ortodoks Hıristiyanlık gerek toplum biçiminin gerekse dünya ve insanın kaderi hakkındaki temel dünya görüşünün ortak olduğu aynı Akdeniz muhitinde doğmuş ve etkileşim içine girmişti (Nitekim Martin Luther Ortodoks Kilisesi'nin doktrin açısından Katolik Kilisesi'ne kıyasla erken dönem Hıristiyan inancına çok daha yakın olduğunu düşünüyordu ve Amiroutzes bu görüşü kanıtlamak için bir risale bile kaleme almıştı). Roma Kilisesi, kendisini İslâm'dan ve Doğu Hıristiyanlığından ayıran farklı tarihsel, sosyal ve siyasal koşullar altında tekâmül etmişti. Nitekim 1453'ten sonra bile İstanbul'daki Ortodoks Kilisesi, Batı Kilisesi'nin güç ve otoritesini zayıflatmak için giriştiği entrikalara karşı kendisini savunmaya devam etmişti. Kyrillos Loukaris'in yaşadıkları Roma Kilisesi'nin Ortodokslara karşı tutumuna çok iyi bir örnek oluşturmaktadır. Loukaris'in Polonya'daki Ortodoks Hıristiyanları ziyareti sırasında tutuklanıp idam edilmekten son anda kaçarak kurtulduğundan az önce bahsetmiştik. 1596'da Batı Kilisesi, Loukaris'in ve Osmanlı-

Hıristiyan heyetinin Brest-Litowsk'taki ikinci birlik toplantısına katılmasını kabul etmeyerek, doğudaki din kardeşlerine karşı beslediği husumetin daha ileri bir örneğini sergiledi. Sonunda Loukaris önce İskenderiye, sonra Konstantinopol patriği oldu. Açık fikirli bir bilgindi. Girit'te doğmuş, Venedik'te eğitim görmüştü. 1627'de matbaanın İstanbul'a girişinde rolü oldu. Bu matbaada Yunanca teolojik eserler basıldı. Ne var ki Cizvitler onun Kalvinistlere sempati duyduğundan şüpheleniyorlardı. Bu yüzden, matbaada İslâmiyet'in belli inanç esaslarının Hıristiyanlar tarafından kabul edilmesinin mümkün olmadığını ileri süren bir risale basılması üzerine Cizvitler bu risaleyi sadrazama götürdüler ve onu devlet karşıtı faaliyetlere girişmekle suçladılar. Sadrazam görüş almak için risaleyi Şeyhülislâm'a götürdü. Şeyhülislâm, İslâmiyet'e aykırı olsa bile Hıristiyanların kendi görüşlerini ifade etmeye hakları olduğunu söyledi. Böylelikle Loukaris aklandı. Cizvitlerin İslâm ve Osmanlı için döktüğü timsah gözyaşlarının ardında neler yattığını gayet iyi fark eden devlet, Osmanlı topraklarında Cizvitlerin faaliyetini yasakladı. Ne var ki Cizvitlerin yerini alan Kapusinler, 1629'da Cenevre'de Latince yayınlanan *Confessio fidei* adlı kitabında güya Protestanlığa sıcak bakan ifadeler bulunmasından faydalanarak, sonunda Loukaris'in kendi milleti içindeki konumunu zayıflatmayı başardılar. Hâlbuki *Confessio fidei* sadece Ortodoks Kilisesi'ni çağın gelişmelerine uyduracak bir değişimi savunmaktaydı.[19] Loukaris dört kez patrik tahtına oturdu ve onu tahttan indirme çabaları İstanbul'daki Katolik ve Protestan elçileri arasında sürekli bir mücadeleye dönüştü. Bunun sonucunda pişkeşin pahası durmadan arttı (Bu dönemde Rusya'nın siyasal-ideolojik tipteki Hıristiyan Ortodoksluğun son kalesi haline gelmekte oluşunu ve yayılmacı amaçlarını gerçekleştirmek için bundan faydalanmaya başlamasını da önemle kaydetmek gerekir).

Bu makalenin amacı, Osmanlı döneminde Ortodoks Kilisesi'nin ayrıntılı bir tarihini vermek değildir. Bununla birlikte, bu dönemde kilisenin ayakta kaldığı ve Ortodoks Bizans kültürünün istikrarlı bir

19 Bkz. G. A. Hadjiantoniou, *Protestant Patriarch* (Richmond, 1961).

şekilde geliştiği muhakkaktır (Osmanlı egemenliği, Balkanlardaki Ortodoks Hıristiyanlar üzerinde öylesine bir etkide bulunmuştur ki, Romanyalı büyük tarihçi Nicolae Iorga, buradan aldığı ilhamla *Byzance apres Byzance* adlı eserini kaleme almıştır). Buradan, Ortodoks Hıristiyan Kilisesi'nin kaderinin bizzat imparatorluğun kaderiyle yakından ilişkili olduğu sonucunu çıkarmak gerekir. Kilisenin gücü, otoritesi ve nüfuzu Osmanlı gücünün ve zenginliğinin en parlak dönemlerinde zirveye ulaşmış; buna karşılık, Avrupalı güçlerin dışarıdan reformcu aydınlarla, hırslı bürokratlarınsa içeriden hücumlarıyla klasik Osmanlı kurum ve otoritesinin zayıflatılmasıyla birlikte inişe geçmiştir.

On sekizinci yüzyılda Fenerlilerin yükselişi, Osmanlı Devleti'nin ve patrikhanenin dayandığı düzenin siyasal ve toplumsal temellerini sarsan bir ekonomik dönüşümün başlamasıyla birlikte gerçekleşti. Fenerlilerin teşkil ettiği sosyal gruplar, Osmanlıların Avrupa'yla artan ekonomik ve ticari ilişkilerinin ve kendi toprakları içinde yoğunlaşan ticari faaliyetin bir sonucu olarak ön plana çıktılar ve güç kazandılar. Klasik Osmanlı sosyo-politik sistemi yapısal bir dönüşümden geçiyordu ve bu da yeni koşullara uyum sağlamayı gerektiriyordu. On sekizinci yüzyılın sonlarına doğru Ortodoks Kilisesi'nin ve Ortodoks eğitim sisteminin hiyerarşisinde önemli mevkilere gelen genç Fener bürokrasisi Batı'yı model alarak buna uygun değişiklikler talep etmeye başladı. Ayrıca gerek onlar gerekse Batı'da eğitim görmüş diğer pek çok Ortodoks Hıristiyan dilleri ve millî tarihleri üzerinden kendi köklerini keşfettiler ve mevcut geleneksel eğitim sisteminin ve dinî kurumların tepeden tırnağa gözden geçirilmesini talep ettiler. Bazıları, ideoloji olarak hızla milliyetçiliği ve laikliği benimseyen ve evrensel bir inançtan ziyade dile bağlı bir yerlilik ve yerellik anlayışına dayanan yeni bir siyasi kimlik yaratmakta olan bir toplumun sadece kilise tarafından yönetilmesi anlayışını sorgulamaya ve devrimcileşmeye başladılar. Fenerliler kilise yönetimine içeriden sızarak ve Osmanlı hükümeti içinde nüfuz kazanarak yeni bir Bizans yaratma niyetini taşıyorlardı. Ayrıca Balkanlardaki Slav ve Vlakları da Helenleştirmeye çalışıyorlardı. Fenerliler, hem tica-

retten hem de 1711 veya 1716'dan 1821'e kadar Osmanlı Devleti'nin atadığı görevliler olarak idare ettikleri Eflak ve Boğdan'dan topladıkları vergilerden elde ettikleri muazzam serveti bu yolda sarf ettiler. Kilisenin yüksek rütbeli papazları arasında bile değişim talep eden bazı sesler nadiren duyulabiliyordu. Kilise yönetimini sert bir şekilde eleştiren iki keşiş tarafından kaleme alınan *Yeni Coğrafya* buna bir örnek oluşturmaktaydı (Bir o kadar enteresan olan, aşağı yukarı aynı dönemde, on sekizinci yüzyılda Kâtip Çelebi adında bir Müslüman âlimin Müslümanlar arasında aydınlanmanın habercisi olarak kabul edilen *Cihannüma* adında bir dünya coğrafyası kaleme almasıydı).

Padişah sadece yeni aydınların değil, ulemanın ve bürokrasinin daha ilerici unsurlarının, özellikle de Batı'yla temas halinde olan ve Fransızca ve diğer dillerdeki eserleri okuyabilen hariciye mensuplarının değişim talepleriyle de karşı karşıyaydı. Patrik ve padişah kendi alanlarında esasen aynı zeminde dillendirilen eleştirilere muhatap oldular. Zira her ikisi de artık hor görülmeye başlanan geleneğin ve eski zihniyetin devam ettirilmesinin sembolleri olarak görülüyorlardı. Ayrıca patrik, Fenerlilerin gitgide milliyetçileşmeleri ve kilise içinde daha kararlı bir liderlik mücadelesine girişmeleri sonucunda, Osmanlı Devleti nezdindeki konumunun, itibarının ve gücünün azalmasından da muzdaripti. Kudüs patriği II. Anthimos'a atfedilen *Pederler Öğretisi*, tam da bu koşullar altında 1798'de yayımlandı. Aynı yıl Roma Kilisesi'nin en sağlam kalesi olan Fransa Mısır'ı işgal etmiş ve Doğu'nun kapılarını Avrupa'nın seküler fikirlerine ve siyasal emperyalizmine açmakla kalmayıp, Katolikliğin Ortadoğu'ya ve bir bütün olarak Osmanlı İmparatorluğu'na sızmasına olanak sağlamıştı. Modern Yunan milliyetçiliğinin babası Adamantios Koraes tarafından "Bir Yunan tarafından yazılması yazık" diye eleştirilen bu kitap (*Pederler Öğretisi*), Fransız Devrimi'ni eleştiriyor ve padişahı Allah tarafından Ortodoks Hıristiyanları ve kiliseyi korumak için gönderilmiş bir nimet olarak tarif ediyordu.[20]

---

20 Ayrıntılar ve bibliyografya için bkz. Kemal H. Karpat, *The Social Foundations of Nationalism in the Ottoman State: From Social Estates to Classes, from Millets to Nations* (Princeton, 1973).

Ortodoks Kilisesi, Müslüman din kurumları ve Osmanlı Devleti içindeki muhafazakârlar, yeniliğe ve değişime karşı oldukları ve bu yüzden kendi halkının refahını umursamadıkları gerekçesiyle sürekli saldırıya uğramaktaydılar. Yine de şunu söylemeden geçemeyeceğim ki, Ortodoks Kilisesi'nin ve Müslüman kurumların "reformlar" karşısında benzer tutumlara sahip olmaları değişimin kendisine karşı olmalarından ziyade bu değişimin kendi toplumlarının dinî yapısını zayıflatmasından ve tarihsel miras ve kimliklerini yok etmesinden duydukları derin korkudan kaynaklanıyordu. Nitekim daha sonra yaşananların da gösterdiği gibi, bu korku temelsiz de değildi.

Geleneksel Osmanlı sistemini bir tür sınıflı toplum haline getiren köklü yapısal değişim, Avrupa kapitalizminin on sekizinci yüzyıldan başlayarak yavaş yavaş ama istikrarlı bir şekilde Osmanlı toplumuna nüfuz etmesinin kaçınılmaz sonucuydu. Rusya'nın büyük bir güç haline gelmesi ve 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan başlayarak adım adım Osmanlı topraklarında yayılması sonucunda, Osmanlı Devleti'nde yüzyılın ortalarından önce başlayan ekonomik ve siyasal ıslahat girişimleri akamete uğradı. Rus ordularının ilerleyişi karşısında iyice bunalan ve 1792-1829 dönemi boyunca sık sık tamamen yok olma tehlikesini yaşayan Osmanlı Devleti, kapsamlı ekonomik ve siyasal tavizler karşılığında Batı'nın desteğini almaya çalıştı. Verilen tavizler, bir yandan Batı'nın ülke içinde nüfuzunu daha da kapsamlı hale getirirken, bir yandan da Batılılaşma sürecini daha da hızlandırmıştı. Batı kültürünün hızla yayılması ilk olarak Hıristiyanları, daha sonra Müslüman aydınları etkiledi. Gayrimüslimler Batı kapitalizminin ilk ajanları haline geldiler ve bu özellikleri sayesinde kapsamlı ekonomik ödüller ve siyasal destekler elde ettiler. Bunun karşılığında tarihsel, geleneksel, dinsel Hıristiyan kimliklerinden vazgeçerek yerine millî uyanış, zamanla etnik milliyetçilik ve hatta ırkçılık bayrağını taşıyan bir seküler siyasal kimlik benimsediler. Avrupa kaynaklı toprağa dayalı ulus-devlet anlayışları onlar aracılığıyla Osmanlı topraklarına girdi. Yeni siyasal örgütlenme anlayışının ideolojik ifadesi dil, etnisite, ırk, tarih ve yerel veya bölgesel bağlantılara dayanan milliyetçilik-

ti. Din manevi karakterini kaybederek milliyetin ve milliyetçiliğin sekülerleşmiş bir unsuruna dönüştü ve evrensel bir kardeşliği ifade etmektense millî kimliğin kültürel bir boyutundan ibaret hale geldi.

Başka bir makalede, manevi temellerden yoksun, ırk, dil ve tarihe dayanan Avrupa kaynaklı millî devlet ve ülkesellik ilkelerinin İslâm'ın evrenselliğiyle çeliştiği gibi Ortodoks Hıristiyanlığın evrenselliğiyle de bağdaşmadığını uzun uzadıya anlatmıştım. Ne var ki, kilisenin seküler millet anlayışını kabul etmesiyle birlikte, her ne kadar din gerçek özünü kaybetse de, inanç ve millî kimlik arasında uzlaşma sağlanacaktır.[21] Bir diğer makaledeyse, seküler milliyetçilik her ne kadar bağımsızlık arayışının ilk safhasında Balkanlardaki Hıristiyan devletleri destekliyormuş gibi görünse de, uzun vadede Osmanlı Devleti'ni zayıflatan milliyetçi rekabetin Ortodoks Hıristiyanların birliğini de yok edeceğini ve onlar arasında sonu gelmez kavgalara sebep olacağını vurgulamıştım.[22] Gerçekten de 1878 Berlin Kongresi'nden sonra çatışmaların hâkim olduğu Balkan devletleri tarihi, gayri millî Ortodoks Kilisesi'nin Osmanlı sınırlarında yaşayan Ortodoks Müslümanlar üzerinde kesin bir hâkimiyete sahip olduğu, on beşinci yüzyıldan on sekizinci yüzyıla kadar süren *Pax Ottomanica*'yla tam bir karşıtlık halindedir.

1821 Yunan Devrimi'nin Ortodoks Kilisesi ile Osmanlı hükümeti arasındaki ilişkiler üzerinde çok olumsuz etkileri oldu. Devrimin ilham kaynağını oluşturan etnik milliyetçilik ve sekülerizm hâlâ patrik tarafından kabul edilebilir olmadığından, kilisenin Yunan Devrimi'nde neredeyse hiç parmağı yoktu. Nitekim Konstantinopol patriği, millî bir kilisenin kurulduğu bağımsız Yunanistan hükümetini ancak 1849'da Osmanlı hükümetinin baskısıyla kabul etti. Başlattığı sözde "modern reformlarla" Osmanlı Devleti'nin sosyo-kültürel

21 Kemal H. Karpat, "*Millets* and Nationality. The Roots of the Incongruity of Nation and State in the Post Ottoman Era", *Christians and Jews*, s. 141-70.

22 Kemal H. Karpat, "The Social and Political Foundations of Nationalism in South East Europe after 1878: A Reinterpretation", *Die Berlinger Congress Von 1878* (Wiesbaden, 1982), s. 385-410.

temellerini zayıflatan ve dağılmasını hızlandıran II. Mahmut (1808-1839), Yunan İsyanı'nın hangi dinamiklerinden kaynaklandığını anlamadığı gibi, patriğin sekülerizm ve milliyetçilik karşıtı tutumunun da farkında değildi. Bu sebeple isyandan patriği sorumlu tuttu ve onu astırdı. Ayrıca, patriğin cezalandırılmasının İslâm'a aykırı olduğunu söyleyen Şeyhülislâm da asıldı. Padişah, masum patrik V. Gregorius'u bu isyandan sorumlu tutarak, kiliseyle Helenizm'i ve Yunanları özdeşleştirmiş oldu ve böylelikle istemeden de olsa diğer Ortodoks Hıristiyan grupların patrikhanenin bir Yunan kurumu olduğu iddialarına güç verirken, kendi ulusal kiliselerini kurma yolundaki taleplerinin de iyice artmasına yol açtı. II. Mahmut bariz bir şekilde Osmanlı Devleti'nin yönetim geleneklerini terk etmişti ve sonraki hükümetler aynı yoldan giderek geleneği daha da zayıflattılar. 1821 Yunan Devrimi, hiç şüphesiz Rumların Osmanlı bürokrasisindeki üstünlüğüne son verdi ve patriği bir ikilemle karşı karşıya bıraktı. Patriğin meselesi, artık Yunan Kilisesi olarak anılmaya başlayan Ortodoks Kilisesi'nin başında kalmayı sürdürürken Yunan hükümetiyle nasıl bir ilişki kurması gerektiğiyle ilgiliydi. Gerçekten de 1870'te Sırp ve Bulgar millî kiliselerinin kurulmasından sonra, patriğin otoritesi sadece Osmanlı Rumlarını ve dışarıdaki birkaç cemaati kapsar hale geldi. Osmanlıların 1821 Yunan Devrimi'ne duyduğu öfke yatışınca, Ortodoks Kilisesi ve Osmanlı hükümeti hızla yeniden yakınlaştı, zira ikisinin de birbirlerine ihtiyacı vardı. Ne var ki, ilişkilerin sağlam ve kalıcı bir şekilde tamir edilebilmesi için artık çok geçti. Avrupa kaynaklı reform anlayışının açıkça kabul edilmesi, her iki kurumun ama özellikle Osmanlı Devleti'nin, tarihsel temellerini zayıflatmıştı. Nitekim ülke çapında evrensel bir Osmanlılık oluşturma yönündeki çeşitli çabaların ardından, Osmanlı Devleti de sonunda milliyetçiliğin cazibesine yenik düşecekti.

1856 Islahat Fermanı'nda uygulamaya konan sözde reformlardan sonra, Ortodoks Kilisesi Osmanlı hükümeti karşısında Ortodoks

Hıristiyanlar üzerindeki nüfuzunu daha da kaybetti.[23] İngiliz, Fransız ve Avusturya hükümetleri tarafından hazırlanan Islahat Fermanı Osmanlı hükümetine dayatılmıştı. Fermanın neredeyse tamamı Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan Hıristiyanların durumuna ilişkindi. İlk bakışta ferman, gerçekten de Hıristiyanların "eşitliğini" ve hükümetten eşit muamele görmesini garanti altına alıyor gibiydi. Ne var ki, daha yakından incelendiğinde fermanın esas amacının bir Hıristiyan tüccar sınıfının doğması için gereken koşulları yaratmak ve Hıristiyan cemaatleri bu sınıfın temsilcilerine teslim etmek olduğu görülüyordu. Ferman, cemaatlerin tüccar, zanaatkâr ve aydın sınıfına mensup ruhban olmayan önderlerini güçlendirmek amacıyla, on beşinci yüzyılda II. Mehmet tarafından klasik anayasal düzenin kurulmasından bu yana Osmanlı sosyo-politik sisteminin omurgasını oluşturan geleneksel *millet* sisteminin yeniden yapılandırılmasını amaçlamaktaydı. İngiltere, Fransa ve Avusturya gibi devletler kanalıyla bu reformları yerleştirmeye çalışan Protestanlar ve özellikle Katolikler, Ortodoks Hıristiyanların sadece Osmanlı egemenliğinden değil, kendi kiliselerinin yetki alanından da çıkmalarında etkili oldular. Nitekim 1856'dan sonra Protestanlığa ve Katolikliğe geçiş son derece hızlandı.

Aslında, Avrupa kaynaklı *millet* reformunun başlıca hedefi Ortodoks Kilisesi'ydi. Zira bu reformlar sadece kilisenin yetkilerinin kilise örgütlenmesi dışındaki kişilere devredilmesini öngörmekle kalmıyor, her millî din için yeni *milletlerin* kurulmasını da teşvik ediyordu. On dokuzuncu yüzyılın ortalarına kadar millet büyük bir ana dinî cemaat anlamını taşıyorken, 1839 ve bilhassa 1856 Fermanı'ndan sonra, küçük bir etnik-dinî ve millî topluluk anlamına gelmeye başladı. Yüzyılın sonuna gelindiğinde, başlangıçta üç olan *millet* sayısı önce dokuza, sonra on bire çıktı. *Millet* sayısındaki bu artış, genellikle bir grubun ana *milletten* ayrılması yoluyla gerçekleşti. Osmanlı hükümetinin gayrimüslim milletler arasındaki

23 Roderic Davison, *Reform in the Ottoman Empire 1856-1876* (Princeton, 1963).

reforma karışmak istemediğini, ancak Fransız ve İngiliz hükümetlerinin büyük baskısı sonucunda buna müdahil olduğunu özellikle belirtmek isterim.[24] Sonunda, 1862-1867 döneminde, Osmanlı hükümeti Ortodoks, Ermeni ve Yahudi milletlerini Avrupalılar ve kendi orta sınıfları tarafından istenen reformları hayata geçirmeye zorladı. Ruhban sınıfından olmayanlara Sinod seçimlerinde oy kullanma, Sinod mensubu olma ve nihayet patriği seçme yetkisi veren bu reform görünüşte demokratik olmasına karşın, aslında kilisenin hem sekülerleşmesine hem de çeşitli özel çıkarlara tâbi hale gelmesine yol açtı. Ayrıca patrikhanenin özel konumunu zedeleyerek onu sıradan bir kurum olarak doğrudan Osmanlı hükümetine tâbi hale getirdi. Bunlar reformun kaçınılmaz sonuçlarıydı.

Gayrimüslim topluluklar istedikleri gibi örgütlenmekte özgür hale gelince, Müslümanlar da kendi toplumlarını evrensel bir temele sahip şeriata göre değil de Batı'nın ulusal ve ülkesel devletlerinden ödünç alınmış ilkelere göre yönetme hakkı elde ettiler. Nitekim bunun sonucunda Osmanlı Devleti veya ondan geriye kalanlar önce bir Müslüman devletine, ardından da 1923'te bir Türk ulusal devletine dönüştü. Avrupa kaynaklı reformlar çok daha merkezileşmiş bir devlete yol açtı ve bunun sonucunda da eski sistemdeki çeşitli Müslüman ve Hıristiyan kurumlarının alamet-i farikası olan özerklik ortadan kalktı. Örneğin devlet İslâm hukukunun en temel ilkelerinden birini alenen ihlal ederek vakıflara ait mülkleri idare etme yetkisini zamanla üzerine aldı.

Bu noktada, Ortodoks Kilisesi'nin dönüşümüyle ilgili kendi analizimi dile getirmek yerine, patrik tarafından Avrupa ülkelerinin elçilerine gönderilen notalardan çeşitli pasajlar aktararak, Ortodoks patriğinin reformlar hakkındaki görüşlerini ve Ortodoks Kilisesi'nin etnisite, milliyetçilik ve millî diller karşısındaki tutumunu bizzat patriğin ağzından ortaya koyacağım. Bahsettiğim notalar Fransız Dışişleri Bakanlığı Arşivi'nde bulunmaktadır.

---

24 *A.g.e.*

İlk notada patrik, 1856 Islahat Fermanı'nın uygulanmasından, özellikle de bu fermanın gerektirdiği şekilde yeni bir kilise meclisinin (Sinod) Ortodoks cemaati tarafından seçilmesini sağlamak için Osmanlı hükümetinin mevcut kilise meclisini dağıtmasından şikâyet etmektedir.[25] Patriğin bu şikâyetini, 1856 Islahat Fermanı'nın yazılmasında rol oynayan ve fermanın uygulamaya geçirilmesi konusunda Osmanlı hükümetine baskı yapmakta olan Katolik Fransız elçisine iletmesi ilginçtir. Patriğin notasının bir bölümü şu şekildedir:

> "Sinod 1764 yılından bu yana Patriklik makamı tarafından daimî nitelikte teşkil edilen bir organdı ve patriğin izni olmadan, kilise önceden haberdar edilmeden ve padişahın fermanı olmadan Sinod mensuplarının kendi piskoposluklarına geri gönderilmesi mümkün değildi. Şimdiyse bu Sinod, Fuat Paşa'nın sert bir üslupla kaleme aldığı bir mektup aracılığıyla, patriğin herhangi bir davranışından kaynaklanmaksızın, kiliseyi hiç uyarmadan ve daha da kötüsü yeni bir Sinod'un oluşturulmasını öngören yeni bir yasa çıkartmadan görevden alınmış, hatta dağıtılmış durumda."

Şikâyetlerine devam eden patrik, şahsi rekabetlere girişen ve "olup bitenlerin ardındaki şeyleri tetkik etmeyen" birçok kişinin Sinod'un başına gelenlere sevinebileceğini, hâlbuki "bütün Ortodoks cemaatinin kilisenin dokunulmazlığına karşı girişilen bu eylemin ne kadar önemli olduğunun farkına vardığını... kilisenin ayrıcalıklarının ihlal edilmesinin sadece Sinod'un dağıtılmasından değil, bunun patrikhanenin onayı alınmadan yapılmasından kaynaklandığını" söylemektedir. Yine patriğe göre bazılarının bu işe sevinmesinin sebebi eskileri millî hırs ve çıkarları önünde engel görmeleridir. Hâlbuki durum böyle değildir:

> "Dinin yüce efendisi milletler, ırklar ve diller arasında hiçbir ayrım yapmaz. Kilise toplumun kalbinde yaşayan manevi bir varlıktır. Kilisenin çok özel bir nüfuzu ve etkisi vardır, dolayısıyla

25 Fransız Dışişleri Bakanlığı Arşivleri (bundan sonra FDBA), *Section Memoires et Documents*, Vol.117, 7-10 numaralı belgeler, s. 14-103.

> görünüşteki temsiliyeti ve idari varlığı açısından kilisenin sadece tek bir vatanı ve ulusu vardır: Yunanlık. Ancak bunu söylediğimizde, bu fikirlerin Doğu Rum Kilisesi içindeki bir dışlayıcılık politikasının temeli olduğu ve aynı dini paylaşan ve Yunanlık dışında bir etnik kökenden gelen diğer ırklara dayatılan bir politikayı ifade ettiği düşünülmemelidir. Bu böyle değildir. Yunan Kilisesi her zaman egemenliği altındaki milletlerin etnik kökenine ve diline saygı duymuştur. Dokuzuncu yüzyıldan başlayarak günümüze kadar kilise, Bulgarlara, Sırplara, Vlaklara ve genel olarak sorumluluğu altındaki bütün Slav kökenli ırklara şunu söylemiştir: 'Sizin kendinize ait bir diliniz, kendinize ait papazlarınız ve kiliseleriniz vardır.' Asya halkları arasında bile kilise bu hakka saygı duymuş, herkesin Hıristiyanların Tanrısı'na kendi anadilinde ibadet etmesine izin vermiştir. Yunan Kilisesi sadece tek bir hakkı kendisine ayırmıştır. O da tercihlerinde Yunan olmanın hiçbir önem arz edemeyeceği ve etmediği güvenilir piskoposların çok yukarıdan denetim hakkıdır."

En sonunda, bir bütün olarak reformlardan bahseden patrik, Avrupalı güçleri şöyle sorgulamaktadır:

> "Mantıklı ve sağduyulu reformlara hiç kimse karşı değildir... Ancak siz Konstantinopol'de zayıflamış bir kilise ve arada sırada toplantı yapan bir Sinod mu istiyorsunuz? Güçlülere her şeyin düzenini bir anda değiştirebilecek bir meclisi (Sinod) istedikleri şekilde toplama hakkı mı vermek istiyorsunuz? Onlar patriğin millî karakterini ortadan kaldırmak mı istiyorlar? Peki ya siz, onu bütün ayrıcalıklarından yoksun bırakarak, bir milletin lideri seviyesinden sadece Konstantinopol piskoposu seviyesine mi düşürmek istiyorsunuz? Avrupa bu olayların ne kadar önemli olduğunun farkına varmalı ve yardımımıza koşarak Hıristiyan Doğu'da geçmiş yüzyıllardan bize miras kalan en kutsal şeyi bozulmadan muhafaza etmek için mevcut durumu korumalıdır."

Ortodoks Kilisesi'nin evrenselliğine açıkça meydan okuyan bir millî Bulgar Kilisesi'nin (Bulgar Ekzarhlığı) kurulması, patriğin milliyet hakkındaki görüşlerinin ne kadar önemli olduğunu ortaya çıkardı. Patrik VI. Anthimos, Vidin Metropoliti Ekzarh Anthimos'u

aforoz etti ve huzuruna kabul etmedi. İstanbul patriğine göre Bulgar İsyanı olarak adlandırdığı millî bir ekzarhlığın kurulması milliyet ilkesinden kaynaklanıyordu. Patrik seküler milliyet fikrini "kilise yasasına ve dine karşı, Hıristiyanlığın merhamet ilkesini tahrip eden" bir şey olarak tanımlıyordu:

> "Zira bu fikir millî kiliselerin doğmasına yol açtı. Bu ise bütün ırk ve kabile ayrımlarını kaldırmak ve bütün insanlara tek bir ana kilise, tek bir vatan, yani Kutsal Kudüs armağan etmek isteyen İsa Mesih'in öğretisine aykırı bir sistemdi."[26]

Bulgar ekzarhıyla ilgili bir başka mektubunda patrik, "ırka dayanan milliyet ilkesinin İncil'e aykırı ve zehirli bir ilkeden doğduğunu" dile getirmekte ve şöyle demekteydi:

> "Bu lanetli ilkenin Efendimiz İsa Mesih'in öğretisiyle apaçık bir şekilde çeliştiğini, yani kutsal İncil'in dayandığı temel ilkeleri yok ettiğini ve bu yüzden de Hıristiyan dininin en temel ilkelerine saldırmakta olduğunu anlamayan tek bir inançlı Hıristiyan dahi yoktur."[27]

Bu sırada Bulgar ekzarhı ise padişaha hitaben şu konuşmayı yapmaktaydı:

> "Bugün, şefkat-i pederâneleriyle bir ferman yayınlayarak bu dinî teşkilatın yeniden tesis edilmesine karar veren şevketli sultanımızın yüksek adalet ve hakkaniyeti sayesinde, Bulgar milleti şefkatli gölgeniz altında yaşama ümidiyle doludur... Böylesine büyük bir iş için milletimin şükranını ifade etmeye kelimeler kifayet etmez, lakin Bulgar halkı bugüne dek olduğu gibi bundan sonra da aziz ve şevketli sultanımıza daima sadakat gösterecektir."[28]

Yine de, bu açıklamadan sadece altı yıl sonra, 1878'de Rus ordusunun idaresi altındaki Bulgarlar, kendi bağımsız ve millî Bulgar

26 FDBA, Correspondence Politique 392 (Mayıs-Ağustos 1872), s. 27.
27 *A.g.e*, 2 Temmuz 1872 tarihli belgeye ek, s. 185.
28 *A.g.e*, s. 38.

devletlerini kurmak amacıyla, yüz binlerce Müslüman'ı katlettiler ve bir milyon Müslüman, Yunan ve Yahudi'yi yerlerinden ettiler. Hangi açıdan bakılırsa bakılsın, böylelikle dinin yerine ırkçı ve bağnaz bir milliyetçilik geçmiş oldu.

Sonunda milliyetçilik II. Mehmet ile Patrik Gennadios'un on beşinci yüzyılda yarattıkları eski manevi dünya düzenini altüst etti. Osmanlı İmparatorluğu zamanla küçülüp en sonunda dağılınca (1918-1923), Konstantinopol patriğinin de önceki halinden eser kalmadı. Müslümanlarla Hıristiyanlar arasındaki karşılıklı saygı ve hoşgörü, yerini millî hâkimiyet için verilen kanlı bir savaşa bıraktı. Bugün hâlâ milliyetçiliğin bu kanlı safhasındayız. Ümit edelim ki, Müslümanlar ve Hıristiyanlar olarak hep birlikte, dinimizin özünü ortadan kaldıran bu yıkıcı ve barbar milliyetçi dürtülerin üstesinden gelip manevi bir insan ve toplum anlayışına geri dönebilelim ve böylelikle atalarımızın yüz elli yıl kadar önce yaşadığı gibi huzur içinde yaşayabilelim.

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NUN BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NA GİRİŞİ*

GİRİŞ

Osmanlı İmparatorluğu'nun Birinci Dünya Savaşı'na girişi, alışılmadık koşullarda gerçekleştiğinden, öteden beri tartışmalı bir konu olmuştur. Buna karşılık, konuyla ilgili olgular gayet iyi bilinmesine karşın, hayati öneme sahip ayrıntılar ihmal edilmiş veya adamakıllı incelenmemiştir. Bunlardan birincisi bir avuç İttihat ve Terakki lideriyle Almanya arasında 2 Ağustos 1914'te imzalanan gizli antlaşmadır. Enver Paşa'nın 22 Temmuz'da yaptığı ittifak önerisinin İstanbul'daki Alman büyükelçisi (Hans von Wangenheim) tarafından geri çevrilmesinden tam iki gün sonra kayzer, "Almanya'nın çıkarları" gereği büyükelçinin kararını hükümsüz kılmış[1] ve Türkiye'yle ittifak önerisini kabul etmişti. 28 Temmuz'da Türk hükümeti ittifak teklifini resmî olarak Almanya'ya sundu. Bu sırada Alman liderler

---

* İlk yayınlandığı yer için bkz. "The Entry of the Ottoman Empire into World War I", *Belleten*, Cilt: IXVIII, Aralık 2004, sayı: 253.

1 Ulrich Trumpener, *Germany and the Ottoman Empire*, 1914-1918 (New York, 1989), s. 15. Bu konu hakkında ayrıca bkz. Harry N. Howard, *The Partition of Turkey: A Diplomatic History*, 1913-1923 (Norman, OK, 1931); Keith Wilson, ed., *Decision for War, 1914* (New York, 1995); Marian Kent, ed., *The Great Powers and the End of the Ottoman Empire* (Hempstead, 1984) ve A. Haluk Ulman, *Birinci Dünya Savaşı'na Giden Yol* (Ankara, 1972).

Türkiye'nin Rusya'ya karşı harekete geçmeye istekli ve muktedir olduğundan şüphe etmekteydi.

İkincisi; bu ittifak antlaşması Harbiye Nazırı Enver Paşa, Dahiliye Nazırı Talat Paşa, Bahriye Nazırı Cemal Paşa, Sadrazam ve Hariciye Nazırı Sait Halim Paşa ve Meclis-i Mebusan Reisi Halil Menteş tarafından müzakere edildi ve imzalandı. Hükümetin geri kalanı ve parlamento durumdan haberdar edilmedi. Antlaşmayı imzalayanlardan Cemal Paşa bile son anda fikir değiştirmişti, Sait Halim Paşa da savaş taraftarı ekibi desteklemek konusunda ağırdan almıştı. Enver Paşa dışında imzalayanların hiçbiri Alman yanlısı değildi; tersine birçok Osmanlı politikacısı ve aydını, modernleşme ve Batılılaşmanın iki geleneksel modeli olarak görülen ve Rusya'ya karşı Osmanlıları destekledikleri varsayılan Fransa ve Büyük Britanya'yla birlikte hareket etmekten yanaydılar.

Üçüncüsü; 29 Ekim 1914'te Rusya'nın Sivastopol ve Odesa limanları 19 bin tonluk Alman savaş kruvazörü Goben ve 5 bin tonluk hafif kruvazör Breslav tarafından bombardımana tutuldu. Gemiler, başlarında Amiral Wilgelm Souchon kalmakla birlikte, satın alınmış ve isimleri sırasıyla Yavuz ve Midilli olarak değiştirilmişti. Osmanlı parlamentosunun ve hükümetinin izni olmadan gerçekleştirilen bombardımanın amacı, "Osmanlı'nın Karadeniz'deki üstünlüğünü" güvence altına almaktı. Ancak bu "üstünlüğü" temin edecek diğer tedbirler ihmal edilmişti. Birkaç Rus gemisi batırıldı, ama Rus deniz gücü olduğu gibi kaldı. Aslında Rus limanlarına yapılan bombardıman, besbelli ki, Osmanlı Devleti'ni savaşa sokmak ve böylece Almanya'nın ve Avusturya-Macaristan güçlerinin Marn ve Galiçya'da ciddi yenilgiler yaşamaya başladığı Batı ve Doğu cephelerinde İtilaf devletlerinin baskısını hafifletmek amacıyla planlanmıştı.

Dördüncüsü; Rusya'ya saldırarak Osmanlı Devleti'ni savaşa sokma kararı, birçok Alman askeri ve diplomatik temsilcisinin, başlangıçta savaşa girmek isteyip sonradan barışçı olan Enver Paşa üzerindeki baskılarının sonucuydu. Savaşa girme kararı Erkân-ı Harbiye'de Enver Paşa'yla yakın mesai içinde olan çok sayıda üst düzey subayın

muhalefetine rağmen alınmıştı. Daha sonra da gösterileceği gibi bu subaylar, savaşa daha geç bir tarihte, muhtemelen Türkiye'nin askerî hazırlıklarını tamamlamasından ve savaşın sonuçlarının öngörülebilir hale gelmesinden sonra, 1915 baharında girilmesini savunan Türk milliyetçileriydi. Osmanlı vatanseveri olan bu üst düzey subaylar ülkelerinin millî çıkarlarını Almanlara duydukları sempatinin üzerinde tutuyorlardı. 1914'ten 1918'e kadar büyük savaşın yükünü sırtlandıktan sonra Milli Kurtuluş Savaşı'nda (1919-1922) ve Cumhuriyet'in kuruluşunda da (1923) etkin roller üstlendiler. Bu subayların Osmanlı-Alman ilişkilerinde oynadıkları rolün analiz edilmesi, Babıali'nin savaşa girişinin perde arkasındaki mücadeleyi aydınlatma hususunda yeni ipuçları sunacaktır.

Türk ve Türk olmayan bilim adamlarının Osmanlı İmparatorluğu'nun Birinci Dünya Savaşı'na girişiyle ilgili sundukları açıklamalar, mensup oldukları milliyete ve olgular hakkında sahip oldukları bilgilere göre çeşitlilik göstermektedir. İttihat ve Terakki karşıtı ve geleneksel zihniyete sahip Türkler, Osmanlı İmparatorluğu'nu kazanamayacağı bir savaşa sürükledikleri ve böylece onun parçalanmasına sebep oldukları gerekçesiyle İttihat ve Terakki'yi ve bilhassa onun üç lideri Enver, Talat ve Cemal'i suçlamaktadırlar.[2] Bu konuda başka bir Türk görüşü ise Jön Türkler'i kandırarak ittifak antlaşmasını imzalatan ve neredeyse kaçınılmaz bir savaş nedeni olan Rus

2 1908'den hemen sonra Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi (Genelkurmay Başkanı), daha sonra Harbiye Nazırı ve nihayet 1918'de Sadrazam olan Ahmet İzzet Paşa, İttihat ve Terakki karşıtı fikirleri temsil etmektedir. Kendisine modern askerî strateji ve taktikleri öğreten Von der Goltz'a çok yakındı. Devlete hizmetleriyle öne çıkmış eski bir feodal Arnavut ailesinden gelen İzzet, sultana sadık bir mutlakiyetçi olmasına karşın aynı zamanda modern bir gelenekçiydi. İzzet, anılarında Enver'i orduya disiplin ve yenilik getirmesinden dolayı över, ancak onun Almanya'yla ittifak kararını Avrupa'ya teslimiyet olarak, savaşı ise "çok büyük bir hata, millete karşı bir ihanet ve suç" olarak değerlendirir. Ahmet İzzet Paşa, *Feryadım* (İstanbul, 1982), vol. 1, s. 186. Ahmet İzzet Paşa'nın anıları 1924'te yazıldı ve bir kısmı 1928'de yayınlandı; kitabın başka bir kısmıysa 1927'de Almanca yayınlandı.

limanlarının bombalanması işini tezgahlayanın Almanya olduğu şeklindedir.[3]

Konu hakkındaki en kapsamlı kitabı yazmış olan Ulrich Trumpener, Almanya'nın kendi çıkarları uğruna Osmanlı'yı savaşa sürüklediği suçlamasını reddetmektedir. Aksine Trumpener'e göre bu konudaki sorumluluk Osmanlı yöneticilerinin hikmet-i hükümetinde (*raison d'etat*) ve onların Almanya'nın gücünü ve savaşın gidişatını yanlış değerlendirmesindedir.[4] Hiç şüphe yok ki Trumpener'in argümanları geçerlidir, ama yine de Osmanlı Devleti'nin nasıl ve niçin İngiltere ve Fransa'yla asırlık dostluğundan vazgeçip bir anda kamuoyunun arzusu hilafına savaşa girmeye karar verdiğini açıklayamamaktadır.

Jön Türkler'in 1908'de iktidarı ele geçirmelerinden önce, II. Abdülhamit dönemi Osmanlı dış politikası bütün büyük güçlere dostluk (tarafsızlık) üzerine kuruluydu. İngiltere ve Fransa sırasıyla 1881 ve 1882'de Mısır ve Tunus'u işgal ettikten sonra bile, Osmanlı İmparatorluğu'nun Rusya'ya karşı iki geleneksel destekçisiyle dostane ilişkiler sürdürülmeye çalışılmıştı.[5] Ocak 1913'te iktidara tamamen el koyana kadar, her ne kadar İngiltere, Fransa, Rusya ve İtalya'nın emperyalist amaçlarından gitgide daha fazla şüphe duysalar da, Jön Türkler'in dış politikası da Avrupa'ya yönelikti.

Öte yandan büyük güçler gerek Almanya'yla yakın ilişkileri, gerekse Osmanlı İmparatorluğu'nu paylaşma planlarını tehlikeye

---

3 Türk Tarih Kurumu başkanlığını yapmış olan Enver Ziya Karal, Alman-Osmanlı ittifakının ve Osmanlı Devleti'nin Almanya'nın yanında savaşa girmesinin nedenleri arasında Almanya'nın emperyalist hırslarını, ırksal üstünlük düşüncesini, milliyetçiliği, büyük güçler arası rekabeti ve Osmanlı Devleti'nin iç problemlerini saymaktadır. "İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı (1908-1918)", *Osmanlı Tarihi*, cilt 9, (Ankara, 1996), s. 345-55.

4 Trumpener, *Germany and the Ottoman Empire*, s. 20, ayrıca bkz. "Turkey's entry into Eorld War I: An Assesment of Responsibilities", *Journal of Modern History 63* (Aralık 1991), s. 369-380.

5 Abdülhamit'in dış politikası için bkz. F.A.K. Yasemee, *Ottoman Diplomacy: Abdülhamid II and the Great Powers, 1878-1888* (İstanbul, 1996).

atan kararlı modernleşme politikaları, bağımsızlık anlayışları ve siyasal eylemcilikleri nedeniyle Jön Türkler'e her geçen gün daha da düşmanlık göstermekteydi.[6] Tersine, Almanya ise, kendi emperyalist amaçları ne olursa olsun, Osmanlı toprakları üzerinde bir iddiası olmayan ve Türklere hem saygı gösterip hem de askerî ve politik ortaklık öneren tek Avrupalı güçtü. Atatürk'ün fikirlerini tekrarlayarak Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na girişini "kaçınılmaz ve vatanseverce bir karar"[7] olarak gören küçük ama etkili bir azınlığa rağmen, bugün Türklerin çoğu Jön Türk liderlerini "kudretli bir imparatorluğu savaşa sürükleyip perişan eden" tecrübesiz ve güce susamış bir maceracılar ekibi olarak görmektedir.

Aslına bakılırsa, Osmanlı'nın Birinci Dünya Savaşı'na girişi dış politika kaygılarının kısa vadeli bir ürünü olarak değil de, paradoksal bir şekilde, Osmanlı elitlerinin asırlık modernleşme, ekonomik bağımsızlık ve Avrupa milletler topluluğuna kabul edilme arayışının bir sonucu olarak değerlendirilse daha iyi anlaşılabilirdi. Sonuç olarak bu karar, Osmanlı siyasal elitini devletin klasik sosyo-politik düzeninin savunucuları iken bu düzeni eleştiren ve değiştiren kişiler haline getiren karmaşık bir kültürel-siyasal süreçten kaynaklanmaktaydı. Bu dönüşüm süreci içinde bu elitin mensupları kendilerini milletin sözcüsü, yani önceki farklı millet anlayışlarından bağımsız

---

6 Alan Palmer haklı olarak Osmanlıların 1839'da Osmanlı kurumlarına "yabancı diplomatların kavrayamayacak kadar ön yargılı oldukları bir canlılık" kazandıran Tanzimat'la birlikte daha dinamik bir döneme girdiklerini saptamaktadır. *The Decline and Fall of the Ottoman Empire* (New York, 1993), s. 112. Türkçesi için bkz. *Bir Çöküşün Yeni Tarihi Osmanlı İmparatorluğu'nun Son 300 Yılı*, çev. Belkıs Çorakçı Dişbudak, İstanbul, 2008.

7 Tevfık Çavdar, *Talat Paşa, Bir Örgüt Ustasının Yaşam Öyküsü* (Ankara, 1995) adlı çalışmasında Atatürk'ün bu konudaki görüşlerine yer vermektedir (s. 325-26): "Türkiye savaşa girmek zorundaydı ve hükümetin savaşa girme kararı doğruydu... Zamanlama ve savaşın idare ediliş tarzı eleştirilebilir, ancak savaşa girme kararı eleştirilemez." Talat Paşa hakkında iyi bir biyografi yazmış olan Çavdar; Enver, Talat ve Cemal'den oluşan trionun Osmanlı Devleti'ni keyfî olarak savaşa sürüklediği iddiasına karşı çıkmaktadır.

olarak sekülerleşmiş bir siyasal topluluğun temsilcisi olarak yeniden tanımladılar.

Başlangıçta İngiliz ve Fransızlar, Osmanlı Devleti'nin kapitalizme ve merkezî devlet anlayışına yönelmesine yardım etmiş olsalar da, modernleşme süreci Rusya, Fransa ve İngiltere'nin paylaşma planlarına karşı Osmanlı Devleti'ni güçlendirmeye başlayınca Türklerin aleyhine döndüler. Buna karşın modernist Osmanlı aydınlarının önemli bir bölümü halen çağdaş Avrupa medeniyetinin zamanla bir parçası olmayı temel hedefleri haline getirmekteydiler.

Birçok Jön Türk, İtilaf ve İttifak devletlerini Avrupalılaşmanın araçları olarak görüyordu ve ancak 1914 yazı gibi geç bir tarihte, İngiltere, Fransa ve Rusya Osmanlı Devleti'nin ittifak tekliflerini ve toprak bütünlüğünü garanti etmeyi reddettikten sonra, Almanya'nın safına geçmişlerdi. Almanya son ve kaçınılmaz tercihti, ama yine de Avrupalı, modern ve gelişmiş bir ülkeydi.

Jön Türkler'in Osmanlı Devleti'ni Birinci Dünya Savaşı'na sokma kararını almalarının ikinci sebebi, kavmiyetin (etnisitenin) siyasal kimlik ve millî devletin temel belirleyicisi olarak ortaya çıkmış olmasıydı. Klasik Osmanlı Devleti'nde temel sosyal birim dinsel cemaatti. Milliyetçilik öncelik sıralamasını tersine çevirip anayurt olarak hakiki veya muhayyel bir toprak tasarlayana dek kavmiyet siyasal olmayan bir dinî cemaatin gölgesinde kalmaktaydı. Öncelikle Ortodoks Hıristiyan gruplar arasında doğan milliyetçilik, 1878'de bunların çoğuna bağımsızlıklarını kazandırdı. Müslümanlar ise dinsel bağlarla bir arada duran tek bir grup oluşturdukları fikrine sarılmaya bir süre daha devam ettiler. 1910'da Arnavut, 1911-13'te Arap ayaklanmaları patlak verince Jön Türkler Osmanlı'nın resmî İslâmcı politikasından zımnen vazgeçtiler ve o vakte dek ihmal edilmiş olmasına karşın en kalabalık etnik grup olan Türklere yöneldiler. İşte bundan sonra Jön Türkler gerçekten Jön *Türk* haline geldiler ve devlet aygıtını açıkça siyasal bilince sahip bir Türk milleti yaratma işinde kullanmaya başladılar. Savaş, birçok bakımdan, günümüze dek süren, Anadolu'nun

çok kavimli Müslüman toplumunu ve Rumeli'den artakalanları bir Türk milleti haline dönüştürme sürecine katkıda bulundu.

Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesinin üçüncü iç sebebi Jön Türkler'i 1908'de iktidara getiren görece liberal siyasal ideolojiden kaynaklanıyordu. Şöyle ki; özgürlük çeşitli bastırılmış talep, özlem ve şikayetleri açığa çıkarmış ve böylece belli başlı etnik ve sosyal gruplar arasındaki birliğin temelini zayıflatmıştı. Bunun sonucunda Jön Türk liderleri savaşın vatanseverlik duygularını canlandıracağını, yeniden belli ölçüde bir birlik sağlayacağını ve kendi güçlü yönetimlerini meşrulaştıracağını ümit etmekteydi. "Milletin temel ihtiyaçlarının bilincinde sorumluluk sahibi bir siyasal sistem" kurmayı amaçlayan "Jön Türk demokrasisi", birçok özgürlüğü yok sayan ve kendi halkçı ruhu ve liberal özlemleriyle çelişen bir elitist sistemdi.

Son olarak ekonomik tam bağımsızlık, Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na girmesini teşvik eden bir diğer temel hedefti. Avrupa güçlerine kapsamlı ekonomik ayrıcalık ve dokunulmazlıklar sağlayan kapitülasyonların ve anlaşmaların kaldırılması modernleşmenin mutlak temellerinden biri olarak görülmekteydi.

Kısaca özetlediğimiz bu dört kaygı, Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesine neden olarak, devletin kaderini belirledi ve Türkiye'nin millî bir devlet olarak doğuşuna yol açtı. Dolayısıyla daha kapsamlı bir tarihsel, siyasal ve kültürel analiz gerektirmektedir.

AVRUPA'YA GÜVEN VE ONDAN UZAKLAŞMA SÜRECİNİN ARKA PLANI

1830'larda Mısır'ın Osmanlı ordularını yenilgiye uğratması üzerine İngiltere, Fransa, Rusya ve Avusturya, "Doğu Sorunu"nu, yani Osmanlı Devleti'nin nasıl yıkılıp topraklarının nasıl paylaşılacağını tartışmaya başladılar. Osmanlı Devleti, on altıncı yüzyılda Paris ve Londra ile ilişkilerinin başlangıcında iki güce de Osmanlı topraklarında ticaret yapma hakkı vermişti (Bu haklar Türkçede *ahidname*, Avrupa'da *kapitülasyon* adıyla bilinir). Ne var ki 1798'de Napolyon

Mısır'ı işgal etti ve bu durum Mısır'ın sosyal düzenini bozan ve Osmanlı ordusunda bir subay olan Mehmet Ali'nin 1805'te Mısır Hidivi olmasına imkan sağlayan Fransa'ya karşı İngiltere ve Osmanlı Devleti arasında fiilî bir askerî ittifak kurulmasına yol açtı. Mehmet Ali İstanbul'daki sultanın süzerenliğini kabul etmekle birlikte Fransız yardımıyla modern bir ordu kurdu. Daha sonra Mısır ekonomisini pamuk üretimine dayanan ve devlet tarafından işletilen yarı-kapitalist bir sistem haline getirerek ordusunu finanse etti. Bu ekonomi sayesinde Mısır bir süre sonra İngiliz tekstil endüstrisine hammadde sağlamaya başladı.

1831 ve 1833 yılları arasında Mehmet Ali, süzereninin aleyhine döndü ve Osmanlı ordularını defalarca yenilgiye uğrattıktan sonra Suriye'yi ve Güney Anadolu'yu ele geçirdi. Osmanlı orduları daha 1768 ve 1812 gibi erken tarihlerde de Rus ve Avusturyalılara karşı ciddi yenilgiler yaşamışlardı, ancak bu yenilgiler Mehmet Ali'nin zaferleri gibi Osmanlı Devleti'nin temel dokusunu tehdit eder nitelikte değildi. Mehmet Ali'nin birlikleri oğlu İbrahim Paşa'nın becerikli komutası altında Kutsal Topraklar'ı ele geçirdikten sonra İstanbul'a yürümeye niyetlendi. Müslüman vassallarından birinin tehdidi altındaki Sultan II. Mahmud, Rus çarından yardım istedi ve Rusya İstanbul'a 15 bin kişiden oluşan askerî birlikler yolladı.

Başlangıcı 1774'e gitmekle birlikte Doğu Sorunu, 1833 Hünkar İskelesi Antlaşması ile birlikte tayin edici bir istikamet kazandı.[8] Velhasıl İngiltere, Rusların ilerleyişini Doğu Akdeniz'deki genişleyen ticaretine dönük bir tehdit olarak algıladı ve bu tehdide Palmerstone Doktrini olarak bilinen bir cevap verdi (Lord Henry, John Temple Palmerstone 1831-41 ve 1846-51'de Dışişleri Bakanlığı, 1855-58 ve 1859-65'te Başbakanlık yaptı). Doktrine göre Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünün korunması Britanya İmparatorluğu'nun güvenliğini (ve hatta daha uzun yaşamasını)

8 M. S. Anderson, *The Eastern Question, 1774-1923: A Study In International Relation* (Londra, 1966) Türkçesi için bkz. *Doğu Sorunu 1774-1923 Uluslararası İlişkiler Üzerine Bir İnceleme*, Yapı Kredi Yayınları.

güvence altına alıyordu. Ayrıca İngiltere, Osmanlıların sistemlerinde reform yapmaları, ancak hiçbir zaman İngiltere'ye meydan okumalarına izin verecek kadar güçlü olmamaları gerektiğine inanmaktaydı.

İngiliz birlikleri Lübnan'a ayak bastıktan sonra Ruslar Boğazlar'ı boşalttılar ve Mehmet Ali'nin birlikleri de 1841 Londra Antlaşması sonrasında Mısır'a çekildi. Bu sırada yeni sultan Abdülmecid, 1839'da Osmanlı reform hareketinin başlangıcı olarak kabul edilen Tanzimat Fermanı'nı ilan etti. Osmanlı reform hareketi 1800'lerde III. Selim döneminde başlamıştı.[9] Ancak Tanzimat Fermanı devlet kurumlarını Avrupa'nın merkeziyetçi devlet modeline göre yeniden organize etmeye dönük ilk ciddi girişimdi. Osmanlı'nın eski Londra büyükelçisi Reşit Paşa (ö.1858) reformların ardındaki itici güç haline geldi ve tıpkı sultanın kendisi gibi bir İngiliz dostu oldu.

1839-1844 yılları arasında Osmanlı hükümeti, 1838 Baltalimanı Antlaşması'yla verilen kapsamlı ekonomik, ticari ve mali ayrıcalıklar sonucunda sağlanan İngiliz desteği sayesinde Suriye ve Arabistan'da kontrolü yeniden ele geçirdi. Bu ticari anlaşma bir bakıma Osmanlı'nın ekonomik ve hukuki sistemini kapitalizmin gereklerine uydurmak için tasarlanmış gönüllü bir girişimdi. Zaten bu süreç bir süredir Osmanlı'nın kültürel ve sosyal yapısını dönüşüme uğratmakta ve yönetenlerle yönetilenler arasındaki ilişkileri etkilemekteydi.

Kırım Savaşı ve 1856 Paris Barış Antlaşması, Osmanlı Devleti'nin İngiltere ve Fransa'yla ilişkilerinde ve Osmanlı iç politikasında bir dönüm noktası oldu. Kırım'da Ruslara karşı savaşan Avrupa koalisyonu içinde Osmanlılar da olduğu için, Ortodoks Hıristiyan Rus kuvvetlerine karşı Osmanlı-Müslüman askerleri tarihte ilk kez Katolik ve

9 Tanzimat dönemi hakkında zengin bir literatür vardır. Bu alandaki klasik çalışma Ed Engelhardt'a aittir: *La Turquie et le Tanzimat, ou, Historie des reformes dans l'Empire Ottoman depuis 1826 jusqua's nos jours*, 2 cilt (Paris, 1882-1884). Diğer çalışmalar için bkz. *Tanzimat*, 1940. Tanzimat'ın yüzüncü yılıyla ilgili özel bir çalışma; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, cilt: 5 (1789-1856), (Ankara, 1947); Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey* (Londra ve New York, 1961) ve Stanford Shaw ve Ezel Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey* (Cambridge, 1977), cilt 2, s. 445-53.

Protestan Fransız ve İngiliz birlikleriyle omuz omuza savaştı. Osmanlı Müslümanları Hıristiyan Avrupa medeniyetine karşı çekincelerini bir kenara attı, buna karşılık İngilizler de Hindistan'daki Müslüman uyruklarına, gururla, İngiltere'nin Müslümanların başı olan halifeye Rusya'ya karşı yardım ettiğini söylediler. Özetle, millî çıkarlar dinsel bağlılıkların önüne geçmişti.

1856 Paris Barış Antlaşması, Osmanlı'yı uluslararası hukuka tâbi bir ülke olarak kabul etmişti. Başka bir deyişle bu antlaşma Osmanlı hükümetine diplomatik ilişki kurarken ve karşılıklı anlaşmalar akdederken Avrupalı bir referans çerçevesi içinde hareket etme imkanı sağlamaktaydı.[10] En önemlisi de bu antlaşmanın Rusları Eflak ve Boğdan'dan çıkmaya ve savaş gemilerini Karadeniz'de tutup donanma üslerini burada inşa etmeye zorlamasıydı.

Osmanlı Devleti "medeni" ülkeler topluluğu arasına katılma karşılığında Islahat Fermanı'nı kabul etti. Bütünüyle İngiliz, Fransız ve Avusturyalılar tarafından hazırlanan ferman, esas olarak Osmanlı İmparatorluğu içindeki Hıristiyanların statüsüyle ilgiliydi.[11] Osmanlı Devleti öteden beri bireyi sadece bir dinî cemaatin mensubu olarak kabul etmekteydi. Bu dinî cemaat bireyin haklarını temsil ediyor ve devletle birey arasında bir aracı rolü üstleniyordu. Yeni ferman ise dinsel cemaatleri aradan çıkartıyor ve Hıristiyanlara bireysel olarak devlete başvurup birer birey olarak "haklarını" talep etme imkanı tanıyordu. Aksine Müslümanlar ise, her ne kadar hukuk ve eğitim sistemlerinde yaşanan sekülerleşme onlara hitap eden yasaların da ortaya çıkmasını sağlamış olsa da, eski cemaat örgütlenmelerini sürdürmeye devam ediyordu.

---

10 Bütün bu konuları şu çalışmamda ele alınmıştır: *The Politization of Islam: Reconstructing Identity, State, Faith and Community in the Late Ottoman State* (Oxford, New York, 2001).

11 Bkz. Roderic H. Davison, *Reform in the Ottoman Empire*, 1856-1876 (Princeton, 1963). Türkçesi için bkz. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform 1856-1876*, Agora Kitaplığı.

Fermanı imzalayan Batılı güçler Hıristiyanların haklarının sözcüsü ve garantörü olarak ortaya çıktılar. Savaşta yenilgiye uğrayan Rusya bile 1774'teki Küçük Kaynarca Antlaşması'nda elde ettiği "Ortodoks Hıristiyanlar adına temsilde bulunma" hakkını yeniden elde etti. Galipler açısından Paris Barış Antlaşması ve dolaylı olarak 1856 Islahat Fermanı, ekonomik ve hukuki ayrıcalıkların hızla artmasının yolunu açtı. Bunu imparatorluk içinde zengin bir Hıristiyan orta sınıfın hızla büyümesi takip etti. Çok geçmeden Osmanlı Devleti iletişim alt yapısını ve ordusunu modernize etmek için ihtiyacı olanları Batı'dan yoğun bir şekilde ödünç almaya başladı.

1855'ten önce Osmanlı ihracatı ithalatından daha yüksekti ve devletin dış borcu yoktu. Yüzyılın sonuna gelindiğinde devlet sırtında muazzam bir borç yükü taşıyan bir ithalatçı ülke haline gelmişti. Sırf borç faizleri ödemesi bile bütçenin yüzde 34'ünü buluyordu.[12] Yine de Osmanlı Devleti'nin ekonomik bağımlılığını tamamen Batı'nın açgözlülüğüne bağlamak doğru olmaz. Çünkü Osmanlı silah fabrikaları Avrupa teknolojisiyle baş edecek durumda değildi ve devlet dışarıdan satın alınacak silahlar için Avrupa ülkelerinden yüksek faizle büyük miktarlarda borçlanmak zorunda kalıyordu. Ayrıca filizlenen orta sınıfların Avrupa seyahatleri ve yeni gösterişçi tüketim alışkanlıkları Avrupa'yla ticareti arttırmıştı. Böylece 1870'lere gelindiğinde çeşitli sebeplerle eski kapitülasyonlar Avrupalı güçler tarafından ekonomik, hukuki ve siyasal ayrıcalıklarını artırmak ve Osmanlı Devleti'ne baskıda bulunmak için kullanılan baskı araçları haline gelmiş durumdaydı.

Yine bu sırada yeni Yunan ve Ermeni orta sınıfları Avrupa elçiliklerinden ve konsolosluklarından koruma aramaya başladılar. Bunların çoğu Osmanlı olarak doğmuş olmalarına karşın elçilikler tarafından İngiliz ve Fransız vatandaşı yapılıyor, bu durum Müslüman

12 Donald C. Blaisdell, *European Financial Control in the Ottoman Empire* (New York, 1966).

ve Hıristiyanlar arasındaki gerilimleri daha da alevlendiriyordu.[13] Daha önce, halkın sosyal tabakalara ve dinî cemaat örgütlenmelerine (millet sistemi) ayrılmış olması devletin farklı dinlere inanan tebaası arasında dengeyi ve barışı sağlamasına imkan veriyordu. Artık pazara dönük yeni orta sınıfların ortaya çıkışı, bu sürecin aşağıdan yukarı sosyal hareketlilikle beslenmesi ve devlet kurumlarının laikleşmesi, önce Hıristiyanlar daha sonra Müslümanlar arasındaki eski hâkim dinî kimlikleri laik, etnik temelli kimliklere dönüştürdü.

Ortodoks Hıristiyanlarının yükselen bilinci, Çar'ın ajanları tarafından yayılan Panslavist ideoloji ve Hıristiyanların kendi kendilerine Batı'nın milliyetçi edebiyatını okumaları (veya daha ziyade yanlış okumaları) sayesinde, oldukça hızlı bir şekilde etnik bir boyut kazandı. Genç Osmanlılar adıyla bilinen 1860'ların modernist aydınları işte bu gelişmelere Müslümanların göstermiş olduğu reaksiyonu temsil ediyordu. Bunlar, paradoksal bir şekilde, devleti hem geleneksel sosyo-politik sistemi ve kültürü tahrif etmekle hem de meşrutiyeti ve Avrupa tipi bir yönetim anlayışını benimsememekle suçluyorlardı. Bir yandan hakiki bir Osmanlı olarak kalmak, bir yandan "modern (asri)" olmak ideolojik bir slogan haline geldi. Genç Osmanlıların talepleri otokratik Sultan Abdülaziz'in zorla tahttan indirilmesine, 1876'da bir anayasa yürürlüğe konmasına ve Mebusan Meclisi'nin toplanmasına yol açtı.[14] Böylece bir anda daha önce emsali görülmemiş halkın yönetime katılması düşüncesi anayasal olarak kabul edilmiş oldu. Meşrutiyet'in Hıristiyanları yasa yapma sürecine dahil ederek hakiki Osmanlılar haline getireceği ve böylece milliyetçi taleplerinden vazgeçireceği ümit ediliyordu.[15]

---

13 Yüzyılın sonunda zengin Rumlar çoğu zaman Karadeniz'deki Giresun Limanı'ndan Fransa'ya gidiyor ve kendi özel günlerinde giymek üzere kıyafet satın alıyorlardı.

14 Bu az araştırılmış konu hakkında en iyi kaynak Robert Devreux'ya aittir: *The First Ottoman Constitutional Period* (Baltimore, 1963).

15 Kemal H. Karpat, *An Inquiry into the Foundations of Nationalism in the Ottoman State* (Princeton, 1973).

Aynı zamanda, aydınlar da hürriyetin modern veya çağdaş medeniyetin temel bir koşulu olduğuna inanmaya başladılar. Bir Osmanlı şairi (Namık Kemal) şöyle demekteydi:

Ne efsunkâr imişsin ah ey didâr-ı hürriyet
Esîr-i aşkın olduk gerçi kurtulduk esâretten

Bu açıdan mutlakiyetle ve onun temsilcisi sultanla mücadele etmek için tasarlanmış bir ideoloji olan hürriyet, Osmanlı Müslüman aydınlarının çağdaş medeniyet anlayışının bir parçası haline geldi. Onlara göre bu öyle sürükleyici bir ideolojik güçtü ki inanç farklarını aşacak, ülke içinde birliği sağlayacak ve çok kavimli çok dinli Osmanlı Devleti'ni bir arada tutacaktı.

Bu sırada, Doğu Avrupa ve Anadolu'da genişleme imkanı bulmayan Rusya, ilgisini başka yöne kaydırdı ve 1865-1873 arasında Orta Asya devletlerini ele geçirdi. Rusya'nın Hindistan'a doğru ilerlemesiyle birlikte Osmanlı Devleti İngiltere'nin gözünde yeniden önem kazandı. Osmanlı sultanları 1518 civarında *Halife-i Resulallah* unvanını almışlardı. Ancak burada ele alınamayacak kadar karmaşık sebeplerden ötürü, İngiltere halifeliğin siyasal potansiyeline dikkatleri çekene dek bu unvanı pek kullanmamışlardı.[16]

Hindistan Müslümanlarının Moğol sultanları ve diğer Müslüman yöneticileri devirerek Hindistan'a egemen olan Londra'ya öfke duyduklarını ve onların gücünü kıskandıklarını gayet iyi bilen İngiltere, kendisinin "İslâm'ın düşmanı" olmadığını göstermek için elinden geleni yaptı. Bu amaçla 1790'larda ayaklanan Misor Devleti'nin Müslüman hükümdarı Sultan Tipu'ya İstanbul'daki halifenin İngiltere'nin dostu ve müttefiki olduğunu iddia etmişti. Daha sonra, 1857'de, aynı man-

16 1774'teki Küçük Kaynarca Antlaşması, Rusya Müslümanlarının Cuma hutbesinde halife olarak Osmanlı sultanının ismini anmalarına izin vermekteydi. Bazı bilim adamları bu tarihi, halifeliğin siyasal bir güce dönüşümünün başlangıcı olarak kaydederler. Bkz. Gilles Veinstein, *La Question du Caliphat* (Paris, 1994). Benim bu konudaki kapsamlı araştırmalarım göstermektedir ki halifeliğin gerçekten siyasallaşması 1860'larda uluslararası koşullara bağlı olarak başlamıştır.

tıkla Sultan Abdülmecit'i ayaklanan sepoylara (İngiliz ordusu içindeki Hintli askerler) silah bırakma çağrısı yapmaya ikna etti. 1860'larda Ruslar, Orta Asya'da ilerlerken; Osmanlı bürokratları İngilizlerin Orta Asya Müslümanlarını halifenin liderliğinde bir çeşit federasyon içinde bir araya getirme girişimlerini benimsemiş durumdaydı. Ne var ki Cevdet Paşa tarafından tarif edilen plan hiçbir zaman gerçekleştirilmedi. Çünkü İngilizler konfederasyonu kendi başlarına kurmak istiyorlardı ve zamanla birbirinden çok farklı olan Müslüman kavimlerin bir araya getirilmesinin çok zor olduğu anlaşılmıştı.[17]

İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ne yönelik siyaseti 1870'lerde çarpıcı bir şekilde değişti. Almanya'nın birliğini sağlaması, Fransa'nın yenilgisi ve Almanya'nın bir dünya gücü olarak ortaya çıkması Paris Antlaşması'yla kurulan güçler dengesini Osmanlı aleyhine çevirdi. Fransız dostu Osmanlı sadrazamı Ali Paşa (ö.1871) sayesinde Fransa, Rusya'ya karşı Osmanlı Devleti'nin baş destekçisiydi. Ne var ki şimdi Fransa'nın gerileyişi Rusya'nın Karadeniz'deki askerî varlığını yasaklayan Paris Antlaşması hükümlerini bir kenara iterek Doğu Avrupa'da yeniden nüfuz kazanmasına imkan sağlamıştı.

Rusya bilhassa Balkan meselelerine müdahil oldu. 1875-76 yıllarındaki Sırp ve Bulgar ayaklanmaları kısmen Osmanlı'nın Balkan Hıristiyanları arasındaki milliyetçiliğin gücünü anlayamamasından olduğu kadar Rusya ve Avusturya-Macaristan'ın çevirdiği dolaplardan da kaynaklanmaktaydı. Bu ayaklanmalar millî çatışmaları milletlerarası bir mesele haline getirdi, Osmanlı-İngiliz ilişkilerini bozdu ve İngiliz kamuoyunu Türklerin aleyhine döndürdü.[18] Esas olarak

17 Başvekalet Arşivi, Yıldız Tasnifi, Kısım No: 14, Karton No: 38, Evrak No: 553/618, tahminî 13 Şubat 1894. Not II. Abdülhamit'e hitaben kaleme alınmıştır. Osmanlı İmparatorluğu ve İngiltere arasındaki ilişkiler için bkz. Allan Cunningham, *Anglo-Ottoman Encounters in the Age of Revolution*, ed. Edward Ingram (Londra, 1993).

18 William L. Langer, *European Alliances and Alignments, 1871-1890* (New York, 1950); Mihailo D. Stojanovic, *The Great Powers and the Balkans, 1875-1878* (Cambridge, 1939); A. Emin Yalman, *Turkey in the World War* (New Haven, 1930).

Balkan ülkelerine özerklik sağlamak amacıyla düzenlenen İstanbul Konferansı'nda (Aralık 1876) Osmanlı Devleti'nin alınan tavsiye kararlarına uymayı kabul etmemesi İngiltere, Fransa, Avusturya-Macaristan ve Avrupa kamuoyunu daha da soğuttu.

1877 baharına gelindiğinde Osmanlıların yaşadığı tecrit neredeyse doruğuna ulaşmıştı. 1870'ten beri peşinde koştuğu hedefe ulaşan Rusya, savaş başlatmak üzere ortada bir sebep yokken Osmanlılara saldırdı. Bu saldırı zamanla Balkan Savaşları'na ve nihayetinde Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na girmesine sebep oldu. Hakikaten Osmanlılar, 1877 Savaşı'nı, Rusya'ya Osmanlı Devleti'nin varlığına son verme fırsatını veren savaş olarak görmekteydiler. Aynı şekilde Jön Türk liderlerinin hatıraları da Rusya'nın Birinci Dünya Savaşı'nın patlak verişini Türkler ve Avusturyalılarla arasındaki hesabı kapatmak için bir fırsat olarak sevinçle karşıladıklarını göstermektedir.

Osmanlı-İngiliz ilişkilerinin çoğu zaman gözden kaçan bir ayrıntısı, kamuoyunu mobilize etme olanağına sahip popüler bir basının ortaya çıkmasıydı. Osmanlı Devleti'nde kitleye dönük ilk gazete olan *Basiret* (yayın hayatına 1869'da başladı) 1870'te Fransa'ya karşı Almanya'yı desteklemiş ve Şansölye Otto von Bismarck tarafından para ve modern baskı tesisleriyle ödüllendirilmişti. Daha sonra Müslümanları Ruslara karşı halifenin topraklarını ve İslâm'ı savunmaya çağırarak Osmanlıların zihninde "Türklerin ve İslâm'ın baş düşmanı" olan bir Rusya imajının kökleşmesine yol açtı. Halbuki Rusya'daki Müslümanlar belli ölçüde özgürlüğe sahipti. Basiret İngiliz yanlısıydı, ancak Müslümanlara hitap etmesi yine de Balkan Hıristiyanlarının davasını destekleyerek 1853'teki Kırım Savaşı'nda İngiltere'nin Osmanlı Devleti'yle ittifak yapmasına karşı çıkmış olan İngiliz liberallerini rahatsız etmekteydi.

İngiltere'de meşhur "liberal" lider William Gladstone, basını kullanarak, Yahudilikten Hıristiyanlığa dönmüş olan Muhafazakar Parti Lideri Başbakan Benjamin Disraeli'yi Türk yanlısı duygulara sahip bir politikacı olarak resmetti ve Hıristiyan özgürlüğünden ve yeniden

yapılanmasından nefret eden biri olmakla suçladı. O, eski Türkiye'yi destekliyor ve hayati iyileştirmeler engellenebilirse onun çökeceğini düşünüyordu. Bu durumda İngiltere herhangi bir maliyete katlanmadan veya bir belayla karşılaşmadan payını alabilirdi.[19] Gladstone, 1876 Ayaklanması'nı bastırırken Türkleri 60 bin Bulgar'ı öldürmekle suçladığı meşhur bir broşüründe İngiliz liberal geleneğinin ortak inancını ifade ederek onlara güvenilmemesi, koruma sağlanmaması ve eşit davranılmaması gerektiğini, çünkü Türklerin Avrupa medeniyetinin değerlerini paylaşamayacağını söylemekteydi.[20]

1877-78 Rus-Türk Savaşı'nın arifesinde İngiltere'nin başındakiler Osmanlı Devleti'nin Balkan Hıristiyanlarına özerklik vermeyi reddetmesinin çökmekte olan bir imparatorluğu korumaya dönük inatçı ve gerçekçi olmayan bir istekten kaynaklandığını düşünmekteydi. Arminius Wambery gibi malumat sahibi bilim adamlarının da aralarında olduğu birçok Avrupalının Türklerin samimi olarak modernleşme çabası içinde olduğuna inanmasına karşın, İngilizler imparatorluğu dağılmış olarak görme arzusu içinde olduklarından her tür ilerlemeye gözlerini kapadılar. Halbuki Osmanlılar anayasal bir sistemi kabul etmişler, vatandaşlarına üç düzeyde resmî eğitim sağlamaya başlamışlar, Avrupalıların yatırımlarını teşvik etmişler ve nispeten özgür bir basın yaratmışlardı.

Bazı Osmanlılar İngiltere'nin, Osmanlıların kendi milliyetçi uyanışlarını bastıracağı ve Babıali'yi İngiliz desteği karşılığında Londra'nın Osmanlı Devleti üzerindeki egemenliğini kabul etmeye zorlayacağı için, 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nı sevinçle karşıla-

19 John Morley, *The Life of William Ewart Gladstone* (New York, 1903), 3 cilt, 2. cilt, s. 549. Ayrıca bkz. Bernard Lewis, "The Pro-Islamic Jews", *Judaism* 17 (1968), s. 391-404. Burada yazılanların çoğu Sir Roy Jenkins'in *Gladstone* (New York, 1997) isimli kitabı tarafından desteklenmektedir. Jenkins, Gladstone'un "hatta belki de bilinçaltında beyaz Anglosaksonların diğer ırklara üstün olduğuna dair bir duygu barındırdığına" işaret etmektedir (s. 500).

20 W. E. Gladstone, *Bulgarian Horrors and the Question of the East* (Londra, 1876); David Harris, *Britain and the Bulgarian Horrors of 1876* (Chicago).

dığını düşünüyordu. İngiltere savaşta tarafsız kaldığı ve Osmanlı "dostlarına" silah satmayı reddettiği için başkan eyaletleri Sırbistan, Karadağ ve Romanya bağımsızlıklarını kazandı, Bulgarlar da Bulgar olmayan Müslüman nüfusun üçte ikisini öldürerek veya sürgüne göndererek kapsamlı bir özerklik elde etti.[21] 1878 Berlin Antlaşması, İngilizlerin baskıları sayesinde Makedonya, Trakya, Arnavutluk ve Kosova'daki Osmanlı egemenliğini yeniden tesis etti. Ne var ki sultan, güya Osmanlı Devleti'nin çıkarlarını Rus isteklerine karşı savunması karşılığında Kıbrıs'ı İngiltere'ye terk etmek zorunda bırakıldı.

İstanbul Büyükelçiliği'nde İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nda kalan az sayıdaki Türk dostundan biri olan Henry Layard'ın göreve getirilmesine karşın İngiliz-Osmanlı ilişkileri kötüleşmeye devam etti. Osmanlıların bağımlılığını güvence altına alan İngiltere, halifeden yararlanarak kendi dış politika hedeflerini desteklemek şeklindeki eski taktiğini canlandırdı. 1877-78'de Layard ve Hindistan Genel Valisi Lytton yeni sultan-halife II. Abdülhamit'i Afganistan hükümdarı Şer Ali'yi Rusya'ya karşı bir "Müslüman cephe" kurmaya ve süreç içinde burada İngiliz egemenliğini kabul etmeye ikna etmek üzere Afganistan'a bir heyet göndermeye razı etti. Heyet başarılı olmadı, ne var ki Hindistan Müslümanlarına halifeye yönelik sevgi ve sadakatlerini ifade etme fırsatı sağladı ve bu durum İngilizleri halifeliğin kendi aleyhlerine dönebileceği konusunda uyarmış oldu.[22]

İngiltere'de esas olarak İngiliz dış politikası ve bilhassa Osmanlılarla ilişkiler konusunda birbiriyle çatışan iki partiden Gladstone'un Liberal Partisi 1880 seçimlerinde Disraeli'nin Muhafazakar Partisi'ni yenilgiye uğrattı. "Büyük İhtiyar"ın (Gladstone'un) başbakan olmasıyla birlikte İngilizlerin Osmanlı politikası teorik parçalama planlarından fiili uygulama safhasına geçti. 1881'de İngiltere, Fransa'nın Tunus'u

21 Justine McCarthy, *Death and Exile: The Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims*, 1821-1922 (Princeton, 1995).

22 Ram L. Shukla, *Britain, India and The Turkish Empire, 1853-1882* (New Delhi, 1973); Azmi Özcan, *Pan-Islamism: Indian Muslims, the Ottomans and Britain, 1877-1924*, (New York, 1997).

işgalini desteklemese bile teşvik etti. Kendisi de 1882'de Mısır'ı işgal etti. İngiltere ayrıca Osmanlı halifesinin yerine kendi politikalarıyla daha uyumlu bir halife geçirmek umuduyla Körfez'deki Arap şeyhlerini ve Mekke emirlerini desteklemeye başladı.

II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİ VE OSMANLI DEVLETİ'Nİ AYAKTA TUTMA MÜCADELESİ

1877-78 Savaşı Osmanlı Devleti'ni parçalanmanın eşiğine getirmişti. Nispeten zengin Balkan eyaletleri kaybedildi; ekonomi ağır bir dış borcun ve Rusya'ya ödenecek savaş tazminatı yükünün altına girdi; ordu güçsüz düştü ve hâlâ imparatorluğa dahil olan Arap eyaletleri huzursuzlandı. Ayrıca İngiliz konsolosluklarının Anadolu ve Balkan şehrinden gönderdiği çok sayıda rapora göre, savaşta verilen kayıplar Osmanlı Türklerine az gelişmişliğin ve ülkenin maruz kaldığı talihsizliklerin kendi liderlerinin kusurlarından kaynaklandığını göstermişti. İtaatkar ve uysal Müslüman halk, besbelli ki hayatlarını iyileştirmek ve devletin ayakta kalmasını sağlamak için yeni siyasal yollar izlemeye hazır hale gelmişti.[23] Ayrıca Türklerin çoğu için kurtuluşun kendi

23 Bir konsolosluk raporu şöyle demektedir: "Birkaç yıl öncesine kadar Muhammedîler bütün siyasal karışıklıklardan bihaber yaşar ve bunların sonuçlarına kayıtsız kalırlardı...Ancak eğitimin gelişme göstermesi, bir yerli basının ortaya çıkması, Batı medeniyetinin ülkeye girişi ve haberleşme imkanlarının sürekli genişlemesi zamanla Osmanlılar arasında bir sorgulama ruhunun uyanmasına yol açtı....Türkler Hıristiyan kavimlerin aksine yabancı gazeteler aracılığıyla görüşlerini yayma araçlarından yoksun olduklarından Avrupa kamuoyunun bunların çoğundan habersiz...Halk genel olarak İngiltere ve Fransa'ya dinin ve devletin mevcudiyetinin düşmanı olarak bakıyor." Foreign Office (FO), Londra, 424, vol. 126, s. 18. Daha önce, konsolos Herbert Chermside, Londra'ya yazdığı raporda "kamuoyunun çoğu zaman alışılmadık tipteki broşürlere de sızan kararlı ifadesinin" kendisini nasıl şaşırttığından bahsediyor ve şöyle diyordu: "İstanbul hükümetine ve genel olarak paşalara karşı güçlü bir öfke var. Hakikaten, cesur ve sadık bir orduya sahip görkemli bir ülke olmasına karşın Osmanlı'nın halen çaresiz bir cehalet, sefalet ve dağınıklık içinde bulunması halkın milletin kafasına dank etmiş gibi görünüyor." FO 242, vol. 71, s. 85-86.

gücüne dayanma, ilerleme ve birlikten geçtiği açıktı. Çünkü İngiliz desteğine duyulan güven tükenmişti. İşte Jön Türkler'in değişim ve modernlik arayışının ideolojik temelleri bunlardı.

Sultan Abdülhamit de benzer bir şekilde imparatorluğun ayakta kalmasının ülke içindeki birliğin, hızlı maddi ilerlemenin, bütün ülkelerle barış içinde yaşamanın ne pahasına olursa olsun başarılmasına ve Avrupa devletlerinin Osmanlı'nın içişlerine müdahale etmesinin engellenmesine bağlı olduğuna inanmaktaydı. Yine de Rusya ve Fransız emelleri önünde engel oluşturabilecek dünyadaki en güçlü devlet olarak İngiltere'yi görüyor, bu yüzden de onları Müslümanların idare edilmesinde ve Rusya'ya karşı durulmasında karşılıklı destek öngören Palmerston'un politikalarına dönmeye ikna etmek istiyordu. Hem Batı medeniyetinin hayranı (etnik milliyetçilik ve bireycilik hariç) hem de kararlı bir mutlakiyet savunucusu olan sultan, 1878'de anayasayı ve parlamentoyu askıya aldı. Daha sonra dış ilişkiler başta olmak üzere devlet işlerinin doğrudan kontrolünü üstlendi ve imparatorluk topraklarında demiryolları, karayolları ve okullardan oluşan modern bir altyapı oluşturma çalışmalarına başladı.

Abdülhamit'in Türkiye'nin modernleşmesine en büyük katkısı eğitim sistemini olağanüstü derecede genişletmesiydi. Dinî eğitim veren mevcut *sıbyan okulları* (ilkokullar) 1903'te din adamları yerine modern muallim mekteplerinde yetişmiş öğretmenlerin ders verdiği Avrupa tipi okullara dönüştürüldü. 1870'lerde kabaca 200 bin olan öğrenci sayısı 1903'te yaklaşık 850 bine ulaştı. Siyasal açıdan eğitimdeki en anlamlı gelişme orta ve yüksek eğitim düzeyinde gerçekleşti. 1876'da ortaöğretim seviyesindeki *rüşdiye*lerin sayısı yaklaşık 420 ve mevcudu 20 bin öğrenciydi; 1908'e gelindiğinde bu okulların sayısı 619'a mevcudu 40 bin öğrenciye yükseldi. Ayrıca rüşdiyelerle işbirliği içinde yükseköğrenim sunan *idadiye*lerin sayısı da 109 idi.[24] 1892'den sonra İslâm hakkında bazı dersler de dahil edilmekle

24 Osmanlı Devleti'nde eğitimle ilgili çalışmalar henüz başlangıç seviyesindedir. Bkz. Benjamin C. Fortuna, *Imperial Classroom: Islam, the State and the Education in the Late Ottoman Empire* (New York, 2002); Mehmet Alkan,

birlikte, müfredat esas olarak seküler konulardan oluşuyordu. Bu modern okullar Avrupa tarzı düşüncelere ve özlemlere sahip yeni bir aydın grubu yetiştirdi.

Bu çalışma açısından en önemli eğitim reformu hukuk, ziraat, mülkiye, ticaret ve tıp alanında bir dizi mesleki okulun (ayrıca 34 muallim mektebinin) kurulmasıydı. Bu reformun sadece tek bir etkisinden söz etmek gerekirse, geleneksel dinî eğitim veren medreselerde yetişmiş kadıların yerine seküler hukuk okullarından mezun olan hâkimlerin getirilerek adalet sisteminin sekülerleştirilmesini örnek gösterebiliriz.[25] Askerî eğitimin seviyesi de yükseltildi. 1903'te sayıları 25'i bulan *askerî rüşdiye*lerin üzerine bir savaş akademisi niteliğindeki *harbiye* yerleştirildi. Yine de bütün bu modernist politikalarına karşın Abdülhamit Batı'da esas olarak İslâmcı veya "Panislâmist" olarak tanınmaktadır.

Gerçekte Abdülhamit'in İslâmcılığı çaresizlikten doğmuş bir politikaydı. Sultan sadece devletin toprak bütünlüğünü korumak için Osmanlı Müslümanlarının ortak kültürüne başvurmuştu. Özel olarak da Arapların ayrılmasını önlemeye ve İngiltere ve Fransa'nın Osmanlı topraklarını paylaşma planlarına karşı dışarıdaki Müslümanların manevi desteğini sağlamaya çalışıyordu.

Abdülhamit İslâm'ın şerefini korumanın ve bütün Müslümanların dinî haklarına sahip çıkmanın dinî yükümlülüğü olduğunu ön plana çıkartıyordu. Dahası bunu bir halife olduğunu vurgulayarak yapıyordu. Abdülhamit, sadece Müslümanların Kutsal Toprakları olan Mekke ve Medine'nin koruyucusu konumundaki seleflerinden farklı olarak, evrensel İslâm ümmetinin başı olan bir halife olduğunun

---

Ölçülebilen Verilerle Tanzimat Sonrası Osmanlı Modernleşmesi, İstanbul Üniversitesi doktora tezi, 1996.

25 Hem Shaw hem de Bernard Lewis Abdülhamit'in modernist politikalarından bahsetmiş, ancak bu görüşler ihmal edilmiştir. Şu an Türk bilim adamları arasında Abdülhamit'in modernist rolünü yeniden değerlendirme yönünde yeni bir çaba söz konusudur. Abdülhamit döneminin anlatımı ve hakkında yazılanlar için bkz. Karpat, *Politization of Islam* (Oxford 2001). Türkçesi için bkz. *İslâm'ın Siyasallaşması*, İstanbul 2002.

altını çizdi. Böylece, bir ümitsizlik ve kötümserlik atmosferi içinde İslâm'ın erdemlerini ön plana çıkararak radikallerin dinî bir kılık altında siyasal doktrinlerini yaymalarının önüne geçti.

Abdülhamit özel olarak İngilizlere hitap ederek halife olarak *Cihad* çağrısı yapabileceğini ve böylece İngiliz, Fransız ve Rus efendilerinin Osmanlı topraklarına saldırması durumunda Müslümanları ayaklanmaya teşvik edebileceğini ima etti. Gerçekteyse hiçbir zaman cihat çağrısı yapmadı ve muhtemelen cihat ilan etmeye veya bir Müslüman Birliği kurmaya da niyetlenmedi.[26] Çünkü tehdidin gerçek bir çağrıdan daha etkili olduğunu fark etmişti. Bunun yerine Müslüman dünyasının dört bir yanındaki İslâmî liderlerin, önde gelen kişilerin, yazar ve gazetecilerin manevi desteğini sağlamak ve bir halife olarak dünya Müslümanları üzerindeki nüfuzu konusunda İngilizlerin korkularını artırmak için özel heyetler gönderip durdu.

1882'ye gelindiğinde İngiltere, Hindistan'da yaşanacak bir Müslüman ayaklanması ihtimalini neredeyse patolojik bir korku haline getirmeye başlamıştı. Dolayısıyla Abdülhamit buradaki muhaliflere sığınma sağlayarak ve Hindistan'da çok sayıda takipçisi olduğu izlenimini yaratarak burayı hilafet çağrılarının temel hedefi haline getirdi. Bunlar güçsüzlükten kaynaklanan ümitsiz çabalar olmasına karşın İngilizlerde halifenin İslâm'dan faydalanarak İngiliz sömürgeci yönetimine meydan okuyabileceği korkusunu şiddetlendirmekte başarılı oldu. İngiliz Mareşali Horatio Herbert Kitchener, hayatının sonuna dek hilafeti ve önde gelen Müslüman dinî liderlerini kontrol altında tutanın Müslüman kitlelere de egemen olacağına ve Almanya gibi belli başlı Avrupalı güçlerden birinin kendi çıkarları için hilafeti manipüle edebileceğine inandı.[27] Benzer bir şekilde John Buchan'ın

---

26 Dwight E. Lee'nin ufuk açıcı makalesinde Panislâmizm'in kendini savunma amacıyla ortaya çıktığı ileri sürülmektedir. Bkz. "The Origins of Pan-Islamism", *American Historical Review 47* (Ocak, 1942). Eski Panislâmizm imajını benimseyen yakın tarihli bir çalışma için bkz. Jacob M. Landau, *The Politics of Pan-Islam: Ideology and Organization* (Oxford, 1990).

27 David Fromkin, *A Peace to End All Peace* (New York, 1989). Bu, İngiliz ve Fransızların Ortadoğu ve Birinci Dünya Savaşı politikaları ve İslâm anlayışları hakkında mükemmel bir kaynaktır.

Greenmantle isimli romanı da (1916) Almanya'nın İngiltere'yi mahvetmek için Müslüman bir peygamberi kullanmasını anlatıyordu (İslâm hakkında bu tip saptırılmış ve manipülatif görüşler 11 Eylül 2001 sonrasında İslâm inancını Batı karşıtı olarak değerlendiren algılamalara benzemektedir).

İngiltere ve Fransa 1880'den 1885'e kadar Osmanlı halifesinin nüfuzunu ortadan kaldırmak için öfkeli bir kampanyaya giriştiler.[28] Osmanlı hanedanının veya Türklerin halife unvanını kullanamayacaklarını ve bu hakkın Araplara ait olduğunu ileri sürerek bilhassa Mekke emirini ve peygamber soyundan geldiğini iddia eden Haşimileri desteklediler. Nihayet 1916'da Ürdün ve Irak'taki Haşimi hükümdarların atası olan Şerif Hüseyin'i Osmanlılara karşı ayaklanmaya ikna ettiler.

Diğer yandan Kayzer II. Wilhelm'in Osmanlı topraklarını ziyaret edip kendisini "Müslümanların dostu" ilan etmesinin ardından *cihad,* Almanların ve Jön Türkler'in Birinci Dünya Savaşı planlarında önemli bir yer işgal etti. Otuz yılını Müslüman ülkelerde geçirmiş ve Panislâmizm konusunda yoğun olarak yazmış olan Max von Oppenheim, Türkiye'nin Hindistan'da ayaklanmalar çıkarmakta ve İngiliz ordu ve donanmasının büyük kısmını bağlamakta kullanılabileceği konusunda Almanya'nın Türkiye büyükelçisiyle aynı fikirdeydi.[29]

JÖN TÜRKLER: MODERNİST-MİLLİYETÇİ OSMANLILAR

Jön Türkler veya İttihatçılar, Abdülhamit tarafından kurulan mesleki okulların en önemli ürünüydüler. Sultanın mutlak yönetimine karşı tepkiyi ve ülkenin azgelişmişliğine son verme umudunu ifade etmelerine karşın, yine de kendisinin çok kavimli, çok dinli imparator-

28 Bkz. Tufan Buzpınar, "Abdülhamid II, Islam and the Arabs: The Cases of Syria and the Hijas 1878-1882", Manchester Üniversitesi doktora tezi, 1991.

29 Landau, *The Politics of Pan-Islam*, çeşitli yerlerde.

luğu bir arada tutmak için kullanmış olduğu Osmanlıcılık-İslâmcılık politikasını benimsediler. Başka bir deyişle, hem modernleşmeyi sağlamak hem de modern çağın milliyetçilik, bireycilik ve sekülerlik gibi unsurlarıyla rekabet edemeyecek modası geçmiş emperyal fikirlerle imparatorluğu bir arada tutmak istiyorlardı. Ülkelerine ve dünyaya ilişkin bilgileri pratik deneyimden ziyade çoğu Avrupa kökenli olan ders kitaplarından ve çeşitli edebiyat eserlerinden geliyordu. Okullarda Namık Kemal'in eserleri gibi "yasaklanan", ancak serbestçe dağıtılmaya devam eden siyasal literatürün, Batı kaynaklı siyasal çalışmaların ve aydınları besleyen hürriyet ve medeniyet gibi fikirlerin yüceltildiği broşürlerin okunması, Jön Türkler'i modernist ve milliyetçi misyonlarına hazırladı. Jön Türkler Abdülhamit'i kendi otoritesini ve mutlak yönetimini güçlendirmek için halifeliği kullanmakla suçladıklarından, eleştirileri sultandan anayasayı yeniden yürürlüğe koyup meclisi yeniden açmayı talep etmelerine yol açtı.

Askerî Tıbbiye öğrencileri tarafından 1889'da kurulan ilk gizli siyasal örgütlenmenin ardından harekete geçmelerinde etkili olan fikir siyasal özgürlük ve meşrutiyetçilik idi. Örgüt sultanın gizli polis teşkilatı tarafından keşfedilince birçok üyesi yurtdışına kaçtı ve 1895'te Paris'te İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni kurdu. Bunun ülke içindeki kolu olan Osmanlı Hürriyet Cemiyeti 1906'da Selanik'te kuruldu. Kurucular arasında o sırada postane memuru olan Talat, bazı aydınlar ve bilhassa Makedonya'ya göz diken Bulgar, Yunan ve Sırp milliyetçilerinin uzun zamandır propagandasına maruz kalan subaylar vardı. Dolayısıyla 1908 Devrimi'ni gerçekleştiren Jön Türkler'in, Balkan milliyetçiliğine karşı bir tepkiyi temsil ettikleri kadar onun ürünü olduklarını da iddia etmek hiç abartılı olmaz. Devrim, sultanın emirlerine itaatsizlik göstererek başladı ve nihayet sultanı 1876 Anayasası'nı yeniden yürürlüğe koymaya ve 24 Temmuz 1908'de meclisi toplamaya zorladı.[30]

30 Feroz Ahmad, *The Young Turks* (Oxford, 1969). Türkçesi için bkz. *İttihat ve Terakki*, Kaynak Yayınları.

Jön Türkler Abdülhamit'in dış politikasını meydana getiren Almanya, İngiltere, Fransa ve Rusya'yla dengeli ilişkilerini ve Osmanlıcılık ideolojisini, yani Osmanlı'nın toprak bütünlüğünü koruma politikasını miras aldı. 1908'den önce Osmanlıcılık inanç ve kavim farklarından bağımsız olarak bütün Osmanlılar için ortak bir kimlik yaratılmasını öngörmüştü. Devrimden sonra ise bu vurgu, bütün nüfusu bir Osmanlı ve dini İslâm olan millet içinde asimile etmeye kaydı. Başka bir deyişle Jön Türkler, Türk milliyetçiliğine yönelmeden önce Osmanlı milliyetçileriydiler. Abdülhamit ise İslâmî Osmanlı vatanseverliğini savunmuş ama etnik milliyetçiliğe resmen karşı çıkmıştı. İşte bu tarihsel bağlam içinde Osmanlı-Alman ilişkileri yeni bir boyut kazandı.

Osmanlı'nın Almanya'yla ilişkileri, Berlin'in İngiltere ve Rusya'ya karşı potansiyel bir dengeleyici unsur ve gelecek vaat eden bir askerî yardım kaynağı olarak göründüğü 1878'den sonra hızla gelişti. Sonraki otuz yıl boyunca Alman askerî yardım ve eğitimi hem Berlin'in Osmanlı ordusunu kendi askerî felsefesi uyarınca profesyonelleştirmesine hem de Türklerin kapasitesini ölçmesine imkan sağladı.

1883'ten 1895'e kadar Alman askerî misyonunun başında bulunan Comlar von der Goltz Osmanlı subaylarını eğitti ve onlar için ders kitapları yazdı. Goltz, Türkiye'nin kurtuluşunun eski Türklerin temel özelliklerini ve ruhunu muhafaza etmiş olan köylülerle modern bilimleri öğrenmiş askerî elit arasında kurulacak birlik aracılığıyla sağlanacağına inanıyordu.[31] Goltz, Türk subaylarının çok yüksek bir

31 Comlar Freiherr von der Goltz, "Stärke und Schwäche des Türkischen Reiches", *Deutsche Rundschau 93* (1897), s. 95-113. Uzun yıllar Türkiye'de yaşayan ve 1916'da orada ölen Goltz titiz bir incelemeyi hak etmektedir. F. A. K. Yasamee, "Comlar Freiherr von der Goltz and the Rebirth of the Ottoman Empire", *Diplomacy and Statecraft* (Temmuz, 1997). Türkiye üzerindeki ilk Alman etkileri hakkında mükemmel bir değerlendirmedir. Jön Türkler ve felsefi anlayışları için bkz. M. Naim Turfan, *The Rise of the Young Turks: Politics, the Military and Ottoman Collapse* (New York, 2000); Erik J. Zürcher, *The Unionist Factor, The Role of the Committee of Union and Progress in the Turkish National Movement*, 1905-1926 (Leiden, 1984).

itibara kavuşmasını sağladı ve çoğu sadık dostunu İttihat ve Terakki hükümetinde bakan veya yüksek devlet görevlisi yaptı. Bunlar arasında Ahmet İzzet, Mahmut Muhtar ve Ali Rıza paşaların yanı sıra kendi biyografisini yazan Pertev Demirhan da vardı.

Goltz, Osmanlı İmparatorluğu'nun yeniden dirilmesi için umutlarını anayasaya veya pek hoşlanmadığı Abdülhamit'in mutlak yönetimine değil; kendisini ilerlemeye ve halkına adamış güçlü bir lidere bağlamaktaydı. Teknolojiden ziyade inisiyatif, cesaret, disiplin, korkusuzluk ve kendini feda etmeye (bu özelliklerin hepsi Türk askerinde vardı) dayanan savaşın diriltici gücüne inanıyordu. Ayrıca 1890'dan sonra dünya ekonomik rekabetinin İngiltere ve Almanya'yı içine alacak bir dünya savaşına yol açacağına ve Türkiye'nin dünya siyasetinde önemli bir faktör haline geleceğine inanmaya başlamıştı.

Ne var ki Almanlar, subaylar dışında ne Osmanlı aydınları ne de ordunun bütünü arasında popülerdi. Onların büyük çoğunluğu Fransızları tercih ediyor ve İngilizleri adil ve insan haklarına saygılı bir ulus olarak görüyordu. Örneğin bir subay çocuğu olan Ömer Seyfeddin "Fon Sadriştayn" hikayesinde "Almanlara has şeyleri" taklit eden Türkleri millî gururdan ve hakiki bir kültürden yoksun karakterler olarak çiziyordu. Her ne kadar alt sınıflar Almanların disiplin ve enerjilerinden hoşlansalar da, Osmanlı liderleri 1914 yazında neredeyse zorla Batı'dan uzaklaştırılmamış olsalardı ülkenin İtilaf devletleri içinde yer alacağı söylenebilirdi.

Jön Türkler 1913'e kadar Abdülhamit'in başlattığı "tarafsızlık" politikasını sürdürdü. Avrupa güçlerinin silahlı bir çatışmaya doğru gittiğine kesinlikle inanan sultan Almanya'yla yakın ilişkilerine karşın Osmanlıların askerî olarak taraflardan herhangi birine taahhütte bulunmasını istemiyordu.[32] Jön Türkler başlangıçta devletin yöne-

32 Sultan hatıralarında babasının modernist politikalarını epey etkilemiş olan Fransa'dan yüz çevirdiği için üzgün olduğunu, ama Fransa'nın Tunus'u işgalinin Müslüman dünyasını Fransa'nın aleyhine çevirdiğini yazar. Abdülhamid II, *Siyasi Hatıratım* (İstanbul, 1974). Abdülhamit'in Jön Türkler'e yardım etmeyi teklif ettiği ama başlangıçta bu teklifin geri çevrildiği iyi bilinmek-

timini doğrudan ellerine almadıklarından sultanın eski adamlarına dayanmaktaydılar. Sadrazam Sait ve Kamil Paşalar imparatorluğun Londra ve Paris'le geleneksel iyi ilişkilerini devam ettiriyor, ikincisinin St. Petersburg'la dostluğunun ilerlediğini ve nihayet Osmanlı'yı parçalama konusunda mutabakata vardıklarını göz ardı ediyordu. Ne var ki Jön Türkler, 1909'da Abdülhamit'in popülaritesinin onun yeniden itibar kazanmasına yol açabileceği endişesiyle yerine Sultan Reşat'ı (V. Mehmet) getirdiler. Yeni sultan Jön Türkler'in uysal bir aleti oldu.

1912-13 dönemi Jön Türkler'in tarihinde ve Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na girişinde bir dönüm noktası oldu. 1912 ara seçimlerinden sonra İttihatçılar iktidar üzerindeki denetimlerini kaybettiler, ancak Ocak 1913'te bir darbe yaparak iktidarı yeniden ve bu kez tamamen ellerine aldılar. Bu yıl ayrıca İttihatçıların milliyetçiliğe doğru bir ideolojik dönüşüm yaşadıkları yıldı. Osmanlılar Balkanlarda yenildikten ve Arnavutluk'u kaybettikten sonra etnik Türkleri devletin temelini oluşturan ve ayakta kalmasını sağlayacak olan çekirdek grup olarak görmeye başladılar. İmparatorluğu bir Türk üniter devletine dönüştürerek ayakta tutmak istiyorlardı.

Türk Yurdu ve Türk Ocakları gibi kültürel Türklüğe bağlı milliyetçi kuruluşlar birer ideolojik tartışma platformu ve geleceğe dönük politikaların ilham kaynağı haline geldi. Bu arada, başlangıçta çeşitli geleneksel, İslâmcı, milliyetçi ve azınlık mensubu gruplardan gelmekte olan parti liderliği zamanla altı yedi Osmanlı-Türk milliyetçisinin hâkimiyetindeki bir avuç liderden oluşur hale geldi. O zamana dek hükümetler üstü gizli bir kuruluş olarak faaliyet gösteren İttihat ve Terakki, 1913'te dört başı mamur bir siyasal parti haline gelmeye karar verdi ve zaten bir dizi resmî olmayan şubesinin bulunduğu ülkenin

---

tedir. Sonunda Talat Paşa, 1917 ve 1918'de sultanın öğüdünü almak istedi ama artık çok geç olduğu cevabını aldı. Konu, Cemal Kutay'ın şu eserinde ayrıntılı olarak ele alınmaktadır: *Üç Devirde Bir Adam* (İstanbul, 1980). Bu, Atatürk'ün yakın dostu ve başbakanı olan ve aynı zamanda Abdülhamit'in Jön Türk liderleri arasında güvendiği tek kişi olan Fethi Okyar'ın biyografisidir.

çeşitli yerlerinde parti örgütleri kurdu. Ayrıca sultanın imparatorluk bürokrasisinin yerine kendi sadık üyelerini getirerek bir millî modernleşme ve Türkleştirme politikasına başladı.

Ne yazık ki, Avusturya'nın 1908'de Bosna Hersek'i ilhak etmesi, hem 1878'den beri Balkanlarda var olan güç dengesini hem de Sultan Abdülhamit'in Balkan devletlerini uzak tutmaya dönük politikasını baltaladı. Daha 1900'de kendisine Trablus ve Bingazi vaat edilen İtalya, 1911'de bu eyaletleri işgal etti ve topraklarına kattı,[33] ayrıca Arnavutlara ve Karadağ'a silah göndererek Osmanlı subaylarının Libya'daki direniş kuvvetlerine yardım etmesini engelledi.[34]

Arnavutluk 1912'de tam olarak ayaklandı. Osmanlı hükümeti onların özerklik taleplerinin çoğunu ve İşkodra, Kosova, Manastır ve Yanya eyaletlerinin birleşmesini kabul etti. İtalya'nın Trablusgarb'ı alması ve Arnavutların özerklik ve bağımsızlık taleplerinin tırmanışa geçmesi Bulgarları cesaretlendirdi. Bulgarlar 13 Mart 1912'de Sırbistan'la, 29 Mayıs 1912'de Yunanistan'la ve 24 Eylül'de Karadağ'la birleşti.

Birinci Balkan Savaşı, Osmanlı'nın Balkan koalisyonunun taleplerini reddetmesinin ve Yunanistan'ın Girit'i ilhak ettiğini duyurmasının ardından 16 Ekim 1912'de başladı. Devletin barışçı niyetlerini göstermek için kısmen terhis edilmiş olan Osmanlı ordusu bütün cephelerde yenilgiye uğradı. Bunun sonucunda Müslümanlara karşı girişilen "etnik temizlik" (yarım milyona yakın Müslüman öldürüldü, bir milyondan fazlası göç etmek zorunda kaldı) Osmanlı Devleti'nde olağanüstü bir tepki doğurdu. Gitgide sayıları artan milliyetçiler kararlı bir tutum alınmasını talep ettiler[35] ve Arnavutluk Ayaklanması sırasında meydana gelen krizden yararlanarak iktidarı yeniden ele geçiren tutucuları suçladılar.

Arnavut isyanları eski Osmanlı-İslâm dayanışması anlayışına ve Sultan Abdülhamit'in "Din kardeşlerimiz olan Arnavutlar bize

33 Shaw ve Shaw, *History of the Ottoman Empire*, s. 282-90.

34 Reşat Halil, *Balkan Harbi*, 1912-13 (Ankara, 1970).

35 McCarthy, *Death and Exile.*

subay ve devlet görevlisi sağlayan müthiş askerlerdir" şeklinde ifade ettiği görüşe büyük darbe vurdu.[36] Daha önce Osmanlı Devleti Arnavutluk'u feodal aileler aracılığıyla yönetmişti. Bunlar hem İstanbul'a hem de kendi gelenek, kültür ve ülkelerine sadıktılar.[37] Aynı şekilde Arnavut aydınları Jön Türk hareketinde önemli bir rol oynamışlardı, ancak 1908'den sonra gitgide İttihat ve Terakki'nin merkeziyetçi politikalarına ve ortak bir dil aracılığıyla birleşmiş bir Osmanlı milleti fikrine karşı çıkmaya başladılar. Sonunda Arnavut muhalefeti Avlonyalı bir feodal aileye mensup olan ve Osmanlı Devleti'nde yüksek görevler üstlenmiş İsmail Kemal'de temsilcisini buldu. Altı Arnavut isyanının sonuncusu Osmanlı meclisindeki İttihat ve Terakki iktidarını devirmek isteyen Hürriyet ve İtilaf Partisi'nin desteğiyle 2 Mart 1912'de başladı. Hem Hürriyet ve İtilaf'ın muhalefeti hem de Halaskaran-ı Zabitan'ın baskısıyla karşı karşıya kalan hükümet 16 Temmuz'da istifa etti.

20 Temmuz'da Abdülhamit dönemi sadrazamlarından Sait Paşa'nın yerine İngiliz dostu olarak bilinen Ahmet Muhtar Paşa (1839-1918) geçti. Partilerüstü veya "Büyük Kabine" olarak adlandırılan yeni hükümet, Arnavut İsyanı'nı İttihat ve Terakki'nin baskısına karşı bir tepki olarak değerlendirdiği için Arnavut taleplerini kabul etti, meclisi dağıttı ve İttihat ve Terakki yönetimine, hatta belki de cemiyetin kendisine son vermek için yeniden seçime gitmeye karar verdi. Gazi Ahmet Paşa dürüst ve saygıdeğer bir askerdi, ancak büyük devletlerin Balkanlardaki bir savaşı engelleyeceğine ve Osmanlı'nın toprak bütünlüğünü muhafaza edeceğine saf bir şekilde inanmıştı. Savaş Ekim'de başladı ve Kasım 1912'de daha önce de bahsedildiği üzere Osmanlı birlikleri bütün cephelerde yenilgiye uğradı. 1913

36 Karal, *Osmanlı Tarihi*, cilt 5, s. 240.

37 On dokuzuncu yüzyılda Arnavutluk'u ziyaret eden Osmanlı tarihçisi Ahmet Cevdet Paşa, Katolik ve Müslüman Arnavutların birbirleriyle evlendiklerini, Katoliklerin ikinci, üçüncü ve dördüncü evliliklerini resmileştirmek için imamlara başvurduklarını ve Katolik ve Müslümanların yan yana savaşıp birbirlerinin savaşta şehit düşen askerlerinin mezarlarını ziyaret ettiklerini anlatır. Ahmet Cevdet Paşa, *Tezakir* (Ankara, 1953-1967), 4 cilt, s. 283-6.

yılı Mayıs ayında toplanan Londra Konferansı'nda Osmanlı Devleti Karadeniz'deki Midye ile Ege'deki Enez'i birleştiren hattın batısında yer alan topraklardaki bütün iddialarından vazgeçti. Yeni çizilen hat İstanbul'un 100 mil batısındaydı ve Osmanlı Devleti'nin ikinci başkenti olan Edirne'yi Bulgarların elinde bırakıyordu.

Osmanlı'nın Birinci Balkan Savaşı'ndaki yenilgisi ordunun eğitim ve malzeme eksikliği, siyasal beceriksizlik ve kötü yönetimden kaynaklanıyordu. Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın Balkan Savaşları'nı önlemeyi başaramaması aynı zamanda eski düzenin ve İngiltere ve Fransa'ya güvenme akılsızlığının iflasını simgeliyordu. Bütün bunlar İttihat ve Terakki'nin yeni bir modernleşme politikasıyla birlikte iktidara geri dönüşüne zemin hazırladı. 23 Ocak 1913'te İttihat ve Terakki, Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın yerine geçen ve Edirne'yi Bulgaristan'a bırakmaya hazır olan aşırı İngiliz yanlısı Kamil Paşa'yı devirdi. Yeni sadrazam Mahmut Şevket Paşa "ismi dışında her şeyiyle bir Prusyalı" idi ve kabinesi esas olarak İttihatçılardan meydana geliyordu. 15 Ocak'ta Mahmut Şevket Paşa'nın suikasta uğraması[38] İttihatçılara düşmanlarını temizleme ve iktidardaki güçlerini sağlamlaştırma fırsatı sağladı. O sırada Hariciye Vekili olan Sait Halim Paşa sadrazam, Talat Paşa Dahiliye vekili, Cemal Paşa ise İstanbul muhafızı oldu.

İkinci Balkan Savaşı 29 Haziran 1913'te Sırbistan ve Makedonya'ya ani bir Bulgar saldırısıyla başladı ve Bulgaristan'ın yenilgisiyle sona ererek İttihatçıların işine yaradı. Savaş Bulgaristan'ı acil bir askerî

38 Suikast, suikastçıların tutuklanması ve cezalandırılmaları şu kaynakta ayrıntılı olarak anlatılmaktadır: Djemal Pasha, *Memories of a Turkish statesman, 1913-19* (Londra, 1922; New York, 1973). İngilizce versiyonunda olmayan çok sayıda kişisel saldırıyı içeren Türkçe versiyonu için bkz. Cemal Paşa, *Hatıralar* (İstanbul, 1959). Tutuklanan, yargılanan ve idam edilen komplocular arasında, sarayın ve Fransızların müdahalesine karşın, hanedanla akrabalık ilişkisi olan Tunuslu Hayreddin Paşa'nın oğlu Damad Salih Paşa da vardı. Bu durum İttihat ve Terakki'nin kendi bağımsızlığını ve saray ve ülke üzerindeki gücünü savunma konusunda ne kadar iddialı olduğunu göstermektedir.

tehdit olmaktan çıkardı, yeni bir Osmanlı karşıtı Balkan koalisyonunu imkansız hale getirdi ve İttihatçı liderler Talat ve Enver paşaların Edirne'yi ve Midye-Enez hattının ötesindeki toprakları geri almalarını mümkün kıldı. Edirne'nin geri alınması Enver'i efsanevi bir kahraman haline getirdi.[39]

İkinci Balkan Savaşı'nın beklenmedik sonuçları da oldu. İngilizler İttihatçıların kendi tavsiyelerine kulak asmadan Edirne'yi ele geçirmesini imparatorluğu yeniden inşa etme arzularının bir göstergesi olarak gördü.[40] Bu esnada Fransa Rusya'ya yakınlığı nedeniyle Osmanlı'dan uzaklaştı. İtalya On İki Ada'yı işgal etti. İstanbul 1914 yılının başına kadar Yunanlar tarafından işgal edilmesin diye bunları geri almakta ısrarcı olmadılar.

Jön Türkler hem Rusya'nın İngiltere'yle yakınlaşmasından hem de İngiltere'nin İtalya'yı kendi tarafına çekme çabalarından çekiniyordu. 1914'e gelindiğinde 1907 tarihli İngiliz-Rus mutabakatı Londra'yı 1893-94 Fransız-Rus askerî ittifakının (Üçlü Antlaşma) içine soktu ve bu durum İttihatçıların müttefiklerin Osmanlı İmparatorluğu'nu parçalamaya kararlı olduğu yönündeki şüphelerini daha da artırdı. 1913'te Rusya'nın askerî modernizasyonunu 1916'da tamamlama kararı alması da İttihatçılar üzerinde aynı etkiyi yaratmıştı. Ayrıca Balkan Savaşı Sırbistan'ı güçlendirdi ve Balkanlardaki barışın garantörü olan Avusturya-Macaristan'ı zayıflattı. Sırbistan da, Rusya gibi, Kosova, Bosna-Hersek ve Trakya'daki Müslümanların Türkiye'ye sadık kaldıklarından ve Türkiye modernleşmeye devam eder ve Batı

39 Edirne'nin geri alınması ülkenin dalkavukça yazılarla ve din adamları ve müneccimlerin (içlerinden biri her daim Enver'in çevresindeydi) Enver'in imparatorluğu yeniden canlandırarak bir asırdır karşı karşıya kaldığı aşağılamaların intikamını alacağı yönündeki kehanetleriyle dolup taşmasına yol açtı. Enver'in bazı ani ve beklenmedik hareketleri yapay olarak şişirilmiş bu beklentilerden kaynaklanmaktaydı. Bunlar Enver'in Birinci Dünya Savaşı'na girme arzusunda da rol oynadı.

40 Cemal Paşa, (*Hatıralar*, s. 48.) İngiltere'nin Edirne'nin geri alınmasına karşı çıkmasıyla "maskesini düşürüp gerçek yüzünü ortaya çıkardığını" iddia eder. Gerçekteyse Enver'in bu eylemi Londra mutabakatıyla çelişiyordu.

kampı içinde kalmaya devam ederse başlarına bela olabileceklerinden çekiniyordu.

Bu arada Rusya Ermenilerin Doğu Anadolu'daki özerklik taleplerini destekleyerek Osmanlı İmparatorluğu içindeki Hıristiyanların koruyucusu rolünü yeniden üstlendi. Ermenilerin bölge nüfusunun sadece beşte birini oluşturmalarına ve Ortodoks Hıristiyan olmamalarına karşın, 1913'te Osmanlı hükümeti Moskova'nın daha önce İngiltere tarafından üstlenilen Ermenilerin koruyucusu rolünü üzerine almasını gönülsüzce kabul etti.[41]

Diğer yandan Yunanistan da Balkan Savaşı'nı sona erdiren antlaşmayı imzalamayı kabul etmedi ve Batı Anadolu'daki Rumların Osmanlı karşıtı faaliyetlerini destekledi. Balkanlardan göç eden Müslümanlarla Aydın Rumları arasında çatışmalar başladı. Bu, İttihatçı Türk hükümetinin Hıristiyanlara yönelik bir katliamı olarak gösterildi. İngiliz, Fransız ve Alman elçilerinin onayıyla kurulan bir komisyon esas saldırganın Rumlar olduğuna karar verince Eleutherios Venizelos ve Talat Paşa 1914'te Aydın'ın kıyı bölgelerindeki Rumlarla Makedonya'daki Türkleri değiş tokuş etmek konusunda anlaşmaya vardılar. Ne var ki tam mübadele ancak 1919-1922 arasında Batı Anadolu'yu işgal eden Yunan ordusu 1922'de Mustafa Kemal'in milliyetçi kuvvetleri tarafından yenilgiye uğratıldıktan sonra 1926'da gerçekleşti.

41 Ermeni sorunu ve bu sorunun Ruslar tarafından kendi çıkarları uğruna kullanılması Jön Türkler'in zihnine bir karaltı gibi çöktü ve Rus birlikleri Doğu Anadolu'da ilerlemeye başlayınca binlerce Ermeni'yi tehcir etmelerine neden oldu. Neredeyse bütün Türk liderlerinin Birinci Dünya Savaşı'yla ilgili hatıralarının büyük kısmı Ermeni sorununa ayrılmıştır. M. Kasım, *Talat Paşa'nın Anıları* (İstanbul, 1986), s. 57-140; Djemal Pahsa, *Memoirs of a Turkish Statesman*, s. 241-302; Mahmut Muhtar, *Maziye Bir Bakış* (1925, yeniden baskı, İstanbul, 1941). Muhtar, Osmanlı'nın Berlin büyükelçisi olmasına karşın 1914'teki Osmanlı-Alman gizli antlaşmasından haberdar edilmemişti.

BALKAN SAVAŞI'NIN SONRASI

İttihat ve Terakki hükümeti Balkan yenilgisinin ardından Alman desteğiyle ordusunu güçlendirmeye karar verdi. Almanya zaten otuz yıldır Türk ordusuna danışmanlık yapmaktaydı. Bir Alman askerî misyonu davet etme fikri Enver'den ziyade Mahmut Şevket Paşa'ya aitti. Onun ölümünden sonra bu fikir Harbiye Nazırı Ahmet İzzet Paşa tarafından savunuldu. Bunun sonucunda General Otto Liman von Sanders Alman askerî misyonunun başı olarak İstanbul'a geldi.[42] Enver 3 Ocak 1914'te Harbiye Nazırı oldu ve eski kuşak subayların itiraz ve eleştirilerine karşın Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisliği (Genelkurmay Başkanı) mevkiine yükseldi. Her ne kadar Rusya, Fransa ve İngiltere elçileri Sanders'in atamasını bir Osmanlı-Alman ittifakının ilk adımı olarak değerlendirmiş olsalar da, öyle görünüyor ki bu kararın esas amacı anahtar öneme sahip Birinci Ordu'nun eğitiminin sağlanmasıydı. Almanya, ancak Türkler Trakya'daki askerî pozisyonlarını sağlamlaştırdıktan sonra misyonu göndermeye razı oldular ve misyondaki yetmiş Alman subayından sadece bir avuç kadarı Harbiye Nezareti'nde önemli görevler elde etti. Dolayısıyla İngilizlerin iddia ettiği gibi Alman askerî misyonunun Türk ordusunun denetimini ele geçirdiği ileri sürülemez.[43] Bunun yanında orduda reform yapma ihtiyacı Cemal Paşa'nın amiral yapılması kararını tetikledi. Cemal Paşa, ironik bir şekilde İngiltere'nin Türkiye'ye gönderdiği donanma misyonunun başındaki Sir Arthur H. Limpus'un tavsiyelerine göre hareket etti.[44]

---

42 Otto Liman von Sanders, *Five Years in Turkey* (Annapolis, 1927); Cemal Paşa, *Hatıralar*, s. 68-70.

43 Jehuda L. Wallach, *Anatomie einer Militaerhilfe: Die preussich-deutsche Militarmissionen in der Türkei*, 1835-1919 (Dusseldorf, 1976). Osmanlı İmparatorluğu üzerinde Alman nüfuzu konusunda bkz. İlber Ortaylı, *İkinci Abdülhamid Döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu* (Ankara, 1981).

44 Cemal Paşa eski rejimi disiplin eksikliğinden muzdarip olan donanmayı ihmal etmekle suçlamaktadır. Yüksek maaşlı subaylar üstlerine düzenli olarak rapor vermiyorlardı (bir keresinde Cemal'in karargaha yapacağı

Bu esnada Türkiye İngiliz silah tedarikçisi Armstrong-Vickers ile müzakerelere başlamıştı. Bu durum Osmanlı ordusundaki modernizasyonun siyasal kaygılardan ziyade nitelik, fiyat ve finansman kaygıları temelinde ele alındığını gösteriyordu. Kayzer'in 1889'da Osmanlı topraklarına yaptığı ziyaretin ardından Alman silah şirketleri Krupp ve Mauser ile gemi yapımcısı Schichau, Osmanlı ordusuna silah ve torpido bot sağlamada neredeyse bir tekel sağlamış durumdaydılar. Akabinde Almanya Osmanlı'ya 1.6 milyon mark borç verdi (Bu miktarın yüzde otuzu faiz ve masraf olarak alıkonuldu).[45] Ne var ki on yıl içinde silah tedariki dengesi İngiltere ve Fransa'ya doğru kaymaya başladı.

1908'de iktidara gelen İttihat ve Terakki, Yunan donanmasına karşı koymak üzere bir plan geliştirerek altı savaş gemisi, on iki destroyer, bir o kadar torpido bot ve yarım düzine denizaltı inşa edilmesine karar verdi.[46] Bu taleplerin çoğu, 1913'te yoğun Alman muhalefetine karşın, aynı zamanda Osmanlı tersane ve cephanelikleri için de kontratlar yapılmış olan İngiliz Armstrong-Vickers ve John Brown silah şirketlerine iletildi. Ayrıca Fransız tersanelerine de otuz kadar hücumbot, dağ topu ve benzeri savaş gereci için 100 milyon frankın üzerinde bir sipariş verildi. Almanlar orduya mühimmat tedarikinde ve Boğazlar'dakiler dahil olmak üzere istihkamların denetiminde yeniden duruma egemen olsalar da Fransız ve İngilizleri Osmanlı silah pazarından uzak tutmayı başaramıyorlardı. Yine de İngilizler, Sanders'in askerî misyonunu, Almanların Türkiye'nin denetimini ele geçirdiklerine dair inandırıcı bir kanıt olarak görmeye devam etti.

önceden kararlaştırılmış bir ziyaretin yağmur nedeniyle iptal edileceğini varsaymışlardı) ve değişime karşıydılar (Cemal Paşa, *Hatıralar*, s. 82).

45 Nejat Gülen, *Dünden Bugüne Bahriyemiz* (İstanbul, 1988) ve *Conway's All the World's Fighting Ships, 1906-1921* (Londra, 1985), 1. ve 2. ciltler, s. 380-95, 390-4; Cemal Paşa, *Hatıralar*, s. 90-5.

46 Savaş tehdidinin tırmandığı Temmuz 1914'te bile Osmanlı liderleri Fransa'daki Creusot silah şirketine yeni siparişler vermek üzere bir heyet göndermişti. Aslında Fransız ve İngiliz silahlarının çoğu savaş nedeniyle gönderilemiyordu.

Londra uzun zamandır kendisini Doğu Akdeniz'de Osmanlı'yla savaşa hazırlamıştı. Lord Kitchener 1910'da İstanbul'a yaptığı bir ziyaret sırasında İngiltere'nin Osmanlı'yla işinin kalmadığını anlamıştı. Bir yıl sonra Mısır'da konsolosluk yaparken Lübnan, Filistin ve Sina Çölü'nde geniş kapsamlı bir keşif operasyonu düzenledi. Bunlar İmparatorluk Savunma Komitesi'nin tavsiyesiyle yapılmıştı, ancak Filistin Araştırma Vakfı'nın bir keşif hareketi olarak kamufle edildi.[47]

Jön Türkler ise halen ülkenin geleneksel Avrupa güçleri arasında denge sağlama politikasını sürdürmeye çalışıyordu. Örneğin 1912'de jandarma teşkilatının yeniden organize edilmesi işinin başına Fransız General Bauman'ı getirebiliyor, hatta Temmuz 1914 gibi geç bir tarihte başka bir Fransız'ı maliyede genel müfettiş yapabiliyordu.

Nihayet 1914 baharında Jön Türk hükümeti müttefikler hakkında ne kadar iyi niyet taşıyor olsa da politikalarının İngiliz ve Fransızları Osmanlı'dan soğutmuş olduğunu fark etmeye başladılar. Bu çekişme konuları arasında İttihat ve Terakki'nin iktidarı tamamen ele geçirip otoriter bir yönetim kurması, Kamil Paşa gibi İngiliz yanlısı devlet adamlarının devrilmesi ve geniş bir Alman askerî misyonunun varlığı yanında Londra'nın tavsiyelerine kulak asılmadan Edirne'nin geri alınması da vardı.

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NA GİRİŞ KARARI

Hükümetin tecrit edilmişlik duygusu, öyle görünüyor ki, Rusya'nın doğudaki askerî hareketleri yüzünden katlanarak büyümekteydi. Rusya daha 1911'de Tebriz'i işgal etmiş, Doğu Anadolu'daki Ermeni milliyetçilerini ve Kürt grupları kışkırtmaya başlamış ve Türk-İran sınırını yeniden belirlemek için yapılan müzakerelere müdahil olmuştu.[48] Çar II. Nikola, Mayıs 1914'te Kral V. George'a Üçlü

47 Juka Nevakibi, "Lord Kitchener and the Partition of the Ottoman Empire, 1915-16", *Studies in International History*, K. Bourne ve D. C. Watt (ed.), (Londra, 1967), s. 316-18.

48 Ali İhsan Sabis, *Harb Hatıralarım*, Cilt 1 (1943, yeniden basım, İstanbul 1990); Cilt 2 (1951, yeniden basım, İstanbul 1992). Asker bir aileden gelen

Antlaşma'yı bir askerî ittifaka dönüştürmeyi önerdi. Aynı bahar, epeydir Osmanlı'nın Erzurum bölgesinde bir demiryolu inşa ederek savunma kapasitesini yükseltme planlarına karşı çıkmakta olan Rusya Boğazlar Sorunu'nu yeniden gündeme getirdi. Jön Türkler için bütün bunlar Rusya'nın bilfiil kendisine karşı savaş hazırlığı yaptığını gösteriyordu.[49]

Başlangıçta Jön Türk liderliği müttefiklerle bir ittifak aradı veya en azından onlardan belli bölgesel güvenceler almaya çalıştı. Çar, Kırım'daki yazlık Livadia Sarayı'na geldiğinde, bizzat Talat Paşa'nın başkanlık ettiği bir heyet ona geleneksel iyi dileklerini sundu. Çar'la şahsen konuşma fırsatı bulamayan Talat Paşa konuyu Dışişleri Bakanı S. D. Sazanov'a açtı, ama bir yanıt alamadı. Maliye Bakanı Cavid Bey ise Winston Churchill'e başvurduğunda, ondan, herhangi bir ittifak

---

General Sabis (1882-1957), Enver Paşa'nın yakın çevresindendi. Kurmay subay olarak Balkan Savaşları'na katıldı ve Birinci Dünya Savaşı'nda çeşitli ordulara komuta etti. Anılarını 1940'ların başında yayınladı ve ayrıca "Sovyetlere karşı ortak bir duvar oluşturmak" için müttefiklerin Almanya'yla uzlaşması gerektiğini savunan çeşitli makaleler yazdı. Yazılarında tanınmış Sovyet yanlısı Türklere ve bazı devlet adamlarına saldırdı, bu ikincilere hakaretten dolayı hapse atıldı. Son derece aydınlatıcı bilgiler içeren anılarından, muhtemelen siyasal görüşlerinden dolayı pek az faydalanılmıştır. Sabis, Sanders'i vasat bir komutan olarak görüyordu. Buna karşılık Almanlar da Sabis'in Enver'i Berlin'in Osmanlı'yı savaşa sürüklemeye çalıştığı konusunda uyarmasının ardından bir "entrikacı" olarak tanımlamaya başladılar. Ali İhsan Sabis de diğer birçok Türk subayı gibi Türkiye'nin savaşa 1915 baharından önce girmemesi gerektiğini savunuyordu.

49 Talat Paşa anılarında Rusya'nın planının Bulgarları ve (bağımsızlığını kazanmasına yardım ettikten sonra) Ermenileri kullanarak Türkiye'yi kuşatmak, Türkiye'nin Kafkas Müslümanlarıyla bağlantısını kesmek ve sonra da İstanbul'u işgal etmek olduğunu iddia eder. 1914'te İstanbul'daki Rus büyükelçisi, Doğu Anadolu'daki altı vilayetin birleştirilerek tek bir genel vali tarafından yönetilmesi yönünde bir plan teklif ettiğinde Talat Paşa da Türkistan'da reform yapılmasını talep etmiştir. *Talat Paşa'nın Anıları* (İstanbul, 1986), s. 29-31. İngiltere'nin Rusya karşı çıktı diye Doğu Anadolu'ya müfettiş yollamayı reddetmesi, Osmanlıların İngiltere ile Rusya arasında Osmanlı Devleti'ni bölme konusunda bir danışıklı dövüş olduğu yönündeki korkularını artırmıştır.

veya güvencenin İngiltere'nin "tarafsızlık" politikasına zarar vereceği ve İtalya'yı Antant'ın içine çekme çabalarına balta vuracağı cevabını aldı. Aynı şekilde Lord Kitchener da Osmanlı'nın Londra'daki elçisi Ahmed Tevfik Paşa'ya İtilaf devletlerinin Türkiye'yi savaşta kendi saflarında görmek istemediklerini söyledi.[50]

Osmanlı'nın Fransız desteğini arkasına alma çabaları da başarısız oldu. Fransa'nın sadık dostu ve Fransız-Türk Dostluk Cemiyeti kurucusu Cemal Paşa hükümet tarafından Fransa'ya davet edildi. Dışişleri Bakanı Rene Vivani, Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesini kolaylaştırmada önemli bir rol oynayan bir St. Petersburg ziyaretinde Başkan Raymon Poincare'ye eşlik ediyordu. Bu yüzden Cemal Paşa Siyasi İşler Müdürü'yle görüşmek durumunda kaldı. Ona, "Türkleri müttefikler arasına almalarını ve Rus tehdidine karşı korumalarını", bu durumda "İttifak devletlerinin bir demir çember içine alınıp kuşatılmış olacağını" söyledi.[51] Fransa kendisine Türkiye'yle ittifakın müttefiklerin onayına bağlı olduğu cevabını verdi, ki bu onayın alınması pek şüpheliydi. Cemal Paşa, bu cevabı, Paris'in "Türkiye için Rusya'nın demir pençelerinden kurtulma şansı olmadığına inandığı ve Fransa'nın hiçbir koşulda Türkiye'ye yardım etmeyeceği" şeklinde yorumladı.[52]

Cemal Paşa 18 Temmuz 1914'te yakasında *Legion d'honeur* nişanıyla Paris'ten ayrıldı. Ama içinde Fransız dostluğuna yönelik derin bir hayal kırıklığı vardı ve bu kez Almanya ve Kayzer'e karşı antipatisini unutma konusunda istekliydi. Talat, Cemal'e Almanya'yla ittifakı kabul edip etmeyeceğini sorduğunda, "Türkiye'yi mevcut tecrit vaziyetinden kurtaracak her tür ittifaka razı olurum" diye cevap verdi.[53] Hükümet liderleri Saraybosna'da Arşidük Francis Ferdinand'ın öldürülmesinin ardından Mısır'da müttefik temsilcileri arasında

50 Çavdar, *Hatıralar*, s. 315.
51 Cemal Paşa, s. 113-4.
52 Ibid., s. 106.
53 Ibid., s. 108.

gerçekleşen güya gizli konuşmalardan çoktan haberdar olmuştu.[54] Mısır'da Türkiye'nin kuzeydoğusunun, Boğazlar'ın ve İstanbul'un Rusya'ya verilmesi; geri kalan Ortadoğu topraklarının çoğunun da Büyük Britanya ve Fransa arasında paylaştırılması kararlaştırılmıştı. Bu düzenlemeler, daha sonra, önceden yapılmış bir paylaşım antlaşmasının varlığı doğrulanmasa da, 1916'da Sykes-Picot Antlaşması'yla resmileştirildi.

Osmanlı hükümetinin tecrit olma ve paylaşılma korkusu arşidükün öldürülmesiyle Üçlü İttifak ve Üçlü İtilaf arasındaki savaşın eli kulağında hale gelmesi sonucu daha da ivedilik kazandı.[55] Osmanlı yöneticileri ve genelkurmay, İngiltere'nin Rusya'ya yardım etmek için Boğazlar'dan geçen deniz yolunu kullanmak isteyeceğini, bu yüzden de ikmal yolunun güvenliğini sağlamak amacıyla Osmanlı'nın konumunu düşünmeksizin Boğazlar'ı işgal edeceğini öngörüyordu (İngilizlerin 1915'te Boğazlar'ı işgal etme girişimi bu öngörüyü doğruladı). Buna ilaveten İstanbul Sırbistan'la bir ittifak antlaşması imzalamış olan Atinalıların yanında Bulgar desteğini de alarak Trakya'ya bir saldırı düzenleme ihtimalinden çekiniyordu.

18 Temmuz'da Talat, Enver ve Halil (Mebusan Meclisi Başkanı) sadrazam ve hariciye vekili Sait Halim Paşa'yla gizlice buluşup İttifak devletleriyle işbirliği seçeneğini değerlendirmeye başladılar. Grup son dakikada artık her tür ittifaka razı olmaya hazır hale gelmiş Cemal'e yaklaşmaya karar verse de; ne hükümet, ne Parlamento, ne

54 Cemal Kutay, *Şehit Sadrazam Talat Paşa'nın Gurbet Hatıraları* (İstanbul, 1983), vol. 2, s. 869-74. Kutay'ın çalışmalarının bilimsel değeri sorgulanır nitelikte olsa da Talat Paşa'nın anılarına eşlik eden bu yorum ve açıklamalar bir diğer keşfedilmemiş Türk kaynağıdır. Paylaşım antlaşmaları hakkında bir Türk görüşü için bkz. Yusuf Hikmet Bayur, "Dünya Savaşı Sırasında Osmanlı Devleti'nin Paylaşılması Hakkında Yapılan Anlaşmalar", *Cumhuriyetin 50. Yıldönümü Semineri* (Ankara, 1975), s. 31-47.

55 İttihatçı liderler Saraybosna'daki suikast haberinden o kadar endişeye kapıldılar ki Talat ve arkadaşları geceyi Babıali'de telgraf başında yeni haberleri bekleyerek geçirdiler.

de büyük ihtimalle sultan bu girişimden haberdar edildi.[56] Kısacası Temmuz'un ortasında Almanya yeni bir düzen vaat eden bir güç olarak belirmişti, buna karşılık İngiltere ve Fransa ise aşağılanma ve sömürüye maruz kalınan geçmişi ve gitgide yakınlaşan bir Osmanlı topraklarının paylaşılması tehdidini temsil ediyordu.

Enver 22 Temmuz'da Alman büyükelçisine başvurdu, ancak birçok Alman subayı Türkiye'yi askerî ve ekonomik bir yük olarak gördüğü için reddedildi. Buna karşın II. Wilhelm Wangenheim'ın kararını hükümsüz kılarak Türkiye'yle ittifakı onayladı. Bundan sonra iş Jön Türk liderlerinin savaşa Almanya safında katılma kararına iç destek sağlamasına ve antlaşma taslağını hazırlamasına kalmıştı. Antlaşmanın imzaya sunulmasının arifesinde durumdan haberdar edilen Maliye Bakanı Cavid Bey istifa etti, ama gayriresmî olarak hizmete devam etti. Bu arada Londra 1 Ağustos'ta İngiltere'de yapımı süren Türk savaş gemilerine el koydu ve böylece İttihatçıların Londra'dan duydukları şüpheleri ve Türkiye'nin güvenliğini sağlamak için acil bir ittifak ihtiyacını pekiştirdi.

İttifak antlaşmasının ana hükümlerini teşkil eden 1. ve 2. madde, şayet Berlin, Avusturya-Sırbistan çatışmasından dolayı Rusya'yla savaş durumuna gelirse Osmanlıların Almanya safında savaşa müdahale etmesini gerektiriyordu. Aynı şekilde Almanya'yı da Türkiye'nin toprak bütünlüğünü korumak için yardımda bulunmakla ve Sander'in askerî misyonunu İstanbul'un emrinde bırakmakla yükümlü kılıyordu. Antlaşma, taraflardan herhangi biri vazgeçmediği sürece 31 Aralık 1918'e kadar yürürlükte kalacaktı.[57]

Antlaşmanın imzalanmasından üç gün sonra Enver Paşa, İstanbul'daki Rus askerî ataşesine eğer Ruslar Türkiye'nin Kafkaslardaki endişelerini yatıştırırsa İstanbul'un bu cephedeki kuvvetlerini geri

56 Bu konular şu kaynakta derinlemesine tartışılmaktadır: Bayur ve Y. T. Kurat, "How Turkey Drifted into World War I", *Studies in International History*, Bourne and Watt, s. 297-9.

57 *Die deutschen Dokumente zum Kriegsausbruch*, no. 285; Trumpener, *Germany and the Ottoman Empire* içinde, s. 16.

çekeceğini söyledi. Ayrıca Türkiye'nin kendi çıkarlarından başka hiçbir şeyle bağlı olmadığını ilave etti. Ne var ki Rus elçisiyle yapılan görüşmeler bir meyve vermedi.

Buna karşılık Wangenheim, Alman savaş gemileri Goben ve Breslav'ın kendilerini takip eden İngiliz ve Fransız gemilerine karşı Boğazlar'da bir sığınak aramalarının ardından, 6 Ağustos tarihli bir mektupta ittifak antlaşmasının hükümlerini genişletti. Şimdi Almanya Osmanlı'ya kapitülasyonları kaldırmada yardım etmeyi vaat ediyor, düşman işgali altındaki Türk toprakları boşaltılmadan bir barış antlaşması imzalamamayı kabul ediyor, Türkiye'nin Romanya ve Bulgaristan'la anlaşma sağlamasına ve ikincisinden adil bir savaş ganimetleri payı almasına yardım etmeyi taahhüt ediyordu. Bunun yanı sıra Almanya, eğer İstanbul Yunanistan'la savaşa girer ve onu yenerse Ege Adaları'nın Türkiye'ye geri verilmesini destekleyecek ve doğu sınırlarında küçük bir düzeltme yoluyla Türkiye'nin Rusya Müslümanlarıyla bölgesel temas sağlamasına yardım edecekti. Ayrıca Türkiye'ye belli bir savaş tazminatı da verilecekti.[58] Türkiye'nin savaştaki hissesini artıran Wangenheim'ın mektubu şahinleri cesaretlendirdi. Yine de ittifak antlaşmasının varlığı hükümetin yarıdan fazlasından, çok geçmeden tatil edilecek olan meclisten ve hatta Berlin'deki Osmanlı elçisinden (Mahmut Muhtar) gizli tutulmaya devam etti.

Türk hükümeti Almanya'yla ittifak antlaşması yapmasına ve savaşın çoktan başlamış olmasına karşın, bir şekilde savaşın dışında kalmayı başarabileceğine inanıyordu. Enver ve diğer birçok lider savaşın altı hafta veya en çok altı ayda sona ereceğine inanıyorlardı. Bu yüzden Türkiye tarafsızlığını ilan etti ve bazı Alman subayları Türkiye'nin ittifak kararını yeniden gözden geçirebileceğinden endişe ettiler. Ne var ki Goben ve Breslav gemilerinin Boğazlar'a gelişi Almanya'nın eline, Alman misyonuyla savaş gemileri de dahil olmak üzere bütün Osmanlı kuvvetlerinin başı olan Harbiye Nazırı Enver'in de rızasıyla oynanacak tayin edici bir koz verdi.

58 Trumpener, *Germany and the Ottoman Empire*, s. 28.

Goben ve Breslav başlangıçta Fransızlara karşı iş görerek Afrika'nın kuzey kıyılarındaki Bone ve Philippeville'i bombardımana tâbi tutmuş, ama Fransızlarla olduğu kadar İngilizlerle de savaşmaktan kaçınarak doğuya doğru kaçmıştı. Türk yetkililer ilk önce iki Alman savaş gemisinin Boğazlar'a girişine karşı çıktı, ama neredeyse aynı gün 6 Ağustos'ta Osmanlı sadrazamı bunun ittifak antlaşmasına aykırı olduğunu fark etti ve Berlin'i hükümetin Goben ve Breslav'ın girişine onay verdiği, ama Türkiye'nin tarafsız konumunu sürdürdüğü yönünde bilgilendirdi. Gemiler Çanakkale Boğazı'na girdikten sonra Osmanlı hükümeti tarafsızlık görüntüsünü korumak için ikisini 80 milyon marka "satın" aldı.[59] Halbuki, Berlin ve Wangenheim'ın sağlam desteğini arkasında bulunduran Amiral Souchon, komutanının Kayzer olduğunu, gönderlerinde Türk bayrakları dalgalanıyor olsa da Goben ve Breslav'ın Alman gemileri olduğunu ve Türklerden emir almayacağını açıklamıştı. Yani Yusuf Hikmet Bayur'un söylediği gibi "Osmanlıların satın aldığı iki kruvazör sadece kayzerden emir alacak ve Osmanlı bayrağı altında canları ne isterse yapacaklardı."[60]

İngiltere, Goben ve Breslav olayını Türkiye'nin savaşa İttifak devletlerinin safında gireceğinin kesin bir işareti olarak gördü. Amerikan büyükelçisi Henry Morgenthau anılarında Türkiye'nin Almanya'nın yardım talep etmesi durumunda savaşa girmesinin kaçınılmaz olduğunu söyleyerek bu görüşün altını daha net bir şekilde çizmekteydi.[61] Bu esnada, Amiral Limpus'un kendi talebi üzerine, muhtemelen kendi

59 Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi, 1914-1918 Genel Savaşı* (Ankara, 1982-83), vol. 3.

60 Ibid., s. 86.

61 *Ambassador Morgenthau's Story* (New York, 1918), s. 18 vd.; Harry N. Howard, *The Partition of Turkey: A Diplomatic History, 1913-1923* (Norman, OK, 1931), s. 40-1. Ayrıca Cemal Paşa Almanya'nın 3 Ağustos 1914'te Rusya'ya savaş ilan etmesinin Osmanlı'nın savaşa girişini kaçınılmaz hale getirdiğini düşünüyordu. Morgenthau'ya göre Enver Alman davasına sadık biriydi. General Sabis, Enver'i bir Alman taraftarı olarak değil, "Almanya'ya inanan ve güvenen bir Türk vatanseveri" olarak tanımlar. Sabis, *Harb Hatıralarım*, Cilt. 2, s. 55. Halil Bey anılarında sadrazamın başlangıçta Almanya'yla bir savunma ittifakı imzalama fikrinde olduğunu ve Wangenheim'ın sadrazamla görüşmelere daha 15 Temmuz 1914'te katıldığını iddia etmektedir. Halil

hükümetinin de tavsiyesiyle donanma danışmanı olarak yürüttüğü görevlerden ayrılması sağlandı. Alman gemilerini batıracağı uyarısında bulunan İngiltere, gerçekten de Boğazlar'ın çıkışına savaş gemilerini yerleştirdi ve savaşın sonuna kadar fiilen Boğazlar'ı kapalı tuttu.

İki Alman savaş gemisinin Türk sularında bulunuyor oluşu, Türkiye'nin daha ordusu savaşmaya hazır hale gelmeden savaşa sürükleneceğinden endişe eden çok sayıda Türk subayını alarma geçirdi. Enver'in yakın çevresinde bulunan bir grup üst düzey kurmay subay Enver'in Alman teknolojisine ve savaşın kısa süreceğine dair inancının, onu, muhtemelen Wangenheim'ın ittifak antlaşmasını genişleten mektubunda vaat edilen ödüllerin beklentisiyle, Türkiye'yi savaşa itmeye sevk edeceğinden endişe etmekteydiler.[62] Ali İhsan Sabis, Hafız Hakkı ve Kazım Karabekir gibi isimlerin içinde bulunduğu kilit görevler üstlenen kişiler arasındaki en geniş grup, Osmanlı Devleti'nin koşullara göre davranması ve ancak 1915 baharında savaşa girmesi gerektiğini ileri sürmekteydi.[63] Şeyhülislâm ile Maarif ve Adliye vekilleri de bu gruba mensup olmalarına karşın savaşı desteklemiyorlardı. Savaşa tümüyle karşı çıkan üçüncü bir grup ise aydınların ve nüfusun çoğunluğunun en geniş kısmını meydana getiriyordu.

Menteşe, *Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Menteşe'nin Anıları* (İstanbul, 1986), s. 187.

62 O sırada Genelkurmay İstihbarat Şubesi'nin başında bulunan Kazım Karabekir, anılarında savaş yanlısı ekibin Osmanlı Devleti'ni 16 Ağustos gibi erken bir tarihte savaşa sokmaktan yana olduğunu yazmaktadır. Savaş taraftarı ekip Alman zaferinin yakın olduğuna inanmaktaydı ve Almanlar tarafından Balkanlar ve Kafkaslardaki toprakları yeniden ele geçirme fırsatını kaçırmamaları gerektiği konusunda uyarılmışlardı. Romanya ve Bulgaristan'ın Türk karşıtı bir koalisyona katılma ihtimali düşünülerek hiçbir toplantıda bu yönde bir karar alınmamıştı. Sonunda Almanlar Enver'in savaşa girmek konusunda tek başına karar veremeyeceğini ve diğer Türk subaylarını da kendi saflarına kazanmaları gerektiğini fark ettiler. Kazım Karabekir, *Birinci Cihan Harbine Nasıl Girdik* (İstanbul 1995), vol. 2, s. 265-98.

63 Sabis, *Harb Hatıralarım*, vol. 2, s. 59-60.

Genelkurmay İkinci Başkanı Fritz Bronsart von Schellendorf ve Askerî Misyon Başkanı Liman von Sanders gibi bazı Alman subayları başlangıçta savaşa girme kararının Türklere bırakılması gerektiğini ve Türkiye'nin 1915'ten önce savaşa girmemesinin iyi olacağını düşünmekteydi. Donanma ataşesi Amiral Souchon ve Büyükelçi von Wangenheim'ın da içinde bulunduğu diğer bir grup ise Alman karargahıyla aynı fikirdeydi ve Mısır ve Irak'ta İngilizler üzerinde ivedilikle baskı kurulması gerektiğini savunmaktaydılar.

Alman hücumunun 9 Eylül 1914'te Marne çarpışmasında durdurulması ve Avusturya-Macaristan kuvvetlerinin Doğu Cephesi'nde gerilemesi çabuk bir Alman zaferine yönelik beklentileri altüst etti. Bu gelişmeler sonucunda Rusların Orta Avrupa'ya doğru ilerleyeceğine dair korkular da arttı. Almanya'nın Tannenberg ve Masurian Gölü'nde Çar ordularını büyük bir bozguna uğratması bile bu korkuyu dindirmedi. Rusların Habsburg ordusuna karşı kazandığı ilk zaferle birlikte İtalya'nın İtilaf devletlerine katılma ihtimalinin ortaya çıkması sonucu Almanların Kafkaslarda Rusya'yı, Mısır'da da İngiltere'yi baskı altında tutma ihtiyacı daha arttı. Bu bağlamda Alman savaş gemileri Türkiye'nin savaşa girmesini sağlayacak birer araç vazifesi gördü.

Souchon, Türk denizcilerinin "deniz tutmasına alışmalarına" yardımcı olmak için gemilerini küçük Marmara Denizi'nin dışına çıkartıp Karadeniz'e sokmak yönünde ısrarcı oldu. General Ali İhsan Sabis ve mesai arkadaşlarının şüphelerine karşın Enver'in bu talebi kabul etmesi Souchon'un Eylül'ün ilk yarısında filonun bir kısmını Karadeniz'e götürmesini mümkün kıldı. Souchon daha sonra bütün Osmanlı filosunu Karadeniz'e götürmek istedi ve bu kez hükümetin reddetmesine karşın Enver aynı gün içinde gidip gelmesi şartıyla bu talebi kabul etti. Dahası daha sonra Edirne ve Bandırma'da bir teftiş turuna çıktı ve Ali İhsan Sabis'i de yanına aldı. Filonun denize açılmış olduğunu gören Sadrazam Cemal'e haber verdi ve o da Souchan'a İstanbul'a dönmesini emretti. Ne var ki Souchon, Enver dışında kimsenin emirlerini kabul etmeyeceği cevabını verdi.

Sabis'in daha sonra anımsadığına göre Souchon hakkındaki şüpheler o derece artmıştı ki Sander, Büyükelçi Wangenheim'a Karadeniz'de çıkacak bir olayın Türkiye'deki savaş karşıtı ekibi güçlendireceğini söylemişti.[64] Ancak İngiltere'nin Irak'a karşı yürüttüğü hazırlıklar Almanları daha çok endişelendiriyordu. 5 Ekim'de Türk genelkurmayı donanma komutanlığına gemileri yeniden Karadeniz'e çıkarma izni verdi. Bu kez savaş tatbikatı yapılacak, ancak filo Boğazlar'dan çok uzağa açılmayacaktı. 11 Ekim'de Wangenheim savaş partisine (Talat, Enver, Halil, Cemal) Almanya'nın Türkiye'ye yaklaşık 1 milyar marklık kredi sağlayacağını ve "Türklerin savaşa girmesinin önünde hiçbir engel olmadığını" söyledi.[65]

Sadece Osmanlı hükümetindeki şahinler savaşa bahardan önce girilmesini savunmaktaydı. Ne var ki 8 Ekim 1914'te Osmanlı hükümeti Ekim'in başında hiç hoşlanmadığı kapitülasyonları kaldıracağını açıklayınca şahinlerin eli kuvvetlendi. Her ne kadar Almanya 1917'ye kadar kararı tanımamış olsa da, bu karara yönelik muazzam kamuoyu desteği savaş partisini güçlendirdi ve kararın güvence altına alınması ihtiyacını ön plana çıkardı. Kapitülasyonları kaldırmanın Türkiye'nin dünya savaşına girmesinde bu kadar önemli bir rol oynamasının nedeni, sağlanan bu ayrıcalıklar yüzünden Türkiye'nin Avrupa'nın bir yarı-sömürgesi haline gelmiş olmasıydı. Öyle ki kapitülasyonlar modernleşme önündeki temel engel olarak görülüyordu. 1919-1922 Bağımsızlık Savaşı'nı kazandıktan sonra bile İngiltere ve Fransa'nın kapitülasyonları geri getirme çabalarını protesto ettiği için barış antlaşmasını imzalamadı (Barış Konferansı ancak Batılı ülkeler kapitülasyonların kaldırılmasını kabul ettikten sonra yeniden toplanabildi ve modern Türkiye'nin kuruluşunu uluslararası alanda tescil eden Lozan Antlaşması ancak 1923'te imzalandı).

---

64 Ibid., s. 63; Karabekir, *Birinci Cihan...*, Cilt 2, s. 316-7.

65 Sabis, *Harb Hatıralarım*, s. 68. 1,9 milyarlık kredi altın olarak ödendi. Kredinin ilk kısmı 16 Ekim'de, geri kalanı 21 Ekim'de geldi. Trumpener, *Germany and the Ottoman Empire*, s. 376.

Almanların Osmanlıları savaşa sokmaya dönük baskıları 20 Ekim 1914'te daha da arttı. Sanders, besbelli ki Almanya'dan aldığı emre dayanarak, Enver'e, şayet Türkiye savaşa girmezse Goben ve Breslav'ı kullanılmaz hale getireceğini, emrindeki askerî misyonla birlikte Almanya'ya geri döneceğini ve Almanya'nın Rusya'yı Avusturya-Macaristan'ı yenip İstanbul'u işgal etmede serbest bırakacağını söyledi. İstihbarat şubesinin başında olan Kazım Karabekir, Türkiye'nin savaşa girişi konusundaki ihtiyatlı tutumuna karşılık Sanders'in masaya yumruğunu vurup şöyle bağırdığını anlatır:

> "Ruslar birliklerini Avusturyalılara karşı seferber ederken ve İngilizler Avrupa'da toparlanırken biz burada ne yapıyoruz böyle? Biz sadece seyirciyiz. Savaşa girmek istemiyorsanız bizi neden burada tutuyorsunuz? Hükümetiniz sözünü tutmuyor ve bizi aldatıyor. Eğer savaşa girmek istemiyorsanız bize açıkça söyleyin ki biz de kendi vatanımızı savunmaya gidebilelim."[66]

Karabekir'e göre Almanlar Enver'in hâlâ müstereddid olduğundan endişe ediyorlar ve onun savaşa erken girmeye karşı olan yakın çevresini nötralize etmek istiyorlardı.[67] Bu noktada Karabekir, Enver'in, denizde Osmanlı'yı savaşa sokacak bir hadise yaratmak üzere, Alman Genelkurmay Başkanı Bronsart von Schellendorf tarafından Osmanlı karargahında hazırlanan bir gizli antlaşmayı imzaladığını iddia eder. Karabekir'e göre "Enver'in yakın dostu ve mesai arkadaşı Erkân-ı

66 Karabekir, *Birinci Cihan...*, Cilt 2, s. 332.

67 Sabis'e göre Enver hem Hafız Hakkı'dan hem de Osmanlı Genelkurmay Başkanı Bronsart'tan Türk ve Rus Karadeniz filoları arasında bir savaş başlarsa alınacak askerî tedbirler hakkında kendisine rapor vermelerini istemiştir. Bunun üzerine Bronsart von Schellendorf, Souchon komutasındaki Türk filosunun Rus donanmasına saldırarak Karadeniz'de "üstünlüğü" ele geçirmesini, sultanın da Rusların savaş ilan etmesinin ardından cihat çağrısında bulunmasını, Türk kuvvetlerinin Kafkaslarda Ruslarla çarpışmasını, Sekizinci Ordu'nun Süveyş'e yürümesini ve Sırbistan ve Romanya'da tedbirler alınmasını teklif etmiştir. Sabis, *Harb Hatıralarım*, Cilt 2, s. 76-78. Muhtıranın metni için bkz. Karabekir, *Birinci Cihan...*, Cilt 2, s. 374-5.

Harbiye-i *Umumiye* Reisi Hafız Hakkı Paşa'yı[68] bile haberdar etmeden Osmanlı'yı savaşa sokmaya karar vermesi ağır bir ahlaki ve adli suçtur."[69] Öyle görünüyor ki gerek Karabekir gerekse Ali İhsan Sabis, Enver'in, 24 Eylül'de resmen Osmanlı donanmasının başına getirmiş olduğu Amiral Souchon'u, 25 Ekim'de kendisinin uygun gördüğü bir zamanda Rusya'yla çarpışmak konusunda yetkili kıldığına inanmaktadır.[70]

Sanders ile Enver arasındaki ihtilaf, Varşova Cephesi'nde Almanları ağır bir yenilgiye uğratan Rus hücumuyla aynı zamana denk geldi. 20 Ekim'den sonra Enver ya yakın arkadaşlarıyla temas kurmaktan kaçındı ya da onları tarafsızlaştırmaya çalıştı. Karabekir Bandırma'daki teftiş heyetine alındı, Hafız Hakkı ise Berlin'e gönderildi.

Birkaç gün sonra istihbarat servisleri tarafından uyarılan Rus ve Fransızlar, Talat Paşa'yı, Almanların Osmanlıları savaşa sokmak için denizde bir hadise çıkarmaya hazırlandığı konusunda bilgilendirdi. Talat ise buna karşılık böyle bir olayın Enver'in onayı olmaksızın gerçekleşemeyeceğini ve onun da savaşa hemen girilmesine karşı olan dostları Hafız Hakkı ve Karabekir'e ihanet etmeyeceğini söyledi. Anılarında yazdığına göre Talat, İtilaf devletleri Türkiye'nin tamamen Almanya'nın kontrolünde olduğuna inandığı için, ittifak antlaşmasına Türkiye'nin bir süre savaşın dışında kalmasına imkan veren bir hüküm koymayı önermişti. Hükümet Talat'ın teklifini kabul etti ve Halil Menteş ile Hafız Hakkı'yı üç günlük bayram tatilinin

68 Genelkurmay'da kilit mevkilerden birinde bulunan Hafız Hakkı, Enver'in savaşa erken girme planlarına karşı çıkmıştı. Mükemmel bir komutandı, ancak aynı zamanda çok hırslıydı. Bazıları başkomutan olarak Enver'in yerini almak istediğinden şüpheleniyordu. Almanya dönüşünde Enver onu hızla terfi ettirip Kafkas Cephesi'nin başına geçirerek nötralize etti. Hafız Hakkı Kafkas Cephesi'ndeyken Ocak 1915'te Tifüs'ten öldü. Ardında yalnızca Balkan Savaşları'yla ilgili bir hatırat bıraktı.

69 Karabekir, *Birinci Cihan...*, Cilt 2, s. 353. Şunu unutmamak gerekir ki Karabekir anılarını Cumhuriyet devrinde yazdığından büyük ihtimalle Enver'e karşı suçlamalarını abartmıştır. Savaşa erken girilmesine karşı olan gruba mensup Sabis, Karabekir'i desteklemektedir.

70 Sabis, *Harb Hatıralarım*, s. 40.

ardından (3 Kasım civarı) Berlin'e göndermeye karar verdi. Ne var ki tam bayram arifesinde Souchon Rus filosuna saldırdı. Talat bu konuda şöyle yazacaktı:

> "Bu durumdan haberimiz yoktu. Biz de herkes gibi Enver'in haberdar edildiğini sanıyorduk."[71]

İstihbarat Şube Müdürü Karabekir, bombardımandan ancak ofisine döndükten sonra, 30 Ekim'de haberdar oldu. Sanders onu mutlu bir haykırışla karşıladı ve aynen şöyle dedi: "*Gott sei dank* (Tanrı'ya şükür) nihayet savaştayız. Ruslar Boğaz'ın yakınlarına geldi ve donanmamıza saldırdı. Biz de cevap verdik, bir torpido botlarını batırdık ve diğerlerini geri çekilmeye mecbur ettik. Sonra da Rus limanlarını bombardıman ettik."[72] Aynı gün gelişmeler kamuoyuna duyuruldu.[73]

Saldırıdan önceden haberdar edilmemiş olan Sadrazam Sait Halim Paşa istifa etmemeye ikna edildi. Sait Halim Paşa Rusya'ya zarar tazminatı ödenmesini teklif etti, ama çoktan elçisini geri çağırmış olan St. Petersburg, önce bütün Alman askerî heyetinin ve filosunun Türkiye'den ayrılması konusunda diretti, sonra da 3 Kasım'da resmen savaş ilan etti.

Gerçi istifa eden Cavid Bey başta olmak üzere hükümet üyeleri savaşa karşıydı, ama Talat'ın anlattığına göre devlet görevlileri ve birçok meclis üyesi Osmanlı'nın savaşa girmesinden memnundu. Halkın geneli gibi onlar da çabuk bir Alman zaferinin Türkiye'ye

---

71 *Talat Paşa'nın Hatıraları*, s. 40.

72 Karabekir, *Birinci Cihan...*, Cilt 2, s. 360.

73 Enver ve Cemal paşalar, Osmanlı filosuna saldırdığı varsayılan Rus gemilerinden birinin Kırım sahilleri yakınlarında batırılmış olmasına karşın, ilk olarak Rus gemilerinin Osmanlı filosuna saldırdığı şeklindeki resmî görüşü savundular. Rusya'nın Goben ve Breslav'ı tarafsızlaştırmak istediği bilinmektedir. Ayrıca Osmanlı filosu tarafından esir alınan Rus denizcilerinin cevaplarından anlaşıldığına göre Rusya büyük ihtimalle Boğazlar'ın girişini mayınlamak niyetindeydi. Karabekir, *Birinci Cihan...*, Cilt 2, s. 365-7.

tam bir özgürlük ve güvenlik sağlayacağına inanıyorlardı.[74] Ne var ki savaşın sonucu tersine ölüm ve yıkım oldu.

Son olarak *cihat* kavramının da Almanya ve İngiltere'nin savaş planlarında önemli bir rol oynadığını ifade etmek gerekir. Sultan II. Abdülhamit İngiltere'yi Osmanlı'yı ele geçirmeye veya parçalamaya kalkışırsa Hindistan'daki Müslümanları cihada çağırmakla tehdit etmişti. Gerçi Lord Curzon'un da aralarında olduğu bir grup İngiliz lider cihadın etkili bir araç olduğuna inanmamışlardı, ama Lord Kitchener ve diğerleri Hindistan'da kargaşa yaratıp imparatorluk ordusundaki Müslüman birliklerin sadakatini zayıflatabileceğini düşünmekteydiler. Almanlar ise, kendi açılarından, cihadın Rusların Orta Asya'da ve İngilizlerin Ortadoğu'daki savaş çabalarına sekte vuracağı konusunda büyük ümitler besliyorlardı. Bilhassa Alman yüksek komuta kademesi Pantürkist ve Panturanist çağrılarla desteklenecek bir cihadın Rus Müslümanlarını Çar'a karşı ayaklanmaya sevk edeceğine ve Jön Türk milliyetçilerinin savaş çabalarını destekleyecek bir ideolojik katalizör rolü oynayacağına inanmaktaydı.[75] Öyle görünüyor ki, Jön Türk liderliği Türkiye'nin değerini artıracağı beklentisiyle Panturanizm konusunda Almanların ümitlerini, İngilizlerin korkularını körüklemekteydi.

Aslında 1908 İhtilali'nin ardından Abdülhamit'in devrilmesi ve tahta yeni sultan-halife olarak İttihat ve Terakki liderlerinin söz dinler bir aleti haline gelmiş olan Reşat'ın getirilmesi halifeliği dinî kimliğinden ve Müslümanlar üzerindeki nüfuzundan yoksun bırakmıştı. Cihat ilan etmeye yetkili biçimsel aygıtın yerinde kaldığı doğruydu, çünkü yeni sultan Reşat (V. Mehmet) hakiki bir halife olarak tahta oturtulmuştu ve bütün Müslümanlardan dinsel bir saygı görmeye

74 *Talat Paşa'nın Hatıraları*, s. 42.

75 Bir tür Anadolu Türk milliyetçiliğini savunan Karabekir, Balkan Savaşları'ndaki yenilginin Müslüman birliğini ve Panturanizm'i canlandırdığını ve ikincisinin Almanlar ve Macarlar tarafından desteklendiğini iddia eder. Karabekir, *Birinci Cihan*..., Cilt 2, s. 74-8. Aslında mesele çok daha karmaşıktı ve dine dayanan Müslüman birliği fikriyle kavmiyete dayanan Pantürkizm birbiriyle uyumlu değildi.

devam etmekteydi. Ancak mülkü yönetme yetkisini tamamen elinde bulunduran hükümran bir sultan niteliğinde olmadığından halifenin nüfuzu sınırlıydı.[76] Bunun yanı sıra başka sorunlar da vardı. Gerçi halife daha önce Kırım Savaşı sırasında Müslümanları Ruslara karşı Batılı müttefiklere yardım etmeye ikna etmişti, ama yine de bir Hıristiyan güce karşı diğer Hıristiyanların safında savaşmak için yapılan bir cihat çağrısı Müslümanlar açısından rahatsız ediciydi. Ne olursa olsun, General Bronsart von Schellendorf sultandan savaş ilanının hemen ardından cihat çağrısında bulunmasını istemeye karar verdi. Usulüne uygun olarak sultan-halife adına Şeyhülislâm tarafından kaleme alınan cihat çağrısı[77] Suriye'deki Cemal Paşa'ya ve gayriresmî İslâm hiyerarşisinde en önemli ikinci pozisyonu elinde bulunduran Mekke Emiri Şerif Hüseyin'e gönderildi.

Cihat çağrısında halife öfkeli bir üslupla Rusya'yı Osmanlıların üç yüzyıl boyunca toprak kaybetmesine sebep olmakla ve savaş, hile ve entrikayla Osmanlıların millî güç ve büyüklüklerini artıracak düzelme ve yenilenme çabalarını mahvetmekle suçlamaktaydı.[78] Aynı şekilde Rusya, İngiltere ve Fransa her tür araca başvurarak Müslümanları halifeye karşı kışkırtmakla ve saltanatın haklarını inkar etmekle suçlanmaktaydı. Cihat ilanının önemli bir kısmı hakiki bir dinsel çağrıdan ziyade Osmanlı askerlerini kendi vatanları uğruna savaşmaya çağıran vatansever bir öğüt niteliğindeydi. Bu ilan, İslâm hukuku açısından Rusya, İngiltere ve Fransa'ya karşı savaşı meşru kılan beş fetva içermekteydi.[79]

Mekke Emiri Şerif Hüseyin İstanbul'un baskılarına karşın cihat çağrısına uymadı. İngilizler de Hindistan'da bulunan ve Ağa Han'ın da aralarında olduğu birtakım Müslüman liderler aracılığıyla halifenin

76 Yeni sultanın başmabeyn katibi olan Halid Ziya Uşaklıgil sultanın faaliyetlerini düzenli olarak İttihatçılara rapor etmiştir. Bkz. Halid Ziya Uşaklıgil, *Saray ve Ötesi: Son Hatıralar* (İstanbul, 1940-41) 3 Cilt.

77 Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, s. 320.

78 Ibid., s. 215-6.

79 Cihat çağrısı ve fetvaların metni için bkz. Karabekir, *Birinci Cihan...*, Cilt 2, s. 384-400 ve J. L. Lewis, "The Ottoman Proclamation of Jihad in 1914", *Islamic Quarterly 19*, Ocak-Haziran 1975, s. 157-63.

cihat çağrısının geçerliliğini sorgulayan karşı fetvalar yayınladı.[80] Jön Türk liderlerini Almanlardan para almakla ve halifeyi talimatlarına uymaya zorlamakla suçlayan yoğun bir İngiliz propagandası yapıldı.

Cihat çağrısının İngiliz ordusundaki Müslüman askerler üzerindeki etkisi zayıftı. Buna karşılık 1920'de İngilizler sultanı Anadolu'nun büyük bir kısmının paylaşılmasını öngören Sevr Antlaşması'nı imzalamaya zorladığında, Hindistan ve diğer yerlerdeki Müslümanların ezici çoğunluğu bu kez hakiki bir milliyetçi mücadele verdiklerine inandıkları Mustafa Kemal liderliğindeki Türk milliyetçilerini desteklediler.

Bayur'un görüşlerine dayanan Karabekir Osmanlı liderlerinin tutumunu alaycı bir ifadeyle şöyle özetler: "Osmanlı ileri gelenlerinin cihada inancı Almanlarınkinden çok daha zayıftı."[81] Gerçekten de Wangenheim, Liman von Sanders ve Alman Genelkurmay Başkanı General Erik von Falkenhayn halifenin çağrısı başarısız olana kadar onun etkisi konusunda içten içe kuşkucu olmaya devam etti.[82] Cihat çağrısı İngiliz ve İtalyanların Libya'daki radikal İslâmcı Sanusilerden korkmasına sebep olsa da,[83] sonuçta Birinci Dünya Savaşı boyunca dünyevi siyasal amaçlar uğruna kullanılması ve 1920'den 1922'ye kadar Mustafa Kemal'in kuvvetlerine karşı tutum alması halifeliğin manevi temellerini epey zayıflattı ve 1924'te tamamen ortadan kalkmasına yol açtı.

---

80 Genellikle yaşları büyük olan ve İngiliz ve Fransız desteğinden faydalanan dinsel yapının bir parçası halindeki Müslüman liderlerin çoğu cihat çağrısının hakiki bir meşru temeli olmadığını iddia ettiler. Onlara göre İslâm bir inanç olarak tehdit altında değildi; dünya savaşı dinsel nitelikte bir savaş değildi; sultan kendi isteği hilafına savaşa katılmaya mecbur bırakılmıştı ve Almanya savaşı kazanırsa Osmanlı Devleti onun bir eyaleti olacaktı. Ayrıca Türkiye'nin savaşa İslâm'ın gelecekteki bağımsızlığı için değil, kendi siyasal amaçları için katıldığını, bu yüzden de İslâm'ın temsilcisi olarak üstlendiği rolü kaybettiğini ifade ettiler. Bayur, *Türk İnkılap Tarihi*, s. 32-40, 214.

81 Karabekir, *Birinci Cihan...*, Cilt 2, s. 320.

82 Almanların cihat karşısındaki tutumu için bkz. Trumpener, *Germany and the Ottoman Empire*, s. 117-20.

83 Savaş yıllarında Arap-Türk ilişkileri için bkz. Hasan Kayalı, *Arabs and Young Turks* (Berkeley, 1997).

SONUÇLAR

Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na girişi modernist kuşağın ilerleme, bağımsızlık ve kapitülasyonların yükünden kurtulma arayışından kaynaklanıyordu. İngiltere baştan Osmanlı liderlerini ilk reformları yapmaya ikna etmiş ve Rus yayılmacılığına karşı Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü korumasına yardım etmiş, ancak daha sonra sultanı terk etmişti. 1875'ten sonra İngiltere bir yandan Osmanlı Devleti'nin birliğini zayıflatmaya ve modernleşme çabalarını engellemeye çalışırken, bir yandan da onun iyiliksever koruyucusu rolünü oynamaya devam etti.

İngilizlerin Ortadoğu politikasıyla ilgili ufuk açıcı çalışmasında Elie Kedourie Salisbury'nin 1878'de dışişleri bakanı olmasından önce bile Osmanlı İmparatorluğu'nu yıkmak ve paylaşmaktan yana olduğunu göstermektedir. Salisbury daha 1878'de Osmanlı İmparatorluğu'nu İngiliz himayesinde bir devlet haline getirmek için çalışmalara başlamıştı, ancak Avrupalılar arasındaki siyasal anlaşmazlıklar ve Osmanlı Devleti'nin Alman teknik yardımı sayesinde yeni bir ekonomik ve askerî güce erişmesi sebebiyle bu çabası sonuçsuz kaldı. Yüzyılın geri kalanında da bu planında ısrar etti. Örneğin 1898'de Rusya'ya Osmanlı Devleti'ni birlikte paylaşmayı teklif etti. Buna göre bütün Karadeniz kıyıları ve Bağdat'a kadar olan bölge Ruslara bırakılacak, güney İngilizlerin elinde kalacak, Arap toprakları bağımsız ülkelere değil, kolonilere dönüştürülecekti. Birçok İngiliz, Fransız ve Rus devlet adamı gibi o da Ortadoğu'yu geri kalmış bir bölge, reformları da Avrupa medeniyetinin bu bölge üzerindeki ince cilası olarak görüyordu.[84] Osmanlı'nın selametine yönelik samimi bir ilgi duyan tek ülke Almanya'ydı. Bazı Alman subayları Türklerin ilerleme ve Batı medeniyetinin bir parçası haline gelme yeteneğine saygı duymaktaydı.

Jön Türkler içindeki bazı unsurlar, bilhassa ordudakiler, sonunda İngiltere'ye karşı derin bir düşmanlık, Almanya'ya ise sıcakkanlı bir hayranlık beslemeye başladı. Buna karşılık eski kuşak Osmanlılar

84 Elie Kedourie, *England and the Middle East*, (Londra, 1956), s. 20-4.

ve birçok aydın Avrupa medeniyetinin kaynakları olarak Fransa ve İngiltere'ye bağlı kalmaya devam ettiler. 23 Ocak 1913 Darbesi ve 15 Haziran 1913'te Şevket Paşa'nın öldürülmesi, Jön Türkler'in bu İngiliz ve Fransız yanlısı devlet adamlarını yerlerinden etmesine ve onlardan boşalan koltuklara modernist ve millî nitelikteki fikirlere samimiyetle bağlanmış kişileri oturtmasına imkan hazırladı.

Jön Türkler tarafından 1913-14'te önü açılan değişim süreci, hiç kuşku yok ki, savaş kararlarını ve savaş sonrası gelişmeleri şekillendirdi. Bu yüzden Osmanlı Devleti'nin savaşa girişi sadece uluslararası koşulların bir sonucundan ziyade daha geniş bir dönüşümün bir parçası olarak görülmelidir. Türkiye Avrupa'nın bir parçası olmak için Avrupa'yla savaşmaya hazırdı.

Osmanlı Devleti'nin Almanya'yla ittifak yaparken güttüğü amaç öncelikle Rusya'dan gelen apaçık tehdide karşı toprak bütünlüğünü ve bağımsızlığını korumaktı. 1914 baharında Osmanlı hükümeti, Rus tehlikesinin yanı sıra kendisini Avrupa'daki sözde dostlarından da tecrit olmuş halde ve Yunanistan'la Sırbistan'ın artan tehdidiyle karşı karşıya buldu. Gerek Fransa, İngiltere ve hatta Rusya'ya ittifak girişimleri[85] gerekse toprak bütünlüğünün garanti edilmesi talepleri ilgili devletler tarafından reddedildi. Bütün bunların sonucunda devletin tecrit edilmişliğine bir son vermek için 2 Ağustos'ta Almanya'yla bir gizli antlaşma imzalandı. Balkanlardaki kaybedilmiş toprakları geri almak ve Arnavutluk'la bir bağlantı kurmak, Osmanlı için ne kadar önemli olursa olsun, İtalya, Avusturya-Macaristan ve Bulgaristan'ın

85 Enver Paşa, İstanbul'daki Rus askerî ataşesine, Rusya Türkiye'nin Kafkaslardaki endişelerini yatıştırırsa Türk birliklerini çekeceğini söyledi. Rus elçisi DeGiers, Moskova'dan Türkiye'ye toprak garantisi vermesini istedi, buna karşılık Fransızlar ise Paris'teki Rus elçisine "Türkiye'nin işini bitirmek üzere onu düşmanlarımız arasına katmak bizim lehimize olur" dedi. Isvolsky'den Sazanov'a, alıntının yapıldığı kitap için bkz. Howard, *The Partition of Turkey*, s. 98. Öyle görünüyor ki hem Fransa hem de İngiltere "Türkiye'yi kolaylıkla mağlup edeceklerinden o kadar emindiler ki uzlaşmaya dönük ciddi adımlar atmayı lüzumsuz buluyorlardı" Ibid., s. 102.

çatışan çıkarları düşünüldüğünde artık nispeten daha az önceliğe sahipti.

Osmanlı liderleri ittifakı büyük bir diplomatik zafer olarak gördüler. Çünkü Cemal Paşa'nın da söylediği gibi başka hiçbir Avrupa ülkesi Türkiye gibi bir ülkenin yükünü omuzlarına almazdı. Bu aşamada Türk liderlerinin çoğu Türkiye'nin bir şekilde muzaffer Almanya'yla ittifak yapmış olmanın semeresini aktif bir çarpışmaya girmeden alacağını varsaydılar. Enver bile çok geç olmadan Ağustos'ta savaşa girmeyi düşünüyordu.

Daha çok sayıda insan durumun farkındaymış gibi görünse de, ittifak antlaşması İttihat ve Terakki'nin küçük bir çekirdeğinin ürünüydü (Enver, Talat ve Cemal paşalar ve Halil Menteş). Dış ilişkilerin yürütülmesi işini küçük bir bilgili insanlar grubuna emanet etmek ve daha sonra kararlarını kabul ettirmek için meclisi ikna etmek cumhuriyet döneminde de devam eden eski bir Osmanlı geleneğiydi. Ancak bu kez Osmanlı'nın savaşa girmesine karşı meclisin ve genel kamuoyunun alışılmadık güçlü muhalefeti bu ekibin sayısını epey sınırladı. Ayrıca ittifak antlaşmasının onay aşaması da İttihatçılara gerektiğinde dönmek için bir açık kapı bırakmış oluyordu.

Türkiye, Goben ve Breslav'ın Çanakkale Boğazı'na girmesiyle savaşa daha da yaklaştı. Ancak gemilerin Osmanlı'ya sığınmasının Almanya tarafından planlandığı[86] ve Goben ve Breslav'ın İngilizlerin ambargo uygulayarak teslim etmediği gemilere "karşılık" olarak görüldükleri yönünde inandırıcı kanıtlar bulunmaktadır. Yine de Alman gemilerinin Türk Boğazları'na sığınması Türkiye'nin ittifak antlaşmasını genişletmesine ve muhtemel bir Alman zaferi sonrasında hissesini artırmasına imkan sağladı. Yine bu olay İtilaf devletlerini Almanya'nın gemileri savaş kışkırtmak ve/veya Rus donanmasına saldırmak için kullanabileceği konusunda endişelendirdi.

Türk halkının, meclisin ve hükümetin ezici çoğunluğu başlangıçta savaşa karşıydı (ancak daha sonra birçoğu dayanışma ve birlik

86 Ulrich Trumpener, "The Escape of the Goeben and Breslau: A Reassessment", *Canadian Journal of History* 6 (Mart, 1971), s. 171-87.

uğruna tutumlarını değiştirdi). Ordu içinde yaşlı subaylar ve İttihat ve Terakki karşıtları her koşulda savaşa karşıydılar. Kilit komuta mevkilerinde bulunan genç subaylar hazırlıksız durumdaki ordunun silah ve lojistik örgütlenme açısından eksikleri olduğunu biliyor ve ittifak antlaşmasının Türkiye'yi 1915 baharından önce savaşa girmeye mecbur bırakmadığını düşünüyorlardı. Enver'in Genel Karargah'taki yakın mesai arkadaşlarının hepsi (Hafız Hakkı, Kazım Karabekir ve Ali İhsan Sabis) Osmanlı Devleti'nin savaşa erken girmesine karşıydılar. Besbelli ki Enver de Eylül'ün sonlarına kadar aynı fikirdeydi.

Almanların Türkiye'nin savaşa girmesi yönündeki baskıları İttifak devletleri ordularının Marne ve Galiçya'da aldıkları ciddi yenilgilerin ardından başladı. Görünen o ki parasal vaatlerle (krediler) ve uygun anlaşma koşullarıyla desteklenen Alman teklifi Büyükelçi von Wangenheim, başlangıçta Türk subaylarının baharda savaşa girme tercihini onaylamış olan Liman von Sanders ve Osmanlı ordularının Alman Genelkurmay Başkanı General Bronsart von Schellendorf tarafından iletildi. Karabekir'e göre onlara Berlin tarafından Rus birliklerini Avusturya-Macaristan Cephesi'nden çekme görevi verilmişti. Almanya tarafından daha önceden planlanan Süveyş'teki kanal harekatı ve cihad ilanı İngiliz kuvvetlerini Ortadoğu'ya bağlayacaktı.

Genellikle savaş yanlısı bir şahin olduğu düşünülen Enver, öyle görünüyor ki, eylülün sonlarına doğru bir fikir değişikliği yaşadı. Osmanlı yüksek komuta kademesindekilerin savaşa erken girilmesine karşı çıkmaları sebebiyle bahara kadar beklemek isteyen Enver yaklaşık olarak 20 Ekim'de yoğun Alman baskısına boyun eğdi ve Bronsart von Schellendorf'un muhtırasını bir hareket planı olarak kabul etti. Sonunda Amiral Souchon Enver'den Rus filosuna ve limanlarına saldırmak üzere yazılı bir emir aldı. Savaş kararı sadece Enver'in ve Almanların bildiği bir sırdı. Eğer tanıklıklarına güvenilecek olursa Enver'in en yakınında bulunan Dahiliye Nazırı Talat, Sadrazam Halil, Hafız Hakkı ve Karabekir Ruslara karşı girişilen saldırıdan 3 Kasım 1914'te gerçekleştirildikten yalnızca birkaç saat sonra haberdar oldular.

Kısacası İngiltere, Fransa ve Rusya'nın sömürgeci planları ve Türklerin modernleşmeye dönük kararlı yönelişine karşı tutumları düşünüldüğünde, öyle görünüyor ki, Türkiye'nin dünya savaşına girişi tam bir çaresizliğin ürünüydü. Osmanlı'nın savaşa girişi, aynı zamanda savaşın Osmanli Devleti'ni tam bağımsızlığa ve ekonomik özgürlüğe kavuşturacağı ve Avrupa milletler topluluğuna kabul edilmesini sağlayacağı ümidiyle verilmiş bir karardı.[87]

Birçok İngiliz ve Alman devlet adamı ve subayına göre Türkiye'nin savaşa girişi savaşın iki yıl uzamasına sebep oldu ve Bolşevik devriminin oluşup patlak vermesine imkan sağladı. Osmanlı'nın savaşmaya karar vermesi, ilk kez Çar I. Nikola tarafından ortaya atılan ve

87 Türklerin bağımsızlığa ateşli bağlılıkları ve ülke ve ordu üzerindeki engel tanımaz hâkimiyetleri, savaş sırasında Almanların direktiflerini uygulamak yerine kendi otoritelerini genişletmeye dönük sayısız çabalarından ve eski anlaşmaları kendi lehlerine düzeltmelerinden bellidir. Gerçi savaşta müttefikler arasında ağız dalaşı normal bir şeydir, ancak Türklerin Almanlarla ve Avusturyalılarla atışmaları her iki tarafında derin güvensizlik duyguları içinde bulunduğunu göstermektedir. Türkler Almanya'yı hem küstah hem de kendi çıkarları uğruna her an Osmanlı çıkarlarını satılığa çıkartmaya hazır bir ülke olarak görmekteydi. Almanlar ise Türklerin can çekişen imparatorluklarını yaşatmak için Almanya'yı kullanan geri kalmış ve küstah şovenistler olduğunu düşünüyordu. Almanlar zaman zaman Türklerin efendisi gibi davranıyor, bu da Alman ve Türk subayları arasındaki sürtüşmeleri daha da alevlendiriyordu. Enver ancak Almanlar yetkilerini sınırlamayı kabul ettikten sonra Sanders'i görevden almamaya razı oldu. Büyükelçi von Wangenheim'ın 25 Ekim 1915'te aniden ölümü Osmanlı İmparatorluğu'nun gerçek sahibinin kim olduğu tartışmasını bir süre için yatıştırdı. Yeni büyükelçi Paul von Woldd-Metternich, geri kalmış bir ülke olarak gördüğü Türkiye'de Jön Türkler'in gerçekleştirdiği reformları anlayamadığı için başından itibaren Türkleri sevmedi. On ay kadar sonra, Ekim 1916'da yerine Richard von Huhlmann geçti. Besbelli ki savaş sırasında Almanya'nın büyükelçi değiştirmesi temel bir anlayış farklılığının ifadesiydi. Almanlarla Türkler arasında sayısız sürtüşme yaşanmış ve iki ülke arasındaki ilişkileri yatıştırmak için birçok parlamenter heyet kurulmuştur. Bkz. Frank G. Weber, *Eagles on the Crescent: Germany, Austria and the Diplomacy of the Turkish Alliance, 1914-18* (Ithaca, 1970), s. 190-2 ve Trumpener, *Germany and the Ottoman Empire*, s. 94-265.

Avrupa tarafından da benimsenen "Avrupa'nın hasta adamı" imajını da paramparça etti. Çünkü "Avrupa'nın hasta adamı" bu kararı alarak ölmeyi reddetmişti.[88]

Birinci Dünya Savaşı, Osmanlı İmparatorluğu'nun kesin yenilgisi ve dağılmasıyla sonuçlanmış olsa da, ironik bir şekilde bu durum Türkleri devrini kapamış bir imparatorluk düzenini sürdürme yükünden kurtardı ve gerçek modernleşme, bağımsızlık ve vatandaşlık ümitlerinin gerçekleşmesinin yolunu açtı. Türkiye'nin 1952'de NATO'ya girişi ve 1999'da Avrupa Birliği aday üyeliğinin kabul edilişi, on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında başlayan ve 1914-1918 ile 1919-1922'de tayin edici aşamalardan geçen modernleşme ve milletleşme sürecinin sonuçlarıydı. Dolayısıyla Birinci Dünya Savaşı yenilgisi kılık değiştirmiş bir zaferdi.

EK

Savaş partisinin liderlerini teşhis etmeye dönük çabalar öncelikle Enver Paşa, daha sonra Talat ve Cemal paşalar, sonra Meclis-i Mebusan Reisi Halim (Menteş) ve daha sonra hariciye vekili olacak olan sadrazam Sait Halim Paşa üzerinde yoğunlaşmıştır. Dolayısıyla bu insanların yetişme şartlarının ve devlette üstlendikleri rollerin daha yakından incelenmesi, Osmanlı Devleti'nin savaşa nasıl girdiğini ve bu kişilerin bunda nasıl bir rolü olduğunu daha iyi aydınlatacaktır (Türkçede bu İttihat-Terakki liderlerinin her biri hakkında kapsamlı biyografiler mevcuttur).

İstanbul'da Makedonya'dan gelmiş küçük bir devlet memurunun oğlu olarak dünyaya geldi. 1902'de Harbiye'yi bitirdikten sonra Makedonya'daki Üçüncü Ordu'ya atandı. 1906'da Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'ne girdi ve 1908 İhtilali'nde liderlerden biri olarak önemli

88 1915-16'da İngiliz donanmasının ve seferi birliklerinin büyük bir yenilgiye uğradığı Gelibolu Savaşı neredeyse tamamen Mustafa Kemal'in komutası altındaki Türk birlikleri tarafından kazanılmıştır. Aynı birlikler daha sonra Yunan işgal kuvvetlerini de ağır bir yenilgiye uğrattı.

bir rol oynadı. 1909-1911 yılları arasında iki yıl boyunca Osmanlı askerî ataşesi olarak Berlin'de bulundu. 1911'de Libya'ya giderek direniş kuvvetlerinin başında savaştı. Atak yapısı, gençliği, Libya Savaşı'ndaki kahramanlıkları ve milliyetçiliği daha 1913 Darbesi'ne kalkışmadan ve Edirne'yi düşmandan geri almadan önce bile ona kamuoyunda hatırı sayılır ölçüde bir popülerlik kazandırmıştı. 3 Ocak 1914'te Harbiye Nazırı, beş gün sonra da Genelkurmay Başkanı olan Enver kilit mevkilere Makedonya'da birlikte çalıştığı genç meslektaşlarını yerleştirerek Orduyu yeniledi. 5 Mart 1914'te 1911'den beri nişanlı olduğu padişahın yeğeni Naciye Sultan'la evlendi. Bu evlilik ismine romantik bir imparatorluk ışığı ekledi. Son derece maceracı ve duygusal bir kişiliğe sahip olan Enver kendisini ilahi irade tarafından askerî zafer ve millî azamet için yaratılmış biri olarak görüyordu. Onun komutası altındaki Osmanlı ordusu 1915'te Sarıkamış'ta Ruslara saldırırken ağır kayıplar verdi, buna karşın Enver gücünü ve ününü korumayı sürdürdü. Ne var ki Osmanlı'nın 1918'de savaşı kaybetmesi üzerine Berlin'e kaçtı. Buradan Moskova'ya ve son olarak Orta Asya'ya gitti. Burada mahalli gerillaların başında savaşırken 1922'de Bolşevikler tarafından öldürüldü.

Kişilik, düşünce ve organizasyon yeteneği açısından birbirlerine taban tabana zıt olan Enver ve Mustafa Kemal (Atatürk) aynı zamandan birbirlerinden hoşlanmıyorlardı. Mustafa Kemal ordunun siyasete müdahalesine karşı çıkmış, bu yüzden de Çanakkale'deki parlak başarılarına karşın Enver tarafından karanlıkta bırakılmıştı. Bütün bunlara karşın, Türkiye'de, Talat Paşa dışındaki İttihatçı liderlerin neredeyse hepsi unutulmuş olsa da Enver hâlâ İslâmcılar ve milliyetçiler arasında epey popülerdir.

Mehmet Talat, İttihatçıların iç politikasının gerçek mimarıydı. Bir küçük eşraf çocuğu olarak Edirne yakınlarındaki bir köyde doğan Talat mahalle mektebinde basit bir eğitim aldı, daha 1890'da İttihat-Terakki üyesi oldu ve emektar bir hürriyet savaşçısı olarak ün kazandı. Edirne'deki Yahudi okulunda öğretmenlik yaptı. 1908 İhtilali'ni gerçekleştiren Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin kurucularındandı. Aynı zamanda bir Hür Mason Locası'nın da başındaydı.

Talat Meclis-i Mebusan'da Edirne mebusuydu. 1913-17 yılları arasında Dahiliye vekilliği yaptı ve 1917'de sadrazam oldu. 1918'de Osmanlı yenilgiyi kabul edince Berlin'e kaçtı ve 1921'de bir Ermeni tarafından öldürüldü. Talat dürüst bir adam,[89] sadık bir modernist ve milliyetçi olduğu kadar çok zeki bir siyasi liderdi. Gerçi Enver'in gölgesinde kalmış gibi görünmekteydi, ama tam bir eylem adamı olarak gizli iş yapmaktan hoşlanır ve kartlarını dikkatli oynardı. Ne kadar çelişkili görünürse görünsün, hem Bektaşi olup hem de laik zihniyetli ve samimi bir mümin olduğu söylenirdi.

Ahmed Cemal Paşa bir orta sınıf ailesinde doğdu. 1895'te Harbiye'yi bitirdikten sonra Selanik'teki Üçüncü Ordu'ya atandı. Orada Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'ne ve daha sonra İttihat-Terakki'ye katıldı. 1908'de Merkez Komitesi'ne girdi ve birkaç önemli vilayette valilik yaptıktan sonra Nafıa Vekili oldu. 1913'te Bahriye vekilliğine, daha sonra da Mısır'a yönelik başarısız bir taarruz gerçekleştiren Dördüncü Ordu Komutanlığı'na getirildi. Cemal disiplinli, dürüst ve iyi niyetli biriydi. Başlangıçta Osmanlı Devleti'nin dünya savaşına girmesine karşı çıkmıştı. Cemal'in kötü şöhreti, görevi sırasında Osmanlı'ya karşı komplo kurmakla suçladığı birçok Arap lideri ve aydınını astığı Suriye'deki katı yönetiminden kaynaklanır. Cemal 1918'de yurtdışına kaçtı ve Tiflis'te Ermeniler tarafından öldürüldü.

Sonuna kadar Enver'in sadık takipçisi ve dostu olarak kalan Halil Menteş (aynı zamanda Menteşe) Batı Anadolu'da Milaslı bir ayan ailesinden geliyordu. İzmir'de yetişti, İstanbul'da ve Paris'te hukuk okudu. Memlekete döndükten sonra çiftçilikle uğraştı. 1908'de mebus seçildi. Mebusan Meclisi reisliği görevini yürüten Halil gerek gizli anlaşmanın müzakere edilmesinde gerekse anlaşmaya muhalefet etmesi muhtemel olan meclisin tatil edilmesinde kilit rol oynadı. 1915'te Sait Halim Paşa'nın Enver'in saldırgan savaş planlarına karşı

89 Talat Selanik'teki Hukuk Mektebi'nin eski müdürü ve önemli bir İttihatçı olan Mehmet Cemal Azmi'yi tehcir edilen Ermenilerin paralarına el koyduğu için Trabzon Valiliği'nden almakta tereddüt etmemiştir. Çavdar'ın kitabı Talat'ın ayrıntılı bir biyografisidir.

çıktığı için uzaklaştırılmasının ardından Hariciye Vekili oldu. 1917'de Adalet vekilliğine getirildi. Milliyetçi bir devlet adamı olan Halil Menteş, Almanların Anadolu demiryolunun tamamlanan kısımlarının bedeli derhal ödenmedikçe Anadolu'nun savunulması için Türkiye'ye kredi sağlamayı reddetmesi üzerine onlara meydan okumakta ve kötü muamele etmekte tereddüt etmedi. Hatta Almanların demiryolu inşasındaki tekellerinin ortadan kaldırılmasını ve 1856, 1871 ve 1878 tarihli anlaşmaların Türkiye'nin egemenlik haklarını ihlal ettiği gerekçesiyle iptal edilmesini savundu.

Mehmet Sait Halim Paşa veya Prens Halim modern Mısır'ın kurucusu Mehmet Ali'nin torunuydu. İyi eğitim görmüş, medeni ve zengin biri olan Sait Halim Paşa önemli bir modernist ve liberal aydındı. Onun *Buhranlarımız* isimli kitabı Osmanlı elitlerinin tutumlarını ve yanlışlarını incelemek için hala iyi bir kaynaktır.[90] Sait Halim Paşa Müslümanların Birliği fikrine inanıyordu. Halim 1888'de Şura-yı Devlet'e atandı, ancak Abdülhamit'in mutlak yönetimine karşı çıktı ve Paris'e kaçtı. Burada Jön Türkler'e mali destek verdi. 1908'den sonra ülkeye döndü ve İttihat ve Terakki'ye genel sekreter, hariciye vekili ve 1913-17 arasında sadrazam olarak hizmet verdi. Halim Batı yanlısı ve savaş karşıtı olmakla birlikte kolaylıkla manipüle edilerek Almanya'yla yapılan gizli anlaşmayı imzalamaya ikna edildi. 1919'da tutuklanıp daha sonra serbest bırakılan Sait Halim Paşa 1921'de Roma'ya gitti ve bir Ermeni tarafından öldürüldü.

Bahsedilmeye değer daha birçok İttihatçı vardır. Örneğin öğretmen ve maliyeci Cavid Bey Selanik kökenli bir dönmeydi (on yedinci yüzyılda Sabetay Sevi önderliğinde Müslümanlığa geçen Yahudiler).

---

90 Kitabın son baskısı 1993 yılında İz Yayıncılık tarafından yapılmıştır. Ayrıca bkz. M. Hanefi Bostan, *Bir İslâmcı Düşünür: Said Halim Paşa* (İstanbul, 1922). McGill Üniversitesi'nde hakkında bir doktora tezi yapılmıştır. Bkz. Ahmet Şeyhun, "Said Halim Pasha: An Ottoman Statesman and an Islamist Thinker (1865-1921)". Türklerle ilişkilerde bulunan Alman personelin tarihi için bkz. Ulrich Trumpener, "Germany and the End of the Ottoman Empire", *The Great Powers and the End of the Ottoman Empire*, (Londra, 1984), s. 111-40 içinde.

Batı taraftarı ve Türkiye'nin savaşa girmesine muhalif biri olan Cavid Bey savaşa giriş kararını protesto etmek için hükümetten istifa etti, ama perde arkasından çalışmaya devam etti. Paris'te eğitim görmüş bir doktor olan Nazım Bey de perde arkasında, bilhassa Selanik'teki devrimci Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'ni Paris'teki İttihat ve Terakki cemiyetiyle birleşmeye ikna etmede etkili olmuş biriydi. Cavid ve Nazım Beyler 1926'da Mustafa Kemal'e yönelik başarısızlıkla sonuçlanan bir suikastın planlayıcıları olmakla suçlanarak idam edildiler.

İttihatçı liderlerin biyografileri tek bir sosyal sınıf, etnik köken, servet kategorisi veya benzer bir gruptan gelmediklerini göstermektedir. Aralarında en mütevazı kökene sahip olan liderleri Talat Paşa en az eğitim görmüş olanlarıydı, ama aynı zamanda en erdemlileriydi. Öldüğünde ardında neredeyse hiçbir servet bırakmadı.

İttihatçılar elitist felsefeleriyle Osmanlıcı millî kimliği birleştirdiler. Bu onları Tanzimat kuşağından ve daha sonra da Cumhuriyetçi-Kemalist kuşaktan ayıran bir özellikti. Yine de onlarla Kemalistler arasında yüksek derecede bir devamlılık vardır.[91] İttihatçı liderler sadece bilime, teknolojiye ve modernleşmeye değil, kendilerine sultana karşı halk desteği sağlayan ve modernist reformları meşrulaştıran bir hayli kendine özgü bir tür popülizme de bağlıydılar. Her ne kadar çoğu temelde saltanat karşıtı ve kısmen pozitivist olsalar da gerek saltanatın gerekse İslâm'ın kitleler nezdindeki itibarının farkındaydılar ve uygun ana kadar gerçek duygu ve niyetlerini gizlediler. Hepsi Müslüman İttihatçıları birbirine bağlayan temel bağ İslâm'dı. Ancak İslâm'ı bir inanç olarak değil, Osmanlı geçmişine demir atmış seküler bir kültür olarak görmekteydiler.

---

91 Türk elitlerinin kökenleri, rolleri ve amaçları konusunda bkz. Kemal H. Karpat, "Siyasal Katılım ve Elitlerin Bileşimindeki Değişmeler (2000 Yılına Kadar)", *Osmanlı'dan Günümüze Elitler ve Din*, Çev: Güneş Ayas, Timaş Yayınları 2009 içinde. Orijinal makalenin yayınlandığı yer için bkz. Erik-Jan Zürcher, "Turkey in the Twentieth-century", (Berlin, Paris: Klaus Schwarz in Kommission, 2008) *Philologiae Turcicae Fundamenta; t 4.*

İttihatçı liderler Osmanlı milliyetçileri olarak tam bağımsızlığı, toprak bütünlüğünü ve devletin hareket serbestisini sağlamaya kararlıydılar. Almanya'yla ittifak yapıp savaşa girmelerinin ardındaki temel dış politika hedefleri bunlardı. Ne var ki iki temel çelişkileri vardı. Birincisi; bir yandan Makedon, Ermeni, Arap ve benzeri ulusların milliyetçi iddialarına karşı mücadele ediyorlar, bir yandan da kendi harmanladıkları Türk-İslâm-Osmanlı milliyetçiliğini destekliyorlardı. İkincisi; yine bir yandan Avrupa'nın siyasal hegemonyasına karşı savaşırken, bir yandan da kendi imparatorluklarını güçlendirmenin aracı olarak Avrupa'nın bilim ve ilerlemesine göz dikiyorlardı. Bu çelişkiler nihayet savaşla çözüldü.

İKİNCİ BÖLÜM

CUMHURİYET DÖNEMİ DIŞ POLİTİKASI

TÜRK DIŞ POLİTİKASI: BAZI TANITICI BİLGİLER*

1923 yılında Cumhuriyet'in kuruluşu itibariyle Türk dış politikası iki ana eksen etrafında döndü: 1) Ülkenin bağımsızlığının korunması ve Sovyetlerin ideolojik ve bölgesel yayılması karşısında güvenliğin sağlanması. 2) Ülkenin modernist, laik, ulusal rejiminin korunması. Türkiye'yi yönetenlerin son derece büyük bir önem atfettikleri bu dış politika standart pratik ve stratejik kaygıların yanı sıra Türkiye'ye özgü tarihsel faktörler temelinde şekillendi.

Ülkeyi yönetenler her ne kadar Türkiye'nin Osmanlı İmparatorluğu ve tarihiyle hiçbir ilgisi olmayan "yeni" bir ülke olduğunu iddia etseler de, gerçekte Türkiye Cumhuriyeti kültürel, stratejik, tarihsel ve dinsel anlamda bütün olumlu ve olumsuz yönleriyle Osmanlı İmparatorluğu'nun varisidir. Türkiye Cumhuriyeti'ne Osmanlı İmparatorluğu'ndan miras kalan bu özellikler ülke yöneticilerinin günümüz Türkiyesi'ni içine sokmak istedikleri kalıba kıyasla ülkenin kültürüne, politikalarına ve halkına çok daha fazla sinmiştir. Ne var ki bugün Türk dış politikasını, birçoğu Batı ile eski SSCB arasındaki

---

* İlk yayınlandığı yer için bkz. "Turkish Foreign Policy: Some Introductory Remarks", *International Journal of Turkish Studies*, 6: 1-2. Madison, 1992-4.

Soğuk Savaş'ın aniden sona ermesinden kaynaklanan yeni faktörler şekillendirmektedir.

1947'den bu yana Soğuk Savaş'ın varlığı Türkiye'nin dış ilişkilerinde belirleyici bir faktör oldu. Soğuk Savaş, sadece Türkiye'nin NATO'ya katılmasına yol açmakla kalmadı, Türkiye'nin kültürü ve siyasal rejiminin daha belirgin şekilde Batı'ya yönelmesini sağladı. Gerçekten de, Türkiye II. Dünya Savaşı'ndan sonra Batı'ya daha fazla yaklaştıkça, Müslüman komşularından da bir o kadar uzaklaştı (Irak, İran ve Pakistan'la birlikte içinde yer aldığı CENTO gibi NATO üyeliğinin gerektirdiği daha yakın temaslar hariç). Bu arada ülke büyük bir modernleşme/Batılılaşma sürecinden geçti ve SSCB karşısında daha güvenli hale geldi. Bu gelişmelerin Türk dış politikasının tamamlayıcı hedefleri olan Sovyetlere karşı güvenliğin sağlanmasına ve kültür, ekonomi ve siyasal sistemin modernizasyonuna hizmet etmesi iç barışı ve ülkedeki uyumu sağlamakla kalmadı, tutarlı ve istikrarlı bir dış politika meydana getirdi. Öyle ki bu dış politika, nadiren meydana gelen siyasal kargaşalar (1960, 1971, 1980), Türkiye'yi NATO'dan çıkartıp Sovyet yörüngesine sokmaya çalışan Marksistlerin çabaları (1970'lerin sonu) ve muhafazakârların Araplarla daha yakın dostluk ilişkileri kurulmasına yönelik tek tük beliren talepleri dışında, pek bir şeyden etkilenmeksizin bugüne kadar geldi. 1991'de Sovyetler Birliği'nin bir anda çöküşü, Türk dış politikasının temel ilkesi olan Batı'yla bağlayıcı ilişkiler tesis etme ilkesine ciddi bir darbe vurdu ve sadece eski Sovyetlerle değil, Batı ve Ortadoğu'yla ilişkileri de derinden etkiledi.

Son dört yıldır Türkiye Osmanlı mirasıyla yüzleşmek, etnik ve millî yakınlıkları dikkate almak, stratejik konumunu yeniden düşünmek ve gelecekte NATO korumasından yoksun kalma ihtimalini hesaba katmak zorunda kaldı. Türkiye'nin reddettiği geçmişinin kalıntıları bir anda Türkiye'nin bütün komşularla olan ilişkilerini şekillendiren güçler haline geldi. Sovyetlerin çöküşü Türkiye'nin stratejik ve askerî açıdan Batı için taşıdığı önemi azaltmakla kalmadı,

Avrupalıların uzun zamandır bastırdıkları atadan kalma Türk düşmanı ön yargılarının yeniden patlak vermesine sebep oldu. Avrupa, özellikle de Fransa, Kürt sorununu Türkiye'yi kontrol altında tutmak ve önemli bir bölgesel rol oynamasını sağlamak adına atabileceği her adımın önüne geçmek için bir silah olarak benimsemekte gecikmedi. Nitekim Fransa ve İngiltere tarih boyunca güçlü bir Türkiye'nin (veya Osmanlı İmparatorluğu'nun) Ortadoğu, Balkanlar, Kafkasya ve Orta Asya'daki çıkarları açısından tehlikeli olduğunu düşünmüştür (Örneğin Barbara Bush, Beyaz Saray'daki yıllarıyla ilgili anılarında, Danielle Mitterand'ın bir ABD ziyareti sırasında, muhtemelen First Lady'nin kocası üzerinde etkili olacağı beklentisiyle, ABD'nin Kürtlere karşı daha dostane bir tutum benimsemesini sağlamak için hiçbir fırsatı kaçırmadığını, hatta makam arabalarıyla bir yerden bir yere giderken bile hep bu konudan bahsettiğini anlatmaktadır).

Yine de Soğuk Savaş'ın bitişi sadece Türkiye'yi yerleşik dış politikasını terk etmeye mecbur bırakıp resmî çevrelerde belli kaygılara yol açmakla kalmadı. Aynı zamanda, her ne kadar onu tarihsel düşmanlıklarla dolu bir mayın tarlasına çekip eski dostluk ve ittifakları ortadan kaldırsa da, nüfuzunu Kafkasya, Balkanlar ve Orta Asya'ya doğru genişletmek için kültürel ve tarihsel zenginliklerini kullanmak konusunda ona benzersiz fırsatlar sağladı. Türkiye, Ermeni-Azeri ve Filistin-İsrail çatışmalarıyla şimdiden düşman kamplara bölünmüş olan ve Yugoslavya'nın parçalanmasıyla büyük bir kargaşa içine sürüklenen, dünyanın bu en istikrarsız bölgesindeki dış ilişkiler oyununun potansiyel olarak temel oyuncusu haline geldi. Özellikle sonuncusu Türk dış politikasını şekillendirenlerin karşılaştığı sorunları daha da katmerli hale getirdi. Zira Balkanlardaki kriz Türkiye'nin Bosna, Arnavutluk ve Sırbistan'ın çeşitli bölgelerindeki (örneğin Kosova'daki) Müslümanlarla kültürel ve tarihsel bağlarına ilişkin hatıraları canlandırdı ve zaten gergin olan Türk-Yunan ilişkilerini daha da gerginleştirdi.

Bu genel girişin ardından, Türk dış politikasının esasen 1991 sonrasında, dört önemli bölge temelinde (yani Batı, Balkanlar, Kafkasya ve Orta Asya) nasıl geliştiğini ana hatlarıyla ele almak niyetindeyim.

AVRUPA VE ABD

Türkiye NATO üyesi olmaya devam etmektedir, ne var ki Avrupa Birliği'ne (eski Avrupa topluluğu) üyelik başvurusu, on yıl önce neredeyse kesin gözükmesine karşın, reddedilmiştir. Komitede onaylanan Türkiye'nin Avrupa Gümrük Birliği'ne üyelik teklifi meclis tarafından da oybirliğiyle kabul edilmiştir. Sözde liberal Avrupa basınının önemli bir kısmı Türkiye'deki "Kürt sorunu"na geniş yer vermekte, lakin söz konusu "sorun"un esas olarak Suriye ve Irak'tan yönetilen Marksist PKK'nın kanlı terörist saldırılarından ve hükümetin bu saldırılara karşı ülkeyi savunmasından kaynaklandığını görmezden gelmektedir. PKK'ya karşı yürütülen savaş, ne yazık ki, Türkiye'yi Türkiye Kürtleriyle ilgili diğer sorunlara ilişkin eksiksiz ve nesnel bir inceleme yürütmekten alıkoymaktadır ve Türk vatandaşlarının her geçen gün daha da büyük bir bölümü, Avrupalıların Kürtlerin "ulusal hakları" için yürüttükleri kampanyanın İngiltere ve Fransa'nın on dokuzuncu yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun Hıristiyan tebaasının "hakları" için yaptıkları baskının modern bir versiyonundan başka bir şey olmadığını düşünmektedir. On dokuzuncu yüzyılda bu baskılar sonucunda Avrupa'nın koruması altındaki Hıristiyanlar sonunda Türklerden daha özgür ve zengin hale gelmişlerdi. Yine de İngiltere ve Fransa İmparatorluk sınırları içinde Hıristiyanlara karşı münferit hasmane davranışları yoğun olarak gündeme getirmeye ve bunları Türklerin azınlıklara uyguladığı baskıyı kanıtlayan, dolayısıyla da İmparatorluk'un topraklarını ve gücünü parçalayan ayrılıkçı iddiaları meşrulaştıran olaylar olarak göstermeye devam ettiler. Hıristiyan "haklarının" bu Avrupalı savunucuları daha sonra Osmanlı İmparatorluğu'nu "Avrupa'nın hasta adamı" olarak damgaladılar ve çeşitli gruplar arasında paylaştırmaya giriştiler. Bu

açıdan, günümüzde Batı'nın "insan hakları" konusunda Türkiye üzerinde gitgide artan baskısı, ters teperek güçlü bir milliyetçi tepki yaratmaktadır. Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel bile, o sırada Fransız Dışişleri Bakanı olan Alain Juppe ile bir görüşmesi sırasında, Avrupa'nın, Osmanlı İmparatorluğu'ndan arda kalan son toprakları parçalayarak bir dizi millî bölgeye ayırmayı planlayan 1920 tarihli Sevr Antlaşması'nı diriltmenin peşinde olduğunu ifade etmiştir.

Türklerin çoğu, Avrupa'nın "Kürt sorunu"nu gündeme getirme ve ön plana çıkartma gayretinin içerik açısından on dokuzuncu yüzyılda Osmanlı Hıristiyanlarını koruma çabalarından farklı olduğunu kabul etmekle birlikte, özünde ikisinin de büyük ölçüde aynı olduğunu düşünmektedir. Avrupa'nın amacı, aleyhteki bütün somut delillere rağmen, Türkleri Batı'nın temel demokratik ve hümanist değerlerinden yoksun bir millet olarak göstermektir. Avrupa Birliği'nin Türkiye'yi üyeliğe kabul etmemesi, daha da beteri, Avrupa'da yaşayan 2,5 milyon civarındaki Türk işçiyi (ve diğer Müslümanları) sınır dışı etme ihtimali ancak bu şekilde meşrulaştırılabilir. Dolayısıyla kendileri de Müslüman olan Kürtler Batı'nın siyaset alanındaki yeni sevgilileri olarak, farkında olmadan, Türk ve Müslüman karşıtı kampanyanın aleti haline gelmişlerdir.

Bu Türk ve Müslüman karşıtı kampanyanın hız kesmeden devam etmesi durumunda, bunun Türkiye üzerindeki etkisi nedir veya ne olur? Türk hükümetindeki elitlerin ve iş adamlarının ülkenin AB'ye kabul edilmesini ve Avrupa'nın bir parçası haline gelmesini gerçekten arzuladığına şüphe yoktur. Nitekim Türkiye Cumhuriyeti'nin politikası son yetmiş yıldır bu hedefi gerçekleştirmeye yöneliktir. Türkiye'nin siyasal rejimi, kültürü, ekonomisi ve toplumu, halkı kararlı bir şekilde Türk ve Müslüman olarak kalmaya devam ettiği halde, bu hedefi akılda tutarak Avrupalılaşmıştır (Bu meseleyi bu kitapta da yer alan "1994 Yılından Bakıldığında Avrupa'da Osmanlı Yönetimi" başlıklı makalemde ele aldım).

Bununla birlikte, her ne kadar bazı Avrupalı aydınlar ve bugüne dek ABD bunu engellemeye çalışsa da, Avrupa'nın bu tutumu gerçekten de Türkiye'yi Batı'dan soğutmayı başarabilir. Avrupa'nın günümüzdeki Türk karşıtı kampanyasının bir sonucu olarak Batı'dan olası bir kopuşun Türkiye'de büyük bir Batı karşıtı ve anti-laik tepkiye sebep olacağı neredeyse kesin gibidir. Bu da büyük ihtimalle otoriter, laik bir askerî rejimin kurulmasına yol açacaktır. Böyle bir durumda askerî rejimin, zaten şimdiden oluşmakta olan bir Müslüman-solcu koalisyonu tarafından çok geçmeden devrilmesi muhtemel görünmektedir. Türkiye'yi ticaret ve petrol boru hattı gelirlerinde milyarlarca dolarlık zarara uğratan ve Türklerle Iraklılar arasındaki geleneksel dostluğu bozan Irak Savaşı zaten Batı'ya karşı halk arasında büyük bir öfke doğurmuş durumdadır. Her ne kadar Türkiye'de İslâm'ın sözcüsü olan Refah Partisi köktendinci amaçlara sahip olmasa da, bütün bunlar İslâmcı köktendinciliği daha da beslemektedir. Türkiye Batı'dan koparsa rejimi devirebilecek güçte bir Müslüman köktendincilik akımının doğması ve (nasıl anlaşılırsa anlaşılsın) "İslâmî modernizm" adına yetmiş yıllık Batılılaşma politikasının terk edilmesi işten bile değildir.

ABD-Türkiye ilişkileriyse, büyük ölçüde, Avrasya ve Doğu Akdeniz'de gelecekte yaşanan gelişmeler konusunda açıkça tarif edilmiş ilke ve hedeflerin olmayışından kaynaklanan belirsizliklerden dolayı şu an için beklemededir. Yine de şurası oldukça açık görünmektedir ki, ABD bir şekilde kendini Avrupa çıkarlarından ve önyargılarından ayırırsa, kendi millî çıkarları onu Türkiye'ye dostça davranmaya ve nüfuzunu kullanarak Türkiye'nin Avrupa'dan tamamen kopmasını engellemeye zorlayacaktır. ABD Türkiye'nin modernleşmesini desteklemek, NATO'ya kabul edilmesini sağlamak ve onu Avrupa'nın lüzumsuz düşmanlıkları, baskıları ve ayrımcılığına karşı korumak açısından önemli rol oynamış bir güçtür. Bu politika gerek Ortadoğu'da ve Kafkasya'da gerekse bizzat Türkiye'de Amerikan çıkarlarına hizmet etmiştir ve Amerikan tutumunun değişmesini gerektirecek hiçbir mantıklı gerekçe yoktur. Nitekim Sovyetler Birliği'nin yıkılmasından sonra Türk dış politikasında Amerika'nın

rolü daha güçlenmiş ve yeni boyutlar kazanmıştır. Rusya'nın gerek Kafkasya'ya ve belli ölçüde Orta Asya'ya yönelik politikası gerekse Rusya'da demokratikleşme sürecinin seyri besbelli ki Türk-Amerikan ilişkilerinin gidişatını da etkileyecektir.

BALKANLAR

Her şeyden önce okuyucu Osmanlı Devleti'nin on dördüncü yüzyılda esasen Balkan topraklarında kurulduğunu ve Ortadoğu'ya yönelene kadar aslen bir Balkan gücü olup yirminci yüzyıla kadar da hep öyle kaldığını hatırlamalıdır. Balkanlardaki Osmanlı-Türk mirası sadece bütün Balkan ülkelerine dengesiz bir şekilde dağılmış olan 11 milyonluk Müslüman nüfusla değil; Bulgaristan, Arnavutluk, eski Yugoslavya ve Kuzey Yunanistan başta olmak üzere bütün bölgede görülen Osmanlı toplum ve cemaat örgütlenmeleri ve kimlik örüntüleriyle de temsil edilir. Balkanların Türklüğü yarımadada veya bizzat Türkiye'de uzun zamandan beri arzu edilen bir tartışma konusu olmaktan çıkmıştır. Zira her iki taraf da bugüne kadar kendi saf millî kültür ve kimliğini geliştirmekle ilgilenmiş ve kendi etnik-millî gelişimleri önünde bir engel olarak gördükleri ortak imparatorluk geçmişinden herhangi bir şekilde bahsetmekten kaçınmışlardır. Osmanlı yönetiminden en çok fayda görmüş olan Bosna-Hersek Müslümanları bile, son olaylar yüzünden geçmişi hatırlamak ve Türk desteği aramak durumunda kalmalarına kadar, kendilerini Türklerden ayrı görmüşlerdir. Ne var ki, Yugoslavya'nın dağılması ve Sırpların Bosnalı masum çocuk, kadın ve erkeklere yönelik katliamları, günümüzde, bölgedeki mevcut dış ilişkileri tepetaklak etmiş ve eski hatıraları ve tarihsel ilişkileri yeniden canlandırmıştır.

Balkanlardaki demografik-etnik durum şöyledir: Bölgede yaklaşık 35 milyon kişi yaşamaktadır. Bu nüfus yaklaşık olarak 9 milyon Sırp, 8 milyon Yunan, 6 milyon Bulgar, 1,5 milyon Makedon, 5 milyon Arnavut, 4 milyon Hırvat ve diğer etnik dinsel gruplardan oluşmaktadır. Türkiye 60 milyonluk nüfusu ve hem Anadolu'yu hem de Balkan yarımadasını içine alan coğrafi konumuyla Balkanlardaki

bütün komşuları karşısında bariz bir askerî, hatta ekonomik üstünlüğe sahiptir. Başlangıçta Balkanlardaki olaylara karışmak istemese de, Yugoslavya'nın dağılmasından sonra Balkan siyasetine ve dış ilişkilerine müdahil olmak zorunda kalmıştır. 1991'den önce bölgedeki siyaset, ekonomi ve toplumla neredeyse hiç ilgilenilmemiştir. Bu, çok küçük bir özel kuruluş dışında Balkanlarla ilgili çalışma yürüten hiçbir yer olmamasından da bellidir. (Nitekim Yakındoğu ve Balkan Araştırmaları Vakfı adındaki bu kuruluş 1990'da İstanbul'da toplanan bir konferansa sunulan tebliğleri içeren *Balkanlar* kitabı dışında bir şey yayımlamamıştır.)

Balkanlarda geleneksel olarak istikrar sağlayıcı bir rol oynayan Türk-Yunan ilişkileri, Türkiye'nin Makedonya ve Arnavutluk'u tanıması ve bu ülkelere diplomatik, siyasal ve ekonomik destek vermesi, Kıbrıs anlaşmazlığını körüklemesi ve Ege Hava Sahası'nı kullanması sebebiyle gerilmiş durumdadır. Buna karşılık, Türkiye'nin Makedonya'ya verdiği destek daha önce çok gergin olan Bulgaristan'la diplomatik ve askerî ilişkilerinde bir iyileşmeye yol açmıştır. Öyle ki Bulgaristan'ın 1984-1989 döneminde çoğunluğu Türk olan ve ülke nüfusunun dörtte birinden fazlasını teşkil eden (yüzde 27) Müslümanları vatandaşlıktan çıkarmış olması bile neredeyse unutulmuş gibidir. Ayrıca, Türkiye'nin hem ekonomik hem de askerî (esas olarak eğitim desteği şeklinde) destek verdiği Arnavutluk'la ilişkileri tam bir ittifak ilişkisine varacak kadar gelişmiştir. Yunanistan'ı zayıf Arnavutluk'a karşı harekete geçmekten alıkoyan en önemli caydırıcı sebep de muhtemelen budur.

Bosna-Hersek'e gelince; Türkiye bu ülkenin bağımsızlığını hemen tanımış ve kuşatma altındaki hükümetine Birleşmiş Milletler'de ve Avrupa'daki çeşitli platformlarda her şekilde destek vermiştir. Türkiye doğrudan askerî müdahaleden kaçınıp BM'nin barışçı çabalarına destek vermekle yetinse de, Bosna'ya her tür askerî, ekonomik ve tıbbi yardımda bulunmuştur. Türk hükümeti Hırvat hükümetini Bosna'ya karşı daha işbirliğinden yana bir politika izlemeye özendirmiş ve (paranoyaklık sınırlarında gezinen bir Türkofobi içindeki Hırvatistan liderinin ters cevaplarına karşın) onu Hırvatistan-Bosna

federasyonunun kuvvetlendirilmesine teşvik etmek için elinden geleni yapmıştır. Ayrıca Türkiye, ne kadar zor olursa olsun, bu tür bir ilişkinin Sırp-Yunan ekseninin güçlenmesini engelleyeceği ümidiyle, Sırbistan'la da bir şekilde istikrarlı ilişkiler kurmayı başarmıştır.

Türkiye'nin Balkanlardaki hedefi barışın sağlanması ve herkesin birbirinin egemenliğine, toprak bütünlüğüne ve dinî, millî ve etnik haklarına saygı gösterdiği ve bütün devletlerin birbirini tanıdığı bir siyasal iklimin tesis edilmesidir. Türkiye mevcut durumun savunucusu olarak elbette ki Müslümanların tarafındaymış gibi görünebilir. Ancak Balkanlarda herhangi bir toprak talebi bulunmadığından ve bölgedeki hiçbir ülkeyle herhangi bir şekilde güçlü askerî ilişkilere sahip olmadığından belli bir esneklik imkânına ve hareket özgürlüğüne sahiptir. Tabii bu diplomatik açıdan böyledir. Yoksa Büyük Güçlerin bölgeye müdahalesi Türkiye'nin Balkanlardaki rolünü gölgede bırakmış ve asgari seviyeye indirmiştir. Yine de, Balkanlardaki çatışmanın herhangi bir şekilde tırmanması, Türkiye'yi de bu kargaşa içine çekebilir.

KAFKASYA

Tıpkı Balkanlar gibi Kafkasya da Türkiye için hem bir fırsat hem de potansiyel bir tehlike haline gelmiştir. Rus sınırlarının 1991'de Kuzey Kafkasya'ya çekilmesinden duyulan memnuniyet yerini Rusların yeniden nüfuz kazanma, Gürcistan ve Azerbaycan'da askerî üsler kurma ve geçmişte olduğu gibi Kafkasya'daki emellerine ulaşmak için Ermenileri kullanma çabalarından dolayı giderek artan bir kaygıya bırakmıştır. Türkiye'nin Gürcistan'la ilişkileri nispeten iyi ve istikralıdır. Zira Türkiye Acar yayılmacılığına destek olmamış (Müslüman Acarlar Gürcistan-Türkiye sınırının her iki yanında yaşamaktadır) ve bir kısmı fiilen gidip soydaşlarıyla birlikte savaşan geniş bir Abhaz nüfusa sahip olmasına karşın Abhaz-Gürcü savaşında tarafsız kalmıştır. Gürcistan ekonomisi Türklerle Gürcüler arasındaki küçük ölçekli ticaretten (yaklaşık bir milyon insan Gürcistan'dan Türkiye'ye girmektedir) fayda sağlamaktadır. Aşağıda ele alınan diğer Kafkas

bölgelerindeyse esas endişe Rusya'dır ve onun muhtemel baskılarına göğüs germek en yakıcı sorundur.

Azerbaycan ve Ermenistan Türkiye'nin dış ilişkilerinde birbirine ayrılmaz bir şekilde bağlanmıştır. Türkiye Türkleriyle Azerbaycanlılar arasındaki bağlar benzersiz ve yakın olduğu gibi, modernleşme ve millî-etnik kimliğin oluşumunu şekillendirmiş olan etkiler de her iki ülke de aynıdır. Azeriler dil, örf ve adet, kültür, hatta fiziksel görünüş olarak (özellikle Türkiye'nin doğusunda yaşayanlarla) Türklere çok yakındır. Öyle ki Türkiye'nin doğusunda yaşayan Türkler esasen Azerbaycan'ın (veya tam tersi) bir uzantısı olarak görülebilir. Türk etnik kimliği ve modernleşme (veya "Avrupalılaşma") hakkında ilk somut fikirler Azerbaycan'ın önde gelen aydınlarından Ali Hüseyinzade tarafından dile getirilmiştir. Ayrıca Ali Hüseyinzade daha sonra Türk milliyetçiliğinin ve modernizminin ideoloğu olarak tanınacak olan Ziya Gökalp'ın da akıl hocasıdır. Türkiye Azerbaycan'ın bağımsızlığını ilan edilir edilmez tanımış ve derhal ikili ilişkilere başlamıştır. Karşılıklı ziyaretler yapılmış, personel gönderilmiş ve Atatürk hayranı bir milliyetçi olan Ebulfez Elçibey ve onun liderliğindeki Halk Cephesi Pan-Rus muhaliflerine karşı Türkiye tarafından desteklenmiştir.

Türkiye, Ermenistan'ı da hemen tanımış olmasına karşın, Türk-Ermeni ilişkilerini birçoğu her iki taraf açısından da kalıcı olumsuz imajlar yaratmış olan çeşitli tarihsel koşullar şekillendirmiştir. Türk hükümetinin Ermenistan'la Azerbaycan arasındaki toprak anlaşmazlıklarında Azerbaycan'dan yana güçlü bir şekilde tavır alması yönünde muazzam bir halk baskısı oluşmuş, bu yüzden Ermenistan'ın tanınmasını karşılıklı diplomatik misyonların gönderilmesi takip etmemiştir. Böylelikle Türkiye'nin Ermenistan ve Azerbaycan arasında hakem rolü oynama ümidi de suya düşmüştür.

Türkiye'nin Karabağ Savaşı'nda Rusların desteği sayesinde askerî başarı kazanan Ermeni güçlerini durdurmayı başaramaması üzerine, kısa bir dönem için, Türk-Azerbaycan ilişkileri gerginleşmiş, Türkiye Azerbaycan'daki nüfuz ve itibarını kaybetmiş ve bunun sonucunda

Elçibey devrilmiştir. Türkiye Ermenistan'ı karadan ve denizden dış dünyaya bağlayan irtibat yollarını kapamış, ancak bu Ermenileri Azerbaycan topraklarının beşte birini işgal edip Azerbaycan nüfusunun sekizde birini oluşturan 1 milyon insanı yerinden yurdundan etmekten alıkoymamıştır. Üstelik Türkiye Azeri-Ermeni çatışmasına çözüm oluşturmak üzere kurulmuş olan birçok inceleme ve arabuluculuk komitesinden de dışlanmıştır. Gerçi eninde sonunda İran da etkisiz hale getirilmiştir, ama bu çatışmanın temel oyuncularının İran ve Rusya olduğu ortaya çıkmıştır. 1994'ün ikinci yarısından başlayarak Türk-Azeri ilişkileri bir kez daha düzelmeye başlamıştır. Elçibey'in yerine geçen Haydar Aliyev Rus birliklerinin ülkesinde konuşlanmasını reddetmiş, ayrıca Azerbaycan'ın petrol kaynaklarından yararlanmak için kurulan uluslararası bir petrol konsorsiyumunun çıkaracağı petrolden Türkiye'ye de küçük bir pay ayırma vaadinde bulunmuştur (Her ne olursa olsun, Türkiye'yle Azerbaycan arasındaki ilişkiler her iki taraf açısından da uzun süre boşlanamayacak kadar özeldir.). Yakın zamanda, Amerikan Kongresi hava sahasını Ermeni hava ulaşımına açması için Türkiye'ye baskı yapmıştır. Aslında Türkiye Ermenilerin işgal ettikleri Azeri topraklarından çekilmeleri şartıyla bunu yapmaya da hazırdır.

Hiç şüphe yok ki Rusya hâlâ Kafkaslardaki egemen güçtür ve üstünlüğünü sürdürmek ve Türk nüfuzunun yayılmasını engellemek için bölgede büyük askerî güçler konumlandırabilmeyi istemektedir. Nitekim Rusya'nın Çeçenya'ya saldırmasının en önemli sebebi, her iki hedefin gerçekleşmesi açısından da önemli olan Azerbaycan'a serbestçe erişimi güvence altına alma isteğiydi. Türkiye'nin Osmanlılardan devraldığı Kafkasya mirası büyük ölçüde iyi niyet içerir; Azerilerle ilişkiler, yukarıda gösterildiği gibi, özeldir ve dahası Türkiye'de yaşayan birçok Çeçen, Dağıstanlı ve diğer Kafkas Müslümanı Sovyetler Birliği'nin yıkılmasından sonra soydaşlarıyla yeniden temas kurmuş ve bu yüzden hem Rusları hem İranlıları tedirgin etmişlerdir. Ne var ki Batı, Rusya'yı bölgede "arabulucu" olarak görmekten vazgeçerse, uzun vadede, Rusya'nın Azerbaycan ve Gürcistan'da üstünlüğünü sürdürmek için ihtiyaç duyduğu desteği sağlaması mümkün değildir. Şayet

Batı Rusya'nın bölgede askerî hegemonyasını yeniden kurmasına izin vermeye karar vermezse, Rusya'daki yeni yönetimin (Çeçenya'daki askerî fiyaskonun ardından) Kafkas Cumhuriyeti'nin bağımsızlığını tanımaya ve Türkiye'yi bir rakip olarak değil, bir ortak olarak görmeye hazır olduğu yönünde göstergeler vardır (Kafkaslardaki durum hakkında daha fazla bilgi için bkz. Marie Broxup (haz.), *North Caucasus Barrier: The Russian Advance Toward the Muslim World*, Londra, 1992).

ORTA ASYA

Bölgede yaşayanlarla ortak kültürel, dilsel ve dinsel bağlarına rağmen, 1989'dan önce Türkiye'nin Orta Asya cumhuriyetleriyle hiçbir ilişkisi yoktu. Ne var ki Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan, Özbekistan ve daha az ölçüde Tacikistan gibi yeni cumhuriyetlerle ilişkiler 1991'den sonra son derece hızlı gelişti. Türk hükümeti, bu devletlerin bağımsızlığını tanıyan ilk hükümet değilse bile, ilk tanıyanlar arasındaydı. *Perestroyska*'nın son iki yılı boyunca bu cumhuriyetlerde yaşayanlarla Türkiye arasında karşılıklı ziyaretler ve hatta küçük "bavul" ticareti şeklinde gelişen gayriresmî, özel ilişkiler son derece büyük bir ivme kazanmıştı. Türkiye resmî tanımanın hemen ardından Orta Asya başkentlerinde diplomatik misyonlar kurdu. Ankara'da her birinin elçilikleri için binalar tahsis edildi. Ayrıca Türkiye, uluslararası arenaya hızla girmelerinin Rusya'nın yeniden ele geçirme çabalarına karşı bu devletlerin yeni kazanılmış bağımsızlıklarını güçlendireceği beklentisiyle, yeni devletlerin Birleşmiş Milletler'e ve çeşitli Avrupalı kuruluşlara üye olmaları için gereken formaliteleri başlattı.

Orta Asya Cumhuriyetleri'nin ve Türkiye'nin idarecileri hemen karşılıklı ziyaretlere başladılar ve diplomatik personelin eğitiminden ekonomik yatırıma kadar uzanan çeşitli konularda antlaşmalar imzaladılar. Aslında Türkiye'nin Orta Asya meselelerine en yoğun bir şekilde müdahil olması, Başkan George Bush'un Şubat 1992'deki konuşmasından sonra gerçekleşti. Zira bu konuşmada Bush ABD'nin,

Orta Asya cumhuriyetlerinin kalkınmasına yardım etmek ve (resmî olarak sözü edilmese de) İran kaynaklı köktendinciliği köşeye sıkıştırmak için, bu hedefler bağlamında kültürel ve ekonomik olarak (biraz da Amerikan yardımıyla) en iyi konumlamış ülke olan Türkiye'yi desteklediğini açıklamaktaydı. Bu aşamada modernist, laik, ekonomik olarak nispeten zengin ve Batı'yla uyumlu bir serbest piyasa demokrasisi olarak Türkiye Orta Asya Cumhuriyetleri için ideal bir kalkınma modeli olarak görülüyordu. Rusya bile, bir süre için, yine İran kaynaklı köktendinciliğin bölgede güçlenmesini engellemek umuduyla, Türkiye'nin Orta Asya'daki önceliğini kabul etti. Afganistan'daki Müslüman mücahitler karşısında ağır bir yenilgiye uğramış olan Rusya, İslâm'la ilgili her şeyden abartılı bir korku duymaktaydı.

Ne var ki, Türkiye'ye bağlanan büyük umutlar 1992'de sönmeye başladı. Zaten kıt olan kaynaklarından bir milyar dolardan fazla harcamasına karşın, Türkiye Orta Asya ekonomilerinin hızla büyüyen ihtiyaçlarını karşılamayı veya yerli endüstrilerle idari aygıtın modernleşmesine yardım edecek kalifiye personeli derhal temin etmeyi başaramadı. Bu arada, çeşitli akımlardan milliyetçiler, bir zafer sarhoşluğu içinde, Türkiye'nin, en başarılı modernleşme deneyimini yaşamış Türk-Müslüman ülke olması açısından, Orta Asya'da "ağabey" olarak görülmesi gerektiği görüşünü benimsediler. Ancak bu görüş eski Sovyet Türkleri tarafından alenen reddedildi. Tüm bunlar olup biterken, Orta Asya Cumhuriyetleri'nin muazzam petrol, doğalgaz, kömür ve çeşitli maden kaynaklarına ve tarım ürünlerine sahip olduğunu fark eden Batılı iş çevreleri bölgeye yoğun olarak yatırım yapmaya başladılar. Türkiye sayısız orta ve küçük ölçekli yatırıma girişmiş olmasına karşın, ekonomik olarak bir kenara itildi. Bağımsız Devletler Topluluğu'nun (BDT) kurulması, Orta Asya devletlerinin çoğunun bu örgüte katılması ve Rusya'yla askerî paktlar oluşturması, bütün bu devletlerin, Türkiye'yle yakın kültürel ve dinî bağlarına karşın, kendi millî çıkarları ve güvenlik ihtiyaçlarının yönlendirdiği politikalar takip edeceğini göstermektedir. Dolayısıyla bugün Türkiye Orta Asya'yla ilişkilerini bir blok olarak

yürütmektense her bir ülkeyle kendi görüş ve çıkarları çerçevesinde ilişki kurmaktadır. Bu ilişkiler nitelik ve yoğunluk bakımından ülkeden ülkeye değişmektedir. Örneğin, şu an için Türkiye'nin en yakın dostu Türkmenistan'dır. Bu ülkeyi Kazakistan ve Kırgızistan takip etmektedir. Buna karşılık Özbekistan, büyük ölçüde Özbek lideri İslâm Kerimov'un muhalif Özbek liderlerine sığınma sağlamasından dolayı Türkiye'ye gösterdiği tepki nedeniyle, Türkiye'yle ilişkilerini asgariye indirmiş durumdadır. Yine de, son zamanlarda (1995'te) Özbek-Türk ilişkileri iyileşmektedir.

Her halükarda, 1991-1993 dönemindeki yoğun ilişkilerde önemli bir azalma gerçekleşmiş olmasına karşın, ticaretten kültüre, basın yayından öğrenci değişimine (şu an 8000 Orta Asyalı öğrenci Türkiye'de öğrenim görmektedir) ve ortak ekonomik girişimlere kadar bütün faaliyet alanlarında Orta Asya'yla ilişki içinde olan tek ülke muhtemelen Türkiye'dir. Bütün bu faaliyetler Rusya'nın şüphelerini artırmış ve bu suçlamasını destekleyecek hiçbir somut kanıt ileri sürememiş olmasına karşın, Türkiye'yi Pantürkist hedefler peşinde olmakla suçlamasına yol açmıştır. Bu arada Türkiye bölgesel ekonomik örgütlerin kurulmasına ön ayak olmuş, örneğin Karadeniz havzasında liderliği eline almak amacıyla Karadeniz'e kıyısı olan ülkelerin yanı sıra Azerbaycan ve Yunanistan'ı da içine alan Karadeniz Ekonomik İşbirliği Teşkilatı'nı kurmuştur. İran ve Pakistan'la daha önceden imzalanmış olan ekonomik işbirliği antlaşması, (her ne kadar teklif edilen ortak projelerin çoğu henüz uygulamaya geçmemiş olsa bile) Orta Asya devletlerini de içine alacak şekilde genişletilmiştir.[1]

Türkiye'nin Rusya'yla siyasal ilişkileri şu an için sadece sorunsuz durumdadır. Buna karşılık her iki tarafın da ilişkileri geliştirmeyi ciddi olarak düşündüğüne dair emareler vardır. Rusya zaten

1 Türkiye'nin Orta Asya'yla ilişkileri hakkında daha kapsamlı bilgi için bkz. Karpat, "The Sociopolitical Environment Conditioning the Foreign Policy of Central Asian States", Adeed Dawisha and Karen Dawisha, ed., *The Making of Foreign Policy in Russia and the New States of Eurasia, International Politics of Eurasia Series,* vol. 4 içinde, [New York 1995]: 177-214).

Türkiye'nin en büyük ticaret ortaklarından biridir. Her ne kadar diğer istatistikler iki ülke arasındaki ticaretin değerini yılda 2 milyar dolar olarak gösterse de, güvenilir kaynakların tahminlerine göre Rusya'dan gelen küçük tüccarlar Türk malları için yılda 8 milyar doların üzerinde para harcamaktadır. Ayrıca, çok sayıda Türk inşaat şirketi Rusya Federasyonu'nun dört bir yanında inşaat sözleşmeleri yapmıştır (1995 yılında Rusya'da çalışan şirketler arasında en büyük işleri Türk inşaat firması ENKA'nın kaptığı söylenmektedir). Bunun y anı sıra, gitgide artan sayıda Rus tatillerini Türkiye'de geçirmektedir. Rusya'yla Türkiye arasında, yoğun ekonomik ilişkilere tekabül eden siyasi bağlar kurulup kurulmayacağı henüz net değildir. Ne var ki Rusya ekonomik olarak güçlenip merkezi hükümetin ve ordunun otoritesini yeniden tesis ettikçe, Türkiye'yi Kafkasya ve Orta Asya'da bir ortak olarak görmeye daha az meyletmesi kaçınılmazdır. Nitekim Rusya ekonomik olarak zengin ve demokratik bir Türkiye'yi kendi çıkarlarına yönelik bir tehdit olarak gördüğü için, şimdiden bu tavra yaklaşmış gibi görünmektedir.

Sonuç olarak Türk dış politikasının 1950-1991 arasında istikrarlı ve nispeten öngörülebilir bir yol izledikten sonra SSCB'nin yıkılmasıyla yeni bir safhaya girdiği söylenebilir. Bu yeni safhada Türklerin bir etnik kültürel grup olarak tarihsel ve kültürel mirasları yeniden canlanmış ve Türk dış politikasının gidişatı üzerinde etki etme potansiyeline sahip bir etken olarak yeni bir canlılık ve anlam kazanmıştır. Türk devletinin 1923'ten 1991'e kadar, resmî olarak diğer Türkî topluluklarla tarihsel, kültürel, dinî ve etnik bağlarını inkâr ettiğini belirtmek gerekir. Orta Asya ve Kafkasya'da bağımsız Türk devletlerinin ve Bosna gibi Türkiye'yle tarihsel bağa sahip devletlerin doğuşu bütün bu tabloyu değiştirmiştir.

Türkiye Türkleri (burada on dokuzuncu yüzyılın sonunda oluşmaya başlayan siyasal ulustan söz ediyorum) bugün bir yol ayrımındadır. Yurtdışındaki soydaşlarıyla ilgili olarak eski mutlak tarafsızlık ve kayıtsızlık politikasını sürdürebilecekleri gibi, Orta Asya ve Kafkasya'daki ekonomik ve siyasal çıkarlarını en üst düzeye çıkarmanın yollarını da arayabilirler. Tarihsel, kültürel ve siyasal güçlerin

Türkiye'yi kabuğundan çıkarmış olduğuna şüphe yoktur, ancak şu an itibariyle Türkiye "yakın çevresindeki" fırsatlardan sonuna kadar faydalanma imkânlarından yoksundur. Dolayısıyla Karadeniz bölgesi, Kafkasya ve Orta Asya'da nüfuzunu yavaş yavaş sağlamlaştırırken, bir yandan da, elden geldiğince Batı'yla bağlarını güçlendirmeye veya en azından statükoyu korumaya mecburdur. Batı'yla bağlantısı kopmuş bir Türkiye, dış dünyaya kendi iradesini kabul ettirebilecek ekonomik ve askerî güce ulaşmadıkça (ki yakın vadede bu konuma ulaşması mümkün görünmemektedir), kendi bölgesinde pek fazla etkili olamaz.

Türkiye'yi yönetenler, akıllıca bir kararla, Pantürkizm'i ve Panturanizm'i kesin bir şekilde reddetmiş olsalar da; Türkiye ile Güneydoğu Avrupa ve Avrasya'da yeni kurulan devletler arasında (Hırvatistan ve Slovenya hariç) ortak çıkar, kültür, inanç, dil ve tarih bağları söz konusudur. Bu yüzden, Türkiye'nin stratejik konumunun farkına varılması, halk desteğini artırmaya can atan birçok siyasetçiyi tehlikeli kararlar almaya yönlendirebilir. Bugün Türkiye'nin en büyük zaafı, ileri görüşlü, meselelere derinlemesine nüfuz eden ve iyi yetişmiş liderlerden yoksun olmasıdır. Yozlaştırıcı karakterdeki siyasal kayırma sistemi ve iktidarın en tepede yoğunlaşması (bir avuç istisna dışında) Türkiye'nin çok ihtiyaç duyduğu büyük liderlerin doğuşunu engellemiştir. Bu liderlik zaafı, bir bakıma da, son otuz beş yıldır Türkiye'yi çoğunlukla zıt ideolojiler benimsemiş partilerden oluşan koalisyon hükümetlerinin yönetmesinden kaynaklanmaktadır. Her ne kadar Türkiye'nin dış politikası genellikle en büyük iki partinin ortak desteğini alsa da, ideolojik bölünmeler bu iki partili yapıyı gitgide daha çok tehdit etmektedir. Bu hiç de ümit verici olmayan koşullara rağmen, çok şükür ki, Dışişleri Bakanlığı öyle ya da böyle siyasal partilerden ve çatışan ideolojilerden bağımsız bir dış politika izleyebilmektedir. Esasen muhafazakâr bir bakış açısına sahip olmasına ve değişim konusunda isteksiz davranmasına karşın, Dışişleri Bakanlığı yüksek bir mesleki standarda sahiptir ve sıradan siyasetçilerin aksine dünya gerçeklerini anlayabilmekte ve millî çıkarlara hizmet eden tedbirler alabilmektedir.

ARAP-TÜRK İLİŞKİLERİ*

Pek çok konuda olduğu gibi Ortadoğu araştırmacıları, Türk-Arap ilişkileri konusunu bir yana bırakıp yazarın seçimine, önyargılarına ya da bilimsel ilgi dalgalarına göre diğer konularla ilgilenmişlerdir. Türk-Arap ilişkileri konusu, Ortadoğu ve İslâm tarihini ve Abbasî Halifeliği'nin başlangıcından itibaren topluma getirdiklerini anlamada başat öneme sahip olmasına rağmen bu sorun üzerinde yalnızca birkaç kitap bulunmaktadır.

Konuya çeşitli açılardan yaklaşılabilir. Arap-Türk ilişkileri, tarihsel olarak İslâm tarihi kapsamında her iki grubun Müslüman toplumun gelişmesine katkıları vurgulanarak incelenebilir. Bu açıdan yakın geçmişteki araştırmalara hâkim olan birkaç farklı görüş bulunmaktadır. Görüşlerden biri, Arapların kendilerini başlıca kültürel ve dinsel konulara adamış olduklarını, buna karşın Türklerin Araplara ve İslâm dünyasına askerî ve yönetsel yetenekler sağladıklarını savunmaktadır. Bu, tarihsel açıdan ve olgusal olarak yanlış, dışlayıcı bir İslâm tarihi görüşüdür, çünkü Farabî, Katip Çelebi (Hacı Kalfa) ve diğerlerinden itibaren etnik Türkler İslâm'ın entelektüel gelişimine büyük katkıda bulunmuşlardır. Ancak bugün, farklı etnik kökene sahip diğerleri ve Müslüman toplumunun entelektüel yaşantısını zenginleştirmiş bulunan ve sonradan İslâm'a geçenlerin birçoğu gibi Farabî de yalnızca Arapça yazmış olduğu için Arap olarak kabul edilmektedir. Açıktır ki bu yazarlar, Arap olarak değil, fakat Müslüman olarak yazmış-

---

* "Arab-Turkish Relations", 2 Ekim 1974 tarihinde Toronto Üniversitesi'nde (Kanada) sunulan bildiri, ss. 16-26 (Çeviri: Recep Boztemur).

lardır. Farabî gibi yazarlar, günümüzde dilleri nedeniyle Araplarla ve Arapçılıkla tanımlanmaktadırlar. Bu, İslâm dünyasına yayılmış ve onu parçalamış olan günümüzün etnik ve dilsel milliyetçiliğinin sonucu olmaktan başka bir şey değildir.

Arapların, en azından Ortadoğu'daki Osmanlı yönetimi sırasında askerî ve idari işlere karışmamış oldukları görüşü de yanlıştır. Lübnan'da (Fahreddimman), Suriye'de ve özellikle Kuzey Afrika'da bulunan çok sayıda yönetici ailenin Arap kökenli olduğunu belirtmek yeterlidir. Vahhabiler ve Mısır Hidivi Mehmet Ali Paşa orduları hakkında da aynı şey söylenebilir.

Diğer taraftan, sonraları İran'da Safevî hanedanın temelleri haline gelen, Türkmen aşiretleri tarafından on beşinci ve on altıncı yüzyıllarda geliştirilen Şiilikte olduğu gibi Sufilik de büyük ölçüde bir Türk oluşumuydu. Orta Asya, Afganistan ve Hindistan Müslümanlarının büyük çoğunluğu arasında Sufilik, önemli ölçüde Ahmed Yesevî'nin etkisi altındaydı ve belirtmeye bile gerek yok ki, Yesevî Orta Asyalı bir Türk'tü.

Son olarak, Osmanlı Türklerinin yüksek bir İslâmî hukuk sistemi geliştirerek ve bunu sistematik olarak düzenlenmiş ve merkezileşmiş bir yargılama sistemi aracılığıyla Müslüman Ortadoğu'nun her yanında uygulayarak gerçekten evrensel bir İslâmî toplum kavramına pratik bir anlam kazandırdıkları temel gerçeği de gözardı edilmemelidir.

Bazı Hint Müslümanları arasında başlayan ve merhum Hamilton Gibb de dahil olmak üzere birçok bilim adamı tarafından kabul gören bir başka görüş daha vardır. Bu görüşe göre, kuzey halklarının -yani Türklerle İranlıların- İslâm cemaatine katılışı, İslâm'da düşünce özgürlüğünü zayıflatan ve sonunda ortadan kaldıran ve *içtihat* kapılarının kapanmasıyla sonuçlanan bir otoritaryanizm geleneği getirmiştir. Yakından bakıldığında bu görüşün temelsizliği ortaya çıkar; çünkü İslâm'ın en önemli entelektüel gelişmelerinden bazıları, Arapların siyasal yaşamın derinliklerinde kaybolmalarından çok sonra Selçuklu ve Osmanlı sultanları, Hint Moğolları ya da Orta Asyalı Türk-Moğollar gibi Arap olmayan yöneticiler zamanında

ortaya çıkmıştır. Son olarak, Abbasî Halifeliği'nin kuruluşundan sonra tüm etnik ve dilsel farklılıkların yerini alan evrensel bir Müslüman topluluğu kavramının etnik farklılık düşüncesinin ve Araplara verilen üstünlüğün yerine geçtiği temel gerçeği de gözardı edilmemelidir.

Türk-Arap ilişkilerine toplumsal tarih açısından yaklaşılabilir ve Türk gruplarının, dil açısından Araplaşmış olsalar dahi, Halifeler zamanında *Emirler* ya da Memlûklar döneminde Sultanlar veya çağdaş Mısır'da genel valiler ve Hidivler olarak hâkim bir toplumsal sınıf olarak ya da 1950'lere dek çağdaş Irak ve Suriye'de hâkim bir üst sınıf olarak kendi kimliklerini korudukları gerçeği vurgulanabilir. Bu yaklaşım da yanlış olurdu, çünkü Anadolu ve Balkanlarda üst sınıflar Türklerle Türk olmayanların bir karışımı halindeyken, on altıncı ve yirminci yüzyıllar arasında Osmanlı yönetimi boyunca Arap eyaletlerindeki üst sınıflar yalnızca Türklerden ibaret olmanın çok uzağındaydı. Osmanlı yönetici sınıfının, en azından on beşinci yüzyıldan on yedinci yüzyıla dek Türk kökenli kişilerden oluşmadığını fakat çoğunlukla Slavlar, Arnavutlar, Bulgarlar ve diğerleri gibi devşirmelerden oluştuğunu iddia eden çok dolambaçlı bir kuram bile bulunmaktadır.

Konuma güzel sanatlar açısından yaklaşabilir ve örneğin Arap sanatı İslâm sanatından ayrılamazken Türk sanatının, özellikle de halk sanatının, onu bilhassa resimde Batı sanatına benzer duruma getiren özgün etnik ve doğal özelliklerinin birçoğunu koruduğunu vurgulayabilirim. Dolayısıyla Anadolu'da çok çeşitli popüler resimler bulunmaktadır. Fakat resim ve insan çizimleri, Ahmet Musa'nın Kuran manzaralarında ya da Mehmet Siyahkalem'in on beşinci ve on altıncı yüzyıllardaki insan ve hayvan çizimlerinde açıkça görüldüğü gibi üst sınıflara mensup Müslüman Türkler arasında bile bulunabilir. On yedinci ve on sekizinci yüzyıllarda *Hünernâme* (Sultanların Hayatları) ya da *Surnâme* (Şenlik Kitabı) Türk resminin diğer örnekleri olarak gösterilebilir. David Talbot Rice, kitabının Türk sanatı hakkındaki bölümünü, "temel özelliği Türk olan bu sanat[ın]... sonunda Türklerin görüntü sanatlarındaki beceriksizlikleri düşüncesini yok

etmeye hizmet eden... yaşam ve eylem dolu, güçlü, erkekçe bir sanat" olduğunu söyleyerek bitirmekteydi.

Arap-Türk ilişkileri üzerine yapılan çalışmalarla ilgili pek çok başka yaklaşımdan da bahsedebilirim. Ancak bunu yapmak, muhtemelen birçok Arap'ın sömürgecilik örtüsü altına saklanmış olsa da Fransız ve İngilizler tarafından gelişme ve uygarlık getirilene dek Türklerin aziz Arap topraklarında gelişmeyi önledikleri görüşünü değiştirmeksizin bu çalışmayı yaklaşımlar ve yöntembilim üzerine bir tartışmayla doldurmak olurdu. On dokuzuncu ve yirminci yüzyıllarda Ortadoğu'nun başına gelen tüm dertlerin nedeninin Arapların nankörlüğü ve ihaneti olduğu konusunda bazı Türklerin düşüncelerini değiştirebileceğimden de kuşkuluyum. Pek çok Türk, kendileri Avusturyalıların, Rusların ve İslâm'ın diğer düşmanlarının saldırılarını durdurmak için savaşır ve ölürlerken, Arapların ise Müslümanların ortak bir amacı için *cihat* yaparken yaşamlarını yitiren Türklere karşı Fransız ve İngilizlerle entrikalar çevirdiklerine inanmaktadır.

Hiç kuşku yok ki, geçmişteki Arap-Türk ilişkileri hakkında söylenenlerin ve söyleneceklerin pek çoğu çağdaş milliyetçilik ideolojisini, yani belirli amaçlar akılda tutularak ileri sürülen görüşleri ya da günümüzde birçok siyasal yazılarımızda olduğu gibi belli eğilimleri yansıttığı sürece doğru olamayacaktır.

Benim görüşüm, Arap-Türk ilişkilerinin yalnızca etnik ve kültürel-dinsel ilişkiler olarak ele alınmaması gerektiğidir. Bu ilişkiler, yeni toplumsal ve siyasal birimlerin kuruluşunu ve etnik, dinsel ve dilsel kimlik gibi temel kavramları belirleyen tüm etkenleri göz önüne alan daha geniş bir çerçevede incelenmelidir.

Daha özel olarak, dünyanın her yanında görüldüğü üzere Ortadoğu'daki diğer bütün etnik ve toplumsal ilişkilerde olduğu gibi Arap-Türk ilişkilerinin de ilk olarak bireyler ve bu bireylerin grupları için yeni toplumsal konumlar, kimlikler ve ilgiler yaratan toplumsal (yapısal) değişiklikler çerçevesinde incelendiğinde daha iyi değerlendirilebileceklerini ve anlaşılabileceklerini söyleyebilirim.

İkinci olarak bu tür çalışmalar, çağdaş millî devletler ve bunların içlerinde gelişen özel süreçler gibi yeni sosyo-politik birimlerin gelişimini hesaba katmalıdır. Üçüncü olarak, bireyin değer sisteminde, kimlik duygusunda, bağlılıklarında, ahlâkî ve fiziksel amaçlarında ve gruplar ile bireylerin gereksinim ve beklentilerinde ortaya çıkan gelişmeler ve değişiklikler yukarıda anlatılanların ışığında göz önüne alınmalıdır. Varsayılan özgürlük ve güvenceleriyle modern çağımız, beraberinde kişinin güven ve refahı ile toplumsal gelişmesinin, genellikle, yürürlükteki siyasal felsefeye, yaşam tarzına ve sözde "modernist" değerlere uyum sağlamasına bağımlı olması nedeniyle öngörülemeyen sınırlamalar getirirken; sistem, bunun kişinin serbest irade ve tercihine dayalı olarak yapıldığı konusunda aldığı vaziyeti ustaca korumaktadır.

Şimdi doğrudan kendi konuma girip ve keyfî bir biçimde, Kırım Savaşı'nın ardından sonuçlandırılan 1856 Paris Barış Konferansı'ndan sonraki Arap-Türk ilişkilerine değineceğim. Değerlendirmelerim milliyetçiliğin yükselişi etrafında olacak, çünkü milliyetçilik, on dokuzuncu, özellikle de yirminci yüzyılda Arap-Türk ilişkilerine yön veren asıl konuydu. 1856 yılı, Arap-Türk ilişkileri için olduğu kadar Ortadoğu tarihinde de bir dönüm noktasıydı. Bu tarihten başlayarak Osmanlı hükümeti ilk kez Avrupa ile bir ittifakı kabul etmişti ve bunun ardından giderek artan şekilde Avrupa'nın siyasal, ekonomik, kültürel etki ve vesayeti altına girecekti. Zaman geçtikçe Osmanlı Devleti, kendisini ikinci sınıf bir siyasal güç kategorisine indirgedi, böylece uyrukları ve Müslüman uluslar arasında devletin güç ve prestijini korumak için gerekli olan moral güçten kendini yoksun kıldı. Dahası Paris Antlaşması ve ardından gelen *Islahat Fermanı*, dinlerin eşitliğine ilişkin maddelerine rağmen gayrimüslimlere önemli ekonomik özgürlükler tanımaktaydı. Avrupalılara tanınan kapitülasyonlarla desteklenen bu özgürlükler gayrimüslimler arasında ticarî bir orta sınıfın gelişimini hızlandırdı ve milliyetçilik meşalesini taşıyan bir aydınlar grubunun yükselişini kolaylaştırdı.

Bunu kanıtlamak için çok uzaklara gitmeme gerek yok. On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında Arap milliyetçiliğinin sözde

öncüleri gayrimüslim bir Arap azınlığa mensup bulunuyorlardı. Ortadoğu pazarlarına akın eden pek çok Avrupa mallarında olduğu gibi ilk milliyetçi düşüncelerin de ne Müslümanların özellikleri ne de yaşam tarzlarıyla bir ilgisi vardı. Fakat çok geçmeden yerli topluluklar tarafından kabul görür bir hale gelen ucuz ve pratik birçok Avrupa mamûl maddesi gibi, sonunda milliyetçilik düşünceleri de Türkler ve Müslüman Araplar tarafından memnuniyetle kabul edilip benimsendi ve birbirlerine karşı ayrımcılık amacıyla kullanıldı. Ancak ticareti ve Avrupa'nın pahalı mamûl maddelerine karşı yerel tarımsal malların değişimini harekete geçiren Avrupa'ya artan bağımlılık, özellikle Suriye, Irak ve Türkiye'de zamanla Müslümanların hâkimiyetine giren tarımsal sektöre sahip yeni bir orta sınıfın gelişmesine yol açtı.

1856 Paris Antlaşması'nın bir diğer etkisi, Müslümanlar arasında değişim fikrinin ya da *modernizm* veya *medeniyetin* kendi toplumlarının temel bir amacı olarak kabul edilmesiydi. Kuşkusuz *medeniyet*, büyük ölçüde bu örnekte bireyler için maddî refah ya da devlet gücünü artırma olasılığına sahip önlemler anlamına gelmekteydi. Paris Antlaşması'nın son bir sonucu da yayınlanan gazete sayısının da gösterdiği gibi toplumda iletişimin yoğunlaşmasıydı. On dokuzuncu yüzyılın sonunda Osmanlı İmparatorluğu'nda, 120 kadarı Türkçe, 115 kadarı Arapça ve gerisi başka dillerde yayınlanan 280 gazete ve dergi bulunmaktaydı.

1856 Paris Antlaşması'nı izleyen bütün bu değişiklikler, Arap ve Arap olmayan yerleşik grupları ve bunların çıkarlarını tehdit etmekteydi. Dolayısıyla Mekke muhafızı Şerif Abdülmuttalip, 1850'de, Mekke'nin önde gelen tüccarlarına Türklerin İslâm'ın dönekleri haline geldiklerini ve Arapların kendi hükümetlerini kurma zamanının geldiğini yazdığında gerçekten de Osmanlılara karşı bir Arap ayaklanmasını düşünmüyordu. Mekke Şerifi yalnızca Sultan'ın köleliği kaldırmasında cisimlenen ve kendi kölelerini yitirmesine neden olan tehdide karşı tepkiliydi. Abdülmuttalip için Türklerle Araplar arasındaki etnik ve dilsel farklılıkları ele almanın ve bu farklılıkları sadece kendi toplumsal konumunu korumada değil, aynı zamanda kendinden sonra gelenlerin yaklaşık altmış yıl sonra yapacakları

gibi dilediğinde Arap milliyetçisi olarak yeni bir konum üstlenmede kullanmasının ne denli kolay olduğu da düşünülmeden edilemez.

Kuşkusuz öfkelerini önce hainler olarak Türk yöneticilere yönelten, fakat sonra Suriye'deki ve Irak'ın batısındaki Arap kentlerini harabeye çeviren, sonunda Mehmet Ali Paşa'nın Mısır ordusu tarafından yenilgiye uğratılan Vahhabiler de unutulamaz. Aslında Araplarla Türkler arasındaki yüzyıllardır bilinen etnik ve dinsel farklılıklar, on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısı boyunca siyasal farklılıkları dile getirmek için kullanılmaya başlandı ve sonunda, yirminci yüzyılda, çatışma halindeki siyasal bağlılık ve kimliklerin temeli durumuna geldi. Milliyetçilik, ilk olarak, yalnızca Avrupa yaşam ve düşünce tarzını değil, aynı zamanda Müslüman Araplar büyük ölçüde ihmal edilirken kendilerinin toplumsal ve eğitsel standartlarını düzelten Avrupa ekonomik ve siyasal desteğini de kabul eden Hıristiyan Araplar arasında gelişti. 1856'dan sonra, beklenildiği gibi, Hıristiyan Araplar arasında Osmanlı yöneticilerine karşı artan bir düşmanlık gözlenmektedir. Aslında Hıristiyan Arapların eğitimli seçkinleri, Osmanlı yöneticilerini ve memurlarını farklı bir etnik gruba ait yönetici bir sınıf olarak değil, fakat Arapları baskı altında tutan yabancı bir gücün temsilcileri olarak görmeye başladılar. Daha sonra 1876'da ilk Osmanlı parlamentosunun kurulmasının ve mahallî temsil düşüncesini kabul etmesinin ardından Araplar, ilk kez Arap olarak kendi vilayetleri adına konuştular. Fakat burada bile Müslüman ve Hıristiyan Arapların dile getirdikleri düşünceler farklıydı. Sultan'ı sorgulayan ve eleştirenler Hıristiyan Arap milletvekilleriydi. Paris'e giden, Sultan'a ve genel olarak Türklere karşıtlığı bir yaşam kariyeri haline getiren bu mebuslardan biri Halil Ganem'di.

1876'dan sonra Ortadoğu'da gelişen sözde Arap milliyetçi basını, büyük ölçüde bölgede kurulmuş bulunan Batı okullarında eğitilmiş Hıristiyan Arapların elindeydi. *El-Muktataf* gazetesi (1876), sonradan Beyrut Amerikan Üniversitesi haline gelecek olan Suriye Protestan Koleji'nde öğretmenlik yapan iki Lübnanlı Hıristiyan, Nimer Faris ve Serraf tarafından yayınlanmaktaydı. Sonradan bu öğretmenler, Mısır'da Lord Cromer'e tam destek verdiler ve sonunda sömürgecile-

rin destekçileri olarak Mısır milliyetçisi Mustafa Kamil'in saldırılarına maruz kaldılar. *El-Hilal*'in kurucusu Corci Zeydan (1861-1914), *El-Cinan*'ın yayıncısı Butros Bostani (1819-1883) ve Fariz el-Şidyak Marunî olarak doğmuşlardı ve Ortodoks Hıristiyan'dılar (Şidyak, Protestanlığı kabul eden kardeşi Marunî Patriği tarafından ölümle cezalandırıldıktan sonra Müslüman oldu).

Arapların Türklerden farklı olduklarını dile getiren Arap milliyetçilerinin ilk yazılarını inceleyenler George Antonious ve başka birçok Arap milliyetçisinin ciddiyetle ilân ettikleri gibi, bütün Arap toplumu adına konuştuklarını düşünme eğilimine kapılırlar. Aslında ilk Arap milliyetçileri, Lübnan ve Suriye'de hâkim gayrimüslim küçük bir ticari grubun sözcüleriydiler.

Gerçek ise on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısı boyunca Müslüman Araplarla Türkler arasındaki ilişkilerin tarihin bütün dönemlerinden daha yakın bir hale gelmiş olmasıydı. Bu dönem, Arapça dil kurallarının oldukça geniş bir biçimde Türkçe sözdizimine uygulandığı, Türkçenin yoğun bir biçimde Arapçadan etkilendiği bir dönem oldu. Yine bu dönemde, çok sayıda Arapça el yazması kitap yeniden basılıp Türkçeye çevrilirken, Arapça öğrenmek Osmanlı seçkinleri için toplumsal bir zorunluluk haline geldi. Arap basınının İstanbul'da okunması gibi Türkçe gazeteler de Arap kentlerinde okunuyordu. 1880'lerde, hatta bu tarihten önce Arap ve Türk aydınları arasındaki iletişim, karşıt bir gelişmeyi savunan Lübnan Hıristiyan Arap basınına rağmen oldukça etkileyiciydi. On dokuzuncu yüzyıl aydınlarının tarihi hakkındaki kendi incelemelerim, bende, bu yüzyılın ikinci yarısının bir Arap-Türk anlaşmazlığı dönemi olmak yerine, aslında karşılıklı bir arayış ve anlayış dönemi olduğu konusunda kuvvetli bir etki yaratmaktadır. II. Abdülhamit tarafından temel bir devlet politikası olarak benimsenen Panislâm hareketi ve Sultan'ın İslâm'ı Arapçılıkla tanımlamaya yönelik güçlü girişimi, Türk-Arap işbirliğine ve dinsel birleşmeye dayalı bir Müslüman devletler topluluğu yaratmak için nihaî çabalardı.

Son olarak, Namık Kemal gibi bazılarının biraz da mantığa aykırı bir biçimde Türk milliyetçiliğinin ataları olarak düşünüldüğü Yeni Osmanlılardan da bahsetmek gereklidir. Pek çok başka Arap aydını gibi Yeni Osmanlılar da, o dönemde etnik milliyetçilik üzerinde kafa yormak yerine daha temel ve acil olan Müslüman topluluğunun bütünlüğünün korunması sorunlarıyla meşgullerdi.

Şimdi, on dokuzuncu yüzyılda Türk ve Arap aydınlarını ilgilendiren önemli sorunlara bakmak gerekmektedir. Sanırım en önemli ilk sorun, toplumun değişime ayak uydurması ve çağdaşlaşma olarak düşünülen yeni yaşam tarzlarının benimsenmesi sorunuydu. İkinci önemli konu, Avrupa'nın tecavüzüne karşı muhalefet ve direniş ile Müslüman kültürel bütünlüğünün korunmasıydı. Bu sorunlar birbirleriyle yakından ilgili olmalarına rağmen her birini ayrı ayrı ele alacağım.

On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında Ortadoğu Müslüman toplumu çok önemli yapısal değişimler içine girdi. Piyasa ekonomisinin ve Avrupa ile artan ticaretin etkisiyle tarımsal bir orta sınıf gelişti. Üst tarımsal gruplar, ulema aileleri ve Türkler örneğinde, bir de çağdaş bürokrasi hiyerarşisi arasından bir aydınlar grubu yükseldi. Karmaşık toplumsal ve ekonomik ilişkilerle gelen birçok teknik hizmeti yerine getirme yeteneğine sahip düzenli, sistematik, işlevsel ve etkin bir hükümet arzusu artmaktaydı. Müslümanlar ve gayrimüslimler, Osmanlı hükümetine eski yöntemleri terk edip Avrupa hükümetlerinin uygulamalarını benimsemesi, yani hizmetleri yalnızca yürütmek yerine topluma vermesi konusunda baskı yapmak için birleşmişti.

Kesin bir biçimde değişmiş toplumsal bir sistemden kaynaklanan ekonomik, toplumsal ve siyasal farklılıkların iç uyumu ve geleneksel siyasal değerleri zayıflattığı ve Araplarla Türkleri, tümü geçmişte farklı bir kapsamda kullanılmış olan *ümmet*, *vatan*, *devlet*, *millet* gibi temel kavramlara yeni anlamlar yüklemeye zorladığı açıktı. Ana sorun, Müslüman cemaatin bütünlüğünü koruyabilecek, fakat aynı zamanda kendisini yenilemesine ve değişen koşullara uyum sağlamasına

izin verecek sosyo-politik örgütlenme için yeni bir ilke bulmaktı. El-Tahtavi'nin (ve Hüseyin el-Mazrafi'nin) reformcu görüşlerini ifade ettiklerinde Arap ya da Mısır milliyetçiliğinden ziyade aslında reformculuk açısından düşündüklerine inanıyorum. Esasen gerçek sorun ve Türklerle Araplar arasındaki gerçekten anlamlı uyuşmazlık, değişimi ve çağdaşlaşmayı gerçekleştirmek için izlenecek yollarla ilgili olarak ortaya çıktı. Bu konuyu daha sonra ele alacağım.

On dokuzuncu yüzyılda Müslüman Araplarla Türkler arasında birlik sağlayan ikinci konunun Avrupa emperyalizmine ve emperyalizmin gerektirdiği her şeye karşı muhalefet olduğunu daha evvel belirtmiştim. Aslında bu dönemde Müslüman milliyetçiliği yükselişteydi. Özellikle Tunus'un 1881'de Fransızlar, Mısır'ın da 1882'de İngilizler tarafından işgalinden sonra bu milliyetçiliğin asıl amacı, Müslüman topraklarının bağımsızlık ve bütünlüğünün güvence altına alınmasıydı. Arapları, Türkleri ve diğer Müslüman grupları neredeyse kendi etnik kökenlerine ilgisiz kalacak kadar bir araya getiren olgu ortak tehlike duygusuydu. Ortak dinsel ve kültürel İslâmî miraslarına yönelik tehlike, tüm Müslümanları yeni bir birlik ilkesi arayışına yöneltti. Hint Müslümanları arasındaki Halife hareketi ve II. Abdülhamit'in Panislâmcılığı, başarısız olmalarına rağmen bu ortak tehlikeye karşı verilen yanıtlardı. Böylece Cemaleddin Afganî ve özellikle Abdullah el-Nedim (1844-1890) ve Arap milliyetçiliğinin ataları olarak kabul edilen diğer pek çok kimse, en başta ve her şeyden önce Müslüman milliyetçiler olarak düşünülmelidirler. Bunun için, Afganî ve Nedim'in Sultan II. Abdülhamit tarafından sağlanan yardım ya da aylıkla yaşamış oldukları İstanbul'da öldüklerini belirtmek yeterlidir. Sultan'ın Türk karşıtı olan ve kendi devletinin bütünlüğüne karşı çalışan herhangi bir Arap milliyetçisini destekleyeceğini düşünmek anlamsız olacaktır.

Araplarla Türkler arasındaki en ciddi bölünmenin modernleşmeyi gerçekleştirme ve hükümetin toplumdaki rolüyle ilgili farklı görüşler nedeniyle ortaya çıktığını belirtmiştim. 1860'lar gibi erken bir tarihte devleti, ordu ve bürokrasi gibi devleti temsil eden kurumları koruma fikri, Türk kökenli Müslümanların düşüncelerinde, özellikle de kimi

aydınlar arasında önem kazandı. Araplar ile birçok Türk bu görüşü paylaşmakla birlikte aslında toplumsal yapıyı ve onun kültürünü korumakla ilgili görünüyorlardı.

Devleti yenileme düşüncesi, Jön Türkler'in ortaya çıkmasından ve pozitivizmi kendilerinin temel felsefi öğretileri olarak benimsemelerinden sonra ikinci bir boyut kazandı. Le Compte'un bir öğrencisi olan Rıza Bey'in *Meşveret* gazetesi tarafından temsil edilen pozitivistlerin zaferinin, İslâmcılara ve toplumsal reformculara karşı acı bir mücadeleden sonra gelmiş olduğunun vurgulanması gerekmektedir. *Meşveret*, 1895'ten itibaren Paris'te yayınlanmaktaydı.

Pozitivizmin en önemli etkilerinden biri, toplumsal ve siyasal olgular için nedensel açıklamaları somut olarak kavranabilir etkenler içinde aramak ve dini, bilime karşı olarak görmek oldu. Türklüğe ilişkin her şey ile birlikte ırk ve etnik kökenin yurt dışında yaşayan Jön Türkler arasında birincil önem kazanması bu kapsam içindedir. Aynı zamanda bunun tersi de doğruydu, yani din, cemaat ve dahilî birlik ve uyumun diğer soyut etkenleri de ikinci sıraya itildi.

İktidar, Jön Türkler için maddi ve maddi olmayan güçlerin bir bileşimi değil, fakat iktisadi zenginlik, askerî güç vb. gibi somut etkenlerin bir sonucuydu. Böylece Jön Türkler 1908'de iktidarı ele geçirdiklerinde Osmanlı Devleti'ni millî bir Türk devleti haline dönüştürmeye çalışırlarken görüşleri devlet politikası haline geldi. Ancak Jön Türkler'in iktidarı ele aldıktan bir ya da iki yıl sonra laik, milliyetçi politikalarını güçlü bir biçimde değiştirdiklerini de hemen eklemeliyim. Eski pozitivist ve masonların birçoğu, özellikle savaştan ve 1911'de Libya'da başlangıçta Türk subaylar tarafından yönetilen uzun direnişten sonra hükümetteki konumlarını ve etkilerini yitirdiklerinde Jön Türkler, Araplar ve diğer Müslümanlarla bir uzlaşma arayışına girdiler. Bu direniş, Avrupa emperyalizmine karşı Müslüman direnişi düşüncesini yeniden alevlendirdi. Bu, şimdiye dek gördüğü ilgiden daha fazlasını hak eden önemli bir olaydı. Ancak dalga tersine çevrilemedi. Laik milliyetçilik Türk aydınının zihninde derin kökler salmıştı. Ancak aynı zamanda kimi Müslüman Arap aydınları, özellikle de orduda

Türk meslektaşlarının devlet felsefesini edinmiş olan subaylar, ayrı Arap devletleri açısından düşünmeye başlamışlardı.

Fakat bu düşünce yavaş gelişti ve büyük zorluklarla gerçekleşti, çünkü pek çok Arap kendilerine göreli bir güvenlik sağlayan Osmanlı milletler topluluğundan çekilmekte isteksiz davranıyorlardı. Bunun sonucu olarak, 1913'te Paris'te bir toplantıya katılan elli küsur öğrenci tarafından imzalanan bildiriye atfedilen önem ve etki konusunda oldukça kuşkuluyum. Bu zararsız toplantı ve sonunda yayınlanan aynı şekilde zararsız bildiri, tuhaf bir biçimde Arap milliyetçiliğinin gelişimini ve bunun Osmanlı karşıtı itkisini kamçılayan önemli etkenlerden biri olarak düşünülmektedir. Dahası, ısrarla iddia edebilirim ki, Filistin'de İngilizlere karşı savaşan Osmanlı ordularına karşı yapılmış 1916 Arap Ayaklanması çok isteksizce başlamış ve İngilizler tarafından örgütlenmiş ve desteklenmiş olmasına rağmen etkili olmaktan çok uzak kalmıştı. Üstelik 1916 Ayaklanması, büyük ölçüde ganimete düşkünlükleri millî isteklerini kat kat aşan Bedevi aşiretleri tarafından yapıldı. Ancak Vali Cemal Paşa tarafından Beyrut'un Arap aydınlarına karşı uygulanan katı önlemlerin, ilk olarak sertlikleri nedeniyle, ikinci olarak da Cemal Paşa tarafından hain oldukları gerekçesiyle asılan bazı aydınların aslında Osmanlı karşıtı olmamaları nedeniyle derin duygusal değişiklikler yarattığı kanısındayım.

Ancak 1916 yılında Türk ordusuna karşı yapılan saldırı, özellikle de yaralı askerlerin öldürülmesi, Türk subaylar açısından affedilemez bir suç oluşturuyordu. Ordu mensupları, kendilerini, İngilizlere karşı Araplar da dahil olmak üzere bütün Müslümanların koruyucusu olarak görüyorlar ve ayaklanmayı bir ihanet, Filistin Cephesi'ndeki Osmanlı-Türk direnişini zayıflatan ve sonunda Türkiye'nin güneyinin Fransızlar tarafından işgaline yol açan bir arkadan hançerleme olarak düşünüyorlardı. Üstelik Türk ordu geleneğinde yaralı bir asker kutsaldır –yaralı, soylu bir amaç uğruna dünyasal acı çeken bir *gazi*dir– ve ona karşı yapılacak herhangi bir şey affedilemez bir suçtur.

Bununla beraber, Türkiye'deki 1919-1922 Kurtuluş Savaşı ve savaşın nihaî başarısı, Arap dünyasında beğeni ve hayranlıkla kar-

şılandı. Türklerin 1920-1922 yılları arasında Yunanlara ve Batı'ya karşı kazandığı zafer, emperyalizme karşı bir Müslüman yengisi olarak düşünülmekteydi. Aslında Türk Kurtuluş Savaşı, Batı'ya karşı başarılı ilk Müslüman kurtuluş mücadelesiydi. Ancak Türk Kurtuluş Savaşı'nın başlangıçta yarattığı ve bir Arap-Türk yakınlaşmasına yol açabilecek olumlu ortam iki gelişmeyle dağıldı: Ortadoğu'da etnik milliyetçilik ideolojisine dayalı çağdaş millî devletlerin kurulması ve Türkiye'de laikliğin benimsenmesi.

Aslında 1920'den sonra hem çağdaşlaşma hem de bağımsızlık açısından Türklerin ve Arapların siyasal amaçları, yalnızca millî devletler çerçevesinde elde edilebilir görünüyordu. Bu gelişme, Müslüman ümmet, Osmanlıcılık, Panislâmcılık gibi evrenselci ideallerin tüm bağlantılarını zayıflatmıştı. Türkiye'de tüm çabalar, Türk toplumunun saflık ve özgünlüğünü, Türk kültürünü ve toplumunu vurgulamaya yönelmişti. İslâmî bağlantıların ve Araplarla ilişkilerin, halk katında özellikle Sünniler arasında güçlü yerini korumasına rağmen, özellikle okullarda Araplarla geçmişte oluşturulan birlik kasıtlı bir şekilde göz ardı edilmekteydi. Dış politikada Türkiye, kendisinin stratejik çıkarları açısından önemli bir Arap ülkesi olan Irak da dahil olmak üzere 1937'de kurulan Sadabad Paktı'yla da belirtildiği üzere Arap dostluğuna olan ilgisini göstermekteydi.

Arap ülkeleri de Fransa ve İngiltere'ye karşı zamanla saldırgan bir milliyetçiliği benimsediler. Bu yeni Arap milliyetçiliği, içsel olarak kendi ideolojisini geliştirmeli, amaçlarını tanımlamalı ve tarihsel başarısızlıklarını, yani ekonomik azgelişmişliğini ve ulusal bağımsızlığın yokluğunu açıklamalıydı. Bu çerçevede Türkler kolay bir günah keçisi halini alırlarken, geçmişteki Arap talihsizliklerinin suçu Türkler üzerine yıkıldı. Bu Türk karşıtı tarih anlayışı, mandacı güçler tarafından bilinçli bir şekilde geliştirildi ve daha sonra Ortadoğu'da Fransızlar ve İngilizler tarafından geliştirilen çağdaş okullarda okutulmuş olan genç Araplar tarafından benimsendi.

Yüzyıllar boyu sürmüş olan Arap-Türk ilişkilerinde en önemli kopmanın nedeni, Türkiye'de laikliğin benimsenmesi ve Türk dili ve

kültüründen Arap etkilerinin temizlenmesi oldu. Türklerin geçmişte belirli Avrupa âdet ve kurumlarını uyarlama çabaları, muhafazakâr Araplar tarafından İslâm'ın reddi olasılığını doğuracağı kuşkusuyla karşılandı. Şimdi de Avrupa türü bir laikliğin benimsenmesi, dinî okulların ve 1923-1935 yılları arasında Şeriat Mahkemeleri'nin kapatılması ile Arap kuşkuları gerçekleşecek gibi görünüyordu. Türkler dinden dönmüş, İslâm'ı terk etmiş gibi yaftalarla suçlandılar. Bu suçlamaların hararetini anlamak için 1930'larda yayınlanmış olan Raşid Rıza'nın *El-Mennari*'nın birkaç sayısını okumak yeterlidir.

Türk laikliğine karşı Arap tepkisinin nedenlerini ve kapsamını anlamak için bu noktada kimi açıklamalar yapmak gerekmektedir. İlk olarak, Arap milliyetçiliğinin İslâm'ı, Aziz el-Duri, Michael Eflak ve diğer birçok Arap milliyetçiliği temsilcilerinin yeni yazılarında açıkça görüldüğü gibi, Arap dehasının yarattığı bir kültür olarak görme noktasına doğru kendi evrimi söz konusuydu. Arap milliyetçileri, en azından laik bir eğilime sahip olanlar, bunu yaparken herhalde farkında olmadan İslâm'ı millî bir din rolüne indirgerler. Böylece evrenselliğini yok sayarlarken İslâm'ı bir tür yaratılmış kültür olarak görenler onun ilâhiliğini de reddederler.

Türklere karşı bu aşırı olumsuz tutumun aslında dinsel muhafazakârlar arasında varolduğunu hemen eklemeliyim. Bununla birlikte, genç kuşak Araplar Türkiye'nin reformcu girişimlerine büyük bir takdir duygusuyla yaklaşmaktadır ve Atatürk, Cemal Abdülnâsır tarafından pek çok kez vurgulandığı gibi geleceğin Arap önderleri için bir kahraman ve bir örnek haline gelmiştir.

Laikliğin kabulü ve Türklerin güya İslâm'ı reddedişleri hakkındaki Arap suçlamalarına yanıt tarih tarafından verilmiştir. Birçok Arap ülkesi, Türkiye tarafından 1920'lerde ve 1930'larda gerçekleştirilen reformcu girişimlerin pek çoğunu – genellikle farklı açıklamalar ve meşrulaştırma temelleri ile yapılmasına rağmen– benimserlerken; Türkiye, sadakatle Müslüman fakat çağdaş kalmıştır. Atatürk

tarafından uygulanan laik reformlar, Türkiye'de İslâm'ı bütün batıl inançlardan ve ilerlemeye karşı etkilerden arındırırken onu, İslâm'ın altın çağlarında olduğu gibi çağdaş akılcı bir ruhla doldurmuştur. Aslında Atatürk, İslâm'ı Türkiye'de gerici etkilerden arındıran ve böylece gerçek inancın ruhunu yeniden canlandıran bütün Müslüman reformcularının en büyüğüydü.

Türkler ve Araplar arasındaki derin çatlak, 1938-39 yıllarında Hatay'ın Türkiye'ye katılması ile daha da açıldı ve büyüdü. Fransa ile 1921'de yapılan anlaşmada ve 1923 Lozan Antlaşması'nda Türkiye eski Osmanlı topraklarıyla ilgili tüm haklarından feragat etmiş, fakat çok sayıda Türk'ün yaşamakta olduğu Hatay ve Musul bölgesiyle ilgili olarak özel çekinceler koymuştu. Türkiye, İngiltere'nin büyük baskısıyla 1925'te Musul'la ilgili haklarından vazgeçti, fakat kısmen Fransızlarla İngilizlerin kendi aralarındaki anlaşmaya katılma vesilesi olarak kazanılmış olan Hatay'la ilgili haklarından vazgeçmedi. Günümüzde Hatay, Arap-Türk ilişkilerinin daha da iyileşmesinin önünde büyük bir engel olarak durmaktadır. Suriye, Hatay'ın ilhakını tanımadı ve Türkiye'nin Hatay'ı geri vermeye de hiç niyeti yok. Bugün Hatay nüfusunun yüzde 85'i Türk'tür.

Arap-Türk ilişkileri, Türkiye'nin Arap ulusal bağımsızlık hareketlerini olumlu gördüğü İkinci Dünya Savaşı sırasında göreli olarak iyiydi. Ancak göreli iyi ilişkiler İsrail'in kurulması ve 1949'da Türkiye tarafından tanınmasından sonra bozuldu. Tanıma, kuşkusuz Türkiye'nin Batı ile yakın ilişkilerinin kaçınılmaz sonucuydu. Her halükârda, İsrail'in tanınması, Türkiye'nin İslâm'a ve Araplara sırtını döndüğü konusundaki Arap inancını güçlendirdi.

İlişkiler, 1952'de Türkiye'nin NATO'ya katılmasından ve Cemal Abdülnâsır'ın Arap bağımsızlık, milliyetçilik ve kalkınma hareketinin önderi olarak ortaya çıkmasından sonra daha da kötüleşti. Sonunda Türkiye ve Mısır, kendilerini Ortadoğu'nun doğu bölgesinde liderlik mücadelesi içinde buldular.

Batı'nın sözcüsü gibi hareket eden Türkiye, başlangıçta, 1955 yılında Bağdat Paktı'nın kurulması ve Irak'ın buna katılması ile bir zafer kazandı. Ancak 1958'de Abdülkerim Kasım Ayaklanması ve ertesi yıl Irak'ın Bağdat Paktı'ndan çekilmesiyle Türkiye'nin Araplar üzerindeki etkisi, imaj ve itibarında da olduğu gibi çok düşük bir düzeye indi. Türkiye'nin Arap dostları, artık Ürdün'ün Kral Hüseyin'i ile Arabistan'ın Suudilerini kapsıyordu.

Arap-Türk ilişkileri, Kıbrıs sorununda Batı'nın destek vermemesiyle hayal kırıklığına uğrayan Türkiye'nin NATO'ya ve bunun sonucu olarak İsrail'e karşı soğuk davrandığı 1964 yılından sonra gelişmeye başladı. 1967'den sonra Türkiye, Araplar tarafından ısrarla arzulandığı gibi İsrail'le ilişkilerini kesmeden işgal altındaki topraklardan İsrail'in çekilmesini isteyen Arap görüşlerini destekledi.

Günümüzde Türklerin Araplarla ilişkileri çok değişkendir. Türkiye'nin Kuzey Afrika ülkeleri, özellikle de Libya ile ilişkileri mükemmeldir. İlişkiler Irak, Ürdün ve Suudi Arabistan'la iyi, geri kalanlarla orta düzeyden soğuk aşamalara kadar gitmektedir.

Açıktır ki, günümüzde Türk-Arap ilişkileri kültürel, dinsel bağlar tarafından değil, fakat dinsel saflık önderlerini bile dinsiz komünistlerle aynı ittifak içine koyabilen ulusal çıkar tarafından yönetilmektedir.

Fakat son bir söz eklememe izin veriniz. Bir yüzyıl yavaş yavaş gelişen ayrılma ve uzaklaşmadan sonra, hem Araplarda hem de Türklerde birbirlerini yeni bir gözle görmeye, geçmişin yanlışlarını yeniden gözden geçirmeye ve muhtemelen geçmişte olduğu gibi her ikisi için de yararlı sonuçlar verecek yeni bir işbirliği ve dostluk hâlini başlatmaya yönelik çekingen girişimler sezinliyorum. Türkiye, Irak, Suriye ve Ürdün arasında yapılacak ve İran'la Pakistan'a uzanacak bir ittifak güvenliği arttıracak ve tüm Ortadoğu ile Hint Okyanusu kıyılarına barış getirecektir.

TÜRKİYE'NİN ARAP DÜNYASI VE İSRAİL İLE İLİŞKİLERİ*

Geçtiğimiz birkaç yıl süresince Türk ve Arap devlet adamlarının birbirlerinin ülkelerini ziyaretlerinin sonunda yayınlanan resmî bildiriler, değişmez bir biçimde "kardeşçe duygulara ve kendilerini birleştiren çok önemli kültürel ve tarihsel bağlara" atıfta bulunmaktadır. Aslında yakın zamanlarda ortaya çıkan bir dizi iç ve dış gelişmeler, Araplarda ve Türklerde, çok da uzak olmayan bir geçmişte her iki taraf açısından kendi modernleşmeci kurtuluşlarını engellemekle suçlanan ortak bir kültürel mirasın anılarını su yüzüne çıkarmıştır. Her ne olursa olsun, Türk-Arap ilişkilerini, bu ilişkileri belirlemiş ve gelecekte de belirleyecek olan tarihsel geçmişe başvurmaksızın incelemek tam anlamıyla olanaksız olurdu. Türk-Arap ilişkilerini her iki dünya savaşından sonra belirleyen en önemli etken, Türkiye'nin Batı'yla siyasal uyumu ve/veya Batı'nın siyasal, kültürel ve toplumsal düşüncelerini benimsemesi oldu. Aslında tarih boyunca, bölgedeki bir ya da birkaç ülkenin Batılı bir güçle uyumu ya da düşüncelerinin benimsenmesi, Türk-Arap ilişkileri üzerinde bölücü bir etki yarattı. Böylece Mısırlı Mehmet Ali ve onun Fransız yanlısı politikası, on dokuzuncu yüzyılın başlarında Mısır'ın Osmanlı Devleti'nden *fiilen* ayrılmasına yol açan ve İngilizler ile Fransızların bölgeye girişlerini ve sonunda hâkimiyet kurmalarını sağlayan tek önemli nedendi. Osmanlı hükümetinin

---

* "Turkish and Arab-Israeli Relations", *Turkey's Foreign Policy in Transition, 1950-1974*, der. Kemal H. Karpat, Leiden: E. J. Brill, 1975, ss. 108-134 (Çeviri: Recep Boztemur).

1853 Kırım Savaşı ve 1856 Paris Antlaşması'ndan sonra Batı'yla yakınlaşmasını, İslâmî anlayışı temsil eden *ulema* içinde hükümete karşı ilk tepkiyi üreten bir Osmanlı Avrupalılaşması siyaseti izledi. Ulemanın tepkisi, Yeni Osmanlı hareketi olarak bilinen aydınlar arasında çok karmaşık bir sosyo-kültürel ve siyasal gelişme –modern öncesi bir ideolojik bir dalga– ile yan yana gitti. Kısmen bu olayların ve 1878'de Balkan topraklarının, yani büyük bir Hıristiyan nüfusa sahip bölgelerin yitirilmesinin bir sonucu olarak Sultan II. Abdülhamit (1876-1909), emperyalizm ve Batı karşıtı anlamlar da taşıyan Panislâmcı bir siyaseti benimsedi. Bunun sonucu olarak, on dokuzuncu yüzyılın son çeyreğinde Araplar, özellikle de genel olarak Arap kültürü, Osmanlı tarihi boyunca eşi görülmemiş bir prestij kazandı ve dolaylı olarak Türk milliyetçiliğinin ortaya çıkışında önemli bir itici güç haline geldi. On dokuzuncu yüzyıla kadar, kabaca Yavuz Sultan Selim (1512-1520) tarafından Suriye ve Mısır'ın fethedildiği 1517'den, 1805 ve 1860'a dek, yani Mehmet Ali'nin saraya karşı meydan okumasının tehdit edici bir hale gelmesine ve Fransız baskısıyla Cebel-i Lübnan'ın kısmî özerklik kazanmasına değin, Osmanlı hükümeti açısından Arap sorunu siyasal bir öneme sahip değildi. Önemli bir hale geldiği zaman bile sorun, Araplardan çok Hıristiyanların korunmasıyla ilgili bir konu olarak görüldü. Daha önce, yani on altıncı yüzyıldan on sekizinci yüzyılın sonlarına kadar asıl gerilim bölgeleri Kafkaslarda, Orta ve Güney Avrupa'daydı. Bunun sonucu olarak Osmanlı gücü bu bölgelerde yoğunlaştırıldı, Ruslar ile Avusturyalıların Ortadoğu'ya doğru ilerlemeleri durduruldu ve Osmanlı hükümeti, 1798'de Napolyon'un Mısır'ı işgali dışında, en azından yabancı müdahalesi açısından Arap topraklarında göreli barış ve sükuneti güvence altına aldı. Gerilim bölgelerinin yakın çevresinde yaşamayan pek çok diğer Müslüman gruplar gibi Arapların da, askere almanın yaygınlaştırıldığı on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısına dek Osmanlı ordusuna herhangi bir asker katkıları olmadı. Üstelik Bağdat, Basra ve Yemen gibi stratejik öneme sahip bölgeler hariç olmak üzere, Arap toprakları büyük oranda bir öz-yönetim ve Osmanlı yetkilileri açısından müdahale edilememe haklarından yararlanıyorlardı. Dahası

Osmanlı Devleti'nde din, kültür ve yargı kurumları büyük ölçüde Arap kökenli kişiler tarafından doldurulmuştu.

On dokuzuncu yüzyılda bütün faaliyet alanlarında meydana gelen değişimler ve Fransa'nın, özellikle de İngiltere'nin Osmanlı'nın güç kaybı nedeniyle ortaya çıkmış olan boşluğu doldurma girişimleri, öngörülemeyen bir dizi siyasal ve kültürel etki yarattı. İngiltere 1882'de Mısır'ı, 1830'dan beri zaten Cezayir'de bulunan Fransa 1881'de Tunus'u işgal etti. Böylece II. Abdülhamit döneminde ortaya çıkan Panislâmcılık, her şeyin ötesinde hem Rusya hem de Batı'nın siyasal, kültürel ve askerî baskısına karşı bir öz-savunma hareketi olarak belirdi. İslâmcılık, Müslüman halklar üzerinde dinsel ve kültürel açıdan birleştirici bir etkide bulunurken aynı zamanda yükselen milliyetçilik bu halkları siyasal olarak bölüyordu. Aslında felsefi ve siyasal akımlar, bu halkları görünüşte bir araya getiren kültürün kendisinin ilâhî temellerini zayıflatırken, kültürel bir sistem olarak İslâm onları birleştirmekteydi.

Panislâmcılığın örgütsel ve kurumsal boyutları İstanbul'da formüle edilirken emperyalizm karşıtı öğretisinin kökleri ise genellikle Mısır'da, Afganî'nin ve hatta Mustafa Kamil'in İslâmî devrimci öğretilerindeydi. Türklerin yönetim ve örgütlenmedeki uzmanlıkları ve özellikle gerçekçi iktidar anlayışlarıyla onu kullanışları, yüzyıllar boyunca olduğu gibi, uzun soluklu etkilere sahip güçlü bir siyasal hareket yaratmak için yaratıcı, görev aşığı-dinsel bir doğruluk ruhuyla harmanlanmıştı.

Türk-Arap ilişkileri, aynı zamanda, Avrupa'dan esinlenen, Birinci Dünya Savaşı'ndan itibaren Türk ve Arap düşüncesine hâkim olan laiklik ve milliyetçiliğin ortaya çıkmasıyla, sonunda da Panislâmcılığın dağılmasıyla belirlendi. Türk ve Arap ilişkilerindeki büyük çatlak, iktidardaki İttihat ve Terakkî Cemiyeti'nin açık bir şekilde ifade edilen çok-uluslu Osmanlı toplumunu bürokratikleştirme amacıyla milliyetçi-laik bir siyaseti benimsemesi, bu toplumu merkezileşmiş millî bir Türk devletine dönüştürmesi ve bunu meşrulaştırmak için laikliği kullanmasının ardından 1908-1911 yıllarında meydana geldi.

Bu politika, yerel yöneticilerin *fiilî* özerkliklerine ve Arap kültürel ve dinsel mirasına karşı çıkıyordu, çünkü Araplar için kültürü, devleti, dili, cemaati ve siyaseti birbirinden ayırmada başa çıkılamaz bir zorluk yaratıyordu. Tüm bu etkenlerin birleşimi hoşnutsuzluğa neden oldu ve Filistin Cephesi'nde binlerce yardıma muhtaç ve yaralı Türk askerinin Bedevi aşiretleri tarafından millî duygulardan çok ganimet arzusu nedeniyle katledildiği 1916 Arap Ayaklanması'nı getirdi. Bütün bunlar, sonunda bölgede bağımsız Arap devletlerinin kurulmasıyla sonuçlandı. Filistin'deki Osmanlı Cephesi'nin çöküşünü, çok geçmeden İngiliz birliklerinin bölgeye ilerleyişleri ve Türkiye'nin güneyinin Fransızlar tarafından işgali izledi. 1922'den sonra Türkiye'nin yönetimindeki yüksek düzeyli seçkinler, büyük ölçüde, Türkiye'yi yok olmanın eşiğine getiren ve doğudaki Arap topraklarında Fransız ve İngiliz manda yönetimleriyle sonuçlanan rastlantısal bir dizi gelişmeyi başlatan 1916 Ayaklanması için Arapları affetmeyen ve ayaklanmayı hiç unutmayan subaylar tarafından oluşturuldu. Milliyetçilik, izleyen yıllarda da bölgede mücadele ve acı tohumları ekmeye devam etti. Cumhuriyetçi Türk önderleri tarafından ulusal ve laik bir çağdaşlaşma politikası adına girişilen Şeriat mahkemelerinin kapatılması, Arap alfabesi yerine Latin alfabesinin konulması, Türkçenin Arapça sözcüklerden temizlenmesi, 1924'te halifeliğin kaldırılması Araplarda önemli bir güvensizliğe neden oldu. Pek çok Arap bütün bu önlemleri, açık bir şekilde Türkiye'nin İslâm'ı terk etme ya da en azından İslâm'la olan bağlarını zayıflatma ve yalnızca dış görünüş açısından değil, aynı zamanda tinsel olarak da Avrupa'ya katılma çabaları sandı. Türkler de kendi çağdaşlaşmacı kurtuluşlarının en önemli engelleri olarak İslâm'ı ve Arap kültürel etkilerini suçlamaktan çekinmediler.

Diğer taraftan, Türkiye'nin 1919-1922 döneminde giriştiği Kurtuluş Savaşı'nın başarılması ve göreli olarak çağdaş bir devletin kurulması, Müslüman dünyasında, özellikle de genç kuşaklar arasında önemli hayranlık nedeni oldu. Mustafa Kemal (Atatürk), sonraları açık bir biçimde Mısır'da Cemal Abdülnâsır, hatta Bangladeş'te Mucibür Rahman tarafından da kabul edildiği gibi aydınlanmacı önderliğin simgesi haline geldi.

Bunun haricinde, Birinci Dünya Savaşı'ndan itibaren Arap-Türk ilişkileri çeşitli toprak sorunlarıyla da bozuldu. İlk olarak Türkiye, Suriye ve Irak arasındaki sınırlar, İngiltere ve Fransa tarafından büyük ölçüde Türkiye'nin zararına, çok keyfî bir biçimde çizildi. Sonuç olarak, yaklaşık 300.000 Arap Türkiye'de bırakıldı ve Türkçe konuşan yaklaşık olarak bir milyon kişi Suriye'de ve özellikle Irak'ta kaldı. Sınırın her iki yakasında yaşayan bu nüfusun çoğunluğunun örgütlenme ve görünüş itibariyle aşiret yapısına ve göreli olarak sınırlı bir millî bilince sahip olması gerçeği 1923-1970 yılları arasında etnik çatışmaların ortaya çıkmasını engelledi. Birinci Dünya Savaşı'ndan bu yana Suriye ve Irak, Türkçe konuşan grupların bazılarını asimilasyona tabi tutarken, Türkiye de aynısını, fakat daha küçük bir ölçekte, kendi sınırları içindeki Arap nüfusa uyguladı. Üstelik sınırların gelişigüzel çizilmesi, sınırın her iki tarafında bulunan köy ve kasabaların hemen hemen bilinçli bir biçimde diğer ülkede bırakılan iktisadî ve coğrafî merkezlerle olan bağlantılarını kesti. Ayrıca Suriye ve Irak tarımı için ana su kaynakları arasında bulunan bölgenin önemli iki nehri Fırat ve Dicle'nin kaynakları Türkiye'de bulunmaktadır. Bu ırmaklar sürekli olarak anlaşmazlıkların çıkış noktasıdırlar. Türkiye, artan elektrik gücü gereksinimini karşılamak amacıyla Fırat üzerinde türünün en büyüklerinden biri olan Keban Barajı'nı kurmuştur. Başlı başına bu proje, Suriye ve Irak'ta, Türkiye'nin kendi su kaynakları üzerinde bir tür denetim oluşturduğu korkusuyla gerilime neden olmaktadır. Son olarak, Suriye ve Suriye'den öteki ülkelere büyükbaş hayvan ve haşhaş, Türkiye'ye ise mamûl madde kaçakçılığı için sonsuz olanaklar sağlayan 835 mil uzunluğundaki Suriye-Türkiye sınırı, sınırın diğer tarafında gerilla eğitimi almak üzere Türk radikallerinin Suriye ve Ürdün'le Türkiye arasında göreli olarak engellenemeyen dolaşımlarıyla da görüldüğü üzere yasal olmayan geçişler için fırsatlar yaratmaktadır. Bu sınırı Suriye'den yapılan ihlallere karşı kapatmanın zorluğu, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Suriye'de özellikle radikal rejimlerin kurulmasından sonra önemli bir tehlike nedeni olmuştur.

Suriye ve Irak'la bütün bu toprak sorunları, Türkiye'nin güneyinde, durumları 1923 Lozan Antlaşması'yla tamamen çözülememiş

iki bölge olan Musul ve Hatay sorunlarıyla daha da büyüdü. Musul vilayeti, Kerkük ve Süleymaniye kazalarında bulunan büyük Türk gruplarının varlığına rağmen ve bölge petrolünün Türkiye için sahip olduğu yaşamsal öneme karşın, 1925'te büyük İngiliz baskısıyla Irak'a bırakıldı. Diğer taraftan nüfusu önemsiz bir Türk çoğunluğa sahip olan Hatay, büyük ölçüde mandater güç olan Fransa'nın rızasıyla 1939'da Türkiye'ye katıldı. Suriye, Hatay'ın Türkiye ile birleşmesini tanımadı ve konu bu iki devlet arasındaki ilişkilerde belâlı bir sorun olarak durmaktadır.

İki dünya savaşı arasındaki dönemde gerçek Arap-Türk ilişkilerinden bir şekilde söz etmek oldukça güçtür, çünkü Arap ülkeleri bu dönemde hemen hemen hiç bağımsızlığa sahip değillerdi. Türkiye, İran, Irak ve Afganistan arasında sınırlı sonuçlara sahip bir saldırmazlık antlaşması olarak 8 Temmuz 1937 tarihinde imzalanan Sadabad Paktı bile, çoğunlukla Kuzey kuşağında Sovyet sınırı boyunca yer alan Arap olmayan devletlerle ilgiliydi. Sonuç olarak, uluslararası Arap-Türk ilişkilerinin esasen İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra geliştiğini ve önceki dönemin bu gelişmelerin tarihsel geçmişi olduğunu söylemek doğru olabilir.

İsrail'in ortaya çıkmasının ve İsrail-Türk ilişkilerinin, Türk-Arap ilişkileriyle yakın ilgisi bulunmaktadır. Bu nedenle, Osmanlı tarihi çerçevesinde Yahudî sorunuyla kısaca ilgilenmek yararlı olabilir. Musevîlerin, Ermeni ve Ortodoks Hıristiyanlarla birlikte Osmanlı Devleti'nde üçüncü *millet* olarak özel bir tanınmadan yararlandıkları çok iyi bilinen bir gerçektir. 1860'larda *millet*lerin yeniden düzenlenmesinden sonra bile korunmuş olan resmen tanınmış bu statü, Musevîlere kültürlerini yakın zamanlara kadar kendi özgün ortamlarında koruma olanağı sağladı – bazı topluluklar en azından bin yıllık sürekli bir varlığa sahip bulunuyorlardı. "Kitap Ehli" olmaları ve her zaman Osmanlı'nın gözünde yüksek bir yere sahip olan gelenek ve dine bağlılıkları nedeniyle Musevîler, inanç sahipleri olarak istisnaî bir korumadan yararlanıyorlardı. Musevîlerin 1492'de İspanya'dan ve değişik tarihlerde Avrupa'dan sürülmelerinden sonra Osmanlı sultanları tarafından kendilerine sağlanan sığınak ve Musevîlere

bahşedilen ticaret hakkı daha fazla tartışmayı haklı kılacak kadar iyi bilinmektedir. Bundan başka, Tevrat'ı asıl kitap olarak kabul eden, fakat hahamların yetkesini reddeden Türkçe konuşan Kırımlı Karaitler, Osmanlı sarayında kimi etkilere sahip güvenilir uyruklar olarak kabul görürken; bazı Doğu Avrupa Musevîlerinin soylarının geldiği Hazarlar, Türk kökene sahip bulunuyorlardı. Diğer taraftan Türk *dönmeleri*, İslâm'ı kabul etmiş olan Sabetay Sevi'yi (1626-76) izleyen Yahudilerdir ve Türkçe konuşmaktadırlar. Ayrıca pek çok Avrupalı yazar Türkleri, "barbarlar" ve Hıristiyan topraklarını işgal etmiş mütecavizler olarak aşağılamakta birbirleriyle yarışırlarken, her ikisi de Musevî olan Vambery ve Leon Cahun, Türklerin Orta Asya'daki başarılarını vurgulayan on dokuzuncu yüzyılın ilk Batılı aydınları arasındaydılar. Selanik Yahudileri, açık bir şekilde Jön Türkler'in ideolojik oluşumunda ve onların gerçekleştirdikleri 1908 Devrimi'nde bir ölçüde rolü bulunan Selanik Mason locasında önemli bir görev üstlenmiştir. 1930'lar gibi geç bir tarihte, Nazi zulmünün birçok Yahudi'yi Almanya'dan sürmesinin ardından Türkiye birçok Yahudi mülteciyi kabul etmiş ve küçük bir kasabada kendisini Türk ırkçısı olarak niteleyen biri tarafından başlatılan Yahudi karşıtı kampanyayı sert önlemlerle durdurmuştur. Böylece, önemle belirtilmelidir ki, Türklerle Museviler arasında tarihsel açıdan dostane ilişkiler varolmuş, cemaatler ve devletler olarak hiç karşı karşıya kalmamışlar ve Siyonizm döneminde bile şiddetli çatışmalardan kaçınmışlardır.

Ancak Osmanlı Devleti'nin Siyonizm'e ve bir millî Yahudi devletinin kurulması da dahil olmak üzere Siyonizm'in gerektirdiği hiçbir şeye sempatisi olmadı. Osmanlı Devleti, 1880'den sonra Filistin'de Yahudilerin kitlesel değilse de bireysel yerleşimlerine olanak tanıdı. Siyonizm bir tür milliyetçilikti ve Osmanlı hükümeti, milliyetçiliğin diğer bütün tür ve biçimlerine karşı çıktığı gibi kararlı bir şekilde Siyonizm'e de karşıydı. Dolayısıyla Siyonistler, Osmanlı Devleti'ne karşı oldukça olumsuz bir tutum takındılar.

1923-45 döneminde Türkiye'nin genel olarak Ortadoğu'ya, özel olarak da Filistin konusuna yönelik siyaseti göreli olarak tarafsızdı. Aslında bu siyaset, 1966'dan sonra ortaya çıkan kimi değişikliklere

rağmen, 1948'den itibaren Türkiye'nin Arap-İsrail çatışmasına yönelik temel siyaseti olarak kaldı. Türkiye, başlangıçta Filistin'in paylaşılmasına karşıydı. Fakat İsrail'in kurulmasından sonra Türkiye, 1949 yılında İsrail'i tanıyan ve 1952'de elçi değişimini yapan ilk Müslüman millet oldu. 1949'dan 1963'e dek Türkiye, İsrail'i göreli olarak azgelişmiş bir bölgede hızlı çağdaşlaşma ve gelişmeyi başarmış bir ülke olarak gördü. Dolayısıyla İsrail'in eğitsel ve sınaî kurumları ve insanlarının dinamizmi, Türk basınında heves ve hayranlık konusu haline geldi. Ayrıca İsrail'in varlığı, Hatay'ın geri verilmesi üzerinde ısrarla duran bütün Arap ülkeleri tarafından desteklenen Suriye'yi sınırlandırmak için gerekli bir yöntem olarak düşünülmekteydi. Tüm bunların, Sovyetler Birliği ve Ortadoğu'ya karşı, Türkiye'nin kendisini tamamen Batı'nın ve Amerika Birleşik Devletleri'nin dış politikasıyla birlikte tanımlamasının yan ürünleri olduğunun vurgulanması gerekmektedir. Sonuç olarak Türkiye'nin Araplarla ilişkileri, genel olarak Batı'ya, özel olarak da Birleşik Devletler'e verdiği taahhütlere bağımlı kaldı. Dolayısıyla beklendiği gibi hem Arap uluslarına hem de İsrail'e yönelik Türk siyaseti, yalnızca 1964-69 döneminde Türkiye'nin Batı ittifakı içindeki konumunun ve Birleşik Devletler'le ilişkilerinin bozulmaya başlamasından sonra değişmeye başladı.

Sovyetler'in 1946'daki toprak istekleri ve bu isteklere karşı Birleşik Devletler ile İngiltere'nin Türkiye'ye verdiği destek, 1946-1964 yılları arasında Türk dış politikasını belirleyen en temel etkenler oldu. Bunun sonucunda Türkiye, Ortadoğu siyasetini diğer tüm düşüncelerin önünde gelen asıl amacı Sovyetler Birliği ve komünizme karşı bir savunma sistemi yaratmak olan Batı yanlısı politikasının bir uzantısı olarak görüyordu. Ayrıca bu Batı yanlısı dış politika, Türklerin kendilerini kültürel ve ideolojik açıdan Batı'yla tanımlama ısrarlarına yeni bir itici güç kazandırdı ki bu da Türkiye'nin dış politika taahhütlerini arttırdı. İkinci Dünya Savaşı'nda müttefiklerin zaferinin, Amerika Birleşik Devletleri'nin dünya olaylarına müdahalesinin ve sömürgeciliğe karşı çıkan gelişen bir ülke olarak eskiden beri lekelenmemiş imajının Türkiye'nin kendisini Amerika ve Amerika'nın Ortadoğu politikası ile tanımlama arzusuna katkıda bulunduğu gerçeği de göz

masına müdahalesini memnuniyetle karşılamıştı, çünkü İngiltere bölgeyi Sovyetlere karşı korumak için askerî açıdan yetersiz görünüyordu ve Ortadoğu'daki birçok ülke gibi Türkiye de İngiltere'nin hâlâ sömürgeci amaçlar beslediği korkusunu taşıyordu. Politikalarını Batı ile uyumlu hale getirmesine rağmen Türkiye'nin kesinlikle sömürgeciliğe karşı olduğunun da vurgulanması gerekmektedir. Dolayısıyla 1940'ların sonlarında Türk dış politikasının Ortadoğu'daki doğrudan amaçları ve bunlarla ilintili konular, Türkiye'nin genel Batı yanlısı siyasetine bağımlıydı. Bunlar, ilk olarak millî güvenliği, ikinci olarak ekonomik yardımı gerçekleştirmek ve üçüncü olarak bölgede etkisini arttırmak olarak özetlenebilir. Ancak Türkiye, Ortadoğu'daki dış politika amaçlarını, Arap komşularının siyasal amaçlarını ve gelişme çizgilerini anlamaksızın belirlemiştir. Aslında Türkiye'nin Arap ülkeleriyle ilişkilerini, bölgenin sorunlarıyla Araplardan ziyade Fransa ya da İngiltere aracılığıyla ilgilendiği 1923-45 döneminde uyguladığı politikanın az ya da çok bir devamı olarak gördüğünü belirtmek doğru olabilir. Türkiye, güçlü bir biçimde Arap bağımsızlığı taraftarı olmasına rağmen, yine de yanlış bir biçimde Arapların İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Sovyet yayılmacılığına karşı Batı yanlısı bir politika izleyeceklerini ve bir şekilde İngiltere ve Fransa'yı kendi dış politika vâsileri olarak kabul edeceklerini varsaymıştı.

Türkiye'nin Sovyet istekleriyle meşgul olduğu ve Araplar arasındaki bağımsızlık mücadelelerinin birkaç kent merkezinde yerel bir nitelik gösterdiği 1946-50 döneminde Türk-Arap ilişkileri, Türkiye'nin İsrail'i tanıması nedeniyle oluşan duygusal rahatsızlığa rağmen, az ya da çok normal bir doğrultu izledi. Ancak Ortadoğu'da İngiltere'nin denetimi altında bulunan ve açıkça Sovyetlerin bölgeye sızmalarını önlemeyi (fakat aynı zamanda bölgede milliyetçi ve sosyalist ideolojilerin yayılmasını kontrol altında bulundurmayı) amaçlayan ve Türkiye'nin önderlik rolünü üstleneceği bir savunma örgütlenmesi oluşturma düşüncesi, Arap-Türk ilişkileri üzerinde önemli bir olumsuz etki yarattı. Önerilen savunma örgütlenmesinin kapsam ve doğasını tartışmak amacıyla Arap Birliği Genel Sekreteri Azam Paşa 1951

başlarında Türkiye'yi ziyaret etti ve açık bir şekilde bu örgütlenmeye karşı öğütlerde bulundu. Türkiye'nin Arap kuşkularına karşı yanıtı, zamanın Dışişleri Bakanı Fuat Köprülü tarafından açıkça dile getirildi. Köprülü şöyle dedi: "İnanıyoruz ki, Ortadoğu savunması, Avrupa'nın ekonomik ve stratejik savunması için mutlak bir şekilde gereklidir. Bu nedenle Türkiye Atlantik Paktı'na katıldıktan sonra etkin bir şekilde Ortadoğu'daki görevini yerine getirecektir ve gerekli ortak önlemleri üstlenmek amacıyla ilgili taraflarla görüşmelere başlamaya hazır olacaktır." Bununla birlikte muhalefetteki Cumhuriyet Halk Partisi, hükümeti İngilizler adına askerî yükümlülükler üstlenmemesi için uyardı. Bu sırada Mısır, Türkiye'ye de uyarılar yollayan İngiltere karşıtı bir dizi gösteri içinde boğuluyordu. Müslüman Kardeşler'in *El-Dawa* gazetesi, Türkiye'yi "ikinci bir İsrail" olarak adlandırıyor ve yok edilmesini istiyordu. Sonunda Mısır, merkezi Kıbrıs'ta yer alacak olan bir Ortadoğu Komutası önerisine Amerika, İngiltere, Fransa ve Türkiye ile eşit temellerde katılmayı reddetti ve Türkiye'yi suçlamayı sürdürdü. Türkiye'de de birçok kişi, özellikle Atatürk'ün tarafsızlık politikasına sadık çağdaşları, karşılığında Türkiye Ortadoğu'daki çıkarlarıyla uyuşmayan yükümlülükler altına giriyorsa NATO'ya üyeliğe karşı çıktılar. Sonunda Türkiye, muhtemelen bölgedeki İngiliz çıkarlarını savunmak amacıyla yapılacak bir Ortadoğu antlaşması için Türk desteği açık bir şekilde tamamen güvence altına alındıktan sonra İngiltere'nin itirazlarını geri çekmesinin ardından 1952'de NATO'ya kabul edildi.

Arka plandaki bütün bu gelişmelerin ilk önemli somut sonucu, 1955 yılında Bağdat Paktı'nın kurulmasıydı. Yakın dış ilişkiler tarihinde Bağdat Paktı kadar gereksiz, etkisiz ve katılan taraflara zararlı bir başka ittifak daha yoktur. Antlaşma, gerçekte bölgedeki Batı çıkarlarında çok büyük bir hasara yol açmış, Arap ülkelerinin Sovyetler Birliği'yle uyumunu hızlandırmış, radikal ideolojilerin gelişimini harekete geçirmiş ve Türkiye'nin imajını Batılı güçlerin uysal bir aracı haline çevirmiştir.

Yukarıda anlatıldığı gibi Bağdat Paktı, Ortadoğu Savunma Örgütlenmesi'nin yaratılması da dahil olmak üzere Batı'nın bölge

güvenliğine olan ilgisinden kaynaklanmaktaydı. İlk plan, örgütlenmenin Mısır etrafında merkezileşmesini öngörmekteydi. Ancak kendini bütünüyle ülkedeki İngiliz yönetiminin sona erdirilmesine adamış ve şiddet kullanmayı bile göze alarak bunu gerçekleştirmeye çabalayan Mısır antlaşmaya katılmayı reddetti. Yeni bir plan gerekliydi. Bu sırada, Sovyetler Birliği'ne karşı Kuzey kuşağının güvenliğini sağlama düşüncesiyle meşgul olan John F. Dulles, Batı'da NATO, Doğu'da SEATO ile bağlantılı olarak Ortadoğu'da bir savunma örgütüne duyulan gereksinimi, bölgede ortaya çıkmakta olan devletler tarafından ulusal bağımsızlıklarına gösterilen derin kaygıyla uzlaştırmaya çalıştı. Bu nedenle Mayıs 1953'te bölgeye yaptığı ziyaret sırasında Dulles, bölgedeki uluslara dayalı bölgesel bir antlaşma düşüncesini tartıştı. Türkiye, bir NATO üyesi olarak bu projenin kilit taşı konumundaydı. Bu sırada Karaçi'de bulunan Başkan Yardımcısı Nixon, Pakistan'ın, kendisini Hindistan'a karşı korumak için yardım isteğini tartışmaktaydı ve sonunda 1954 yılında bir Amerikan-Pakistan anlaşması imzalandı. Aynı yıl Türkiye ve Pakistan, teknolojik alanda bilgi değişimini gerçekleştirmek, silah ve cephane imalatında ve saldırı durumunda birbirlerine yardım etmek amacıyla 1951'de imzalanmış olan önceki Dostluk Antlaşması'na dayalı bir anlaşmayı sonuçlandırdılar. Anlaşma, buna katılmayı dileyen diğer uluslara üyelik yolunu açık tuttu. Aynı zamanda, dönemin güçlü adamı General Nuri El-Said tarafından yönetilen Irak, Amerika Birleşik Devletleri'yle 1954'te bir askerî yardım anlaşması imzaladı. Sonradan, 24 Şubat 1954 tarihinde Irak, Türkiye-Pakistan antlaşmasına benzeyen ve antlaşmayı bölge güvenliği ile ilgili Ortadoğulu olmayan diğer ülkelere, yani Birleşik Krallık ve ABD'ye açık tutan bir madde içeren antlaşma imzaladı. Özü itibariyle bu, Bağdat Paktı'ydı.

Antlaşmaya katılmakta her ülkenin diğer ülkelerin amaçlarından önemli bir şekilde farklı kendi özel amacı bulunmaktaydı. Türkiye, İngiltere ve NATO'ya karşı yükümlülüklerini yerine getirmek ve güneydoğu tarafını güvence altına almak istiyordu. Pakistan, Hindistan'a karşı savunmasını pekiştirmek ve silah ve ekonomik yardım almak arzusundaydı. Nuri El-Said, Türkiye aracılığıyla NATO

ile yapılacak işbirliğinin Arap dünyasında Irak'a önderlik konumunu kazandıracağını, Kürt kargaşasına karşı Türk desteğini güvenceye alacağını ve İsrail'e karşı pazarlık konumunu güçlendireceğini düşünüyordu. Nuri El-Said, Arap-İsrail çatışmasıyla Süveyş sorununun yakın bir gelecekte çözüleceğine ve bütün Arap milletlerinin Irak'ın önderliğini izleyerek Batı'nın yanında yer alacağına inanmış görünüyordu. Bu arada Türkiye ve Irak arasında imzalanan antlaşma, tarafların Birleşmiş Milletler'in Filistin'in paylaşılması planını kabul edip buna uyacaklarına ilişkin bir madde içermekteydi. Bu, Arap kamuoyunu yatıştırmak için düzenlenmiş İsrail karşıtı bir hareketti.

Bağdat Paktı'nın imzalanmasının, Türk Başbakanı Adnan Menderes'in Suriye ve Lübnan'a antlaşmaya katılma daveti yaptığı Şam ve Beyrut duraklarından sonra Bağdat'a yaptığı ziyaretlerden önce gerçekleştiğinin de belirtilmesi gerekmektedir. Tepki kötüydü. Menderes, Beyrut'ta sokak gösterileriyle, Suriye Parlamentosu'nda da eleştiriyle karşılandı, çünkü genç kuşak Araplar ile uzun süreli yabancı baskısından sonra ortaya çıkmakta olan bazı devrimci rejimler Batı tarafından desteklenen bütün antlaşmalara derin bir kuşkuyla bakıyorlardı. Mısır'da, diplomatik bir tuzak olduğu duygusuna kapılan Nâsır, Türklerin konuyu tartışma davetini zaten bir yıl önceden geri çevirmiş ve yalnızca Arap ülkelerine değil aynı zamanda Türkiye'ye bir saldırı durumunda İngiltere'ye Süveyş Kanalı'nı işgal etme olanağı sağlayan 19 Ekim 1954 tarihli İngiliz-Mısır Antlaşması'ndaki bir maddeye şiddetle karşı koymuştu.

İngiltere, 4 Nisan 1955'te Bağdat Paktı'na katıldı ve Irak'la yapılan eski 1930 Antlaşması'nın yerini alan ve saldırı durumunda Irak'a askerî yardımı olanaklı kılacak yeni bir anlaşma imzaladı. Pakistan, 1954'te Türkiye ile çok benzer bir antlaşmayı imzalamış olmasına rağmen, 23 Eylül 1955'te pakta resmen katıldı ve İran 3 Kasım 1955 tarihinde anlaşmaya üye oldu. Böylece, aslında Amerika Birleşik Devletleri girişimiyle başlatılmış olan bir savunma örgütlenmesi, antlaşmanın kendi içinde ve bir bütün olarak Ortadoğu'da İngiltere'ye tam anlamıyla güçlü bir komuta konumu kazandırarak yürürlüğe girdi. Muhtemelen Amerika antlaşmanın sonucundan memnun

değildi ve 1956'da çıkan ilk fırsatta Birleşik Krallığı Ortadoğu'dan söküp atmaktan çekinmedi.

Bağdat Paktı, Arap dünyasında önemli ve uzun soluklu çatışmalar yarattı. Araplar, kendilerini bölünme ve Batı yanlısı güçlerin sızma tehdidi altında hissettiler ve koruyucu önlemler oluşturmaya çalıştılar. Sonunda Ürdün ve Lübnan'ın karşı çıkması nedeniyle bölgesel bir savunma antlaşması için Suriye, Mısır ve Suudi Arabistan'ın karşı projelerinde olduğu gibi Mısır tarafından Irak'ı Arap Savunma Antlaşması'ndan dışlama girişimi de terk edildi.

Bu sırada, 1955 yılındaki Bandung Konferansı'nda Mısır, Üçüncü Dünya'nın önderi olarak övgü alırken, Türkiye güçlü bir şekilde NATO'yu savunması ve bağlantısızlık, tarafsızlık, sosyalizm ve komünizme karşı azarlayıcı saldırıları nedeniyle dışlandı.

Bağdat Paktı, Suriye'nin Türkiye'ye karşı genellikle irrasyonel yaklaşımını ve kavgacı tutumunu daha da arttırdı ve Suriye'yi, 20 Ekim 1955'te Mısır'la birleşik bir komuta için askerî bir anlaşma imzalamaya zorlayan önemli bir etken oldu. Bu sırada Bağdat Paktı üyeleri, antlaşmaya katılması için Ürdün'e baskı uygulamaya başladılar. Türk Cumhurbaşkanı Celal Bayar Ürdün'ü ziyaret etti ve İsrail saldırısı durumunda Türkiye'nin desteği sözünü veren gösterişli bir jestte bulundu. Türkiye'nin Arap komşularıyla ilişkilerini belirlemek için kullanabileceği önemli bir politika olarak İsrail'e destek vermenin ya da ona muhalefet etmenin ortaya çıkmaya başladığı açıktı. Ancak Ürdün'e yapılan baskı geri tepti. Kral Hüseyin, Arap Lejyonu'nun İngiliz komutanı Glubb Paşa'yı görevinden aldı ve milliyetçi Arap hareketi tarafına geçti. İsrail de Bağdat Paktı'ndan hoşlanmamıştı. Anlaşma, İsrail'i dışlamanın yanında, kimi Irak yazışmaları tarafından da açıkça belirtildiği gibi İsrail'e karşı imâlar içermekteydi. Sonunda Türkiye Tel Aviv'deki elçisini geri çağırırken, faaliyetlerinin yalnızca Bağdat Paktı'nı güçlendirme niyeti taşıdığı ve Türkiye-İsrail ilişkilerini bozmayacağı konusunda İsraillilere gizli güvence verdi. Bu, dış ilişkilerin yürütülmesinde her zamanki olağan Türk ustalığı ve doğruluğuna hiç de uygun olmayan en kötü türden bir diplo-

masiydi. Belki de dönemin Türk dış politika yetkilileri, bu ilkelerin Ortadoğu'ya uygulanmayacağını düşünmüşlerdi.

Antlaşma, Mısırlıların saldırı korkularını arttırdı ve Mısır'ı, 1955'te Sovyetler Birliği'nden silah ve yardım arayışına iten nedenlerden biri oldu. Böylece Mısır'ın Sovyetler Birliği ile daha yakın ilişkilere yönelmesi, Amerika Birleşik Devletleri'ne Bağdat Paktı'na destek vermekten başka seçenek bırakmadı. Bunun sonucunda Birleşik Devletler, 1966 yılı bahar aylarında antlaşmanın ekonomiyle ve devrim karşıtlığıyla ilgili kurullarına katıldı.

Fransız, İngiliz ve İsraillilerin 1956'da Mısır'a saldırısı üzerine Bağdat Paktı üyeleri İngiltere'yi davet etmeden toplandılar ve Türk Dışişleri Bakanı'nın soruna yol açmakla suçladığı Nâsır'a hiç sempati duymadığını gizliden gizliye belirtmesine rağmen, İngiltere'yi eleştirip bu eylemi yeniden gözden geçirmesini istediler. Her halükârda İngiltere, sonunda kısmen Ortadoğulu müttefiklerinin eleştirilerini dikkate alarak Mısır'dan çekildiğini açıkladı, bu da aksi halde tamamen diplomatik bir bozgunla sona erebilecek bir serüvenden birazcık olsun iyi niyeti kurtarmanın uygun bir yolu oldu. 1956 Süveyş Savaşı, İngiltere'yi Ortadoğu'nun hemen hemen tamamından çıkardı ve İngiltere'nin nihayet Ortadoğu'dan çekilmesiyle Türkiye'nin içte biraz rahatlamasına karşın bölgeyi başka karışıklıklara karşı savunmasız bıraktı. İngiltere'nin, Mısır Valisi Mehmet Ali'nin baskısını durdurmak ve sonra da Rusya'ya karşı savunmayı sağlamak amacıyla 1830'larda Ortadoğu'da bir yer edinmesine yardım edenin Türkiye'nin önceli Osmanlı Devleti olması yeterince çelişkili görünse de doğrudur. Şimdi ise Birleşik Devletler'e yalnızca Sovyet etkisinin ve komünizmin bütünüyle bölgeye yayılmasını önlemek değil, aynı zamanda Nâsırcılığın da Lübnan ve Ürdün'e yayılmasını engellemek için önemli bir sorumluluk düşmekteydi. Sonuç, 5 Ocak 1957'de ilan edilen ve 9 Mart 1957'de Amerikan Kongresi tarafından kabul edilen Eisenhower doktrini oldu. Doktrin, 20 Ocak 1957 tarihinde Bağdat Paktı üyeleri tarafından itaatkâr bir şekilde onaylanırken, İngiltere, Ortadoğu'daki geleneksel himaye bölgesine Amerika'nın zorla girişinin bir biçimi olarak gördüğü doktrine karşı soğuk durdu. Bundan böyle, ne kadar

etkisiz olursa olsun Bağdat Paktı, Amerika Birleşik Devletleri'nin Ortadoğu'da kendi politikalarını uygulamasının bir aracı haline geldi. Gerçekten, çok geçmeden Ortadoğu ilişkileri özel yardımcısı James P. Richards, tümü çeşitli yollarla Nâsırcılıkta somutlaşıyor görünen devrim (yıkım), sosyalizm ve komünizme karşı ortak bir cephe kurma umuduyla Suriye, Mısır ve Ürdün haricindeki bütün ülkelerde yüksek düzeyde görüşmeler yapmak amacıyla bölgeye geldi. Bu sırada Kral Hüseyin'i öldürmek amacıyla tasarlanan bir girişim, Ürdün'ü, Suriye'ye kaçan ve orada Ürdün'e karşı bir kampanya ile meşgul olan solculara ve Nâsır yanlılarına karşı yöneltti. Son olarak, komünist olarak bilinen Albay Bızrî'nin Suriye ordusunun başına getirilmesi, Irak Kralı Faysal ile Ürdün Kralı Hüseyin'i Ankara'ya acil ziyaretlerde bulunmaya ve muhtemelen Suriye'den kaynaklandığı düşünülen olası solcu darbelere karşı mücadele amacıyla alınacak önlemlerle ilgili görüşmeler yapmaya zorladı. Çok geçmeden Amerika temsilcisi Loy W. Henderson görüşmelere katıldı.

Suriye'nin fiilî iç politika durumunun, Türk liderleri tarafından oluşturulan görünümden oldukça farklı olmasına rağmen, Türklerin gözünde Şam'da iktidarda bulunan Baas Partisi komünist bir cephe olarak görünürken, Suriye de şimdi bölgede varolan rejimleri yıkmayı amaçlayan silahlı bir devrim merkezi haline gelmişti. Türk birliklerinden bazıları sınıra yığıldı ve bunu birkaç kez Suriye'ye karadan ve havadan giriş ve birkaç önemsiz çatışma izledi. Şimdi Sovyetler Birliği, Suriye'nin tek savunucusu durumunda görünüyordu. Sovyetler Birliği, Türkiye'ye tehditkâr notalar yolladı, askerî hareketlere girişti ve henüz başlangıç halindeki Türk-Sovyet yumuşamasını geciktirdi. Sonunda SSCB, konuyu Suriye'nin güvenliğine yönelmiş Türk tehdidi olarak Birleşmiş Milletler'e getirerek halletti. Bu sırada Suudi Arabistan, Suriye'yle Ürdün arasında başarılı bir arabuluculuk görevi gördü. Ürdün, başlangıçta Türkiye-Suriye gerilimini harekete geçirmede kendisinin çok önemli bir rol oynamasına rağmen, hızlı bir şekilde Suriye'ye yapılacak bir saldırıyı bütün Arap milletlerine yapılmış bir saldırı olarak düşüneceğini ilan etti. Türkiye, her zaman olduğu gibi, öngörülemeyen Arap siyasetinin bütün yükünü taşıdı

ve Lübnan Cumhurbaşkanı'na Suriye'ye yönelik barışçı niyetlerini bildirerek ve daha evvel kararlaştırıldığı üzere Suudi Arabistan'ı Türkiye ile Suriye arasında arabulucu faaliyetiyle görme umuduyla bu ülkeye bir heyet göndererek hızla geri adım atmaya zorlandı. Ancak Türkiye'yi bir saldırgan olarak kınamaya eğilimli Sovyetler Birliği ve Mısır tarafından tahrik edilen Suriye, konuyu Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nun gündeminde tuttu. Aynı zamanda Suriye, Hatay üzerinde hak iddia etmek ve Ortadoğu'ya barışın yalnızca bütün Arap topraklarının kendi uygun sahiplerine iade edilmesinden sonra geleceğini belirtmek amacıyla büyük kentlerinde kitle gösterileri düzenledi. Gösteriler açıkça Türkiye'yi ve ilişkilerini geliştirmekte olduğu İsrail'i amaçlamaktaydı.

Türk baskısı, Komünist Parti'nin Suriye'deki etkisini iktidardaki Baas Partisi aleyhine arttırmasına yardımcı oldu. Gerçek bir sol darbe tehdidi altında bulunan Baas, sonunda çareyi Mısır'la birleşmede buldu ve böylece 1958 yılında Birleşik Arap Cumhuriyeti (BAC) doğdu. Türkiye, bunun Suriye'de Sovyet etkisini sınırlandıracağı ve komünist bir darbeyi engelleyeceği umuduyla birliği hemen tanıdı (Kısa bir süre önce Nâsır, Kahire'de 26 Aralık 1957'den 1 Ocak 1958 tarihine dek toplanan, ilk kez Sovyetler Birliği'nden gelen Müslümanların katıldığı ve daimî kurulda bir yer sahibi oldukları Afrika-Asya dayanışma konferansını düzenlemişti. Müslüman milletler arasındaki etkilerini bir şekilde arttırmak istemelerine rağmen Türkiye ve özellikle Pakistan bu konferansa katılmadılar. Nâsır, bütün amaçlar açısından Müslümanların önderi olarak belirdi).

14 Temmuz 1958 tarihinde, Irak'ta Kral II. Faysal ile General Nuri El-Said'i düşürüp sonra da öldüren Albay Abdülkerim Kasım Devrimi, Bağdat Paktı'nı karmaşa içinde bıraktı. Kısmen Türkiye'deki NATO askerî tesislerini kullanan Amerikan deniz piyadeleri, muhtemelen Nâsırcılar ya da solcular tarafından yapılabilecek bir darbeyi önlemek amacıyla 15 Temmuz 1958'de Lübnan'a çıkarlarken Türkiye, Irak sınırına bir kez daha asker yığdı. İngiliz birlikleri birkaç gün sonra Ürdün'de aynısını yaptılar. Bu kez İstanbul'da toplanan çoğunlukla muhafazakâr ülkelerin Müslüman devlet başkanları, Başkan

Eisenhower'e gönderdikleri mesajda gerçekleştirdiği bu eylem için şükranlarını sunarlarken, genç Arap kuşakları, kendi yaşlıları tarafından sergilenen bu itaatkâr tutum karşısında hiddetlerinden çılgına dönmüşlerdi. Kuşaklar arasındaki uçurum derinleşmekteydi. Ancak tüm bu savaş tehditleri, Nâsır taraftarlarının Lübnan'da hükümete el koyma girişimlerini sınırlandırabilmiş olsa da Kasım'ı Irak iktidarından düşürmekte ve ülkeyi Bağdat Paktı içinde tutmakta başarısız oldu. Sonunda 24 Mart 1959'da Irak antlaşmayı terk edeceğini açıkladı, antlaşmanın merkezi de zaten Ankara'ya taşınmıştı. Antlaşma, 21 Ağustos 1959'da Merkezî Antlaşma Örgütü (CENTO) olarak yeniden adlandırıldı ve bu tarihten sonra Kuzey kuşak ülkelerinin sorunlarıyla uğraştı. Bu sırada Türkiye'nin Ortadoğu politikası ve Türkiye'deki askerî üslerin Amerikan birlikleri tarafından 1958'de Lübnan'a asker çıkarmak amacıyla kullanılması, ülkenin siyasal partileri arasında ilk önemli dış politika anlaşmazlığına neden oldu. Muhalefet, açık bir şekilde Irak Devrimi'ne olan sempatisini ifade etti, çünkü devrim Nuri El-Said'in dikta yönetimini devirmişti ve muhalefet, El-Said'in kaderinin Başbakan Menderes için bir uyarı işlevi göreceğini ve bunun Menderes'i daha fazla bir totaliter siyaset izlemekten sakınmaya zorlayacağını ümit ediyordu.

Irak'ın Bağdat Paktı'ndan çekilmesi ve Türkçe konuşan kimi Iraklıların 1959'da katledilmeleri, tüm beklentilerin aksine iki ülkeyi çok uzun bir süre için birbirinden ayırmadı. Kürt sorunu, Dicle ve Fırat sularının paylaşılması, doğalgaz nakli, sonunda Irak-Türk ilişkilerinin gelişmesine neden olan güç sorunlardı. Ancak Türkiye açısından 27 Mayıs 1960 İhtilâli'nin ardından tüm Arap ülkeleriyle ilişkileri normalleştirmek için yapılan çekingen bir girişim, Suriye'nin Hatay'ı ilhak için başlattığı bir propaganda kampanyasıyla hızla engellendi. Suriye'nin faaliyetleri, Kahire'de toplanan Millî Birlik tarafından ve Ankara'daki Arap elçilerinin ortak bildirisiyle desteklendi. Sonunda Türkiye'nin yeni Cumhurbaşkanı General Cemal Gürsel, 29 Temmuz 1960 tarihinde İskenderun'da, Suriye'nin Hatay'la birleşmek için yapacağı herhangi bir girişimin savaşa yol açacağını etkili bir şekilde vurgulayarak açıkladı.

Bağdat Paktı'nın dağılması, Türkiye'nin Arap komşuları arasında NATO çıkarlarına uygun aktif bir Ortadoğu politikası geliştirme çabalarına son noktayı koydu. Bu politika hazin bir başarısızlık olmuştu, çünkü ne Türkiye, ne de Türkiye'nin Batılı yol göstericileri Asya ve Afrika'da meydana gelen büyük toplumsal ve siyasal dönüşümün gerçek doğasını anlamışlardı. Şimdi geriye dönüp bakıldığında, Bağdat Paktı'nın Ortadoğu'da milliyetçilik ve sosyalizm ile radikal rejimlerin yükselişinin hızlanmasına yardımcı olduğu görülmektedir. Aynı zamanda antlaşma, Nâsır'ın Arap dünyasının önderi olarak ortaya çıkışını hızlandırdı, Birleşik Krallık'ın Ortadoğu'dan çekilmesine yol açtı ve Sovyetlerin bölgeye girmesine zemin hazırladı.

Türkiye ile Batılıların Arap dış politikasının yönünü belirleme çabalarına son vermeleri bölgede gerilimi biraz azalttı ve Araplar arasındaki rekabetin şiddetle gün yüzüne çıkmasına olanak sağladı. Asıl olarak 1960'lardan sonra ortaya çıkan bu yeni koşullar, Türkiye'ye Ortadoğu politikasını daha gerçekçi bir biçimde yeniden biçimlendirme olanağı verdi. Nâsır-Kasım çekişmesi, Türkiye'nin de ilgi alanı içindeki bir konu olan Kürt sorununa yeni bir anlam kazandırdı. Nâsır, Kasım'ın gücünü çökertmek amacıyla Irak Kürtlerine başvurdu. Kasım da Molla Mustafa Barzani'nin Irak'a dönüşüne izin verdi ve ülkedeki huzursuzluğu yatıştırmak ve çoğunlukla da Suriye'deki Kürt azınlık arasında bağımsızlık hareketlerini canlandırmak amacıyla Kürtlere bazı haklar tanıdı. Bunun üzerine Türkiye, direnişlerini sağlamlaştıran ve yeni istekler öne süren Irak'taki Kürt isyancılara bazı silahların kaçırılmasına göz yumdu ve sonunda Irak hükümetini, Barzani'ye karşı misilleme eylemlerine girişmeye zorladı. Irak hava gücü, Kürt isyancılar tarafından sığınak olarak kullanılan bazı Türk köylerini bombaladı. Irak iki uçağını yitirdi, elçiler geri çağırıldı ve sonunda 1964 yılında Türkiye ile Irak çekişmelerini hale yola koydular ve sonradan Irak, evleri hava saldırıları sırasında yıkılmış olan Türk köylerine sembolik bir tazminat ödemeyi kabul etti. Bu sırada Türkiye, Mısır'la yaptığı birliğe son vermesinin ardından 1961'de Suriye'yi tanıdı. Nâsır, hemen Mısır-Türk diplomatik ilişkilerini koparark buna karşılık verdi. İlişkiler, ancak 1965'te tamamen eski haline

döndü. Aynı zamanda Mısır önderliğindeki milliyetçi ve sosyalist Arap ülkeleri tarafından tutucu krallıklar olarak karşı çıkılan Ürdün ve Suudi Arabistan, dış politika yönelimlerinde temel bir değişiklik olmamasına karşın Türkiye'nin yol göstericiliği ile desteğini aramaya başladılar. Türk-İsrail ilişkilerinin, geçmişte olduğundan bir ölçüde daha az aktif olmasına rağmen Türk-Arap ilişkilerinin gelişmesi önündeki en önemli engel olarak belirmesi 1959-64 yılları arasındaki bu geçiş döneminde ortaya çıktı.

Daha önce anlatıldığı gibi Türkiye'nin İsrail'le ilişkileri, her şeyden evvel Türkiye'nin Batı ittifakına karşı olan yükümlülüklerinden ve bunun ardından tam anlamıyla iç düzene bağlı stratejik ve ekonomik kaygılardan kaynaklanmaktaydı. Aslında ticarî ilişkiler açısından Türkiye, genellikle yalnızca İsrail ve Suriye'yle kendi lehinde bir dengeye sahip bulunuyordu. 1963-66 döneminde, Türkiye'nin toplam dış ticareti içinde Ortadoğu ticareti ithalatta yüzde 7-8 kadar, ihracatta ise yüzde 8'di. Ancak yüzde rakamları aldatıcıydı, çünkü brüt toplamda Türkiye'nin Ortadoğu'dan yaptığı ithalat, ihracatını aşmaktaydı. Türkiye, Suudi Arabistan ve Irak'tan çoğunlukla petrol ithal etmekteydi. Gerçekte de Türkiye'nin ithalatının yüzde 86 kadarı petrol ürünleriydi. Diğer taraftan İsrail'le yapılan ticaret, çok çeşitli ürünleri kapsamaktaydı ve daha önce belirtildiği gibi Türkiye'nin de lehineydi. Bundan başka Türk-Arap ekonomik ilişkilerinin gelişimi, taşıma tesisleri, ticaret anlaşmaları ve temsilci yokluğu ile İsrail'le yapılan ticaretin daha iyi bir örgütlenme ve ürün çeşitliliğinden yararlanırken Türk ve Arap ekonomilerinin aynı tür malları üretiyor olması nedeniyle hassas bir durumdaydı.

Özetle, Türkiye'nin İsrail'le ilişkilerinin, Türkiye-Batı ilişkilerinde bir değişme gerçekleşmeksizin ve Arap ülkelerinin daha iyi ekonomik ve ticarî fırsat teklifleri olmaksızın değişemeyeceği kesin görünüyordu.

Aslında 1964'ten sonra Türk-Arap ve Türk-İsrail ilişkileri, ilk olarak Kıbrıs sorunu nedeniyle Türkiye'nin Batı ile ilişkilerinin bozulması ve ikinci olarak Arap ülkelerinde gelişen ticarî fırsatlar

tarafından belirlenmiştir. Arap ülkeleriyle ticarî ilişkilerin gelişmesi, Türkiye'nin sınaî ürünlerinin çeşitlenmesi ve Arap ülkelerinde yeni pazarlar bulan gıda maddelerinin paketlenmesi ve pazarlanmasındaki ilerlemelerle eşzamanlı olarak memnuniyetle karşılanan bir gelişmeydi. Arap ülkeleriyle yürütülen Türk ekonomik ilişkileri Türkiye'nin Batı ticaretiyle karşılaştırıldığında önemsiz olmasına rağmen, 1967 Arap-İsrail Savaşı'nın sonrasında daha da gelişti. Ancak bu aşamada, bir İsraillinin bu çalışmanın yazarına "1967 savaşında biz İsrailliler dövüştük ve ekonomik meyveleri Türkler topluyorlar" şeklinde ifade ettiği rekabete rağmen, Arap ülkelerinde pazar arayışlarının Türkiye ve İsrail arasında bir anlaşmazlık nedeni olacağına inanmak zorlama bir yargıdır.

Kıbrıs sorunu ve Batı'nın Türkiye'yi desteklemedeki başarısızlığı, bütün Türklerde büyük ve çok-yönlü bir tepki yarattı. Binlerce Kıbrıslı Türk mültecinin Rumlardan kurtulmak amacıyla tehlikesiz bölgelere doğru toplu halde gidişlerinin görüntüsü, sayısız yakılıp yıkılmış Türk evleri resimleri, Türk köylülerine ait topraklara iyi silahlanmış ve talimli Rumlar tarafından el konması yeni bir anlayışı canlandırdı ve [Türkiye'de] Filistin mültecilerine karşı büyük bir sempati doğurdu. Diğer taraftan İsrail, Kıbrıs konusunda Türkiye'yi desteklemedi, bundan dolayı da resmî çevrelerde biraz da şaşkınlığa yol açtı, çünkü Türkiye'nin Araplarla arasındaki sorunların çoğu, İsrail'i tanıması ve İsrail'le kurduğu ilişkiler nedeniyle ortaya çıkmıştı. Ancak 1963-64 yıllarında henüz başlangıç halindeki bu Arap yanlısı duygu elle tutulur herhangi bir sonuç vermedi, çünkü Arap ülkeleri Başpiskopos Makarios'un tarafını tutmuşlar ve Nâsır da Kıbrıslı Rumlara, Türklere karşı kullanılan silahları göndermişti. Birleşmiş Milletler'de 1965 yılında yapılan tartışmalarda hemen hemen hiçbir destek sağlanamamasıyla da katlanan bu durum, üçüncü dünya ülkeleri arasında önderlik konumunu gerçekleştirmek açısından stratejik, tarihsel ve kültürel etkenlerin kendi lehinde olmasına rağmen, Türkiye'yi hiç de nazik olmayan bir biçimde Ortadoğu'ya ve genel olarak yeni uluslara yönelik politikasının kendisini dünyanın geri kalanından yalıtmış olduğunu anlamaya zorladı. Dolayısıyla tahmin edileceği

gibi Türklerin ilk hareketi yalıtılmışlığını sona erdirmek oldu. Çok geçmeden bu, Türkiye'nin Kıbrıs'taki durumunu açıklamak amacıyla üçüncü dünya uluslarına, özellikle de Ortadoğu ülkelerine iyi niyet ziyaretleri biçiminde gerçekleşti. 1971'de bir süre Devlet Bakanlığı da yapmış, ordunun güvendiği bir kişi olan Senatör Sadi Koçaş başkanlığındaki bir heyet, Irak, Kuveyt, Ürdün, Suriye ve Lübnan'a ziyaretlerde bulundu. Türkiye, 21 Nisan 1964 tarihinde Köy İşleri Bakanı'nı İsrail'i ziyaret amacıyla göndererek dostane niyetleri hakkında İsrail'e verdiği güvenceyi yenilerken, 10 Nisan 1964 tarihinde Cakarta'da toplanan İkinci Afrika-Asya Konferansı'na çoktan katılmış bulunuyordu. Kısa bir süre sonra, 17 Haziran 1964'te Türkiye Malaya ile diplomatik ilişkiler kurdu. 1964 yılı sonunda Lübnanlılar bir dostluk gösterisi olarak bir resmî ziyaretin iadesini gerçekleştirdiler. Üçüncü dünya ülkeleriyle yakınlaşma ve Müslüman milletler tarafından yapılan davetler sonuç verici oldu. 27 Aralık 1964 ile 2 Ocak 1965 tarihleri arasında Somali'de toplanan Dünya İslâm Kongresi, Kıbrıs'ta Türklerle Rumların eşit haklarına dayanan bir federasyonu arzulayan bir kararı onayladı. Türkiye, ertesi yıl Kıbrıs konusunda, Mekke'de toplanan 36'sı Birleşmiş Milletler'de üye devletler olarak temsil edilen 60 heyetin katıldığı kongrede yeni bir destek buldu.

Bu sırada, Dışişleri Bakanı Feridun Cemal Erkin'in 1964 sonlarında Moskova'yı ziyaret etmesinin ardından Türk-Sovyet ilişkileri büyük gelişme içine girdi. Ancak Türk-Arap ilişkilerinin yalnızca Türkiye'nin Sovyetler Birliği ile ilişkilerindeki samimiyetin sonucunda geliştiğini düşünmek yanlış olurdu. Şimdi Türkiye, artık geçmişte olduğu gibi büyük güçlerin politikalarını geliştirmek amacıyla değil, fakat yalnızca kendi güvenliğini ve millî çıkarlarını korumak amacıyla uluslararası alanda dostluk ve destek arayışındaydı. Bunlar meşru amaçlardı ve sonuçta anlayış ve destekle karşılandı. Dışişleri Bakanı 1 Şubat 1965'te, "Arap dünyasıyla ortak çıkarlar konularındaki Türk politikasının yanlış anlaşıldığını ve gerçekle uyuşmayan görüşlere yer verildiğini" açıkladı ve Araplara yönelik Türk politikasını geliştirme ve düzeltme sözü verdi.

Tunus Cumhurbaşkanı Habib Burgiba'nın 25 Mart 1965 tarihinde yaptığı ziyaret Türk kamuoyu üzerinde önemli etki yarattı. Bir ölçüde olumlu tarihsel geçmiş nedeniyle Türkiye'nin Kuzey Afrika ülkeleriyle ilişkileri, ülkede büyük bir halk tepkisine yol açan Türk hükümetinin Cezayir devrimine karşı başlangıçtaki olumsuz davranışına rağmen genellikle mükemmeldi. Ziyareti sırasında Burgiba, ılımlı kişiliğe sahip bir Kuzey Afrikalı olarak, Türkiye'nin Batı'nın yakın geçmişteki sömürge ve imparatorluk yönetimine karşı hâlâ tepki duyan Araplar arasındaki düşünce biçimine anlayış göstermesi üzerinde ısrarla durdu. Burgiba, Kıbrıslı Türkler için adalet isteminde bulundu ve Türkiye'nin "modernleşme" reformlarından bazılarını Türk kültür ve tarihinin reddi olarak eleştirirken Kıbrıs Türklerini Filistinli mültecilerle karşılaştırdı. Diğer taraftan, yeni Dışişleri bakanı Hasan Esat Işık, Tunuslu gazetecilere, Türkiye'nin İsrail'le ilişkilerinin tamamen normal olduğu ve Arapların zararına olabilecek bir yönde gelişmeyeceği konusunda güvence verdi. Bu sırada, 9 Haziran 1965'te, Cezayir Cumhurbaşkanı Ahmed Bin Bella'nın özel bir temsilcisi, o yıl ülkelerinde toplanacak olan Afrika-Asya konferansına Türkiye'nin de katılımıyla ilgili özel bir mesajla Ankara'ya geldi. Konferans, Bin Bella'nın görevinden alınması nedeniyle yapılamadı. Ancak daha sonra Genel Sekreter ve 1972'de Dışişleri Bakanı olacak olan Türk heyeti başkanı Haluk Bayülken Cezayir'e gidebildi. Cezayirlilerden kardeş halk olarak söz etti, Cezayir kurtuluş mücadelesinden "yarım yüzyıl önce Kemal Atatürk önderliğinde bizim de savaştığımız mücadele" olarak övgüyle bahsetti ve Kıbrıs konusunda destek istedi.

Ancak kısa bir süre önce kabadayılığa dayanan geleneksel hitabetleriyle Türkiye'nin Kıbrıs'ı işgal etmesi durumunda Türkiye'ye karşı harekete geçeceklerine ant içmiş bulunan Suriyeliler, ilişkilerin gelişmesi için Arap koşullarını kısaca belirttiler. Suriye Dışişleri Bakanı, bunu, "Tutumumuz, Türkiye'nin İsrail'le ilişkilerine bağlıdır" diye belirtti. Fakat çok geçmeden, 1965 yılı içinde Fırat sularının paylaşılması hakkındaki Türk-Suriye görüşmeleri anlaşmaya varılamadan sona erdi. Bununla birlikte, 16 Haziran 1965'te Suudi Arabistan'ın, 10 Ağustos 1965'te Birleşik Arap Cumhuriyeti'nin (Mısır) ve 9 Şubat

1966'da Somali'nin diplomatik temsilciliklerini elçilik düzeyine yükseltmelerinin ardından diğer Arap ülkeleriyle ilişkiler gelişti.

Bu esnada Türkiye'deki 1965 seçimleri, Süleyman Demirel başkanlığındaki Adalet Partisi hükümetini iktidara taşıdı. Çok sayıda gözlemci, Demirel'in göreli Arap yanlısı politikasını, Araplara dinsel sempatisi olduğu varsayılan kırsal muhafazakâr seçmenlerini hoşnut kılmak amacıyla üstlendiğini vurgulamışlardır. Bu, Türk dış politikasındaki karar verme süreci hakkında gerçek bir anlayış yokluğundan kaynaklanan öznel bir yargıdır. İlk olarak, Türk dış politikası, temel olarak Dışişleri Bakanlığı'nda görevli bir grup meslek memuru tarafından oluşturulmakta ve Meclis'te çok az bir tartışmayla olduğu gibi kabul edilmektedir. İkinci olarak, Türklerin Araplarla yakınlaşması, 1964-67 yılları arasında yalıtılmışlığı sona erdirmek ve Kıbrıs politikası için üçüncü dünya ülkelerinden destek bulmak amacıyla yürütülen basiretli bir adımdı. Üçüncü olarak, yurt içinde Demirel hükümeti, bağlantısızlar safında olmak yerine, çıkarlarını NATO ile birlikte tanımlamış olmakla ve Amerika Birleşik Devletleri'nin yakın güvenine mazhar olmakla suçlanmaktaydı. Dördüncü ve son olarak, çelişkili görünse de, Demirel'in Araplara yönelik politikasını belirlemede etkin olduğu varsayılan aynı muhafazakâr köylü kitlelerinin Sovyetler Birliği ve komünizme karşı ateşli muhalefetlerine rağmen, Türk-Sovyet ilişkileri Demirel hükümeti zamanında gelişti. Aslında Adalet Partisi hükümeti, dönemin parti başkanı Sadettin Bilgiç tarafından 18 Ekim 1964 tarihinde Erzurum'da ifade edildiği gibi, sadece daha bağımsız genel bir dış politika arzusuna az ya da çok uygun davranıyordu (Demirel, Aralık 1964'te parti başkanlığında Bilgiç'in yerini aldı). Bilgiç, Türkiye'nin Batı ittifakına sadık kalmakla birlikte Ortadoğu ve Afrika-Asya blokunun Müslüman ülkeleriyle dostluk ilişkileri kurarak ulusal ve bağımsız bir dış politika izlemesi gerektiğini belirtti ve Kıbrıs'ta daha etkin bir politika isteğinde bulundu. Ancak Arap ülkeleriyle ilgili olarak bu umut verici gelişmelere rağmen Türkiye ile Suriye arasındaki ilişkiler, Suriye'nin Türk yurttaşlarının sahip olduğu mülklere el konulmasına yol açan bir toprak reformu nedeniyle 1966'da bozuldu. Türkiye, buna Suriyeli

vatandaşlarının topraklarına el koyarak tepki verdi ve sınırı kapattı. Fakat Suriye-Türkiye mücadelesinden etkilenmeyen Irak liderleri Türkiye'yi ziyaret ederek ilişkilerin gelişmesinden memnuniyetle daha sıkı ilişkiler kurulmasını istediler.

Aynı yıl, Suudi Arabistan kralı Faysal, Türkiye tarafından reddedilen bir İslâmî antlaşma önerisinde bulundu. Öneri, bütün Müslümanları ortak bir düşünce etrafında birleştirecek, İslâm'ı sağlam temellere oturtacak, Müslümanları dinsizliğe ve komünizme karşı harekete geçirecek, kültürel birlik yaratacak ve Müslüman Ortak Pazarı'nı kuracaktı. Türk hükümeti, özellikle de muhalefet, İslâmî bir antlaşmanın kabulünün Ortadoğu çatışmasındaki tarafsızlığın ve laikliğin terk edilmesine yol açabileceğini vurguladı. Muhalefetteki Cumhuriyet Halk Partisi'nin önderi İsmet İnönü, anlamlı bir şekilde, "Hıristiyan devletler de bir Hıristiyan antlaşması imzalarlarsa ne olur?" diye sordu (Diğer taraftan vurgulanması gerekir ki, dinsel temellere dayalı bir İsrail kimliği düşüncesi ve daha sonra İsrail'in fiilî durumla açık çelişki içinde, Müslüman milletleri ortak dinsel bağlar nedeniyle kendisine karşı birleşmiş olarak gösterme çabaları, Türk kamuoyunu İsrail'e karşı çevirmekte rol oynamıştır, çünkü Türkiye'de, en azından karar verme sürecinde etkili gruplar içinde temel tutum aslen laiktir).

Türk-Irak diyaloğu, Türkiye ile bir kültür anlaşmasını sonuçlandırmak amacıyla 7 Şubat 1966'da gelen Irak Devlet Bakanı Adnan Paçacı'nın ziyaretiyle devam etti. Bunun sonucunda, Arap ve Türk dilleri karşılıklı bir biçimde bilim dilleri olarak tanındı, Irak'ta yeni bir Türk kültür merkezi açıldı ve Bağdat Üniversitesi'nde Türk dili ve edebiyatı kürsüsü yeniden kuruldu. Fakat Başbakan Demirel, ülkenin İslâm yanlısı bir siyasete doğru gittiği spekülasyonlarını engellemek amacıyla Türkiye'nin yalnızca siyasal bir niteliğe sahip olmayan İslâm konferanslarına katılacağını ve bu nedenle Suudi Arabistan tarafından önerilen İslâmî antlaşmalara katılmayacağını belirtmeyi gerekli buldu. Ayrıca 1966'da Birleşik Arap Cumhuriyeti'yle ilişkiler, Mısır elçisinin Ankara radyosunda Arap-Türk ilişkilerini övücü nitelikte konuşacak derecede ve Nâsır'la görüşen Türk Dışişleri Bakanlığı

Genel Sekreteri'nin Türkiye'nin Ortadoğu'da halihazırdaki politikasının "etrafımızdaki güvenilir bir grup, mallarımız için pazarlar ve uluslararası toplantılarda bizi anlayabilecek dostlarla" sonuçlanacağını belirtecek ölçüde yumuşadı. Aslında altı milyon dolarlık bir kredi anlaşması, Türkiye'ye, Birleşik Arap Cumhuriyeti'nden pamuk, çimento ve fosfat satın alma ve bu ülkeye bakır, tütün, yün ve büyükbaş hayvan satma olanağı sağladı. Türkiye'nin, zaten Irak ve Ürdün'le, aynı zamanda da İsrail'le ticaret anlaşmaları bulunuyordu. Türkiye ve Arap ülkeleri arasında gidiş gelişler arttı. Örneğin 1965 yılında 29.804 Türk, Arap ülkelerine yolculuk yaparken (bunların 21.393'ü Mekke'ye hacca gitmişlerdi), çoğu kara yoluyla Avrupa'ya geçmek üzere 62.723 Arap Türkiye'ye geldi. Irak Başbakanı Abdurrahman el-Bazzaz ve Suudi Arabistan kralı Faysal Türkiye'ye resmî ziyarette bulunurlarken Cumhurbaşkanı Sunay 1966 sonlarında Tunus'u ziyaret etti ve Türkiye, Cezayir ile elçi değişimini gerçekleştirdi. Ziyaretler, Araplar açısından Türklerin Kıbrıs'taki durumu için güçlü destek ve açık bir şekilde *Enosis*'in reddini getirdi. Bundan başka, ticaret ve turizm anlaşmaları ve Filistinli mülteciler lehine açıklama bolluğu da yarattı, fakat Türkiye'yi, Arap-İsrail çatışmasındaki temel tarafsızlık politikasından hâlâ döndürememişti. Aslında dengeyi tam olarak kurmak amacıyla, İsrail'in baş hahamı Shak Nisim, İstanbul'daki *hahambaşı* tarafından bu kente davet edildi ve Nisim, 1966'da "Türkiye'deki Musevî cemaatin tarihinin ülkede varolan dinsel hoşgörü ve özgürlüğün en iyi kanıtı" olduğunu açıkça belirtti.

Yüksek düzeyde karşılıklı yapılan Türk-Arap ziyaretleri 1967'de de devam etti. Arap ülkelerinin yetkilileri, özellikle Irak önderi Abdurrahman Arif, hem NATO hem de İsrail'le ilgili olarak Türkiye'ye tavizler vermesi konusunda baskı uyguladılar. 15 Ocak 1967'de Dışişleri Bakanı İhsan Sabri Çağlayangil, bir haftalık bir ziyaret için Kahire'ye gitti ve Nâsır'la görüştü. Ziyaret, olağan resmî bildiri yapılmaksızın sona erdi, fakat Bakan, Türkiye'ye dönüşünde, Türk-Arap ilişkilerinin bütün yönlerinin gözden geçirildiğini ve "Birleşik Arap Cumhuriyeti ile Türkiye arasındaki ilişkilerin genişletilmesi ve sağlamlaştırılması için tam uyuşma halinde anlaşmaya varıldığını"

açıkladı. Böylece, önemli bazı konular hakkındaki açık uyuşmazlıklara rağmen, Arap-Türk ilişkilerini geliştirme yolları arayışı için anlaşmaya ulaşılmıştı. Bu anlaşmayı izleyen olaylar, durumun aslında böyle olduğunu da gösterdi. Sonunda Türkiye, Ortadoğu ülkeleriyle, yani Arap milletleriyle ilgili herhangi bir çatışmada Türkiye'deki askerî tesislerin NATO güçleri tarafından kullanılmasına izin vermeyeceğini açıkladı. Kahire'de, hükümetin gazetesi *El-Ehram*, hemen bu bildiriyi Türkiye'nin İsrail çatışmasında Araplarla aynı safta olma kararı olarak adlandırdı.

Bu bildiriyi izleyen olayların Arap-İsrail çatışmasına yönelik olarak Türk tarafsızlık politikasında önemli bir değişiklik belirtmemelerine rağmen, yine de Araplar lehine bir değişim göstermekteydi. 23 Mayıs 1967'de BAC, Suriye ve Irak büyükelçileri Dışişleri Bakanlığı'nı ziyaret ettiler ve Türk hükümetinin bölgede kaynamakta olan çatışmada Arapların konumunu desteklemesini istediler. Bu isteği Ankara'daki Arap diplomatlarının benzer bir çağrısı izlerken, Irak Cumhurbaşkanı Arif, Cumhurbaşkanı Sunay'ı Arap mücadelesini desteklemeye zorladı. Ancak Türk hükümeti, Arap ülkelerinin arzuladığı acil adımları atmayı başaramadı. Bu sırada, İstanbul'daki Arap konsolosları, Sovyet yanlısı ve sola dönük bir tutum izleyen ve Türkiye'nin Batı'ya olan bağımlılığı ile Batı'yla ittifakını zayıflatmak amacıyla düzenlenen bütün tasarılara destek veren en etkili Türk gazetelerinden biri olan *Cumhuriyet*'e bir ziyarette bulundular. Konsoloslar Arap politikalarını savundular ve Türklerin, Akabe Körfezi'nin denetimiyle ilgili Arap iddialarını desteklemesini istediler. Türkiye isteği reddetti, çünkü deniz seferlerinin serbestliği taraftarıydı. Son olarak, 29 Mayıs 1967'de Türk hükümeti, Arap ülkelerini hoşnut etmeyi başaramayan barış ve güvenlik taraftarı genellemelerle dolu bir bildiri aracılığıyla konumunu kamuya açıkladı. Ancak Haziran'da Arap-İsrail husumetleri başladığında Türk kamuoyu Arapların tarafını tuttu ve daha önce yapıldığı gibi bu çatışmada da hükümetin katı bir tarafsızlığı koruması gerektiği konusunda Cumhuriyet Halk Partisi'nin ısrarlarına rağmen, hükümet yavaş yavaş Arap yanlısı bir tutumu benimseyerek katı tarafsızlığını bir yana bıraktı. Birçoğu tesadüfen Cumhuriyet Halk

Partisi'ni destekleyen bir öğrenci grubu, solcu önderleri izleyerek, hükümetin Arapları açıkça desteklemesi istemiyle güçlü bir biçimde İsrail'e karşı ortaya çıktı. Radikal Türk solu, İsrail'i sömürgeci bir ülke olarak görüyordu ve Arapları emperyalizmin kurbanları olarak destekliyordu.

1967 Arap-İsrail Savaşı, sadece kamuoyu baskısı nedeniyle değil, aynı zamanda Sovyetlerin Rus-Türk ilişkilerini Ortadoğu'nun genel siyasal görünümünün bir parçası olarak görme çabaları nedeniyle Türkiye'nin çatışmaya karşı tutumunu netleştirdi. Aslında Sosyalist blok, Türklerin Araplar lehindeki hareketlerini kendi tutumunun onaylanması olarak görüyordu. Gerçekten de 1967'den sonra Türk-Sovyet bildirileri, Ortadoğu'ya yapılan, genellikle Arap görüşlerini destekleyen bir dizi atıf içermekteydi. Türkiye, İsrail tarafından yapılan herhangi bir toprak ilhakına şiddetle karşı çıktı ve ABD ile Irak arasındaki ilişkilerin 1967'de bozulmasının ardından Irak'ta Amerikan çıkarlarını temsil etmeyi reddetti. Gerçekten Türkiye, Birleşmiş Milletler'de Sovyetler Birliği'nin önergesi lehinde oy kullanarak açıkça İsrail birliklerinin çekilmesini ve verilen zarar için tazminat ödenmesini istedi. Ancak aynı önergenin İsrail'i saldırgan olarak kınayan birinci paragrafının oylanmasında çekimser kaldı. Daha sonra, Türkiye Pakistan ile birlikte İsrail'in Kudüs'ü ilhak etme kararını reddeden önergeyi kaleme aldı. Türkiye, yurt içinde büyük tartışma ve çekincelerin ardından, 1969'da Kudüs'teki El-Aksa Camii'nin yakılmasını tartışan ve kınama kararı alan İslâm Zirve Konferansı'na da katıldı. Bununla birlikte Türkiye, Rabat Zirve Konferansı'nda bütün katılımcıların İsrail'le diplomatik ilişkilerini kesmesini isteyen karara muhalefet etti ve Hindistan'ın bu konferansa katılmasının reddedilmesinde Pakistan'la birlikte hareket etti. Türkiye ile Birleşik Arap Cumhuriyeti arasındaki ilişkiler, her iki ülke tarafından farklılıkları uzlaştırmak amacıyla yapılan girişimlere rağmen başlıca bu olay yüzünden soğudu. Türkiye'nin Ortadoğu'daki yoğun diplomatik faaliyetleri, muhalefetteki Cumhuriyet Halk Partisi'ni, devletin Arap-İsrail çatışmasına karşı temel politikası olan tarafsız-

lığı ve ülkenin laik konumundan sapmış olması sebebiyle hükümeti eleştirmeye yöneltti.

Aynı zamanda Türkiye'nin Ortadoğu politikası, radikal sol hareketlerin ortaya çıkması ve bunların kendilerini Filistin gerilla örgütleriyle birlikte tanımlamasıyla farklı bir boyut da geliştirdi. Radikal Türk solu, Filistin gerilla örgütlerini kapitalizm ve emperyalizme, özellikle de Amerika Birleşik Devletleri ve dolayısıyla onun himayesi altındaki İsrail'e karşı yapılan dünya çapındaki mücadelenin bir parçası olarak görüyordu. Devrimci Gençlik Federasyonu'nun kimi üyeleri, fiilen Suriye ve Ürdün'deki El-Fetih kamplarında askerî eğitim almışlar ve bu ülkelerde gerilla savaşına katılmışlardı. 1971 yılında İsrail'in İstanbul başkonsolosunu kaçırıp öldürenler bu örgütün üyeleriydiler. Çoğunluğu öğrenci olan birkaç yüz kadar Türk'ün Suriye ve Ürdün'de eğitildiği tahmin edilmektedir. Hükümetin, daha sonraki olayların da gösterdiği gibi gerilla eğitiminin nihaî olarak Türkiye'nin güvenliğini ve siyasal rejimini yıkmayı amaçladığını hayli gecikmiş bir biçimde anlamasıyla bu işlerden dönen birkaç genç tutuklandı. Sonuç olarak Türkiye, Amerikan Dışişleri Bakanı Rogers tarafından önerilen ateşkesi yapıcı bir adım, gerekli bir soğutma dönemi olarak gördü ve Ürdün'ün ordu güçleriyle gerilla örgütleri arasındaki çatışmalar sırasında akıllı bir biçimde tarafsız kaldı. Bu tarafsızlık, en başta gerillaları desteklemekte olan Suriye'ye karşı iyi niyet gösterisi olarak amaçlanmıştı. Bununla beraber, Arap-İsrail çatışmasına karşı tarafsız bir tutumu koruma arzusu devam ederken, 1970 sonunda Türk-Arap ilişkileri bir yeniden değerlendirme dönemine girdi. Büyük ölçüde bu gelişme, Amerika Birleşik Devletleri'yle ilişkilerin gelişmesi, Türk-Sovyet yakınlaşmasında meydana gelen belirgin bir durgunluk ve ülke içinde militan radikal solun rejime karşı takındığı hayatî tehdit sonucunda ortaya çıktı. İslâm konferanslarında sunulan kimi konular hakkındaki Türk tutumu, zaten Türkiye'nin, kendisinin radikal bir konumla tanımlanmasına karşı çıktığını göstermişti. Örneğin Türkiye 1970 yılında böyle bir konferansa katıldı, fakat Müslüman milletler için kalıcı bir sekreterlik kurulması düşüncesine muhalefet etti. Daha sonra ise İsrail'le bütün ilişkilerin kesilmesi önerisine de karşı çıktı.

Özetle belirtmek gerekirse, 1950'lerin başlarında Türk-Arap ilişkileri, Türkiye'nin bütünüyle Batı'nın, özellikle İngiltere'nin, sonrasında da Amerika Birleşik Devletleri'nin politikalarıyla tanımlanmasından ters bir biçimde etkilendi. 1964-70 döneminde bu ilişkiler, Türkiye'nin NATO'ya karşı asıl yükümlülüklerini ve çeşitli Avrupa kuruluşlarındaki üyeliğini etkilemeksizin normalleşti. Türkiye'nin İsrail'le ilişkileri, kısmen daralmış bir ölçekte de olsa korundu. Diğer taraftan, Arap ülkeleriyle kurulan daha iyi ilişkiler, Türkiye'nin Üçüncü Dünya içerisindeki konumunu geliştirmede ve bunun sonucunda büyük ölçüde Yunanların Kıbrıs konusunda bu çevrelerden aldığı desteği engellemekte yardımcı oldu. Ayrıca Araplarla gelişen ilişkiler turist akımını ve ticaret hacmini Türkiye lehine arttırdı. Özellikle Araplarla ticareti geliştirme amacıyla oluşturulmuş bir Türk Ticaret Odası, 1970 yılında Türkiye'nin Arap ülkelerine ihracatının önceki yıldan yüzde 38 daha fazla arttığını belirtmiştir.

Ancak önemle belirtilmelidir ki, Türk siyasi yetkilileri, Arap-İsrail çatışmasını artan bir dikkatle izlemektedirler. Yetkililer, çatışmanın mümkün olan her yolla doğrudan doğruya Türkiye'nin güvenliğini ve barışı etkilediğini, böylece tarafsız bir konumu korumayı artan bir şekilde güçleştirdiğini düşünmektedirler. Türkiye, İsrail'in 1967'de işgal edilen Arap topraklarından tamamen çekilmesinin yalnızca gerçek barış için bir ön hazırlık oluşturmakla kalmayıp, aynı zamanda Sovyet girişini ve bölgedeki aydınların radikalleşmelerini etkin bir biçimde durduracağını bilmektedir. Türkiye, Arap-İsrail çatışmasının kendisi yerine çatışmanın etkilerine daha çok önem atfetmektedir. Ayrıca Türkiye, aktif bir faaliyet biçiminin Türkiye'nin NATO'ya karşı yükümlülükleriyle ve ülkenin uzun dönemli çıkarlarıyla uyuşması durumunda, kendi güvenliğinin ve Araplarla iyi ilişkilerin korunmasının Türkiye açısından Ortadoğu'da aktif bir siyaset gerektirdiğini düşünmektedir. Ordu tarafından 1971 yılı Mart ayında iktidara getirilen Nihat Erim hükümeti, iç huzursuzlukla meşgul oldu ve aksine yapılan açıklamalara rağmen Türk-Arap ilişkilerini hükümetin dış politikasında ikinci sıraya indirdi. Türk-Arap ilişkilerinin daha da geliştirilmesine gösterilen bu tepki, dış politika yükümlülüklerinin

bölgedeki ideolojik hareketlere karışmayı gerektirdiği konusundaki derin endişeden kaynaklanmıştır. Fakat Türkiye'nin Ortadoğu'daki durumunu sağlamlaştırmaya ve bölgedeki çok yönlü çıkarlarını korumaya yönelik bir politikanın bölge ilişkilerine daha aktif bir katılımı gerektirdiği açıktır. Gerçekten de Türkiye'nin Ortadoğu çıkarları ve bölgeyle ilgilenmesi, 1971'deki kısa bir duraklamadan sonra 1972 ve 1973 yıllarında yeniden eski durumuna geldi. Önemli bir olay, Türk Dışişleri Bakanı Haluk Bayülken'in, Türkiye'nin ilişkilerinin oldukça soğuk kaldığı Suriye'ye Aralık 1972'de bir ziyarette bulunması ve bunu Suriyeli bakanın 1973 yılındaki ziyaretinin izlemesiydi. Beş gün süren bu ziyaret, [Suriye'deki] Türk yurttaşlara ait mülklere el konulmasından kaynaklanan konuları tartışmak ve çözüme kavuşturmak amacıyla yapıldı. 1972 ve 1973 yıllarında Irak'la ilişkiler, özellikle Türkiye'nin Irak'taki Kürt isyancılara verilen CENTO yardımlarını önemli ölçüde azaltmasından ve aslında kaldırmasından sonra hızla artan bir oranda gelişmeye devam etti. 27 Ağustos 1973 tarihinde Irak Dışişleri Bakanı Murtaza El-Hadisi, Kerkük'ten Türkiye'de Dörtyol'a uzanacak 350 milyon dolarlık bir petrol boru hattı ve Irak petrol alanlarından Türk sanayi merkezlerine uzanacak bir doğalgaz hattı kuracak bir antlaşma imzaladı. 1973 yılı Ekim ayındaki Arap-İsrail Savaşı'ndan sonra Türk-Arap ilişkileri daha da gelişti. Türkiye, askerî tesislerinin Amerikan malzemelerinin İsrail'e taşınması için kullanılmasına izin vermedi. Aynı zamanda, Rusların da Suriye ve Irak'a yardım götürmek için Türk hava sahasını ve karayollarını kullanmalarına müsaade etmedi. Diğer bir deyişle, Türkiye'nin Ortadoğu politikası, Araplara önemli bir destek sergilemesine karşın hâlâ tarafsızlığını korumaktaydı. 1974 yılı Ocak ayında Ecevit hükümetinin iktidara gelişinin ardından, bir yandan büyük ölçüde genel solcu toplumsal felsefesi nedeniyle koalisyon hükümetinin büyük ortağı olan Cumhuriyet Halk Partisi tarafından, diğer yandan dinsel muhafazakârlığı ve Arap yanlısı düşünceleri nedeniyle koalisyonun küçük ortağı Millî Selâmet Partisi tarafından ilişkilerin gelişmesine yeni bir ilgi gösterildi. Ancak Başbakan Yardımcısı ve Millî Selâmet Partisi Başkanı Necmettin Erbakan'ın 1974 yılı Mayıs

ayında büyük bir borç ve daha düşük bir petrol fiyatı almak amacıyla Suudi Arabistan'a yaptığı resmî bir ziyaret herhangi bir sonuç vermedi. Bu, Türk dinci muhafazakârlarının anlamakta ya da kabul etmekte zorlandıkları bir ders olarak siyasetin, ekonomik çıkarların ve dinsel sempatinin birbirine karışmadığını göstermekteydi. Böylece sonuç olarak, Türkiye'nin asıl dış politika ayarlamalarında kesin bir değişikliğin söz konusu olmadığı, Türk-Arap ilişkilerinin, geniş siyasal yükümlülüklerden ziyade ticaret ve diğer teknik konularla ilgili ikili anlaşmalar biçiminde gelişeceği söylenebilir. Diğer taraftan, eğer Türkiye kendi ulusal bağımsızlığının siyasal geleneklerine sadık kalarak Ortadoğu politikasında bir rol oynayacak ve bölgedeki ve genel olarak Üçüncü Dünya'daki çıkarlarını harekete geçirecekse, Arap devletlerine karşı daha dostça bir siyaseti benimsemek zorunda olduğu apaçık ortadadır. Olayların ve tarihin mantığı, Türkiye'nin kaprisli denizaşırı müttefiklere dayanmak yerine kendi yakın bölgesinde dostlar ve güvenlik aramasını önermektedir.

KIBRIS ÜZERİNDE SAVAŞ: ENOSİS TRAJEDİSİ*

15 Temmuz 1974'te Yunanistan anakarasından subayların komutası altında güçlü bir Kıbrıs Rum Ulusal Muhafız Ordusu birliği, Cumhurbaşkanı Başpiskopos Makarios'un Lefkoşe'deki sarayına saldırdı ve sarayı neredeyse bütünüyle tahrip etti. İlk haberlere göre Makarios öldürülmüştü, fakat aslında Başpiskopos arka kapıdan kaçmayı başararak önce Baf'a sığınmış, oradan da İngiltere'ye gitmişti. Çok geçmeden EOKA-B'nin lideri Nikos Sampson, açık bir şekilde, Yunanistan'la birleşme anlamına gelen Enosis'i ilan etmek amacıyla Kıbrıs cumhurbaşkanı yapıldı. Bu eylem, başarıya ulaşması durumunda Kıbrıs'ın bağımsızlığına son verebilir ve Kıbrıs Türk toplumunun muhtemelen yok olmasına neden olabilirdi. Kıbrıs Rumlarının komplosundan beş gün sonra Türkiye, 1960 Garantörlük Antlaşması'na dayanarak birliklerini Kıbrıs'a çıkardı ve adanın kuzey bölgesinin bir bölümünü ele geçirdi. Sona ermek bilmeyen Kıbrıs trajedisine yeni ve kesin, belki de son bir eylem daha eklenmişti.

Kıbrıs'taki karmaşık durum, hem Rumları hem de Türkleri tanıyan, düşünce biçimlerini ve çatışmadaki yaşamsal çıkarlarını bilen tarafsız bir gözlemci için doğal görünebilir. Esas itibariyle Kıbrıs, Yunanistan ve Türkiye'nin Doğu Akdeniz'deki dış politikalarının bir uzantısıdır. Aynı zamanda Kıbrıs, bu iki ülke arasında 1919-22

---

* "War on Cyprus: The Tragedy of Enosis", *Turkey's Foreign Policy in Transition, 1950-1974*, der. Kemal H. Karpat, Leiden: E. J. Brill, ss. 108-205 (Çeviri: Recep Boztemur).

Türk-Yunan Savaşı ve 1923 Lozan Antlaşması sonunda kurulan güçler dengesinin de ayrılmaz bir öğesidir. Ada, Akdeniz ve Ege Denizi'ni bir Helen iç denizine (*mare nostrum*) dönüştürmek eğiliminde olan saldırgan fakat zayıf bir Yunanistan ile rakibinin kurnazca dostluk ve mücadele durumu sergileme yeteneğinin farkında olan fakat aynı zamanda koşullar izin verdiğinde hızla eyleme girişen sessiz ama tetikte bir Türkiye arasındaki iki yüzyıllık tarihsel-kültürel bir çatışmada yeni ve önemli bir etken olarak karşımıza çıkmaktadır. Aslında Kıbrıs'ın ilhakı, Yunanistan'a, Türkiye'nin güneydoğusunun önemli ihracat çıkış kapıları olan Mersin ve İskenderun limanları da dahil olmak üzere Türkiye'nin güney sahillerini denetim altına alma olanağı sağlayabilirdi. Ayrıca bu, adanın güvenli bir biçimde ilhakı tamamlandığında özellikle Kıbrıs'taki iki İngiliz üssünün tamamen elde edilmesinin ardından Yunanistan'a bir bütün olarak Ortadoğu siyasetinde de önemli bir rol oynama olanağı sağlayabilirdi. Diğer taraftan Büyük Britanya, Ortadoğu siyasetinde ve yalnızca iki yüz mil güneydeki Süveyş Kanalı'nın kaderinde bir ölçüde rol oynayabilmek amacıyla bir zamanlar bölgedeki sınırsız hâkimiyetinin son kaleleri olan iki Kıbrıs üssünü elinde tutmak istemektedir. İngiltere Kıbrıs'ı olduğu gibi, kendine bağımlı bir biçimde tutmak arzusundadır, çünkü bu durum üslerin güvenliğini garanti altına almaktadır. Türkiye, ne pahasına olursa olsun Kıbrıs'ın Yunanistan'a ilhakını önlemek niyetindedir, çünkü böyle bir ilhak Türkiye'nin denizden çevrilmesini tamamlayacak ve Yunanistan'ın yeni toprak iddialarına yol açabilecektir. Yunan iddialarının ve planlarının kapsam ve doğası, 1974 yılı Mart ayında patlayan ve neredeyse Türkiye ile Yunanistan arasında savaşa neden olan petrol krizinde açıkça ortaya çıktı. Yunanlar Ege Denizi'nde görünürde petrole ulaştılar. Bunun sonucunda Yunanistan, -Yunan adalarıyla çevrili olan- bütün Ege Denizi'nin Yunan karasularının bir parçası olarak düşünülmesi gerektiği iddiasında bulundu. Bu nedenle, Türkiye'nin Ege Denizi'yle kesintisiz sınırlara sahip olmasına ve Türkiye topraklarının sığ sularının Yunan adalarının çok ötesine uzanmasına rağmen Yunanistan, Türkiye'nin deniz yatağını tarama hakkının bulunmadığını iddia etti. Türkiye, hak

iddiasında bulunmak ve Yunan iddialarına karşı çıkmak amacıyla bir sondaj gemisini savaş gemileri korumasında harekete geçirdi ve tartışmalı bölgede bazı çalışmalar yürüttü. Petrol konusu çözüme ulaşmadı, fakat Haziran 1974'te Caracas'ta toplanan Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Konferansı'nda tartışılmak üzere ertelendi. Caracas görüşmelerinden somut bir sonuç çıkmadı ve konu, savaş söz konusu olmadığı müddetçe Kıbrıs sorunuyla birlikte çözüme kavuşturulabilir.

Böylece nihaî çözümlemede, Kıbrıs'ta hem Yunanistan'ın hem de Türkiye'nin yaşamsal öneme sahip çıkarları bulunmaktadır ve her iki ülke de ada üzerindeki etkilerinden vazgeçmek niyetinde değillerdir. İki toplum, yani Kıbrıs Rum ve Türk toplumları, Yunanistan ve Türkiye'ye, Kıbrıs'ta kendi dış politika amaçlarını geliştirmek için koz olarak hizmet etmektedir. Ancak her iki devletin kendileriyle ilgili toplumların rolü ve Kıbrıs'ın geleceğiyle ilgili Türk ve Yunan görüşleri arasında büyük bir farklılık bulunmaktadır. Varolan durumun korunması, yani ilhak tehlikesinden tamamen uzak bağımsız bir Kıbrıs'ın varlığı bütünüyle Türkiye'nin çıkarlarına hizmet etmektedir, çünkü bu durum Türkiye'nin güney kıyısını olası bir abluka ve saldırıdan uzak tutarken, aynı statüko Yunanistan'ın etki ve gücünü Doğu Akdeniz'e doğru genişletmesini engellemektedir. Kıbrıs Türk toplumu, bir şekilde Türkiye'ye adada güvenli bir bölge sağlamaktadır. Diğer taraftan Yunanistan'ın da Kıbrıs millî kimliğinin ortaya çıkışını önlemede ve Kıbrıs'ın kendisininkinden farklı bir dış politika izlemesine olanak sağlamada temel bir çıkarı bulunmaktadır. Dolayısıyla Kıbrıs Rum toplumu, sürekli olarak faal tutulmakta ve izlenen politika onları Türkiye'yle savaşın eşiğine getirse de Yunanistan tarafından Atina'nın çıkarlarına ya da görüşlerine uygun bir politika izlemeye zorlanmaktadır. Daha sonra belirtileceği gibi, Temmuz 1974'te Yunan cuntasının Kıbrıslı Rumların ilişkilerine seçilmiş hükümet başkanını görevden uzaklaştıracak kadar ileri giden doğrudan müdahalesinin nedeni, kesinlikle Başpiskopos Makarios'un kendisini bir şekilde Atina'nın vesayetinden kurtarma ve Kıbrıs için bağlantısız bir dış politika tasarıları oluşturma girişimleriydi.

Yunanistan'ın Kıbrıs'ı ilhak etme ve böylece Türkiye'yi büyük bir karşılık vermeye teşvik etme kararı, açıkça 1924 yılında Venizelos ve Atatürk tarafından kurulmuş olan Türk-Yunan dostluğunu sona erdirmeyi göze almaya ve kadim fakat felâket nedeni olan *Megalo Idea*, yani büyük Yunanistan hayaline geri dönmeye ilişkin önceden alınmış bir karara dayanıyordu. 1924'te başlayan dostluk, 1822-29 yıllarında Yunan ulusal devletinin kurulmasının ardından başlayan ve 1919-22 yılları arasında Anadolu'yu işgal eden Yunan ordularının feci bir yenilgiye katlanıp arkalarında ölüm ve yıkım bırakarak çekilmelerine kadar süren Yunan-Türk çatışmasına son vermişti. Fakat duygusallık yerine akılcı kararlardan gelen bu dostluk ve işbirliğinin Türkiye'den çok Yunanistan'a yararı oldu, çünkü ona güvenlik ve bir dizi ekonomik yarar sağladı.

Türk-Yunan dostluğunu tehlikeye atma kararı, 1967'de yönetimdeki Yunan cuntası tarafından her iki ülkenin de NATO üyesi olduğu gerçeği göz ardı edilerek alınmışa benzemektedir. Bu sırada Yunanistan, Türkiye tarafından verilen bir ültimatomla görünüşte bir Türk işgalini engellemek üzere, fakat aslında Kıbrıs Türk toplumuna ve Türklerin özerkliklerine son vermek amacıyla yasal olmayan bir biçimde Kıbrıs'a getirilmiş birliklerini adadan çekmeye zorlandı. Cuntanın gururu kırıldı ve geri adım atmaya mecbur kaldı, çünkü Türkiye ile askerî açıdan tüm kartlarını oynamaya hazırlıklı değildi. Yunan askerî yönetimi 1967'de büyük bir moral yenilgiye katlanmak zorunda kalmasına rağmen, Kıbrıs'ı ilhak etme ve böylece sivil yönetimin gerçekleştiremediğini başarma ve bunun sonucunda da kendisi için ezici bir halk desteği ile yönetsel iktidar için yaşam boyu bir yetkiyi sağlama alma planlarını terk etmedi. 1967'den itibaren cunta yönetimi, Türkiye'nin Kıbrıs'a müdahalesinin kesin bir biçimde engelleneceği ve Kıbrıslı Türklerin yerel direnişinin birkaç saat içinde sona erdirileceği bir durumu yaratmak için kurnazca çalıştı. Bu ana kadar Yunanistan'daki hükümet ve Makarios bütünüyle aynı fikirdeydi, çünkü her ikisi de kendilerini sıkı bir biçimde nihaî olarak Enosis'i gerçekleştirmeye adamışlardı. Ancak, Kıbrıslı Türklerle Rumlar arasında ve Yunanistan'da meydana gelen olaylar, hem Makarios hem de

Yunanistan anakarasından onu yönlendirenlerin tasarladıklarından oldukça farklı bir yol izledi.

Kıbrıs Türk toplumu üzerine 1963-64 ve 1967 yıllarında anayasaya tamamen aykırı olarak yapılan Rum saldırıları yaklaşık 20-30.000 Türk'ü köylerinden sürdü ve Lefkoşe, Baf, Larnaka, Magosa ve Lefkoşe'nin kuzeyindeki birkaç köye sığınmaya zorladı. Böylece Türk toplumu, adanın kuzey bölgesinde önemli bir toprak üzerinde denetim kurabileceği birkaç bölgede yoğunlaşmaya mecbur kılındı. Lefkoşe'nin kuzeyinde deniz kıyısından dört kilometre içeriye uzanan bölge Kıbrıslı Türklerin elindeydi. Girne, St. Hilarion Kalesi'nin Magosa'nın eski bölümü olan Serdarlı bölgesi ve kentin kuzeyinde kalan Kırpaşa Yarımadası'ndaki bölgeleri bütünüyle denetimi ellerinde tutan Türklerin hâkimiyetindeydi. Güneyde de Kıbrıslı Türklerin kontrolünde bulunan birkaç bölge vardı. Böylece Kıbrıs Türk toplumu, yüzlerce yerleşim şeklinde artık adanın her yanına dağılmış bulunmuyordu, fakat kuzeyde büyük bir bölgede, kent merkezlerinin etrafındaki diğer altı-yedi büyük bölgede ve çok sayıda köyde gelişmişti. Kıbrıslı Rumlar, Kıbrıslı Türklerin bu kendiliğinden gruplaşmalarını, ilk olarak Türk toplumunun etrafında ekonomik ve askerî bir abluka uygulayarak, ikinci olarak da önemli tavizler koparmak için toplumlararası görüşmeleri kullanırken aynı zamanda bu görüşmeleri sonu gelmez biçimde uzatıp Kıbrıslı Türklerin direncini kırmaya uğraşarak önlemeye çalışıyorlardı. Ayrıca Kıbrıs Rum yönetimi, rakiplerinden kurtulabilmek için akla gelebilecek her yolu kullanıyordu. Rum yönetimi, Kıbrıs Türklerini, topraklarını piyasa fiyatının on katına kadar fiyatlarla satın alarak ve gidecekleri yerin uçak biletlerini ödeyerek istedikleri herhangi bir ülkeye göçmeye teşvik ediyorlardı. Kıbrıs Türkleri ise bütün bu baskılara iç örgütlenmelerini sağlamlaştırarak ve direniş kararlılıklarını güçlendirerek yanıt verdiler.

Aslında 1972'nin ortalarına doğru Kıbrıs Türk toplumu, bağımsız bir varlık olarak ilişkilerini yürütmek için gerekli –bir bakanlar kurulu, posta hizmetleri, askerî ve paramiliter örgütleriyle, bir radyo istasyonu gibi– bütün yönetsel kurumlarını oluşturmuştu. Ayrıca

1968-69'dan sonra, Kıbrıslı Türkler arasında, Türkiye'den sermaye akımı ve Kıbrıs Türk köylülerine topraklarını oldukça geniş bir şekilde ekme olanağı sağlayan tarımsal mallara olan dış talep nedeniyle sınırlı ölçüde bir ekonomik kalkınma da söz konusuydu.

Kıbrıslı Rumlar, bütün bu olan bitene, ilk olarak Türkleri durdurmak için herhangi bir araca sahip olmadıklarından, ikinci olarak da ekonomik açıdan bu gelişmeden nihaî kazanç sahiplerinin kendileri olmalarından dolayı izin verdiler. Böylece Türkiye'den Kıbrıs Türk toplumuna verilen yardım, büyük ölçüde büyük kârlarla satış yapan Rum girişimcilerden alınan gıda ürünleri ve diğer mallara harcanmaktaydı. Kıbrıslı Türklerin ürettiği tarımsal mallar, yurt dışında Rum aracılar tarafından pazarlanmaktaydı. Rum girişimciler, özellikle liman bölgelerinde, genellikle (sendikalarda örgütlü bulunan) Rum işçilerin aldığı ücretin yarısını ödeyerek ve çoğunlukla sosyal güvenlik sandığına işçi paylarını ödemeksizin binlerce Türk işçi çalıştırmaktaydı. Şaşırtıcı görünebilir, Garantörlük Anlaşması'na göre Kıbrıs'ta konuşlanmış Türk alayının yiyeceğinin bir bölümü bile Rum kesiminden satın alınmaktaydı. Kıbrıslı Türkler, sömürülmelerine, ya cemaat sorunları nedeniyle ya da iş yokluğu yüzünden sürekli olarak Rum kesimindeki işlerini yitirme tehdidi altında olmalarına ve ikinci sınıf vatandaş statüsüne indirilmelerine rağmen bu duruma sadece daha iyi alternatiflerin olmaması nedeniyle katlanıyorlardı. Kıbrıs Rum hükümeti tarafından göçe teşvik amacıyla yapılan sürekli uğraşlara karşın çok az Kıbrıs Türkü evini terk etmeyi tercih etti. Kıbrıslı Türklerin atalarına ait topraklara güçlü bağlılıkları, ikametlerinde korkusuzca tutunma kararlılıkları ve özellikle Türkiye'nin manevî desteği Kıbrıslı Türklerin göçünü engelledi. Aslında Kıbrıslı Türklerin maneviyatı ve Rum baskılarına boyun eğmeme kararlılıkları çok yüksekti. Bu nedenle Kıbrıslı Rumlar, kendilerine Kıbrıslı Türkler tarafından istemeyerek sağlanan ekonomik fırsatlardan yararlanmaya devam ederlerken, askerî açıdan kendilerini, koşullar izin verdiği anda Türk toplumunu ortadan kaldırmaya hazırladılar. Örneğin 1972 başlarında Kıbrıslı Rumlar, Ulusal Muhafız Ordusu için Çeklerden 2,5 milyon dolar değerinde silah satın aldılar, bunun yanında Yunanistan ve

Arap ülkelerinden getirilen diğer silahlardan söz etmeye bile gerek yok. Düşünce, bir saldırı başlatıp birkaç saat içinde Kıbrıs Türklerinin direnişini kırmak ve sonra da Türkiye anakarasından muhtemel bir işgali karşılamaktı. Kıbrıslı Türklerin direnişlerinin hızla kırılması, Yunanistan'ın askerî hazırlıklarında önemli bir öğeydi. Kıbrıs Ulusal Muhafız Ordusu'nun komutasındaki Yunan subaylar, hesaplarını, Türkiye'nin büyük insan ve malzeme kaybına maruz kalmamak için adada bulunan Kıbrıslı Türklerin desteğini biraz olsun güvence altına almaksızın birliklerini adaya çıkarmaktan caydırılabileceği üzerine yapıyorlardı. Büyük ölçüde Yunan ordusunun Türklerin ve Kıbrıslı Türk birimlerinin askerî gizilgücünü küçümsemeleri nedeniyle bu hesapların yalnızca kısmen doğru olduğu ortaya çıktı. Ne olursa olsun, kesin nihaî bir sonuç beklentisiyle ve Başpiskopos Makarios'un tam onayıyla, 1960 Antlaşması'na bütünüyle aykırı bir biçimde çok sayıda subay ve birlik (5.000 kadar), ya komutan olarak ya da Anayasa'ya aykırı olarak kurulmuş ve yaklaşık 22.000 kişiden oluşan Ulusal Muhafız Ordusu'nun özel birimleri olarak Yunanistan'dan Kıbrıs'a getirildi. Polis Taktik Yedek Kuvvetleri de Yunan ordusunun subaylarının denetimi altındaydı. Kıbrıs Türk Gücü'nün ya da kendi deyimleriyle Mücahitlerin sayısı yaklaşık 8.000 asker kadardı ve çeşitli yerlerde konuşlanmıştı. Yalnızca hafif silahlarla donatılmış olan bu ordu temel olarak bir savunma gücü oluştururken, tanklar da dahil olmak üzere göreli olarak ağır silahlarla silahlanmış bulunan Kıbrıs Rum kuvvetleri ise mükemmel saldırı ve savunma yeteneklerine sahip bulunuyordu. Fakat Kıbrıs'ta hâkim Rum askerî, ekonomik ve siyasal üstünlüğü, Kıbrıs Rum toplumu içinde meydana gelen değişmeler ve özellikle Cumhurbaşkanı Makarios'la Yunanistan'daki darbeciler arasında bozulan ilişkiler dolayısıyla ortadan kalkmaktaydı.

Yunanistan'daki 1967 askerî darbesi ve özellikle Yunanistan'ın Kıbrıslı Rumlara elverişli bir koruma sağlamadaki başarısızlığı ile 1967'deki Türk ültimatomuna bir yanıt olarak birliklerini çekmesi, Başpiskopos Makarios'un askerî darbecilere duyduğu güveni zamanla sarstı. Bundan başka, Başpiskopos Makarios ile Rum ordusunda istihbarat bölümünün başında bulunan ve sonunda 1973 Kasımı'nda

Başbakan Papadopoulos'u görevden uzaklaştıran kişi olan General Ioannides iyi anlaşamıyorlardı. 1963 gibi erken bir tarihte, Ioannides Kıbrıs'ta bulunan Yunan alayının komutanıyken aralarında kimi anlaşmazlıklar ortaya çıkmıştı. Dahası bazı gözlemciler, Yunanistan'da 1967'de ordunun iktidara gelişinin, Makarios'un yaşam boyu başlıca amaç edindiği Kıbrıs'ın "anavatana" ilhakını gerçekleştirerek Yunanistan'ın iç politikasında önemli bir rol oynama tutkusunu önlediğini iddia etmektedirler. Her ne olursa olsun, 1968'den, özellikle de 1971-72'den sonra Başpiskopos ile hiçbir Kıbrıslı Türk'ün içinde yer almadığı hükümeti, Kıbrıs'ın bağlantısız statüsünü vurgulamaya ve üçüncü dünya ülkeleriyle önceleri olduğundan daha yakın ilişkiler içine girmeye başladılar. Bağlantısızlığa doğru bu yeniden yönelim, Yunanistan'da yönetimde bulunan sağcı diktatörlüğü rahatsız eden solcu bir politikanın izlenmesini gerektiriyordu. Makarios tarafından tasarlanan dış politika, Kıbrıs'a bağlantısız uluslar arasında ve Birleşmiş Milletler'de iyi bir konum sağladı ve Kıbrıs'ın Sovyetler Birliği ile olan ilişkilerini düzeltti. Bütün bunların sonucunda Kıbrıs Rum yönetimi, çeşitli uluslararası örgütlerden borç alma, uluslararası ticaretini genişletme, turizm tesislerine yatırımlar yapma ve bir miktar sanayi getirme olanağına sahip oldu. Böylece Kıbrıs bütçesi, üretim ve ticaretle değil ama Türk hükümeti tarafından Kıbrıs Türklerine ödenen yardımlar da dahil olmak üzere çeşitli borç ve görünmeyen gelirlerle dengelenir bir hale geldi. Örneğin 1973 için harcama bütçesi, 36 milyon Kıbrıs sterlininden (bir Kıbrıs sterlini az ya da çok bir İngiliz sterlinine eşittir) 43,6 Kıbrıs sterlinine yükseldi. Bu harcamanın çok büyük bir bölümü, yaklaşık yüzde 90 oranında bir kısmı, yalnızca Kıbrıslı Rumların yararına harcandı. Yine 1973 yılında Avrupa Ekonomik Topluluğu, Kıbrıslı Rumların ekonomik durumlarını daha da sağlamlaştırmak amacıyla, 1977'ye kadar gümrük tarifelerini Kıbrıs'tan gelen sınaî mallar için yüzde 40, tarımsal ürünler için yüzde 70 oranında azaltmayı kararlaştırdı (Burada, Birleşmiş Milletler Barış Gücü tarafından yıllık olarak harcanan yaklaşık 20 milyon doların tümünün Rum kesiminde olduğunun eklenmesi de gerekmektedir). 1970 sonrasında Kıbrıs ekonomisinin

hızla büyümeye başladığı ve bundan yararlananların hemen tamamen Kıbrıslı Rumlar ile bunların Yunanistan ve Avrupa'daki ortakları olduğu hakkında hiç kuşku yoktur. Bu koşullardan faydalanan Kıbrıs Rum üst sınıfı ölçek ve refah açısından büyürken, özellikle askerî cuntanın Rum ticarî faaliyetleri üzerinde kısmen denetim kurmasından ve ulusal-toplumsal bir kalkınma politikası başlatmasından sonra Yunanistan'la birleşmeye olan ilgisini kaybetmiş görünüyordu. Yunanistan'la gerçekleştirilecek bir birlik, Kıbrıs Rum üst sınıfının ticaret ve faaliyet özgürlüğünü en azından şimdilik engelleyebilirdi. İşçi liderleri, özellikle Kıbrıs komünist partisi AKEL tarafından denetim altında tutulan sendikalardakiler, konu hakkında üyeler arasındaki belirsiz görüşlere rağmen başlangıçtan beri Yunanistan'la birleşmeye karşı çıkıyorlardı. Böylece Yunanistan'daki cunta ile bozulan ilişkiler, bağımsız bir ülke olarak tanınmış olmaktan kaynaklanan büyük yararlar ve prestij, üst sınıf ticaret gruplarıyla işçi önderlerinin bağımsızlık lehine yaptıkları ustaca baskılar, Başpiskopos Makarios'u Yunanistan'a karşı daha bağımsız bir politika planlamaya zorladı. 1972 yılı Şubat ayı gibi erken bir tarihte, özellikle, Atina'nın görüşlerini yansıtan Kutsal Kilise Meclisi'nin Başpiskopos Makarios'un cumhurbaşkanlığı konumunun kilise yasasını ihlal ettiği gerekçesiyle Makarios'un bu görevden istifa etmesini istemesinin ardından Atina ile olan çatışma tehlikeli bir noktaya geldi. 21 Şubat 1972'de *New York Times*, Yunan cuntasının Makarios'u görevden almaya karar verdiğini fakat Birleşik Devletler tarafından bunu yapmaktan caydırıldığını bildirmekteydi. Çok geçmeden Atina, hükümete "karşılıklı güvene" sahip kişilerin alınması durumunda Makarios'un uzaklaştırılması için baskı yapmama konusunda tatmin olabileceği görüşünü ifade etti. Sonunda yeni bir Kıbrıs Rum hükümeti kuruldu. Ancak bunun üzerinden henüz çok zaman geçmeden General Grivas ve terörist EOKA örgütünün, genellikle içinde yer alan trajikomik öğelerle şiddet eylemlerine başlaması Atina ile Başpiskopos Makarios arasındaki çatışmayı daha da karmaşıklaştırdı. Örneğin 1972 Martı'nda Grivas ve Atina ile danışıklı dövüş halinde faaliyet gösteren Baflı, Kitili ve Girneli üç papaz, daha sonra yalnızca Makarios tarafından oluştu-

rulabilecek bir Kilise Meclisi tarafından görevinden azlinin onaylanacağı bir eylem olarak Makarios'u dinsel görevlerinden azlettiler. Grivas'ın destekçileri, Ulusal Muhafız Ordusu teçhizat deposundan cephane çaldılar ve yalnızca öldürülen kendi adamlarının intikamını almak için George Photieu ve Adonis Pissouris gibi çok sayıda Makarios taraftarını öldürdüler, polis karakolları ile kentleri bombaladılar; örneğin 7 Nisan 1973'te 3 kentte 33 bomba patladı. EOKA ve Makarios taraftarları tarafından tutuklamalar, adam kaçırmalar, gösteri ve karşı-gösteriler, Kıbrıs'ı ve özellikle Türk toplumunu bir gerilim ve güvensizlik ortamı içinde bırakarak 1972 yılı bahar ayları boyunca devam etti. Başpiskopos Makarios, Enosis'i gerçekleştirmek için fiilî olarak Atina'nın yönergelerini uygulayan Grivas'la yaşadığı bunalım sırasında, Glafkos Klerides ve Rauf Denktaş tarafından yürütülen toplumlararası görüşmelerde kimi uzlaşma sinyalleri sergiledi. Fakat Grivas'ın doğal nedenlerle ölümü üzerine iç bunalım geçici olarak bittiğinde Başpiskopos, Kıbrıs Türk toplumunu göz ardı eden eski tutumuna döndü. Örneğin Rauf Denktaş'ın 28 Şubat 1973 tarihinde Kıbrıs cumhurbaşkanlığı yardımcılığına resmen getirilmesine rağmen Kıbrıs Rum yönetimi, Denktaş'a Roma'da bir toplantıya katılması için pasaport vermeyi reddetti.

George Papadopoulos'un görevinden alınmasının ve Yunanistan'da General Gizikis ile İoannides'in güçlenmesinin ardından, 1973 Kasımı'nda Gizikis ile İoannides açık bir şekilde Makarios'a karşı daha etkin bir eylem kararı aldılar. Her ikisi de, rastlantı sonucu Kıbrıs'ta Yunan askerleriyle birlikte hizmet etmişlerdi. Bu sırada Başpiskopos Makarios, muhtemelen Sovyetleri Türk tehdidine ve Yunan cuntasına karşı bir denge unsuru olarak kullanmak ve kendi faaliyet serbestisini büyük bir olasılıkla İngilizlerin, açıkça Amerika Birleşik Devletleri'nin aleyhine arttırmak amacıyla Sovyetler Birliği ile yakın bağlantılar kurmaya ilgi göstermeye başladı. Gerçekte bu, Kıbrıslı Rumlar ile Yunanistan arasındaki ilişkilerde bir dönüm noktası oldu, çünkü Başpiskopos Makarios'un ulaşmaya çalıştığı bağımsızlık, Yunanistan'ı Kıbrıs üzerinde sahip olduğu etkiden yoksun bırakabilir ve Doğu Akdeniz'deki güç emellerine ölümcül bir darbe

vurabilirdi. Diğer taraftan Türkiye, Kıbrıslı Rumların Sovyetlerle yakınlaşması ve Başpiskopos Makarios'un nihaî amaçları konusunda endişeli olmakla birlikte, tüm bu gelişmeleri, Kıbrıs'ta statükoyu sağlamlaştırma ve Kıbrıs Türk toplumunun konumunu güçlendirme olasılığı içinde değerlendiriyordu. Başpiskopos Makarios'un bağımsız politikası Yunanistan'ın Kıbrıs'la ilişkilerinde kaçınılmaz olarak temel bir değişikliğe yol açabilirdi. Bu nedenle Yunanistan, özellikle yurt içinde artan bir muhalefet ve yurt dışında eleştiriyle karşı karşıya kalan cunta yöneticileri adadaki etkilerini yitirmeleriyle ayakta kalamayacaklarından, bu duruma şiddetle karşı çıkmak zorundaydı. Bunun tersine, askerî cunta Kıbrıs'ın Yunanistan'la birleşmesini sağlayabilirse, bu prestij ve popülerliğini arttırabilir ve kendilerine en azından birkaç yıl daha yönetsel gücü sağlayabilirdi. Yunan cuntasıyla Makarios arasındaki son çatışma, Başpiskoposun Atina'nın yönlendirmelerini uygulamayı reddetmesi ve muhtemelen kendisini Enosis için askerî cunta tarafından tasarlandığı biçimiyle bir takvime adamasıyla hızlandı. 18 Eylül 1974 tarihinde *Le Monde* muhabirinin bir röportajında Makarios, Enosis'i gerçekleştirmeden önce Kıbrıslı Türklerin direnişini ortadan kaldırmayı öneren General İoannides ile gizli bir görüşme yaptığını açıkladı. Başpiskopos, kendi ifadesine göre, bu öneriyi reddetmişti. Yunan cuntasının Makarios'a karşı rahatsızlığı açıktı. Fakat Yunan hükümeti, Türkiye'nin müdahale etmeyeceğinden emin olmadan önce eyleme geçmeye hazır değildi. Anayasal düzeni korumak ve Kıbrıslı Türklerin güvenliğini sağlamak için anlaşmadan kaynaklanan haklarına dayanarak Türkiye'nin müdahale etme olasılığı, Enosis için başlıca caydırıcı bir etken olmuş ve olmaya devam etmekteydi. Yunan cuntası, Türklerin müdahale olasılığını değerlendirdi ve açık bir şekilde, müdahale etmeme olasılığının müdahale ihtimalinden daha fazla olduğu sonucuna vardı. Geride kalan on yıllık sürede Türkiye, fiilî olarak uygulamaya koymadan müdahale tehdidini artık bir blöf olarak algılanacak denli çok kullanmıştı. Ayrıca Amerika Birleşik Devletleri'nin Türk müdahalesine yönelik can alıcı tutumu olumsuz görünmekteydi. Türkiye, 1964 ve 1967 yıllarında olmak üzere iki kez müdahaleye karar verdiğinde

Birleşik Devletler, şiddetle Türkiye'ye karşı çıkmış ve bu durum Türk-Amerikan ilişkilerinde ciddi bozulmalara neden olmuştu. Birleşik Devletler'in Türk müdahalesine karşı çıkışı, büyük bir olasılıkla, böyle bir müdahalenin Yunanistan ve Türkiye arasında bir savaşa yol açabileceği ve NATO'nun Akdeniz'deki durumunu zayıflatabileceği konusunda gerçek bir endişeden kaynaklanıyordu. Fakat Birleşik Devletler'in müdahaleye karşı tutumu Yunanistan lehine işliyordu, çünkü Yunanistan'ın Enosis planlarını önleyen caydırıcı tek olasılığı ortadan kaldırıyordu. Her durumda Yunanistan cuntası, Birleşik Devletler'in Türkiye'nin birliklerini adaya çıkarmasına izin vermeyeceği sonucuna ulaşmış görünüyorlardı. Amerikan Deniz Kuvvetleri'ne yeni tesisler kurma hakkının tanınmasının, Yunanistan'da bulunan yedi kadar üssün Amerikan personeli tarafından kullanılmasının ve Atina'daki Amerikan elçisinin ateşli Yunan yanlısı tutumunun, Yunan cuntasının Birleşik Devletler'in Türk müdahalesine karşı çıkmaya devam edeceğine ve gerekirse Türklerin Kıbrıs'a asker çıkarmalarını önlemek için güç bile kullanacağına olan inancını destekleyen etkenlerin bazıları olduğu varsayılabilir. Varsayıma dayalı bu sorular her şeyden çok görünüşte kendilerinin olmasını istediklerine göre yanıtlandı ve cunta Enosis planlarını gerçekleştirmek için harekete geçti.

Cumhurbaşkanı Makarios ile Yunan cuntası arasındaki karşılıklı mektuplaşmaları Kıbrıs'ta 15 Temmuz 1974'ün acıklı olayları izledi. Cumhurbaşkanı, Yunan cuntasından Ulusal Muhafız Ordusu'na komuta etmekte olan Yunan subaylarını Kıbrıs'tan çekmesini istedi. Bundan başka Makarios, cuntaya, kendisinin Kıbrıs'ın seçilmiş cumhurbaşkanı olduğunu ve Atina hükümetinin atanmış bir memuru olmadığını açık bir biçimde anlattı. Bu, çok uzun bir zamandan beri Atina'nın uysal bir temsilcisi olarak düşünülen birinden beklenmeyen ve olağan dışı bir davranıştı. Karşılıklı bu mektuplaşmadan kısa bir süre sonra Başpiskopos Makarios, Yunanistan'daki askerî cunta tarafından tasarlanan kendisini öldürme ve cumhurbaşkanlığını kendi adamlarından birine verme planının varlığını halka açıkladı. Atina'nın yönergelerini uygulayan terörist EOKA-B örgütü, özellikle güçlü olduğu güneyde birkaç polis karakolunu bombalayarak ve

ateşe vererek Başpiskopos Makarios'un taraftarlarına karşı suikast kampanyasını çoktandır yeniden canlandırmıştı. Böylece darbe arifesinde Kıbrıs Rum toplumu ikiye bölündü: Bir yanda Başpiskopos Makarios tarafından yönetilen birçok hükümet yanlısı grupla sol örgütleri içeren çoğunluk ve diğer yanda EOKA-B'nin kontrolü altındaki sağcılardan oluşan azınlık. EOKA-B, ilk komutanları General Grivas'ın ölümünün ardından, suikast timinin başında bulunan ve soğukkanlı bir biçimde birçok İngiliz'i ve erkek, kadın, çocuk demeden pek çok Türk'ü kendi elleriyle öldüren Nikos Sampson tarafından yönetiliyordu. Türkiye ve Kıbrıs Türkleri, Kıbrıs Rum grupları arasında tırmanan çatışmayı endişeyle, fakat yersiz bir tehlike uyarısı gerektirmeyecek biçimde izliyorlardı, çünkü Rumlar arasında bu tür iç mücadele sıradan bir hale gelmişti. Bu nedenle, 15 Temmuz 1974'te başkanlık sarayının bombalanması ve Makarios'un Yunan subayların komutası altındaki Kıbrıs Ulusal Muhafız Ordusu tarafından öldürüldüğünün açıklanması, Türkiye'yi ve Kıbrıslı Türkleri tam anlamıyla şaşırttı. O gün Türk Başbakanının programı, Güneybatı Anadolu'da haşhaş üreticilerine bir dizi konuşma yapmak üzere planlanmıştı. Darbe, Afyonkarahisar'da dinleyicilerine bir konuşma yaparken kendisine bildirildi ve başbakan ziyaretini kısa keserek aceleyle Ankara'ya döndü. Kıbrıs'ta ilk darbenin yapılmasının ve Başpiskopos Makarios'un ölüm haberinin yanlış olarak verilmesinin ardından EOKA-B ile işbirliği halindeki Ulusal Muhafız Ordusu, ordu, polis ve hükümetten Makarios taraftarlarını temizlemeye başladı. Kimi haberlere göre, iki ilâ dört bin arasında Makarios taraftarı böylece temizlendi. Bununla birlikte, Kıbrıs Türk toplumu henüz zarar görmemişti. Çok geçmeden, darbe gününün öğleden sonrasında Nikos Sampson Kıbrıs cumhurbaşkanı olarak ilan edildi. Daha sonra Sampson, geçici olarak getirilen bir cumhurbaşkanından bile beklenen bir sorumluluğu bütünüyle bir yana bırakarak cuntanın, listede kendinden önce gelen diğer dört kişinin bulunamamasından ötürü kendisini atadığını belirtti. Sampson'un toplumlararası görüşmeleri yeniden başlatma ve Türklerin haklarını güvence altına alma sözüne rağmen Kıbrıs Türklerinin endişeleri arttı, çünkü

Sampson'un geçmişte yaptıkları, yakında Enosis'in ilan edileceğine ve Türk toplumunun baskı altında tutulacağına ya da silah zoruyla ortadan kaldırılacağına dair kesin bir belirtiydi. Bu sırada Türkiye, bir oldubittiyi kabul etmeyeceğini ve Kıbrıs'ın bağımsızlığını korumak amacıyla yürürlükteki uluslararası anlaşmaları uygulayacağını bildirdi. Amerika Birleşik Devletleri ise hem Türkiye'yi hem de Yunanistan'ı Kıbrıs'ın bağımsızlığını tehlikeye atmamaları için uyarırken, söylentilere göre Türkiye'nin haşhaş ekimi üzerindeki yasağı kaldırma kararını protesto amacıyla Washington'a çağrılan Amerika'nın Ankara büyükelçisi William B. Macomber aceleyle Ankara'daki görevine döndü. Diğer taraftan Yunanistan, soğukkanlı bir biçimde Kıbrıs'taki olayları bir "iç ilişki" olarak tanımladı ve Türkiye'yi karışmaması ya da müdahale etmemesi için uyardı. Bu sırada Birleşik Devletler, Kıbrıs'ın durumunu bir oldu-bitti olarak kabul etmeye hazır görünüyordu ve esasen çabalarını, Yunanistan ile Türkiye arasında silahlı bir çatışmayı önleme üzerine yoğunlaştırdı. Birleşik Devletler, açıkça, Sovyetlerin Kıbrıs ilişkilerine karışmasını önlemek, Yunan hükümetinin iyi niyetini korumak ve böylece Girit'te ve Yunanistan anakarasında bulunan Amerikan üslerinin güvenliğini sağlamak amacıyla Doğu Akdeniz'de sükuneti korumak istiyordu. Garantörlük Antlaşması'nı imzalayan bir diğer devlet olan İngiltere, önce darbeye şiddetle tepki gösterdi ve bazı eylemlerde bulunmaya kararlı göründü, fakat çok geçmeden Yunan subaylarının Kıbrıs'tan çekilmelerini ve statükonun yeniden kurulmasını istemekle tatmin olmuş gibiydi. İngiltere, Makarios lehinde, onu hâlâ Kıbrıs'ın meşru cumhurbaşkanı olarak tanıyan oldukça güçlü bir bildiri yayınladı. Bu sırada Nixon yönetimi, Makarios'tan çok Sampson'u destekler görünüyordu. Sürekli olarak Türk baskısı altında bulunan İngiltere, Başbakan Bülent Ecevit'i, görünüşe göre Kıbrıs'ta ortak bir harekât yapmak için görüşmelerde bulunmak üzere Londra'ya davet etmeyi uygun buldu. Çok geçmeden Amerikan Dışişleri Müsteşarı Joseph Sisco'nun da katıldığı görüşmelerin, Kıbrıs'a olası bir Türk müdahalesini engellemek ve gerilimi azaltmak amacıyla düzenlenmiş toplantılar olduğu açığa çıktı. Diğer taraftan Sovyetler Birliği, NATO'yu,

Birleşmiş Milletler'in Kıbrıs'a müdahalesini engellemekle suçluyordu ve Türkiye'nin antlaşmadan doğan haklarını kullanmak ve Kıbrıs'ta darbe öncesi anayasal durumu yeniden kurmak amacıyla müdahale etmek istemesi durumunda Türkiye'yi desteklemeye hazır görünüyordu. Hem Batı hem de Üçüncü Dünya kamuoyları da şiddetle Nikos Sampson, Yunanistan ve askerî cunta aleyhine döndü. Yunanistan kendini yapayalnız bulmuştu.

Amerika Birleşik Devletleri, şimdi kendisini yalnızca Yunan askerî cuntasının bir destekçisi olarak değil aynı zamanda muhtemelen Kıbrıs dramında en büyük yenilgi sahibi olarak hiç de parlak olmayan bir durumda buldu. Makarios'un bir dış müdahale olmaksızın yeniden cumhurbaşkanlığına getirilmesinin olanaksızlığı açıktı. Birleşmiş Milletler'e müdahale yetkisinin verilmesi, Birleşik Devletler'in yıllardır büyük mücadelelerle sakındığı bir durum olarak Sovyetler Birliği'ne Kıbrıs ilişkilerine karışma imkanı sağlayabilirdi. Ayrıca antlaşmadan doğan hakları nedeniyle Türkiye'nin müdahalesinin engellenmesi, Türkleri Amerika Birleşik Devletleri'ne ve NATO'ya karşı bir duruma getirebilirdi ve Ortadoğu'daki Amerikan çıkarları Yunan çıkarlarını kat kat aşmaktaydı. Boğazlar'ın denetimi Türkiye'nin elindeydi ve Türkiye, Suriye ve Irak'la olduğu gibi SSCB ile de ortak sınırlara sahipti. Türkiye'nin Sovyetler Birliği'ne doğru yapacağı küçük bir hareket, Akdeniz'deki güçler dengesini kesin bir biçimde değiştirebilir ve Suriye ve Irak'ın kuzey sınırlarındaki baskıyı ortadan kaldırarak ve bu ülkelere Sovyetler Birliği ile doğrudan kara iletişimi sağlayarak Arapların İsrail'e karşı durumlarını büyük ölçüde geliştirebilirdi. Amerika Birleşik Devletleri'nin, hâlâ bir Yunan-Türk savaşını önlemeye niyetli olmakla birlikte, Kıbrıs bunalımı karşısında tarafsız bir tutum benimsemeye başlaması tam bu noktada ve tüm bu hesaplamaların bir sonucu olarak ortaya çıktı. Aynı zamanda Londra'da görüşmeler devam etti, fakat İngiltere'nin çoğunlukla sadece Kıbrıs çatışmasını sınırlandırmakla ve Kıbrıs'ta kendi konumunu korumakla ilgilendiği açık şekilde belli oldu. Diğer taraftan Yunanistan, Kıbrıs bunalımının en kötü bölümünü atlatmış olmaktan emin bir şekilde kendi takvimine göre adadan subaylarını kademeli

olarak geri çağırmak dışında başka bir şeyi kabul etmiyordu. Bunun sonucunda bütün dünya Türkiye'nin kaybettiği bir diğer uluslararası *olup-bitti*ye razı olmuş görünürken Türk Başbakanı 19 Temmuz 1974'te Ankara'ya döndü. Aslında bu, fırtınadan önceki sessizlikti. 19 Temmuz gecesi, Ankara, Washington, Londra ve Atina arasında yoğun görüşmelerle geçti. Hepsi Türkiye'nin Kıbrıs'a asker çıkarmaya karar vermiş olduğunu biliyorlardı. Yunan cuntasının yakın arkadaşlarından ve destekçilerinden biri olan Birleşmiş Milletler Atina elçisi Henry J. Tasca, Dışişleri Bakanı Henry Kissinger'dan Türk çıkarmasını engellemek üzere 6. Filo'yu kullanmasını istedi. Kissinger'ın bunu reddettiği bildirildi, çünkü böyle bir hareket Türk-Amerikan ilişkilerini tamamen bozabilir ve Amerika Birleşik Devletleri'nin Kıbrıs'ta Sampson grubunu destekler görünmesine yol açabilirdi. Kimileri de Birleşik Devletler'in, büyük ölçüde kamuoyunun baskısıyla Yunan subaylardan rahatsız bir hale geldiğini ve Türkiye'nin Kıbrıs'taki eylemini, cuntanın gözden düşmesine ve sonunda iktidardan uzaklaştırılmasına yol açabilecek bir hareket olarak gördüğünü iddia etmişlerdir. Ayrıca Türkiye, maliyeti ne olursa olsun antlaşmadan doğan haklarına dayanan planlarını izlemeye kararlıydı.

20 Temmuz 1974 sabahının ilk saatlerinde Türk Deniz Kuvvetleri Girne kıyılarına çıkarken, paraşütçü birlikleri Girne'nin on altı mil kadar güneyinde yer alan Lefkoşe'nin kuzeyindeki düzlüğe indiler; amaç, Lefkoşe'ye doğru ilerleyen Deniz Kuvvetleri'yle bağlantı sağlamaktı. Türkiye, Garantörlük Antlaşması'nın kendisine Kıbrıs'ın bağımsızlığını, toprak bütünlüğünü ve güvenliğini sağlama ve Kıbrıs Türk toplumunu koruma yetkisi veren 412. maddesine göre eyleminin meşru olduğunu iddia etti. Türk çıkarmasının ardından, birkaç saat içinde Kıbrıs Ulusal Muhafız Ordusu, Kıbrıs Türk köylerine ve Rum tarafında kalan Türk bölgelerine saldırdı ve Lefkoşe ve Magosa etrafındaki önemli bir bölge ile birkaç köy dışında bu bölgeleri işgal etti. Bu sırada Türk birlikleri, beklemedikleri ağır ateş ve katı direnişi kırdıktan sonra Girne'yi ve etrafındaki bölgeyi ele geçirip içlere doğru ilerlemeye hazırlandılar. Yunanistan ise Türkiye'ye saldırma ve birliklerini Kıbrıs'tan çekmeye zorlama amacıyla genel seferberlik ilan etti.

Aslında Yunanistan böyle bir harekete hazır değildi. Yunan kuvvetleri, kendilerini Kıbrıs'tan ayıran yaklaşık 4.600 millik uzaklık nedeniyle tehlike altındayken, Kıbrıs'a kendi üslerinden yaklaşık 60-150 millik görüş yakınlığında bulunan Türk kuvvetleri ada etrafındaki deniz ve hava sahasının tümünü denetimleri altına almış bulunuyorlardı. Sonunda Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi ateşkes istedi ve Yunanistan ile Kıbrıslı Rumlar buna hemen uyarlarken, Türkiye iki gün sonra, 23 Temmuz'da ateşkese uydu. Çıkarma sırasında ve hemen ardından Sovyetler Birliği güçlü bir biçimde Türkiye'yi destekledi ve Türkiye isterse açıkça yardım sağlama sözünü bile verdi. Kıbrıs'ta Türk silahlı kuvvetleri, Ulusal Muhafız Ordusu ile ona komuta eden Yunan subaylar ve Kıbrıs Türk ve Rum toplumlarını içine alan çatışmalar devam etti. Magosa ve Lefkoşe etrafındaki bazı hedefler Türk hava kuvvetleri tarafından bombalandı. Sonunda, Kıbrıs'taki Birleşmiş Milletler Barış Gücü askerlerinin sayısı 2800'den 5000'e çıkarıldı ve ateşkes uygulamaya kondu. İngiltere, Yunanistan ve Türkiye mütareke görüşmelerini 25 Temmuz 1974 tarihinde Cenevre'de yapmaya karar verdiler.

Bu sırada, Yunanistan ve Kıbrıs'ta etkili sonuçlar doğuracak önemli siyasal değişiklikler meydana geldi. Yunan cuntasının başı, kendi kendine Paris'te bir sürgün hayatı yaşamaya karar vermiş olan eski başbakan Konstantin, Karamanlis'i Yunanistan'a dönmeye ve ülkenin karşı karşıya kaldığı ağır bunalımla baş edebilecek millî bir hükümet kurmaya çağırdı. Aslında bu, askerî hükümetin sonu ve Yunanistan'ın sivil hükümete dönüşüyle bireysel özgürlüklerin yeniden tesisinin başlangıcı oldu. Böylece Kıbrıs'taki Türk harekâtının doğurduğu Yunanistan'ın demokratikleşme süreci, Karamanlis'in kesin zaferiyle sonuçlandı; Karamanlis, 17 Kasım 1974 tarihinde yapılan ulusal seçimlerde oyların yüzde 54'ünü aldı. Kıbrıs'ta da Sampson istifa etti ve yerine Kıbrıs Rum toplumunun lideri Glafkos Klerides geçti.

Cenevre görüşmelerinde güçlü konumundan hareketle Türkiye, 26 Temmuz tarihi itibariyle yürürlükte olan teritoryal hat boyunca, yani ilk ateşkesten sonra Türk birlikleri tarafından ele geçirilen toprakları da içeren topraklarda ateşkes uygulamayı ve aynı zamanda Kıbrıs'ın

statüsüyle ilgili tüm temel sorunları çözmeyi önerdi. Türkiye, Kıbrıs Türk toplumunun artık kendi başına ayrı bir varlık olduğu iddiasında bulundu. Bu nedenle Kıbrıs'ta, biri Türk diğeri Rum olarak iki özerk toplumsal birime dayalı yeni bir anayasal düzen kurmayı önerdi. Kıbrıslı Türkler adanın kuzey bölümüne, Rumlar da güney bölümüne sahip olacaklar, fakat tek bir federal hükümet çatısı altında birleşeceklerdi. Türkiye, kendisinin Kıbrıs'ın paylaşılmasına ya da Kıbrıs Türk kesiminin ilhakına yönelik hiçbir niyet taşımaması nedeniyle bu düzenlemenin Kıbrıs'ın bütünlük ve bağımsızlığını güvence altına alacağını açıkladı. Yunanistan ve Kıbrıslı Rumlar, coğrafî olarak iki farklı birime dayalı bir federasyon düşüncesini sonunda Kıbrıs'ın paylaşılmasına yol açacağı gerekçesiyle kabul etmediler. Sonunda Cenevre mütareke görüşmeleri 30 Temmuz'da, kapsamlı görüşmelerin 8 Ağustos'ta yapılması düşüncesiyle sona erdi. İzleyen günler, Türk birlikleriyle Ulusal Muhafız birimleri arasındaki ateşkes hattını belirlemekle geçti. Ancak Rumlar, Magosa'da Rum bölgesiyle çevrili Türk yerleşimlerini bombalayıp yaklaşık 6.000 Türk'ün etrafını sararak onları Limasol'da bir stadyuma toplarken, Türk kuvvetlerinin de kısmen bu saldırılara karşılık olarak yeni toprakları ele geçirmesiyle Kuzey Kıbrıs'ta savaş zaman zaman devam etti. Aynı zamanda Rumlar tarafından yapılan mezalim haberleri Türk gazetelerini dolduruyor ve gerilimi daha da arttırıyordu.

Cenevre'de, Yunanistan, Türkiye ve İngiltere ile her iki Kıbrıs toplumunun temsilcileri arasında yapılan görüşmeler Ağustos'ta başladı. Yunanistan adaya dağılmış çeşitli Türk topluluklarına bir ölçüde özerklik tanımayı kabul edip coğrafî federasyonu reddederken, Türkiye iki özerk birime dayalı yeni bir düzenleme konusunda ısrar etti. Diğer bir deyimle, Yunanistan geçmişte sürekli olarak reddetmiş olduğu bir çözüm olarak kanton sistemine dayalı bir federasyonu kabul etmeye istekliydi. Türkiye, Cenevre'de çabuk karar alınması için baskı yaparken Yunanistan ve Kıbrıslı Rumlar zaman kazanmaya çalışıyorlardı. Amerika Birleşik Devletleri, Türklerin daha çok özerklik isteğini destekleyen bir raporu öne sürdü, fakat zor kullanmaya karşı çıktı. Klerides'in federasyon planı hakkında

bakanlarına danışmak amacıyla Kıbrıs'a gitmek için 36 saatlik bir süre isteği, Türkler tarafından zaman kazanmak için kullanılan bir araç olduğu gerekçesiyle reddedildi. Bunun sonucunda 14 Ağustos'ta Kıbrıs'ta savaş yeniden başladı. Artık duruma bütünüyle hâkim olan Türk birlikleri, hızla Ulusal Muhafız Ordusu direnişini kırdı ve ilk olarak Doğu'da Magosa'yı, sonrasında da Batı'da Omorfo ve Lefke'yi ele geçirdiler. Yaklaşık 2.500 kişilik bir nüfusa sahip olan bu son kent tamamen Kıbrıslı Türklerin yaşadığı bir yerdi, fakat Kıbrıs Ulusal Muhafız Ordusu tarafından Temmuz'da işgal edilmişti. Bu yeni çatışmanın net sonucu adanın ikiye bölünmesi oldu. Adanın kuzey tarafını denetim altına alan Türk kuvvetleri daha güneye ilerlemek için hazır bekliyorlardı. Türklerin kontrolü altında bulunan bölge adanın tümünün yaklaşık yüzde 35'ini oluşturuyordu. Savaş sırasında yaklaşık 120.000 kadar Rum ile 45.000 kadar Türk yerlerinden oldu. Bazıları İngiliz üslerine sığındı ya da güneyde çeşitli yerlerde kamplara yerleştirildi. Böylece yeni bir sorun, mülteci sorunu, sona ermek bilmeyen Kıbrıs trajedisini pekiştirdi. Diğer taraftan Yunanistan, Türkiye ile bir savaşa hazır olmadığını açıkça ilan ederek birliklerini NATO'dan çekti. Birleşik Devletler'in Yunanistan'daki üslerini korumadaki çıkarları açısından bu hareket, Türkiye'yi birliklerini Kıbrıs'tan çekmeye zorlamaları için Amerikalılar üzerine baskı uygulamak amacıyla planlanmış görünüyordu. Baskı, Yunanistan'daki Rumlar ile Birleşik Devletler'de bulunan çeşitli Rum topluluklarının, Rum Ortodoks Kilisesi'nin ve Rum aydınlarının ortak zorlaması sonucu Birleşik Devletler'e karşı gösteriler düzenlemeleriyle kendini daha da hissettirdi. Dışişleri Bakanı Kissinger, Kıbrıs'taki Türk harekâtına göz yummakla suçlandı, çünkü Amerika'nın Akdeniz'de ve Ortadoğu'daki çıkarları ile politikalarının bütünü için Türkiye'nin Yunanistan'dan daha önemli olduğuna karar vermişti. Açıkça Yunanistan taraftarları, Birleşik Devletler'in kendi çıkarlarını feda edip askerî gücünü Yunanistan'ın Türkiye'ye karşı emellerini geliştirmekte kullanacağına safça inanmışlardı. Amerika Birleşik Devletleri'nin Türkiye'yi Kıbrıs'a müdahale etmemeye ikna etmeye çalıştığı fakat bunu başaramadığı gerçeği doğrudur. Birleşik Devletler Türkiye'ye karşı güç kullanmayı

düşünmemişti, asgarî bir gerçekçilik duygusuna sahip hiç kimse de bunu ondan bekleyemezdi.

Sovyetler Birliği'nin Türkiye'ye karşı tutumu hızlı bir değişim geçirdi. Başlangıçta Sovyetler, Türkiye'nin Kıbrıs harekâtını destekledi, çünkü harekât Enosis'i kesinlikle önlüyor ve böylece Kıbrıs'ın geçmişte olduğu gibi Sovyetler Birliği ile ilişkilerini sürdürebilecek bağımsız bir devlet olarak statüsünü koruyordu. Ancak Sovyetler Birliği, Türklerin iki özerk birimden oluşan bir federasyon istemine ve askerî ilerlemelerini adanın içlerine doğru genişletmelerine karşı olumsuz tepki verdi. Sonunda Sovyetler Birliği, konuyu çözüme kavuşturmak amacıyla ilgili bütün tarafların ve Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi üyelerinin katılacağı bir uluslararası konferans önerdi. Yunanistan öneriyi çekincelerle kabul ederken Birleşik Devletler ve Türkiye reddetti, çünkü konferans Sovyetler Birliği'ni Kıbrıs çatışmasına dahil edebilir ve sorunu daha karmaşık ve içinden çıkılmaz bir hale getirebilirdi.

Kıbrıs bunalımının nihaî çözümü başka gelişmelerle de karmaşık bir hale geldi. Çeşitli Rum yanlısı gruplar ile Rum kökenli temsilcilerin ve diğer Bizans entrikalarının baskısı altında bulunan Amerikan Kongresi, Başkan Ford'un ve Dışişleri Bakanı Kissinger'ın muhalefetine rağmen Kıbrıs sorununun barışçı bir çözümüne yönelik olarak önemli gelişmelerin gerçekleştirilmemesi durumunda 10 Aralık 1974'ten sonra Türkiye'ye askerî yardımın kesilmesine karar verdi. Yakın geçmişin diplomatik tarihinde eşi olmayan bu hareket, Türkiye'yi birliklerini Kıbrıs'tan çekmeye zorlamayı amaçlıyordu. Aslında önemli bir müttefikin, yani Türkiye'nin güvenliğinin küçük ve bağlantısız ülkelere dahil bir grubun, yani Kıbrıs Rum toplumu lehine feda edildiği bir durumun anlaşılması oldukça güçtür. Her ne olursa olsun, bu hareket açıkça Türkleri sindirmek yerine, aslında Kıbrıs'ta elde edilen topraklarda tutunma ve tam özerklik sağlama ve eğer gerekirse Kıbrıslı Türkler için bağımsız, ayrı bir devlet kurma kararlılıklarını güçlendirdi. Ayrıca Kıbrıs konusunda diğer Türk siyasal liderlerine oranla ılımlı bir görüşü benimseyen Başbakan Bülent Ecevit, esas olarak koalisyon ortağı Millî Selâmet Partisi'yle

çatışması nedeniyle görevinden istifa etti. Bunun sonucu olarak, Dışişleri Bakanı Kissinger'ın Kıbrıs konusunu görüşmek üzere 1974 yılı Kasım ayında Ankara'ya yapacağı ziyaret sorumluluğa sahip bir karşıtın olmaması nedeniyle iptal edildi. Bu sırada Birleşmiş Milletler Genel Kurulu, Kasım 1974'te, Türkiye tarafından da kabul edilen ve bütün tarafların Kıbrıs'ın egemenliğine, bağımsızlık ve toprak bütünlüğüne saygı göstermesini, tüm yabancı silahlı kuvvetlerin çekilmesini ve mültecilerin evlerine geri dönmelerine izin vermesini isteyen bir karar aldı. Karar, ayrıca Kıbrıs Türk ve Rum toplumlarının liderleri olan Rauf Denktaş ve Glafkos Klerides arasında sürmekte olan görüşmeleri de övmekteydi. Gerçekten de her iki lider bir dizi görüşmelerde bulundular ve tutsakların değişimi ve bunun gibi çok sayıda insancıl konuda anlaşmaya vardılar.

Türkiye ve Yunanistan'ın, 1974 yılı Ekim ayı boyunca New York'ta BM Genel Kurulu toplantısı sırasında Dışişleri Bakanları arasında yapılan gizli görüşmelerde tam anlaşmaya vardıkları konusundaki söylentilere rağmen Kıbrıs'ta asıl çatışma çözümsüz kalmış görünmektedir. 1974 yılının bu son günlerinde Kıbrıs'ın durumu ve çatışmayla ilgili tarafların konumu, yılbaşında varolan durumdan kesinlikle farklıdır. Türkiye ve Kıbrıslı Türklerin konumunda önemli değişiklikler meydana geldi. Kıbrıs'ın kuzey bölümü, artık Türk silahlı kuvvetlerinin ve Kıbrıslı Türklerin etkin denetimi altındadır. Bu bölgedeki nüfusun çok büyük bir çoğunluğu Türk'tür. Güneyde yer alan yaklaşık 20.000 kişilik Rum Ulusal Muhafız birlikleri ile karşılaştırıldığında şimdi bu kesimde 35.000 kadar iyi silahlanmış Türk birlikleri bulunmaktadır. Kıbrıslı Rumların çok büyük bir askerî üstünlüğe sahip oldukları geçmiş durumun tersine, artık Kıbrıslı Rumlarla Türkler arasında askerî bir denge oluşmuştur. Yunanistan, dışarıdan yaptığı büyük yardım ve savaş alanında verdiği fiilî destek dışında, birliklerini Kıbrıs'a kolaylıkla çıkaramamakta ve askerî bir zafer kazanması olasılığı da daha az görünmektedir. Uzun bir süreden beri halka Türklerin uzlaşmaya ya da asker çekmeye yanaşmamalarına olası bir Yunan yanıtı olarak açıklanan gerilla savaşı, çok basit

bir nedenle başarı şansına sahip değildi, çünkü Kıbrıs'ta başarılı bir gerilla savaşı için fiziksel ve siyasal koşullar bulunmamaktaydı.

Rastlantı sonucu her ikisi de, 1959-60 yıllarında bağımsız bir Kıbrıs'ın yaratılmasıyla sonuçlanan ilk Yunan-Türk anlaşmasının mimarları olan Başbakan Karamanlis ile Dışişleri Bakanı Dimitri Bissios, Kıbrıs sorununun Yunanistan'ın yararı için uzun soluklu vahim sonuçlarını görebilecek demokratik düşünceli ve akılcı liderlerdi. Kendi deneyimlerine dayanarak Türkiye'nin Kıbrıs'ta toprak konusu da dahil olmak üzere birçok konuda uzlaşmak istediğini bilmektedirler, fakat Kıbrıs'ta Temmuz 1974'ten önceki duruma dönmeyi kabul etmeyeceklerdir. Diğer taraftan Kıbrıslı Rumların ve Türklerin başına gelen bütün talihsizliklerde en ağır sorumluluk yükünü taşıyan Başpiskopos Makarios, kendisinin müttefiki olan görevden ayrılmış askerî cuntadan aldığı moral darbeyi atlattıktan sonra Kıbrıs'ta iktidarı yeniden ele geçirmek için hazırlanmaktadır. Ara dönemin cumhurbaşkanı Glafkos Klerides, Rauf Denktaş'la yaptığı ikili görüşmelerdeki başarısına ve çatışmayı barışçı bir biçimde çözüme kavuşturma konusunda ilgili uluslararası karşılıklı hukuk ve teâmüllerin tanınması açısından gördüğü geniş kabule rağmen, Makarios'a cumhurbaşkanı olarak yeniden faaliyet olanağı sağlamak amacıyla istifaya zorlanacaktır. Atina'daki görüşmelerin bitiminde Kıbrıs'a gidişinden önce Makarios, Kıbrıslı Türklere bölgesel özerklik "önermeye" hazır olduğunu, fakat Kıbrıs'ın iki kesime bölünmesini ya da Türkiye ve Kıbrıslı Türklerin istediği biçimde bir nüfus mübadelesini kabul etmeyeceğini açıkladı. Bu sırada, Kıbrıs Türklerinin pek çoğu kuzeydeki Türk kesimine taşındı ve oraya yerleşti. Rum kesiminde yalnızca 8.000 kadar Türk kaldı. *Fiilî* bir paylaşım meydana geldi. Tüm bunlar, bütün Kıbrıslılar, Türkiye ile Yunanistan ve diğer ilgili taraflar için ek sıkıntıların belirtileri olabilir. Fakat artık bütün kartları elinde tutan Türkiye, Başpiskoposla bir başka sonuçsuz görüşme döngüsüne girmeyebilir ve aslında Kıbrıs sorunu hakkında tek taraflı bir çözüm uygulama yolunu tercih edebilir. Kıbrıs'ta kabul edilemez bir uzlaşmaya karar verecek herhangi bir Türk hükümetin düşmesi yalnızca birkaç gün alacaktır. Türkiye, ağır bir baskı altında

tutulması durumunda kesin bir harekete başvuracak ve Ortadoğu'daki hayatî konumu ile askerî gücünü en yüksek düzeyde bir koz olarak kullanacaktır. Türkiye'nin NATO ile ilişkilerini yeniden gözden geçirmeye karar vermesi durumunda, bu Batı'ya karşı bir baskı olarak kullanılmayacak, fakat Türkiye'nin dış politika dengelerinde temel bir değişikliğe yol açacaktır. Ancak karmaşık Kıbrıs düğümünde, açıkça Yunanistan'ın ve özellikle Türk karşıtı ve İslâm karşıtı önyargılarıyla körleşmiş Başpiskopos Makarios'un algılamakta güçlük çektikleri bir nokta vardır. Türkiye, kendini genel anlamıyla ve özel olarak Kıbrıs'ın bağımsızlığının korunmasına adamıştır. Bu, Kıbrıs Rum toplumuna, hâlâ, yalnızca yaşamlarının sürekliliğini, güvenlik ve barışı sağlamakla kalmayan, aynı zamanda da Kıbrıs Türk toplumunun özerkliği güvence altında olduğu sürece, sayısal üstünlüğü nedeniyle Kıbrıs Rum kesimine açık bir şekilde önemli siyasal işlevler taahhüdünde bulunan bir konumdur. Belirtmeye bile gerek yoktur ki, bu konum, bir bütün olarak Kıbrıs'ın bağımsızlık ve toprak bütünlüğünü ve gerçek bir Kıbrıs kimlik ve millet olma duygusu için çaba gösterme fırsatlarını da güvence altına almaktadır. Aynı zamanda ne Yunanistan, ne de Başpiskopos Makarios kesin bir biçimde Enosis'i reddetmemişlerdir. Hâlâ maliyetini ve çekilen acıları göz önüne almaksızın bir şekilde ve bir yerlerde Enosis'i gerçekleştirecekleri ve doğal olarak Kıbrıs'ın bağımsızlığına son verecekleri hayaline sıkıca sarılmış bulunmaktadırlar. Bu kesişme noktasında Kıbrıs'ın ve Kıbrıs halkının geleceğiyle ilgili nihaî karar ve sorumluluk Yunanistan'a düşmektedir. Yunanistan'ın yeni demokratik hükümetinin beklentileri karşılayacak ve Kıbrıs konusunda saldırgan milliyetçi arzulara değil fakat somut siyasal etkenlere dayalı akılcı bir karara ulaşacak kadar uzun ömürlü olup olamayacağını yalnızca zaman gösterecektir.

TÜRK-SOVYET İLİŞKİLERİ*

Tarih, Türkiye'yi dünyanın en stratejik ve oldum olası en çok göz dikilen coğrafyasına yerleştirerek ona son derece cömert davranmış ve bunun sonucunda da Türkiye'nin dünya siyasetindeki rolü, nüfusunun veya ekonomik gücünün sağlayabileceğinden çok daha büyük olmuştur. Ne var ki aynı tarih onu Sovyetler Birliği'nin yanı başına yerleştirerek ve kuzeydeki bu dev güce karşı koyabilmesine yetecek kaynaklardan ve güçten yoksun bırakarak da Türkiye'ye son derece zalim davranmıştır. Tarihin cilvesi bununla kalmaz. Çarlık Rusyası gibi Sovyetler Birliği de, gemilerini Marmara ve Çanakkale boğazlarından Türk silahlarının namluları altında geçirmeyi ve Sovyet topraklarının en kalabalık ve gelişmiş kesimlerinden birini içine alan Karadeniz kıyılarının Türkiye'nin desteğini alabilecek bir düşman gücün saldırılarına açık olmasına izin vermeyi ister istemez kabul etmek zorunda kalmış, ancak bu duruma son derece öfkelenmekten de kendini alamamıştır. 24 Eylül 1946'da Türk hükümetine verilen ve Boğazlar'da üs talebinde bulunan Sovyet notası bu durumu açık bir şekilde belgelemektedir. Sovyet tarafı notada şöyle demiştir: "Sovyetler Birliği'nin Karadeniz kıyılarının 2100 km uzunluğunda olduğunu ve ülkenin en önemli bölgelerine açıldığını unutmak haksızlık olur. Sovyetler Birliği'nin kendi güvenliğini Türk Boğazları'nın savunmasına doğrudan katılarak güvence altına

---

* İlk yayınlandığı yer için bkz. "Turkish-Soviet Relations", Kemal H. Karpat ve diğerleri, *Turkish Foreign Policy in Transition, 1950-1974*, Leiden: E. J. Brill, 1975 içinde, s. 73-107.

alma zorunluluğunun kaynağı onun yaşamsal çıkarlarıdır." Nitekim Rusların 1853 Kırım Savaşı'ndaki yenilgisinden sonra imzalanan 1856 Paris Antlaşması ve Ayestefanos Antlaşması'nı yürürlükten kaldırarak Rusları 1877 Osmanlı-Rus Savaşı'nda kazandığı bazı topraklardan mahrum bırakan 1878 Berlin Antlaşması, büyük ölçüde Osmanlıların ve Avrupalı güçlerin Boğazlar'da ve Karadeniz'deki ortak denetimlerinin sonucuydu.

Bazı deneyimsiz gözlemcilerin nükleer silahlanmayla birlikte Türk Boğazları'nın stratejik öneminin azaldığı yönündeki iddiaları olgularla desteklenmemektedir. Boğazlar Sovyet deniz gücünün hızlı büyümesi sonucunda daha da önem kazanmış durumdadır. Harry N. Howard'ın belirttiği gibi, Boğazlar'dan geçen Sovyet ticari gemilerinin tonajı 1955-1969 arasında 1,2 milyon tondan 26.365.346 tona yükselmiştir ki bu rakam toplam Sovyet tonajının yüzde 43'ünü oluşturmaktadır. 1969'da Boğazlar'dan toplam 17.159 gemi veya 61.545.535 ton mal geçmiştir ki bu da 1935'te ölçülen 12.322.012 tonun beş katından fazladır. Sovyetler Birliği'nin Karadeniz'deki filosu deniz nakliyatının yüzde 31'ini ve toplam tonajının yüzde 50'sini oluşturmaktadır. 1980 yılında gelişmekte olan ülkelerden Sovyetler Birliği'ne ve Sovyetler Birliği'nden gelişmekte olan ülkelere taşınacak olan malların toplam değerinin tahmini olarak 11 milyar dolara ulaşması beklenmektedir. Bunun önemli bir kısmı Boğazlar'dan geçecektir. Nitekim Boğazlar'dan geçen Sovyet savaş gemilerinin sayısı 1964-1969 yılları arasında 90'dan 284'e çıkmıştır. Doğrusunu söylemek gerekirse, son yıllarda Sovyet donanma birliklerinin Akdeniz'e girmesiyle birlikte Türk Boğazları'nın önemi daha da artmış durumdadır.

Doğu ile Batı arasında bir silahlı çatışma durumunda Sovyet gemilerinin Karadeniz'de rahatlıkla kıstırılabileceği açıktır. Her ne kadar nükleer silahlar diğer bütün konvansiyonel silahların yerini almış gibi gözüküyorsa da, gerek Boğazlar'ın ve Cebelitarık'ın NATO kontrolünde olması gerekse Süveyş Kanalı'nın son derece saldırıya açık oluşu, Sovyetler Birliği üzerinde güçlü bir sınırlayıcı etki oluşturarak onun Afrika ve Ortadoğu ülkeleri üzerindeki etkisini

kırmakta önemli bir rol oynamaya sürdürecektir. Moskova sessiz sakin ama ısrarlı bir şekilde, Sovyetler Birliği'nin bir Karadeniz gücü olması sebebiyle aynı zamanda bir Akdeniz gücü haline geldiğini ve Karadeniz'deki varlığının siyasi ve askerî sonuçlarının olduğunu ileri sürmektedir. Bu tür görüşler, dünya kamuoyunu Türk Boğazları'nın aşılmış olduğuna inandırmak ve zaman içinde Boğazlar'ın fiilen Sovyet etki alanının bir parçası haline geldiği iddialarına zemin oluşturmak amacıyla dile getirilmektedir. Boğazlar'ın statüsünün hâlâ 1936 tarihli Montreux Boğazlar Sözleşmesi'yle korunduğunun altını çizmek gerekir. Bununla birlikte, Sovyetler Birliği'nin Montreux Sözleşmesi'nin yolunu açmış olan 1925 tarihli Türk-Sovyet Dostluk Antlaşması'nın geçersiz olduğunu ilan etmesi ve 1946'da Boğazlar'ı yeni bir statüye kavuşturma girişiminin de başarısız oluşu, Montreux Sözleşmesi'nin artık geçerliliğini yitirmiş olduğu ve uygun bir anda Boğazlar'da Sovyetler'in lehine yeni bir geçiş rejimi oluşturmanın gerekliliği yönündeki iddiaları desteklemek için kullanılabilecek argümanlardır.

Türkiye'nin stratejik konumu Sovyetler Birliği'nin savunma, denizcilik ve dünya nüfuzu gibi alanlardaki yaşamsal çıkarlarını öylesine derinden etkilemektedir ki, bu durum Sovyetler Birliği'ni Türkiye'yi ne pahasına olursa olsun güçsüzleştirmek ve egemenliği altına almak, kendi tarafına kazanmak veya hiç değilse tarafsızlaştırmak için her yolu denemeye mecbur bırakmaktadır. Sovyetler Birliği'nin Türkiye üzerindeki emellerini gerçekleştirmek için giriştiği çabalar, devletlerin normal ilişkiler içinde kullandıkları yolları kat be kat aşmaktadır. Nitekim bir süper güç olan Sovyetler Birliği'nin nispeten küçük ve güçsüz bir ülke olan Türkiye'ye böylesine büyük bir önem vermesi, Sovyetler Birliği'nin Türkiye'nin denetimini veya hiç değilse "dostluğunu" kazanma çabalarının ardında stratejik sebeplerin yanı sıra başka etkenlerin de bulunduğu yönünde şüpheler doğurmaktadır. Meselenin daha yakından incelenmesi suretiyle bu tip etkenlerin varlığını açığa çıkarmak mümkündür.

Stratejik, tarihsel, kültürel ve psikolojik-ideolojik faktörlerin son derece kendine özgü bir karışımı Türkiye'ye Sovyet dış politika hedef-

lerinde öncelikli bir yer kazandırmaktadır. Her şeyden önce, Sovyetler Birliği'nin Türkiye'nin Müslüman dünyadaki özel konumunu doğru bir şekilde değerlendirdiği görülmektedir. Türkiye yüzyıllar boyunca Batı'nın saldırılarına karşı Müslümanların bağımsızlığının, kültürünün ve toprak bütünlüğünün savunucusu ve Hilafet makamı olarak Müslüman dünyada merkezi bir konuma sahip olmuştur. Türkiye yirminci yüzyılda gerçek bir modernleşmeyi hayata geçirmede ve Batı'yla dostane ilişkiler tesis ederek kendisine nispi bir refah ve barış sağlamada en üstün başarı kaydeden Müslüman ülkedir. Belki bir parça kerhen de olsa, Türkiye'nin geçmişte ve modern zamanlarda kazandığı başarıyı kabul etmeyecek pek az Müslüman vardır. Ve koşullar izin verirse bu ülkeler hepsine hitap edecek ortak bir plan çerçevesinde Türkiye'nin peşinden gidebilirler. Nitekim Sovyetlerin Asya'da bir anti-emperyalist devrim başlatma fikriyle 1920'de Bakü'de Doğu Halkları Kurultayı'nı toplarken esasen Türk solcularından faydalanması rastlantı değildir. SSCB'yle yakın ilişkiler ve daha da iyisi, Türkiye'nin tamamen Sovyet dış politikasına angaje olması Ortadoğu ve Afrika'daki Müslüman halkların kazanılmasında esaslı bir etki yaratacaktır. Türkiye bu manevi kültürel güçlerin geçmişte Osmanlı Devleti'yle Çarlık Rusyası arasındaki ilişkileri şekillendirdiği gibi Türkiye'nin Sovyetler Birliği'yle mevcut ilişkilerini de etkilediğinin acı bir şekilde farkındadır. Rus İmparatorluğu'nun çeşitli savaşlar sonucunda Kırım, Güney Ukrayna, Kafkasya ve bir süreliğine Balkanlara doğru yayılarak Osmanlı Devleti'ni en iyi topraklarından mahrum bıraktığı ve sürekli yenilgiler sonucunda güçleri tamamen tükenen Osmanlıların büyük güçlerin uluslararası entrika ve kaprislerinin insafına kaldığı herkesçe bilinen bir şeydir. Ortodoks Hıristiyanları koruma fikri ve daha sonra Panslavizm Çarlık Rusyası'nın yayılmacı amaçlarına mükemmel derecede hizmet eden ideolojik araçlardı. Sovyetlerin eylemlerine rengini veren misyon duygusu ve her tür iç ve dış problemde kendini haklı görme tutumu, Osmanlı Devleti'ni yok etme ve Çargrad (Çarların şehri) dedikleri İstanbul'daki Ayasofya'nın tepesine haç dikme mücadelesinde Çarlık Rusyası tarafından geliştirilmiş olan Mesihçi ruhun bir devamıdır. Gerçekten de, Rusların

siyasal kimliği ve milliyet duygusu dinî temeller üzerine kurulmuş ve milliyetçilik çağında Panslavizm aracılığıyla yeni bir güç kazanmıştır.

Türk-Sovyet ilişkilerinin tarihsel arka planına değinmemizin sebebi, tatsız bir geçmişin anılarını canlandırmak veya Türkiye'nin Sovyetler Birliği'nden duyduğu korkunun onu varlığını güvence altına almak için her tür fedakârlığı yapmaya hazır hale getirecek kadar derin olduğunu iddia eden kalıplaşmış Batılı görüşleri desteklemek değildir. Burada ön plana çıkartmaya çalıştığımız şey, Sovyetlerin Türklerle ilişkilerinde yakın zamanlarda oldukça yıkıcı şekilde devreye soktukları kültürel ve ideolojik silahlardan faydalanırken özel bir tarihsel bilgi birikimine dayandıkları gerçeğidir. Aynı sebeple, Türkiye de Sovyetler Birliği tarafından kendisine karşı geliştirilen politika ve yöntemleri son derece iyi kavramış ve Sovyetler Birliği'nin güçlü ve zayıf yanlarını derinden idrak etmiş, ancak elindeki araçların yetersizliği sebebiyle bundan yeterince faydalanamamıştır. İşte bu anlayış sayesindedir ki Türkler, pek göze çarpmayan yöntemlerle, genellikle Rusların baskılarına boyun eğiyormuş gibi görünürken aslında kendi çıkarlarını koruyarak Sovyetlerin ihtiraslarını tam da bu onları etkisiz hale getirmek için kullanmışlardır. Büyük bir güçle küçük bir devlet arasındaki tehlikeli ama kaçınılmaz oyundur bu. Bu oyunun içinde Türkiye, kültürel ve ideolojik etkenlerin kullanılması başta olmak üzere, Sovyetlerin silahlarını kendi savunmasına yönelik olarak nasıl kullanacağını öğrenmiştir.

Son on yıl içinde Türkiye'de, Türkiye ve Sovyetler Birliği arasındaki devamlı tarihsel rekabete ilişkin yukarıda sunulan klasik görüşe ters düşen iki düşünce akımı ortaya çıkmıştır. Bunlardan birincisi, Türk modernleşmesinin ve ulusal benlik açısından Türk siyasal gelişmesinin Sovyetlerle yakınlaşma ve dostluk dönemlerinde daha hızlı olduğunu ileri sürmektedir. Bu düşünce akımı ayrıca Sovyetlerin kendi teknolojik becerilerini ve endüstriyel olanaklarını Türkiye gibi daha az gelişmiş ülkelerle paylaşmaktan çekinmediğini, buna karşılık Batı'nın üçüncü dünyayla dostluğunun daha ziyade ekonomik çıkara ve kültürel üstünlük sağlama arzusuna dayandığını savunmaktadır. Diğeriyse Sovyetlerle dostluğun ve devam eden diyaloğun Türkiye'nin

dünya siyasetindeki pazarlık gücünü artıracağını ve Rusların ülkelerini sanayileştirip bir dünya gücü haline getirmekte kullandıkları yöntem ve ilkeleri daha iyi kavramasını mümkün kılacağını ileri sürmektedir. Gerçekten de, Sovyetlerin hızlı teknolojik, kültürel ve bilimsel ilerlemeyi sağlama konusundaki başarısı, Türkiye'deki bazı gruplarda Ruslara yönelik bir hayranlık doğurmuş, bu hayranlık da kimi zaman kendini Sovyetler Birliği'ne yönelik bir siyasal sempati biçiminde ifade etmiştir. İleride görüleceği gibi, bu düşünce akımlarının Türkiye'nin dış politikası üzerinde son derece önemli etkileri olmuştur.

Pek bahsi geçmemekle birlikte Türk-Sovyet ilişkilerinin seyrini dolaylı olarak ama derinden etkileyen bir başka kültürel-etnik faktör de Sovyetler Birliği'nde Türkî grupların varlığıdır. Gayet iyi bilindiği gibi, Türklerin ana yurdu olan Orta Asya ve Kafkasya'nın belli kısımlarında dilleri, kültürleri ve dinleri Türkiye'yle ortak olan kırk milyon kadar insan yaşamaktadır. Geleneksel olarak kültürel ve dinî kaygılarla motive olmuş milliyetçi bir Türk bir Azeri'yi, Kırgız'ı, Özbek'i, Kazak'ı, Türkmen'i, Tatar'ı veya Çeçen'i Türk olarak görür. Sovyetlerse bu gruplarla Türkler arasında kültürel ve dilsel benzerlikleri kabul etmekle birlikte her birini farklı bir millet olarak görür. Bu yüzden kimi yazarlar bu gruplara Türkî derken kimi de onları Doğu Türkleri olarak adlandırır. Biz bu makalede ikinci ifadeyi tercih edeceğiz.

Yirminci yüzyılın başında iktidardaki İttihat ve Terakki Cemiyeti bütün Türkleri "Turan" denen tek bir ülkede birleştirme fikrini ifade eden Panturanizm'i 1908-1918 dönemi dış politikasının temel bir unsuru haline getirince, bu problem şiddetli tartışmalara sebep olan bir konu haline geldi. Rusya'nın milliyetçi bir Çarlık rejiminden sosyalist bir rejime geçişi, ilginç bir şekilde, Türkiye'nin çok uluslu bir dinsel devletten milliyetçi laik bir devlete geçişiyle aynı zamana denk düştü. Şunu altını çizerek belirtmek gerekir ki, Kafkaslarda yaşayanlar dışında Doğu Türkleri hiçbir zaman hanedanla ilgili kaygılar nedeniyle millî kimlikleri ön plana çıkartmayan Osmanlı padişahlarının hâkimiyeti altında yaşamadı. İttihatçıların Turan hayali Osmanlı Devleti'nin 1918'deki yenilgisiyle resmen sona erse

de, bu görüşün yansımaları, 1919-1921'de bağımsız bir Azerbaycan devletinin kurulması ve İttihat ve Terakki'nin üç liderinden biri olan Enver Paşa'nın Orta Asya'da Basmacı Ayaklanması'nı yönetirken hayatını kaybetmesi gibi olaylarda devam etti.

Resmen 1923'te kurulan Türkiye Cumhuriyeti Panturanizm'i ve Pantürkizm'i defalarca reddettiğini açıkladı. Yine de bu konu, Türk-Sovyet ilişkilerinde çeşitli biçimlerde gündeme gelmeye devam etti. 1930'ların başında Ankara'daki Rus elçisi Türk Ocakları'nın Pantürkist görüşleri yaydığından şikâyet etmekteydi. Sonunda bunların yerine Halkevleri kuruldu. Türk Ocakları'nın programında belirgin bir ilke olan kültürel birlik veya *hars* ilkesi Halkevleri'nin programında dikkat çekici bir şekilde dışlandı. 1941 ve 1944 yılları arasında Türkiye'de artık "Pantürkizm adını almış olan Panturanizm'in Alman etkisi altında yeniden canlanışına tanık olunduysa da, bu hareket mevcut örgütlenmelerin dağıtılması ve liderlerinin tutuklanmasıyla kontrol altına alındı. Günümüzde Panturanizm'in savunucuları artık Türklerin tek bir ülke altında birleşmesini savunmak yerine hedeflerini sınırlayarak Asya ve Afrika'daki Üçüncü Dünya ülkelerine benzer bir şekilde Doğu Türkleri için de bağımsızlık talep etmekle yetinmektedirler.

Bazı bilim adamları Sovyet rejimindeki ekonomik ve kültürel gelişmelerin Doğu Türkleri arasında millî bilinç ve dayanışmayı canlandırdığını ve son derece tuhaf bir şekilde genellikle Marksist ekol içinde yetişmiş aydınlar arasında Türkiye Türkleriyle kültürel yakınlık duygusunu artırdığını ileri sürmektedir. Yine bu kişilere göre Sovyetler Birliği, bağımsız, ekonomik olarak güçlü, modern bir Türkiye'nin Sovyet Türkleri arasında da milliyetçi duyguları canlandıracağından gitgide daha çok çekinmektedir. Bu görüşleri destekleyen bazı göstergeler mevcuttur. Sovyetler Birliği'ndeki Türk kökenli topluluklar, kendilerine fırsat verildiğinde, tercihen Türkiye'ye göç edip yerleşmekte ve hızla asimile olmaktadırlar. Çoğunun Türkiye'deki kültürel örgütlenmeleri vardır ve bunlar Sovyet karşıtı propaganda yürütmektedir. Bu görüşlerin doğru olup olmadığını ve resmî Sovyet makamlarının kendi halkı arasında milliyetçi hareketlerin

doğmasından ne kadar kaygılandığını değerlendirmek güçtür. Yine de, konu hakkındaki zengin literatür, Sovyetler Birliği Türklerinden bahsedilirken resmî görüşten en ufak bir sapmanın bile Sovyet makamlarını tedirgin etmesi ve Türkiye'deki birçok solcunun "Orta Asya Türklerini" Türkiye'yle ilişkilendirmeye yönelik her tür çabayı affedilmez bir suç olarak görmesi, Sovyetlerin şiddetli çatışmalara gebe olan bu konudan gerçekten de kaygı duyduğu yönündeki şüpheleri güçlendirmektedir. Bununla birlikte, Türk dış politikasını şekillendirenler Doğu Türkleriyle ilgili herhangi bir sorundan faydalanmayı sürekli olarak reddetmişler, hatta böyle bir sorunun varlığını bile kabul etmemişlerdir. Bu kişiler Türkiye'nin esas olarak sadece Sovyet hükümetiyle ilişkilerini en düzgün şekilde yürütmekle ilgili olduklarını, bunun dışında herhangi bir şeyle, hele hele milliyet sorunlarıyla hiçbir şekilde ilgilenmediklerini üzerine basarak ifade etmektedirler. İşin doğrusu ne olursa olsun, bu iddialar Türk-Sovyet ilişkilerinin arka planını daha da karmaşık hale getirmekte ve ona yeni boyutlar kazandırmaktadır.

Sovyetler Birliği'nin Türkiye'ye yönelik hedefleri ve bu hedeflere ulaşmak için kullandığı yöntemler büyük ölçüde yukarıda sıralanan etkenler tarafından belirlenmektedir. Gerçekten de Sovyetler Birliği'nin ülkesel güvenliği, Ortadoğu ve Akdeniz havzasındaki uzun vadeli çıkarları ve Doğu Türklerini dışarıdan en küçük bir müdahaleye bile mahal vermeden asimile etme ihtiyacı, Sovyet dış politikasının genel çerçevesi içinde Türkiye'ye büyük bir öncelik kazandırmaktadır. Normal veya dostane ilişkiler kalıcı güvence sağlayamamaktadır. Sovyetlerin çıkarları kesin çözümleri gerektirecek kadar esaslıdır. Dolayısıyla, ülkenin ilhak edilmesi, Sovyet taraftarı bir rejim ve hükümet kurulması veya Türkiye'nin Sovyet hâkimiyetindeki bir bölgesel pakta katılmasının sağlanması ve son olarak Türkiye'nin tarafsızlaştırılması, öncelik sırasına göre, Sovyetler Birliği açısından en tatmin edici çözümler olarak görülmektedir.

Sovyetler Birliği'nin, bir yandan Türkiye'nin siyasal rejimine ve uluslararası taahhütlerine saygı duyduğunu alenen ilan ederken, bir yandan da, birincisi hariç olmak üzere, bu hedeflerin hepsine ulaşma-

ya çalışması önemle kaydedilmesi gereken bir husustur. Sovyetlerin 1921-1936 yılları arasında, güçsüz oldukları dönemde izledikleri strateji Türkiye'yle dostane ilişkiler kurmaktı. Ne var ki, "Lenin-Atatürk dostluk dönemi" olarak bilinen bu dönemde bile, temel Sovyet stratejisi Türkiye'yi tecrit etmek üzerine kuruluydu ki ileride görüleceği üzere Türkiye'nin 1939'da Almanya'ya karşı savunma amacıyla Fransa ve İngiltere'yle ittifak yapmasına Sovyetler Birliği'nin gösterdiği tepki bunu bariz bir şekilde göstermektedir. 1944-1946 yılları arasında Türkiye, müttefiklerin Almanya'ya karşı savaşa girme konusunda Türkiye'nin işi ağırdan almasından hoşnut olmaması sebebiyle kısa bir dönem için dünyadan tecrit oldu. Sovyetler Birliği bu fırsattan faydalanarak kuzeyde toprak iddiasında bulundu ve Boğazlar'dan üs talep etti. Bunun üzerine Türkiye topraklarını ve bağımsızlığını savunmanın tek yolu olarak Batı'yla tam bir ittifak kurdu. Kısacası, Türkiye'nin Sovyetler Birliği'ne yönelik politikasının neredeyse tamamen savunma amaçları tarafından yönlendirildiği söylenebilir.

Sovyetler Birliği'nin Türkiye üzerindeki hedeflerini gerçekleştirmek için kullandığı yöntemler arasında, zaman zaman savurduğu kimi tehditlere ve sınır bölgesinde gerçekleştirdiği askerî hareketliliklere karşın, şu ana kadar herhangi bir askerî müdahale söz konusu değildir. Yine de Sovyetler Birliği Balkanlardaki en güvenilir müttefiki olan Bulgaristan'la doğrudan kara sınırı oluşturmak için sürekli bir çaba içindedir. Türkiye'yle sınır komşusu olan ve Romanya'daki Dobruca'yı ele geçirmek isteyen Bulgaristan, Sovyetler Birliği'ni Bulgar sınırına 30-60 mil mesafede bulunan Boğazlar'ın ve Ege Denizi'nin vuruş mesafesine sokmayı ümit etmektedir.

Sovyetler Birliği, 1946-1950'de Türkiye'den taviz koparmayı başaramayınca taktiklerini değiştirmek zorunda kalmıştır. Sovyetlerin yeni politikası 1953'te dostane ve daha iyi ilişkiler talep eden güçlü bir kampanyayla başladı ve ancak 1964'te tayin edici bir safhaya girdi. Sovyetler Birliği bir yandan Türkiye'deki imajını düzeltmek için Kıbrıs sorununu başarıyla kullandı, bir yandan da Türkiye'deki nüfuzunu artırmak için ekonomik ve ideolojik araçlardan faydalandı. Sovyetler Birliği'nin nispeten elverişli koşullarda verdiği sanayi

kredileri ve teknik yardım ve üniversitelerdeki bazı solcu unsurlardan, sendikalardan ve basın organlarından aldığı destek, Sovyetler Birliği'nin Türkiye'yle anlaşmaya varma yönündeki çabalarına yardımcı oldu. Gariptir ki, Sovyetler Birliği son dönemde Doğu ve Batı Türklerini birbirlerinden ayrı görme politikasını tersine çevirmiş durumdadır. Sovyet yetkilileri Sovyet döneminde Doğu Türklerinin kaydettiği ilerlemeyi tanıtmak amacıyla özenle seçilmiş kişilerin karşılıklı ziyaretlerini teşvik etmektedir. Aydınlar arasında belli bir etki yaratmayı başaran bu politikanın amacı, milliyetin, ayrı kültürel kimliklerin, sosyalizmin ve Sovyet vatandaşlığının birbirlerini dışlayan şeyler olmayıp karşılıklı uyum içinde olduklarını kanıtlamaktı. Çalışmamızın kapsamını aştığı için burada yapamasak da, Sovyet-Türk ilişkilerinin bu boyutunu kapsamlı bir şekilde ele alabilseydik, ilginç gelişmeler açığa çıkabilirdi.

Türk-Sovyet ilişkileri resmen 1919'da, yeni koşullar altında başladı. Her iki ülke de o sırada kendi teokratik ve mutlak monarşilerini yeni yıkmıştı veya yıkmak üzereydi ve bunların yerine kendi modern rejimlerini kurmakla meşguldü. Batı'nın düşmanlığını üzerine çeken ve askerî müdahaleye maruz kalan Sovyetler Birliği ve Türkiye'nin her ikisi de uzun bir süre boyunca diplomatik tanınma elde edememiş, Milletler Cemiyeti'nden dışlanmıştı. Sovyetler daha 1917-1919'da, Çar'la Batılı müttefikleri arasında imzalanan ve İstanbul'un Rusya'ya bırakılmasını öngören gizli anlaşmaları ifşa etmiş ve şehrin Türklerin elinde kalması gerektiğini açıkça belirtmişti. Bu, Mustafa Kemal (Atatürk) ile Lenin arasında yakın ilişkiler kurulmasına yol açtı. Bunun sonucunda 16 Mart 1921'de yayılmacılığa karşı iki ülke arasında dayanışma sağlamak amacıyla Türk-Sovyet Dostluk Antlaşması imzalandı. Bunu da, Türkiye'nin İngiltere tarafından Musul üzerindeki haklarından vazgeçmeye zorlanmasından ve Sovyetlerin Locarno Antlaşması'nın dışında bırakılmasının ardından imzalanan 17 Aralık 1925 tarihli Türk-Sovyet Saldırmazlık ve Tarafsızlık Antlaşması takip etti. Türkiye'nin Fransa'ya ve İngiltere'ye yakınlaşıyormuş gibi görünmesi ve İtalya'yla bir tarafsızlık paktı imzalaması üzerine, 12 Aralık 1928'de ikinci antlaşmanın geçerliliği yeniden teyit edildi. Bu iki

anlaşma (özellikle birincisi) sayesinde iki devlet de ciddi faydalar elde etti. Türkiye doğu sınırlarını güvence altına alıp Ankara'da Padişah'a meydan okuyarak kurulan Millet Meclisi'nin yerini sağlamlaştırırken, Sovyetler de Güneydeki sınırlarını güvence altına aldı ve bölgedeki bağımsız devletleri sindirerek egemenliğini Kafkasya ve Orta Asya içlerine kadar genişletti.

1921 Antlaşması'nda, Boğazlar'la ilgili düzenlemelerin yalnızca Karadeniz'e kıyısı olan devletlerin katılacağı bir konferansta karara bağlanacağını öngören bir madde vardı. Aynı antlaşmanın 8. maddesi, Türkiye ve Sovyetler Birliği hükümetlerinin birbirlerini devirmeye yönelik faaliyetlere girişmekten kaçınacağı yönünde önemli bir taahhüt içermekteydi. Pratikte bu, Türkiye'nin Sovyetler Birliği'nde Pantürkizm'i veya Türk milliyetçiliğini, Sovyetler Birliği'nin de Türkiye'de komünizmi desteklemeyeceği anlamına geliyordu. Ne var ki, daha 1921'de, Londra Konferansı'na katılmak üzere Moskova'dan yeni dönmüş olan Dışişleri Bakanı Bekir Sami, bazı Sovyet liderlerinin mutlakiyetçi eğilimlerinden duyduğu derin endişeleri dile getirmiş ve sonunda Atatürk Türkiye'de komünistlerin faaliyetlerini sınırlamak zorunda kalmıştı. Sovyetler Birliği, İngiltere'nin direktifi uyarınca, Türkiye, Batı ve Yunanistan arasında barışı sağlayan Lozan Antlaşması'nın (1922-1923) sadece Boğazlar'la ilgili oturumlarına katıldı. Sovyetler Birliği, Boğazlar'ı silahsızlandıran ve bütün ülkelerin savaş gemilerine açan Lozan'daki Boğazlar Sözleşmesi'ni imzaladı, fakat onaylamadı. Netice itibariyle, Sovyetler Birliği Türkiye'nin Boğazlar'ı silahlandırma yönündeki çabalarının sıkı destekçisi haline geldi ve nihayet 20 Temmuz 1936'da Monreux Boğazlar Sözleşmesi imzalandı. Bu dönem boyunca Türk dış politikasını şekillendirenler, bir dosttan çok müttefik olarak, Sovyetler Birliği'ne en üst düzeyde güven duygusu aşılamak ve böylelikle Boğazlar'ın mevcut statüsünde bir değişiklik arayışına girmesine zemin hazırlayacak herhangi bir bahane vermemek için ellerinden geleni yaptılar. 1923-1937 yılları arasında dışişleri bakanlığı yapan Tevfik Rüştü Aras'ın belirttiği gibi, Türkiye neredeyse Sovyetler Birliği'ne danışmadan tek bir adım bile atmıyordu ve böylelikle "iki tarafın da birbirlerinin çıkarlarını ilgi-

lendiren konularda adım atmadan önce karşı tarafa mutlaka danıştığı uygulamalı bir ittifak" ortaya çıkmıştı. Ne var ki, Sovyet yazarları 1921-1939 yılları arasındaki dostluk dönemini iki tarafın karşılıklı çıkarlarından ziyade Sovyetler Birliği'nin iyi niyeti ve cömertliğiyle açıklamayı tercih etmişlerdir. Nitekim 1946'dan sonra Sovyet tarihçileri, Türklerin Batı tarafına geçmesindeki "sadakatsizlik ve kötü niyet"i abartmak amacıyla Sovyetler Birliği'nin 1919 yılında, kendisi sıkıntılı bir dönem yaşamasına karşın, Atatürk'ün yardım çağrısına kulak vererek onun kendi ülkesini kurtarma ve modernleştirme mücadelesine her şekilde destek verdiğini iddia etmiştir. Bu yazarlarda Büyük Güç zihniyeti o kadar derinlere işlemiştir ki, Türkiye'nin Sovyetler Birliği'nden gelen her tür dostluk işaretine, sanki Allah'ın bir lütfuymuşçasına, topyekûn ve koşulsuz bir boyun eğmeyle cevap vermesi gerektiğine inanmaktadırlar.

Türk-Sovyet ilişkileri 1939'da bozulmaya başladı. Sovyetler Birliği rejiminin hayatta kalmasını ve askerî gücünün kapsamını güvence altına alır almaz, Türkiye'yi uluslararası ilişkilerinde bir piyon gibi kullanmaya koyuldu. Sovyetler Birliği, daha 1939'da, uysal bir şekilde tavsiyesine uyacağını umarak, Türkiye'yi Alman baskısına boyun eğmeyip müttefiklere destek vermeye teşvik etti. Türkiye, 19 Ekim 1939'da Fransa ve İngiltere'yle bir antlaşma imzaladı. Bu esnada Sovyetler Birliği, 23 Ağustos 1939'da Almanya'yla bir saldırmazlık antlaşması imzalamıştı bile. Nitekim bu durum Türkiye'nin bütünüyle yönünü şaşırmasına neden oldu. Yerleşmiş karşılıklı bilgi verme temayülü uyarınca, Türk Dışişleri Bakanı Şükrü Saracoğlu Rusları Türkiye'nin Batılı müttefiklerle yaptığı antlaşma konusunda bilgilendirmek için Moskova'ya gitti. Ne var ki Sovyetler Birliği, Boğazlar'da ortak savunmaya ihtiyaç duyulduğunu, Sovyetlerin Besarabya'yı, Bulgaristan'ın Dobruca'yı ilhak etmesi durumunda Türkiye'nin tarafsız kalması gerektiğini, Sovyetler Birliği'nin Türkiye ile Almanya arasında patlak verecek silahlı bir çatışmaya müdahil olmayacağını ve özellikle Boğazlar'dan Karadeniz'e kıyısı olmayan savaş gemilerinin geçişinin sınırlanması gerektiğini ifade etti. Daha da kötüsü, Sovyet Dışişleri Bakanı Molotov Türkiye'yi "savaş halin-

deki emperyalist devletler" olarak tanımladığı Fransa ve İngiltere ile Karşılıklı Yardım Antlaşması imzaladığı için payladı ve "Alman-Sovyet ilişkilerini bozmak" ve "Sovyetler Birliği'ni Alman karşıtı bir planın içine sürüklemekle" suçladı. Daha sonra Molotov, Türkiye'yi Batılı müttefiklerine karşı yükümlülüklerinden kurtarıp "gerekli askerî ve diplomatik adımlar aracılığıyla" Alman-Sovyet-İtalyan tarafına çekmek konusunda Almanya ve İtalya'yla anlaştı. Sovyetler Birliği ayrıca 1940'ta Von Ribbentrop'tan Hint Okyanusu yolunda ve Türk Boğazları üzerinde bir nüfuz alanı elde etme konusunda güvence de aldı. Böylelikle Sovyetler Birliği'nin Türkiye politikası kökten değişmiş oldu.

Türkiye, işte tam da bu koşullarda, kendisinin tarafsız olmasında fayda gören Batılı müttefiklerinin tamamen bilgisi dahilinde, 18 Haziran 1941'de Hitler'in Sovyetler Birliği'ne saldırmasından sadece birkaç gün önce Almanya'yla bir saldırmazlık paktı imzaladı. Almanların Panturanist duyguları yeniden canlandırma çabalarına ve onların safında savaşan Sovyet Türklerinden oluşmuş birçok birliğin varlığına rağmen, Türkiye savaş yılları boyunca tarafsız kaldı. Bu esnada, silahlanma açısından iyi durumda olmayan Türkiye'nin savaşa girdiği takdirde Almanya tarafından işgal edileceğini ve büyük ihtimalle kendisi tarafından "kurtarılmayı" bekleyeceğini gayet iyi bilen Sovyetler, 1943'te müttefiklere Türkiye'yi savaşa sokmaları için baskı uyguladı. Buna karşılık, Alman yenilgisinin artık kesin göründüğü 1944'e gelindiğinde aynı Sovyetler, muhtemelen Türkiye'yi tecrit etmek ve savaş sonrasında dünyanın yeniden örgütlenmesinde rol oynamasını engellemek amacıyla, Türkiye'nin savaşa girmesine karşı çıkacaktı. Nitekim Sovyetler Birliği, 19 Mart 1945'te yakında süresi dolacak olan 1925 tarihli Dostluk Antlaşması'nı yenilemeyeceğini bildirdi. Birkaç ay sonra da Molotov, Moskova'daki Türk elçisini Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında yeni bir antlaşma imzalanmasının, Türk-Sovyet sınırında yeni düzenlemeler yapılmasına, yani kuzeydeki belli toprakların Sovyetlere bırakılmasına, ortak savunma amacıyla Boğazlar'da Sovyetlere üs verilmesine ve Montreux Sözleşmesi'nin yeniden gözden geçirilmesine bağlı olduğunu res-

men bildirdi. Sovyetler Birliği, daha 1945'te Postdam'da, Boğazlar Sorunu'nun Türkiye ile kendisi arasında çözülmesi gereken bir sorun olduğu konusunda müttefiklerin ortak onayını almaya çalışmıştı. Büyük Britanya buna karşı çıkarken ABD bu talebi kabul etti. Tecrit olan ve Sovyetlerin insafına kalan Türkler ABD'nin tutumunu değiştirmeye çabaladılar. Sonunda ABD daha önce savunduğu görüşe dönerek Boğazlar'dan geçişin uluslararası bir mesele olduğunu kabul etti ve böylelikle Türkiye'nin tutumunu desteklemiş oldu.

Sonunda Sovyetler Birliği, İngiltere ve ABD'nin Sovyet taleplerine muhalefeti iyice belirginleşip böylelikle Türkiye geçici ama tehlikeli yalnızlığından kurtulduktan epey sonra, 7 Ağustos 1946'da, Boğazlar'da üs talep eden resmî bir nota verdi. Sovyet notası Başkan Truman'ın ve üst düzey Amerikan yetkililerinin, kabul edilmesi durumunda Yunanistan'ı zayıflatarak Akdeniz'deki güç dengesini değiştirecek olan Sovyet taleplerini reddetme konusunda Türkiye'yi desteklemesine yol açtı. 24 Eylül 1946 tarihli ikinci bir Sovyet notası Türkiye'nin Sovyetler tarafından önerilen Boğazlar'ın ortak savunmasının kendi egemenliğini ihlal ettiğini düşünerek Sovyetler Birliği'ne iftira atmaya cüret etmesinden duyulan kızgınlığı ifade ediyordu. Bugünden geriye dönüp bakıldığında, Sovyetlerin bütün bu notalarının, sadece zamanlama açısından uygun olmamakla kalmayıp aynı zamanda dünya kamuoyunun genel eğilimi düzgün bir şekilde değerlendirildiğinde oldukça mantıksız da olduğu görülmektedir.

Türkiye'nin 1947'de Truman Doktrini aracılığıyla Batı'ya yönelmesi, 1952'de NATO üyesi olması ve 1955'te Bağdat Paktı'na katılmasına bağlı olarak, 1946 sonrasında Türk-Sovyet ilişkileri bozuldu. Bu dönemde Türkiye'nin Batı'ya ve onun siyasal sistemine bağlılığının belki de en anlamlı göstergesi, serbest seçimlere dayanan bir parlamenter demokrasiyi ve büyük ölçüde serbest teşebbüse dayanan bir ekonomik kalkınma planını benimsemesiydi. Türkiye'nin Batıyla ilişkilerini sağlamlaştırmaya yönelik her hamlesini sert ve çoğu zaman tehditkâr Sovyet notaları takip etti ki bu da Türkiye'yi Batılı müttefiklerine daha çok yaklaştırmaktan başka bir sonuç vermedi.

1950'de iktidara gelen Demokrat Parti hükümeti, Batı'yla tamamen özdeşleşmenin Türkiye'ye askerî ve siyasi güvenlik sağlayacağını, ülkenin ekonomik kalkınması için ihtiyaç duyduğu sermaye kaynaklarını sunacağını ve bütün bunların sonucunda da kendisine bir seçim zaferi getireceğini fark etti. Başbakan Menderes, esas olarak, büyüyen kitlesel iş ve daha iyi yaşam standardı taleplerinin zorlamasıyla, Batı'yı model alan bir ekonomik modernleşme politikası başlattı. Ekonomik kalkınma zamanla Türk iç politikasının temel dinamiklerinden biri haline geldi. Bütün bunlar da parlamenter sistemi güçlendirdi. Dolayısıyla, Sovyetler Birliği, belki de hiç farkında olmadan, Türkiye'nin Batılılaşmasına yardım etti.

Menderes hükümetinin başlangıçtaki politikası, aktif bir şekilde savunduğu şiddetli, neredeyse akıldışı diyebileceğimiz bir Sovyet karşıtı ve anti-komünist tutuma dayanıyordu. Bu doğrultuda Türk hükümeti Doğu ile Batı ilişkilerinde bir yumuşama sağlamaya yönelik olarak başlatılan çabaları, Sovyetler Birliği'nin dünyayı kandırmak için başvurduğu hilelerden birisi olarak mahkûm etti. Tam da bu koşullar altında, Menderes hükümeti 30 Mayıs 1953'de Sovyetler Birliği'nin beklenmedik bir notasıyla karşılaştı. Stalin'in Mart 1953'teki ölümünden hemen hemen üç ay sonra verilen notada Sovyet hükümeti, iyi ilişkileri korumak ve barış ve güvenliği güçlendirmek için, 1945-1946'da Sovyetlerin toprak taleplerine aracılık eden Ermenistan ve Gürcistan cumhuriyetlerinin "Türkiye üzerindeki toprak iddialarından vazgeçmeyi mümkün gördüğünü" Türk hükümetine bildiriyordu. Notada ayrıca Boğazlar'ın güvenliğinin SSCB ve Türkiye açısından kabul edilebilir koşullarda güvence altına alınabileceği ve SSCB'nin Türkiye toprakları üzerinde herhangi bir hak iddiası olmadığı da ifade ediliyordu. Temel bir sorunda Sovyetlerin ani ve kesin bir tavır değişikliğini ifade eden bu nota, hem Kruşçev'in Sovyetlerin Türkiye politikasının Stalin'in dengesizliğinden kaynaklandığı şeklindeki görüşüne hem de Türkiye'nin taşıdığı muazzam önemin Sovyetleri en beklenmedik adımları ve fedakârlıkları kabul etmeye zorlayacağı görüşüne inandırıcılık kazandırdı.

Sovyetlerin 1953'te başlayan sürekli barış girişimleri 1960'a kadar gözle görülür bir sonuca ulaşmaksızın aralıksız devam etti. 1957 ve 1958'deki Suriye ve Irak krizlerinde olduğu gibi, Sovyetler Birliği zaman zaman savaş tehdidine başvurmaktan ve Türk sınırındaki askerî birliklerinin sayısını artırmaktan çekinmese de, tutumu 1946'dakine kıyasla belirgin bir şekilde daha yumuşaktı. Süreç içinde, SSCB Türk-Sovyet ilişkilerindeki iyileşmenin ille de Türkiye'nin NATO ve CENTO'dan çekilmesine bağlı olmadığını açıkça belli etti. Ruslar ayrıca Türkiye'ye ekonomik yardım yapmayı, ticari ilişkileri artırmayı, özel girişimcilere destek olmayı ve hatta ileride çıkması muhtemel fikir ayrılıklarını tartışmak üzere üst düzey bir konferans düzenlenmesini teklif ettiler. Türkiye'nin ve Sovyetler Birliği'nin birbirleriyle anlaşmasına "üçüncü bir taraf"ın engel olduğunu iddia ederek ABD'yi suçladılar. Türkiye Sovyetlerin barış notalarını başlangıçta kendisini Batı ittifakından koparmak için denenen yeni taktikler olarak gördü ve ona göre değerlendirdi. Bu tutum, Sovyetler Birliği'nin Türk toprakları üzerindeki hak iddialarından vazgeçmesi üzerine Türkiye'nin minnettarlığını göstermediği düşünen Ruslar arasında kızgınlık yarattı. Türk-Sovyet ilişkileri konusunda uzman olan P. Moiscev ve I. Rosaliev 1958'de şöyle yazıyorlardı:

> "Konuya son derece yabancı bir okuyucu bile bu belgeyi [yani hak iddialarından vazgeçen 1953 tarihli notayı] okuduğunda Sovyet dış politikasının ne kadar cömert ve bağışlayıcı olduğunu görecektir. Hâlbuki Sovyet hükümetinin bu cömert tavrına karşın, Türkiye'de Sovyetler Birliği'yle dostluk ilişkileri kurulmasına karşı olan belli çevreler uydurma Sovyet tehdidi masalını canlı tutmaya devam etmektedirler."

Türkiye'nin SSCB'ye yakınlaşması bir bakıma zordu. Çünkü 1958'de NATO 1957'de Sovyetler Birliği'nin Sputnik'i fırlatarak balistik alanındaki elde ettiği taktik üstünlüğü dengelemek amacıyla Türkiye'ye orta menzilli nükleer füzeler yerleştirmişti. Türkiye'nin 1959'da Balkanlarda ve Adriyatik'te nükleer silahlardan arındırılmış bir bölge oluşturmaya yönelik Sovyet planını reddetmesi, Sovyetler Birliği'ni aynı yıl barış ataklarını yeniden başlatmaktan alıkoyma-

dı. Üstelik bu kez Sovyet çabaları sonuçsuz kalmayacaktı. Aralık 1959'da Türk Sağlık Bakanı Lütfi Kırdar Sovyetler Birliği'ni ziyaret etti ve dönüşte iki ülke arasındaki ilişkilerin gelişeceğinden ümitli olduğunu dile getirdi. 9 Ocak 1960'ta Dışişleri Bakanı Fatin Rüştü Zorlu dünyadaki askerî dengenin Sovyetler Birliği'nin Türkiye gibi bir NATO ülkesine saldırmasını neredeyse imkânsız hale getirdiğini ve Rusların Türkiye'nin uluslararası taahhütlerine saygılı olduklarını açıkladı. Böylelikle Türk-Sovyet ilişkilerinde belli bir düzelme mümkün hale geldi. Nihayet 11 Nisan 1960'ta Türk hükümeti Başbakan Menderes'le Kruşçev'in karşılıklı olarak birbirlerini ziyaret edeceklerini resmen duyurdu. Plan gayet iyi kurulmuştu. Öyle ki, Adana yakınlarındaki İncirlik hava üssünden havalanan Amerikan U-2 casus uçaklarının Sovyetler tarafından düşürülmesi bile Türk-Rus diyalogunu bozamadı.

Sovyetler Birliği Menderes'in ziyaretine büyük önem verdi. 1960'ta Türkiye'nin Paris büyükelçisi olan Cemal Feridun Erkin, anılarını da içeren Boğazlar'ın tarihiyle ilgili kitabında, 1960'ta Fransa'yı ziyaret eden Kruşçev'in Türk-Sovyet ilişkilerini iyileştirme arzusunda olduğunu defalarca tekrar ettiğini ve kendisinden Türkiye'ye dönüşünde iki ülke arasındaki ilişkilerin iyileşmesine yardım etmesini istediğini anlatır. Menderes'in Sovyetlerin davetini kabul etmesinin ardında ekonomik yardım ihtiyacının yanı sıra Doğu-Batı arasındaki yumuşama da vardı, ne var ki Menderes planını gerçekleştiremedi. 27 Mayıs 1960'ta bir askerî darbeyle devrildi ve böylelikle Türk-Sovyet ilişkileri dört yıl sürecek bir duraklama dönemine girdi.

Askerî rejim başlangıçta Türk dış politikasını yeniden gözden geçirmek niyetindeydi. Ancak devrik Menderes'e büyük sempati beslediğinden kuşkulandığı Batı'nın düşmanlığını üzerine çekmekten korktuğu için, buna Sovyetlerle ilişkileri yeniden düzenlemekle başlamak istemiyordu. Çok geçmeden ordu iç meselelere boğuldu. Eski Moskova büyükelçisi olan ve muhafazakâr sol karşıtı görüşleriyle bilinen yeni dışişleri bakanı Selim Sarper ise Sovyetlerle ilişkileri geliştirmekte pek bir fayda görmedi. Buna karşılık bazı subayların gerçek bir tarafsız dış politikadan yana olduğunu sezen Sovyetler

Birliği şöyle bir nota gönderdi: "Türkiye tarafsız kalmış olsaydı, kuşkusuz ülkelerimiz arasında bazı yakın ilişkiler kurulmuş olurdu... Böylelikle Türkiye askerî hazırlıklar için harcadığı çok büyük miktardaki parayı ülkenin ekonomik kalkınması ve halkının refahı için kullanırdı." Dış politikadaki farklılıkları kabul etmeye hazır olan Sovyetler Birliği ortak noktalardan başlamayı öneriyordu. Ne var ki Devlet Başkanı Cemal Gürsel buna Türkiye'nin Batı yanlısı dış politikasının devam ettiğini vurgulayarak cevap verdi ve Rusların toplantı tekliflerini cevapsız bıraktı. Bir süre sonra, 1962'de, Sovyet Büyükelçisi, 1923-1937 yılları arasında, yani Türk-Sovyet ilişkilerinin ilk döneminin büyük bölümünde başbakanlık koltuğunda oturmuş olan mevcut Başbakan İsmet İnönü'yü ziyaret etti ve ona Moskova'yı ziyaret etmesi için yapılacak bir daveti kabul edip etmeyeceğini sordu. Sovyet Büyükelçisi, ayrıca Türkiye'nin NATO'yla ilişkilerinde bazı değişikliklere gitmesi koşuluyla Türkiye'nin ekonomik kalkınmasına yönelik 500 milyon dolarlık bir Sovyet kredisi vaat etmekteydi. Türkiye'nin bu teklife cevabı Amerika'nın taleplerine uygun olarak Küba'ya yük taşıyan Sovyet gemilerine ambargo uygulamak ve Batı'yla dayanışmasını yeniden teyit etmek şeklinde oldu.

Ne var ki, tam da bu esnada Dışişleri Bakanlığı'nın görüşü Sovyetlerle yakınlaşma doğrultusunda değişmeye başlarken, halk da, sosyalist fikirlerin etkisiyle, ekonomik kalkınmanın yavaş ilerlemesi karşısında sabırsızlanmaya ve Türkiye'nin dış politikası hakkında kuşkular beslemeye başlamıştı. Keza Türkiye'nin Araplarla ve genel olarak Üçüncü Dünya ülkeleriyle ilişkilerinin kötü oluşu dünyadan tecrit olma duygusunu artırırken, Türk malları dış pazarlarda her geçen gün daha az müşteri bulabiliyordu.

Türk-Sovyet ilişkilerinde yeni dönem, işte tam da bu koşullar altında, Senato Başkanı Hayri Ürgüplü'nün bir dizi resmî ziyaretiyle başladı. Ürgüplü ve milletvekillerinden oluşan bir heyet 29 Mayıs-14 Haziran 1963 tarihleri arasında Moskova'yı ziyaret ettiler ve muhteşem izlenimlerle geri döndüler. Ziyaret sırasında Sovyetler Birliği Türkiye'ye dostluk, ekonomik yardım ve sanayi projeleri için elverişli koşullarda finansal kredi teklif etti. Bunun karşılığında iyi niyetten

başka bir şey beklemiyordu. Buna karşılık, büyük ihtimalle kendi istediklerini, ileriki bir tarihte, faiziyle birlikte Türkiye'den almayı planlıyordu.

Türkiye'nin Balkan ülkeleriyle ilişkilerini de aynı bağlam içinde kısaca değerlendirmeden Türk-Sovyet ilişkilerini ele almak hata olur. Balkan yarımadası yüzyıllar boyunca Osmanlı Devleti'nin bir parçası olarak kalmış ve ekonomik ve stratejik olarak imparatorluğun Asya'daki topraklarını tamamlamıştır. Güney Balkanların ve Küçük Asya'nın savunması birbirinden ayrılamaz. Balkanların sadece nispeten küçük ama zengin topraklarını, yani Bulgaristan ve Yunanistan sınırındaki Doğu Trakya'yı elinde tutan Türkiye'nin 1923-1939 döneminde bölge siyasetinde öncü bir rol oynayabilmesinin temelinde bu vardır. Türkiye bu dönemde, ilk olarak içinde yoğun Türk nüfusu barındıran ülkelerde bile Osmanlı'nın toprak iddialarından vazgeçerek, ikinci olarak da Yunanistan'la birlikte bir bölgesel ittifak sistemi oluşturarak, Balkanlardaki neredeyse bütün devletlerle dostane ilişkiler kurmayı başardı. Önceki yıllarda gerçekleşen bir dizi toplantının ardından resmen 1934 yılında kurulan Balkan Antantı bölgedeki bütün anti-revizyonist devletleri, yani Yunanistan, Romanya, Türkiye ve Yugoslavya'yı bir araya getirdi ve Bulgaristan'ın yayılmacı emellerine başarıyla karşı koydu. Sonunda kendisini haklı olarak tehdit altında ve güvenlikten yoksun gören Bulgaristan İtalya ve Almanya'yla yakın ilişkiler kurdu ve Balkan Antantı'nın etkisini yitirmesinden hemen sonra 1941-1944 yılları arasında Yugoslavya, Yunanistan ve Romanya'nın aleyhine Makedonya ve Güney Dobruca'yı ele geçirerek Büyük Bulgaristan hayalini gerçekleştirdi. Savaşın sonunda Bulgaristan Dobruca hariç ele geçirdiği bütün toprakları eski sahiplerine iade etmek zorunda kaldı, yalnız eski yayılmacı hayallerinden de vazgeçmedi. Dolayısıyla, 1923-1940 döneminde Balkan politikasına temel oluşturan belli başlı toprak meseleleri İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra da aşağı yukarı aynı kaldı. Komşularının toprakları üzerinde hiçbir iddiası olmayan Türkiye, koşullar izin verirse, bölgeden yeniden öncü bir rol oynayabilirdi.

1945 sonrasında Romanya ve Bulgaristan üzerindeki Sovyet etkisi, Türkiye'nin bölgedeki siyasal potansiyelini her yönden kısıtlayacak ölçüde belirleyiciydi. Aslında, bölgede Türkiye'nin konumunu gerileten şey, Romanya ve Bulgaristan'ın dış politikalarının tamamen Sovyetler Birliği'nin ve üyesi oldukları Varşova Paktı'nın dış politikasının bir uzantısı olmasıydı. Bilhassa Ruslara büyük bir muhabbet besleyen Bulgaristan Türkiye konusunda kendini tamamen Sovyet politikasıyla özdeşleştirdi. Nüfusunun yüzde on beşini oluşturan ve hızla büyüyen önemli bir Türk azınlığı bünyesinde barındıran Bulgaristan uzun vadede Türkiye'ye karşı güvenliği sağlamak için Sovyetlerden alabildiği kadar destek almaya çalıştı. Anlaşıldığı kadarıyla Stalin'in tavsiyesiyle, Türkiye'nin kalkınmaya daha yeni başlayan ekonomisine zarar vermek için Türk kökenli 150.000 Bulgar vatandaşını sınır dışı etti.

Türkiye ve Yunanistan bölgedeki nispeten zayıf konumlarını Yugoslav-Sovyet çatışmasından faydalanarak aşmaya çalıştılar. Sovyetler Birliği'nin tehdidi altında olan Yugoslavya 28 Nisan 1953'te Yunanistan ve Türkiye ile bir pakt oluşturmayı kabul etti. Bu pakt, 9 Ağustos 1954'te bir askerî savunma ittifakı niteliğindeki Balkan Savunma Paktı adıyla onaylandı. Ne var ki, bundan kısa bir süre sonra, Yugoslavya'nın Sovyetler Birliği'yle ilişkilerinin düzelmesi ve Başkan Tito'nun bağlantısızlar blokunun liderlerinden biri olarak ortaya çıkması üzerine, Yugoslavya'nın pakta ilgisi kalmadı. Anlaşılan o ki, Üçüncü Dünya ülkelerinden sağlanması muhtemel manevi destek, Yugoslavya'nın gözünde Türkiye ve Yunanistan'la ittifakın sunduğu avantajlardan daha değerliydi. Her halükarda, Balkan Savunma Paktı'nın kısa bir zaman içinde çöküşü Sovyetler Birliği'nin bölgedeki ezici etkisini kanıtlamış oldu.

1960'ların başında, Türk-Sovyet ilişkilerinde yaşanacak bir iyileşmenin kaçınılmaz olarak Türkiye'nin Bulgaristan ve Romanya ile ilişkilerini de iyileştireceği ve Bulgaristan, Yugoslavya ve Arnavutluk ile arasındaki bitmek bilmeyen bölgesel ve ulusal çatışmalarda Türkiye'nin desteğini sağlama aldıktan sonra gözünü Kıbrıs'a diken Yunanistan'ı da dolaylı olarak frenleyeceği kesin gibiydi. Üstelik

Türkiye, 1963-64 yıllarına gelindiğinde, Romanya'nın özellikle Sovyetlerle Bulgarlar arasında imzalanan ve büyük ölçüde kendi aleyhine olan Tuna kıyısında bir bölgesel ekonomik birim yaratma planının açığı çıkmasının ardından bağımsız bir dış politika izlemek niyetinde olduğunun farkındaydı. Aslında, ilk olarak Eylül 1957'de, ikinci olarak da 1959'da Romanya Başbakanı Chicu Stoica tarafından önerilen ve Türkiye ve Yunanistan tarafından bir Sovyet planı olarak görülüp hemen kesin olarak reddedilen bir Balkan Paktı kurulması önerisi, belki de Romanya'nın daha bağımsız bir dış politika yürütmek için bir yol bulmak üzere attığı zekice bir adımdı.

Türk-Sovyet ilişkilerinde asıl hareketlenme, o dönemde göreve yeni getirilmiş Türk Büyükelçisi Hasan Işık'ın 26 Ekim 1964'te Sovyetlere güven mektubunu sunmasından sadece birkaç gün sonra 30 Ekim-6 Kasım tarihleri arasında gerçekleşen Türk Dışişleri Bakanı Feridun Cemal Erkin'in Moskova ziyaretiyle başladı. O sırada, Türk-Sovyet ilişkilerinin düzeltilmesi için çok çaba harcayan Kruşçev daha yeni devrilmişti (15 Ekim 1964), buna rağmen Kruşçev'in görevi bırakmış olması Erkin'in ziyaretine engel oluşturmadı.

Bu noktada, Sovyetlerle ilişkileri geliştirmenin kaçınılmaz olduğunu ilk kabul eden ve Başbakan İnönü'yü bu yönde gereken adımların atılmasına ikna eden kişinin, kendini tam Batılılaşmaya adamış olan ve Sovyetlere karşı derin bir güvensizlik besleyen tipik bir Türk dışişleri görevlisi olan Erkin olması gerçekten ilginçtir. Erkin, daha sonra yayınlarında anılarında, Sovyetlerle yakınlaşmanın, NATO ittifakı sayesinde Sovyet tehdidinin azalmasından, Çin'in yükselişinden, Sovyetler Birliği'nin kendi iç pazarında ekonomik sorunlar yaşamasından ve Doğu Avrupa'daki Sovyet müttefiklerinin özerklik taleplerinin artmasından kaynaklandığını ileri sürmektedir. Gerçekteyse, bu hamlenin ardında iki ülkeyi de etkileyen başka faktörler yer almaktadır. Sovyetler Birliği'nin bu dönemde Batı Almanya ile Türkiye arasındaki artan dostluk ve ekonomik ve askerî işbirliğinden son derece kaygı duyduğu anlaşılmaktadır. O sıralar zaten Almanya'nın attığı her adımdan şüphelenen ve Türklerin geçmişteki Panturanist kışkırtmaları gayet iyi bilinen Almanlara karşı tuhaf düşkünlüğünün

gayet iyi farkında olan Ruslar, "Türkiye'nin Almanlaştırılması"na sert bir şekilde karşı çıkmışlardı. Örneğin 1964 yılı Ocak ayının başlarında, NATO çerçevesinde Türkiye'ye muhtemel bir Alman askerî yardımının söz konusu olup olmadığını incelemek için bir askerî heyetin Türkiye'yi ziyaret edeceği duyurulmuştu. Gerçekten de, 2 Mayıs 1964'te Alman Savunma Bakanı Von Hassel Türkiye'ye uzun vadeli bir yardım programının ilk taksiti olarak 50 milyon mark sağlayan bir anlaşma imzaladı. Almanya ayrıca Kıbrıs sorununda da Türkiye lehine olacak bir tutumu benimsedi. Üstelik Almanya sayıları durmadan artmaya devam eden ve 1971'in başında 386.000, 1974'te bir milyona ulaşacak olan Türk işçilerini de kendi ülkesinde istihdam etmekteydi.

Bütün bunlar olup biterken, Sovyetlerin bölgesel silahsızlanma çağrısına ve Karadeniz'i bir barış denizine dönüştürmek için ileri sürdüğü yüce fikirlere kulak asan olmadı. Öte yandan, 1963'te ABD'nin, besbelli ki Sovyetlerin Küba'daki füzelerini sökmelerine bir cevap olarak, Türkiye'deki Jüpiter füzelerini sökmesi, Türkiye'de ülkenin güvenliğinin tehlikeye atıldığı ve büyük güçlerin kendisini ilgilendiren hayati konularda ona hiç danışmaksızın kararlar aldığı yönündeki duyguları keskinleştirdi.

1964'ün ortalarında Türk dış politikasının en büyük önceliği haline gelen Kıbrıs meselesi Türkiye'nin Sovyetlerle yakınlaşmasını hızlandırdı. Kıbrıs anlaşmazlığının en talihsiz tarafı, yalnız Türkiye'nin ulusal çıkarlarıyla NATO'ya karşı yükümlülükleri arasında değil ABD'nin Yunanistan ve Doğu Akdeniz'deki çıkarları arasında da bir çatışma doğurmuş olmasıydı. Türkiye, esasen ABD'nin muhalefeti sebebiyle, mevcut antlaşmaların kendisine verdiği hakka dayanarak Kıbrıs'a müdahale edip adada yaşayan Kıbrıs Türklerinin can ve mallarını koruyamıyordu. Kıbrıs Türklerini korumak, aslında, Türkiye'nin Kıbrıs'taki uzun vadeli stratejik çıkarlarıyla eş anlamlı hale gelmiş durumdaydı. Antlaşmalardan kaynaklanan haklarını kullanamayan Türkiye askerî açıdan hiçbir harekete girişemezken, Kıbrıslı Türklerin anayasal haklarını tek taraflı olarak yürürlükten

kaldırmış olan Yunanistan ve Kıbrıs Rum hükümeti istediği gibi hareket etmekte serbestti.

Sovyetler Birliği başlangıçta Türkiye'nin Kıbrıs politikasına az çok muhalif bir tutum benimsedi. Türkiye Sovyetler Birliği'nin bu tutumuna Dışişleri Bakanı Erkin'in 18 Mart 1964'te gerçekleşmesi planlanan Moskova ziyaretini erteleyerek yanıt verdi. Gerçekten de Sovyetler Birliği ilk başta, adada ayrı Türk ve Rum topluluklarının varlığını açıkça kabul etmeksizin, Kıbrıs'ın bütününü kapsayan tek bir üniter yönetimin varlığını kabul etmişti. Ancak Türkiye'nin uzun zamandan beri beklenen bu ziyareti ertelemeye karar verdiğini duyurması gerekli sonuçları doğurmakta gecikmedi. 8 Ağustos 1964'te Türk uçaklarının adadaki Rum mevzilerini bombalaması üzerine, Sovyetler Birliği geçmişte olduğu gibi savaş tehdidinde bulunmak yerine yumuşak bir telgraf çekerek Türkiye'den savaş tehlikesini artırmakta olan saldırılarını durdurmasını rica etti. Yine 15 Ağustos 1964'te Lefkoşa'daki Sovyet Büyükelçisi Devlet Başkanı Yardımcısı ve Kıbrıs Türk toplumunun lideri olan Fazıl Küçük'ü ziyaret etti. Bu, adada çekişmenin başladığı Aralık 1963'ten bu yana Sovyetlerin ilk ziyaretiydi ve Kıbrıs'ta Sovyet tutumunun değişmiş olduğunu açıkça göstermekteydi. Besbelli ki, Sovyet dış politikasını şekillendiren pratik kafalı kadro, Kıbrıs'ın sunacağı küçük ödüller uğruna Türkiye'yle dostça ilişkilerin vaat ettiği büyük kazanımları feda etmeyi göze alamamışlardı. Bu arada, Amerikan Başkanı Johnson'un İnönü'ye yazdığı aşağılayıcı mektup, aydınlar tarafından öğrenilir öğrenilmez, Batı karşıtı duyguları alevlendirdi. Böylelikle, Türk Dışişleri Bakanı Moskova seyahatine, Batı açısından oldukça elverişsiz olan bu koşullar altında başladı.

Erkin'in ziyaretinin sonunda yayınlanan ortak bildiri Türkiye ile SSCB arasında birbirlerinin toprak bütünlüğüne, bağımsızlığına ve sosyal sistemlerinin farklılığına saygıya dayanan iyi komşuluk ilişkilerinin güçlendirilmesi dileği ifade edilmekte ve ticari ilişkilerin artırılması gereği vurgulanmaktaydı. Türkiye tarımsal ürün ihraç edecek ve inşaat malzemesi, sondaj makineleri ve yatırım malları ithal edecekti. Kıbrıs anlaşmazlığı konusunda Sovyetler Birliği "iki

toplumun yasal haklarını korunması temelinde barış içinde bir arada yaşamasını ve Kıbrıs'ın bağımsızlığı ve toprak bütünlüğünün korunmasını mümkün kılan" barışçı bir çözümü destekledi. Türkiye de bu desteğe karşılık olarak verdiği bir taviz olarak gördüğü bir kültürel antlaşma imzaladı. Başlangıçta öğrenci değişimini de içeren ve daha geniş kapsamlı olan bu kültürel antlaşma, son aşamada daraltıldı ve her yıl yenilenen bir protokol haline getirildi. Kültürel antlaşmaya verilen önem şuradan belliydi ki, 12 Kasım 1964'te, yani Dışişleri Bakanı Moskova'dan döndükten sadece birkaç gün sonra gerekli planları hazırlamak için bakanlıklar arası bir komite oluşturuldu. Bu arada, Pravda'da Erkin'in kültürel antlaşmanın önemini vurgulamak için özel bir çaba sergilediği bir röportajı yayınlandı. Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde hararetli bir şekilde tartışılan bu kültürel antlaşmanın iki taraf açısından da bu kadar önem taşımasının sebepleri, Türk-Sovyet ilişkilerine temel oluşturan daha derindeki sosyo-kültürel etkenlerde aranabilir. Bu aşamada, kültürel antlaşmanın ve bunu takip eden dostane ilişkilerin, sadece Türkiye'de Sovyet imajının düzelmesine ciddi bir katkı sunmakla kalmayıp aynı zamanda derin bir kimlik bunalımı içinde olan Türk aydınlarının ileride önemli sonuçlar doğuracak olan yeni bir ideolojik ve kültürel gelişme safhasına geçişini de hızlandırdığını rahatlıkla söyleyebiliriz.

Türk-Sovyet yakınlaşması çok geçmeden etkisini gösterdi. Dışişleri Bakanı Erkin 30 Ekim 1964'te daha yeni Moskova'ya hareket etmişti ki Türkiye'nin dış politikadaki becerisini takdir etmekte geciken Yunan hükümeti kendi dar görüşlülüğünü zımnen kabul ederek sonunda Kıbrıs meselesinin çözümü için Türkiye'yle iki taraflı görüşmelere başlamayı kabul etti. Bu, Kıbrıs meselesi hakkındaki Türk-Sovyet Antlaşması'nı baltalamaya yönelik tuhaf ve başarısız bir hamleydi.

Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında başlayan yumuşama diğer faaliyet alanlarında da bir dizi antlaşmanın imzalanmasına yol açtı, var olan antlaşmaların kapsamını genişletti. 11 Ekim 1961'de imzalanan demiryolu antlaşması ile 1962'de imzalanan ve 1963'te onaylanan telefon, radyo ve telgraf antlaşmalarını yenileri izledi. Örneğin 1961

ve 1964 yıllarında, 8 Ekim 1935'te imzalanan ilk belgeyle uyumlu ticaret ve ödeme antlaşmaları imzalandı.

Erkin'in Moskova'dan dönüşünden birkaç ay sonra, Sovyet lideri Nikolay Podgorny, 1963'te Türk parlamenterlerin ziyaretine karşılık olarak, 1965 yılı Ocak ayının ilk günlerinde Ankara'yı ziyaret etti. Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne iki ülke arasındaki ilişkilerin her iki tarafın da yararına olacak şekilde geliştiğini anlattı ve özellikle parlamenterler arasında karşılıklı ziyaretlerin sıklaşmasını ümit ettiğini belirtti. Nitekim turizm, tıpkı ping-pong gibi diplomatik ilişkileri (bu kez Türk-Sovyet ilişkilerini) geliştirmekte muhteşem bir araç olduğunu bir kez daha kanıtladı. Anlaşılan o ki, Sovyetler Birliği, tıpkı diğer ülkelerdeki meslektaşları gibi Türk parlamenterlerinin de dış geziler, hele ki uzun olanları konusunda, büyük bir zaafa sahip olduklarını keşfetmişti (Mart 1971'de, Türkiye rejimini her yönüyle tehdit eden büyük bir bunalımın içindeyken, parlamenterlerden oluşan büyük bir grup kaygısızca bir ay sürecek bir Güney Amerika gezisine çıkacaktı.)

Bütün bunlar olup biterken, 13 Ocak 1965'te Amerikan Dışişleri Bakanlığı, Türkiye'nin aylarca önce katılacağını bildirmesine rağmen Çok Taraflı Güce (MLF) katılmayı reddettiğini açıkladı. Sovyet Lideri Podgorny Türkiye'nin bu hareketi Moskova Radyosu'nda açıkça övdü ve "Türkiye-SSCB sınırının bir dostluk bağı, Karadeniz'in de ticari faaliyetlerin bir aracı haline geleceğini" ümit ettiğini bildirdi.

Her ne kadar somut adımlardan ziyade hâlâ sözlere dayanıyor olsa da, Türkiye ile SSCB arasında filizlenen yeni ilişkiler, özellikle İsmet İnönü'nün başkanlığındaki koalisyon hükümetinin meclise sunduğu bütçe tasarısının güvenoyu alamaması üzerine bozulma belirtileri göstermeye başladı. İnönü hükümetini deviren parti, yeni seçilen Süleyman Demirel'in idaresindeki Adalet Partisi'ydi. Bununla birlikte, dokuz ay iktidarda kalacak olan yeni koalisyon hükümeti SSCB'yle yumuşama politikasını sürdürmeye kararlı görünüyordu. Yeni başbakan 1963'te Moskova'yı ziyaret eden ilk parlamenter heyetin başında bulunmuş olan Senato Başkanı Suat Hayri Ürgüplü

idi. Ürgüplü, Moskova'daki Türk Büyükelçisi Hasan Işık'ı Dışişleri Bakanlığı görevine getirdi. Çek silahlarının Kıbrıs'a nakledildiğine ilişkin raporların sebep olduğu kısa bir sıkıntılı dönemin ardından Türkiye ve SSCB arasındaki karşılıklı ziyaretler yeniden başladı. 17 Mayıs 1965'te Sovyet Dışişleri Bakanı Andrei Gromyko'nun ziyaretini 7 Ağustos 1965'te Başbakan Ürgüplü'nün ziyareti takip etti. Keza Leningrad ve Moskova Belediye Başkanları Vasil Isaev ile Vladimir Fedoroviç İstanbul ve Ankara'daki meslektaşlarıyla birbirlerini ziyaret ettiler. Bütün bunlar olup biterken, Başbakan Aleksey Kosigin seçkin bir gazeteci olan İnönü'nün damadı Metin Toker'e Sovyetler Birliği'nin 1925'tekine benzer bir Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması (1925'te imzalanan antlaşma 1945'te Sovyetler Birliği tarafından yürürlükten kaldırılmıştı) imzalamak isteğinde olduğunu bildirdi. Bu ziyaretlerin sonunda 1964'te mutabakata varılan konuların yanı sıra genel silahsızlanma ve sömürge yönetimine son verilmesi gibi konuları da tekrar tekrar vurgulayan bildiriler yayınlandı.

14 Ekim 1965 genel seçimlerinde Adalet Partisi net bir çoğunluk elde ederek seçimi kazandı ve Süleyman Demirel başbakan oldu. Her ne kadar Sovyet teknisyenlerinden ve yatırımından faydalanılmasıyla ilgili bir antlaşma hakkındaki görüşleri, teknik açıdan ifade edilmiş olmakla birlikte, Türk-Sovyet ilişkilerinin gelişme hızı hakkında belli kaygıları olduğunu gösterse de, bu konudaki bir demecinden de anlaşıldığı üzere, Demirel'in Türkiye'nin çıkarlarına saygılı her devletle ilişkileri geliştirmekten yana olduğu bilinmekteydi. Demirel Dışişleri Bakanlığı'na eski bir vali olan İhsan Sabri Çağlayangil'i getirdi. Çağlayangil dış ilişkilerinin idaresini büyük bir olgunluk ve ustalıkla dışişleri teşkilatındaki uzmanlara bıraktı. Her zaman olduğu gibi, Türk dış politikasında yine çıplak gerçekçilik ve pragmatizm egemen oldu.

Yeni hükümetin kurulmasından bir süre sonra, Sovyetler Birliği'nin Ankara Büyükelçisi Nikita Ryjov'un Çağlayangil'le Kıbrıs anlaşmazlığında Sovyetler Birliği'nin Türkiye ile Yunanistan arasında arabuluculuk yapması ihtimalini konuştuğu öğrenildi. Aşağı yukarı aynı sırada, Pennsylvania Senatörü Hugh Scott, kulağa ne kadar

garip gelse de, Dışişleri Bakanlığı'na bir mektup yazarak, Türkiye'nin İstanbul'daki Rum Ortodoks kilisesine eğitim alanında getirdiği iddia edilen kısıtlamaları sordu. Hâlbuki Kıbrıs'ta Türkler Rumlar tarafından sebepsiz yere öldürülürken aynı senatör bariz bir sessizlik içindeydi. Doğal olarak Türkler, Kıbrıs konusundaki anlaşmazlığın da gösterdiği gibi, Amerikalıların başkaları hakkındaki duygu ve düşüncelerinin hâlâ nesnel ilkelerden ziyade dinsel yakınlığa göre şekillendiğini düşündüler.

Sonuç olarak Demirel hükümeti, tıpkı kendinden öncekiler gibi, Sovyetlerle ilişkilerin Türkiye'nin NATO ve CENTO'ya karşı yükümlülüklerini yerine getirmesine mani olmadığını ve Batı ittifakına bağlılığın Türkiye açısından diğer bütün konulardan daha öncelikli olduğunu açıkladı. Zaten Sovyetler Birliği de Türkiye'nin Batı ittifakına mensup olmasının kendisiyle ileri düzeyde ilişkiler kurmak yönünden herhangi bir engel teşkil etmediğini açıkça kabul etmişti.

1964-1965 yılları boyunca Türkiye'nin Sovyetlerle karşılıklı ziyaretlerine paralel olarak başlayan Bulgaristan ve Romanya'yla ilişkileri hızla gelişti. Daha Mart 1964'te Bulgaristan Komünist Partisi lideri Todor Jivkov ülkesinin Bulgaristan Türklerini sınır dışı etmek gibi bir niyetinin olmadığını ve ileride de olmayacağını açıklamıştı. Ne var ki, birkaç yıl sonra, aynı Jivkov bütün Türk okullarını kapatmaktan, Türkçe yayınları yasaklamaktan ve sonuçları belirsiz bir asimilasyon politikasına girişmekten geri durmadı. Yaklaşık bir yıl sonra, Ticaret Bakanı Ivan Budinof, son yirmi bir yıldır Türkiye'yi ilk ziyaret eden Bulgar bakanı olarak, ticari ilişkileri geliştirmek ve ilişkileri düzeltmek amacıyla Türkiye'yi ziyaret etti. Zaten 1964 sonunda Türk heyetleri ticaretin ve turizmin geliştirilmesi amacıyla Bükreş ve Sofya'yı ziyaret etmişti. 1965'e gelindiğinde Bulgar ve Romanların döviz elde etme planları içinde turizm önemli bir kalem olarak öne çıkmaya başladı. Bulgaristan ve Romanya Batı Avrupalılara Karadeniz sahillerinde çok ucuza (hava ulaşımı da dahil 150 dolar) yaz tatili imkanı sunuyorlardı. Bu tatilleri cazip kılan şeylerden biri de çoğu zaman bunlara günübirlik bir İstanbul gezisinin de dahil edilmesiydi.

20-27 Aralık 1966'da SSCB Başbakanı A. Kosigin bir Sovyet hükümet başkanının Türkiye'ye gerçekleştirdiği ilk ziyaret çerçevesinde Ankara'ya geldi. Görüşmelerin ardından taraflar Türk ve Sovyet hükümetlerinin "Lenin-Atatürk dönemi gelenekleri uyarınca aralarındaki dostluk ve iyi komşuluk ilişkilerini geliştirme ve karşılıklı güveni artırma" kararlığını vurgulayan geleneksel bir ortak bildiri yayımladılar. Sovyetler artık Kıbrıs'ta Türkiye'yi destekliyordu ve bu durum bir anı bir anını tutmayan Rumların Lefkoşa'da öfkeli gösteriler düzenlemelerine sebep oluyordu. Rumların Türkiye'ye karşı SSCB kartını oynama planı geri tepmişti. Birkaç ay önce, 7 Temmuz 1966'da Türkiye'nin, 1950'den beri Kore'de bulunan ve Türkiye'nin 1952'de NATO'ya girişine psikolojik olarak zemin hazırlamak açısından o zamanlar çok önemli rol oynamış olan birliklerini nihai olarak Kore'den çekmiş olması gayet manidardı.

Türkiye, SSCB ve Balkan ülkeleri arasındaki ilişkiler gelişmeye devam etti. Daha Kosigin'in Türkiye ziyareti sırasında, Bulgaristan, Yugoslavya ve Türkiye'den çalışma halindeki turizm uzmanları Belgrad, Sofya, İstanbul ve Ankara'dan geçerek Suriye sınırındaki Antakya'da sona erecek olan Trans-Balkan otoyolunun tanıtımının nasıl yapılacağını görüşmek üzere Sofya'da toplantılara başlamışlardı. Otoyolun büyük bir kısmı Türkiye'den geçtiği için belki de onu Trans-Anadolu otoyolu olarak adlandırmak daha doğru olurdu. Bu arada Yunanistan'ın bu projede devre dışı bırakıldığına dikkat edilmelidir. 1966'da Türkiye Romanya Başbakanı Gheorghe Maurer ve Bulgaristan Dışişleri Bakanı Ivan Başev'e de ev sahipliği yaptı. Maurer ülkesinin Moskova'dan bağımsız yeni dış politika çizgisine Türkiye'den üstü kapalı bir onay almaya çalışırken, Başev'le yapılan görüşmelerde de önemli konular ele alındı. Bu toplantılarda gündeme gelen sınırların düzenlenmesi, konsolosluklar, balıkçılık, ulaşım ve haberleşmenin geliştirilmesi (ki Yunanistan'ı devre dışı bırakacak bir demiryolunun inşası da buna dahildi) ve göç gibi konuların önemli bir kısmı, Mart 1968'de Bulgar Başbakanı Todor Jivkov'un Türkiye ziyaretinin ardından sonuca bağlandı. 1960'ların başında önemsiz düzeyde olan Türkiye ile Sovyetler ve onların müttefiki olan Balkan

ülkeleri arasındaki ekonomik ve ticari ilişkiler hızla gelişti. 1965'e gelindiğinde Sovyetlerle ticaret 20 milyon dolara, yani bir önceki yılın iki katına ulaştı. 1964'te Türkiye'nin Doğu Bloku ülkeleriyle ikili antlaşmalara dayanan ticaret hacminin ithalat kaleminde toplam 65 milyon dolara ulaşmaktaydı. Ayrıca Sovyetler Birliği, daha önce karara bağlanmış olan yedi sanayi projesine ek olarak, Türkiye'de her biri yıllık 300 bin ton kapasiteye sahip on çimento fabrikası ve bir elektrik santrali kurmayı ve elektronik donanım sağlamayı teklif ediyordu. Bunların dışındaki en önemli projeler arasında yeni bir cam fabrikası kurup Çayırova'daki mevcut fabrikayı büyütmeye ve yıllık bir milyon ton kapasiteli bir çelik fabrikası ile 3 milyon ton kapasiteli bir petrol rafinerisi kurmaya yönelik antlaşmalar vardı. Benzer şekilde Türkiye Doğu Avrupa'daki bütün ülkelerle sivil havacılık antlaşmaları imzaladı ve bu ülkelere ait uçaklar Ortadoğu ve Afrika'ya uçarken Türkiye'de inip yakıt ikmali yapmaya başladılar.

Türk-Sovyet ilişkilerinin ilk safhası Başbakan Süleyman Demirel'in 19-29 Eylül 1967'de Orta Asya ve Kafkasya ziyaretlerini de kapsayan Sovyetler Birliği ziyaretiyle sona erdi. Doğrusunu söylemek gerekirse, Adalet Partisi hükümeti, ilk beklentilerin aksine, Sovyetler Birliği'yle ilişkileri kendinden önceki hükümetlerden daha hızlı ve derinlemesine geliştirdi. Demirel'in ziyareti sonrasında yayımlanan ortak bildiride şöyle deniyordu: "Sovyetler Birliği ve Türkiye arasındaki ilişkilerde temel çıkarların çatışmasına yol açacak hiçbir problem söz konusu değildir. Aksine, iki ülkenin de çıkarına olacak şekilde... geniş ve ümit verici bir faaliyet alanı açılmış durumdadır." İki taraf İsrail'in 1967'de ele geçirdiği Arap topraklarının geri verilmesini güçlü bir şekilde desteklemekte, Orta ve Yakın Doğu'yu bir barış ve güvenlik bölgesi olarak görme arzularını ifade etmekte ve Türkiye ile SSCB arasında iki taraflı temasların ve görüş alışverişinin devamını istemekteydiler. Zaten bu ziyaret öncesinde, Mayıs 1967'de Türkiye, bariz bir şekilde 1958'de Lübnan'da konuşlandırılmış Amerikan birliklerini kastederek, kendi topraklarının Arap ülkelerine yönelik herhangi bir saldırı için kullanılmasına izin vermeyeceğini açıklamıştı. Ne var ki, Türk-Sovyet ilişkilerinde beklenen gelişme gerçekleşmedi. Kıbrıs'taki

Rum mevzilerinin Türk hava kuvvetleri tarafından bombalanması Sovyetlerin sert protestolarına sebep olurken, Çekoslovakya'daki özgürlük hareketinin silah zoruyla bastırılması ve Brejnev'in herhangi bir ülkede sosyalist rejimi desteklemek için Sovyetlerin müdahale etmeye hakkı olduğu öğretisi Türkiye'nin aklını başına getirdi. Gerçekten de, Çekoslovakya meselesi birçok tarafsızlık yanlısını sıkı bir NATO savunucusuna dönüştürmekle kalmadı, Türk solunda ve bilhassa Marksist Türkiye İşçi Partisi'nde de vahim bölünmelere sebep oldu. Öyle ki, TİP'in 1971'deki çöküşünü, Sovyetlerin Çekoslovakya işgalini destekleyen bazı üyeleriyle desteklemeyen geniş bir kesim arasındaki sert çatışmalara bağlamak mümkündür.

Türk-Sovyet ilişkilerinin ikinci safhası yine üst düzeyde gerçekleşen alışılmış ziyaretlerle başladı. Türk Dışişleri Bakanı'nın 1968'deki ziyaretini 1969'da Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay'ın ziyareti takip etti. Bu kez, geçmişte kendisine çok kur yapmış olan Sovyetlerin aksine, iki ülke arasında yeniden bir diyalog başlatmaya istekli olan Türkiye'ydi. Zira aydınların ve basının bir kısmı SSCB'yle daha yakın ilişkiler kurulması yönünde gitgide daha çok baskı oluşturuyorlardı ve daha da önemlisi hükümet Sovyetlerle ilişkileri geliştirerek uzun dönemli antlaşmaları güvence altına almak ve bir dizi sanayi projesini finanse etmek niyetindeydi. Sunay'ın ziyareti sonunda yayımlanan ortak bildiride SSCB ve Türkiye'nin birbirlerinin bağımsızlığına, egemenliğine, toprak bütünlüğüne saygı gösterme ve birbirlerinin içişlerine karışmama taahhütleri tekrarlanıyor, komşuluk ilişkilerinin gelişmesinden ve ticari ve ekonomik bağların artmasından duyulan memnuniyet ifade ediliyordu. Ayrıca konsolosluklarla ilgili yeni bir antlaşma yapılmasına ve Sovyet sivil taşıtlarının güneye Arap ülkelerine, Türk taşıtlarının da kuzeye bilhassa Finlandiya'ya seyahat etmesine imkân sağlayan bir kara ulaşımı antlaşması imzalanmasına karar verildi. İki taraf da Avrupa Güvenliği Konferansı için yapılan hazırlıkları takdir ettiklerini bildirdi ve ilgili bütün tarafları bu konferansa katılmaya çağırdı. Bu konuda, her ne kadar pratikte pek bir önemi olmasa da, Türkiye Batılı müttefiklerinden çok Sovyetlerin görüşünü destekliyor gibiydi.

Sunay'ın ziyaretinin etkisi, 10 Ekim 1969'da imzalanmış bir temel antlaşmanın bir parçası olarak İskenderun'da inşa edilmekte olan çelik fabrikasının finansmanı için verilen 113,7 milyon dolarlık bir krediyle çok geçmeden kendini gösterdi. Keza 25 Mart 1967'de Arapçay'da baraj yapmak üzere imzalanmış bir antlaşma da neredeyse tamamlanmak üzereydi. Bu sırada, 1969'da 74,8 milyon dolara ulaşmış olan Türk-Sovyet ticaretinin 1970'de 84 milyona, yani 1965'teki rakamın dört katından fazlasına ulaştığı hesap edilmekteydi.

Bir Sovyet yolcu uçağının Türkiye'ye kaçırılması ve hostesinin iki Litvanyalı tarafından vurulmasını küçük bir Sovyet uçağının iki genç tarafından kaçırılması takip etti. Türkiye'nin uçakları kaçıranları iade etmeyi reddetmesi Türk-Sovyet ilişkilerinde herhangi bir bozulmaya sebep olmadı. Sonunda iki Litvanyalı bir Türk mahkemesinde cinayetten yargılandılar ve bir kampta yaşamaktan sıkılan iki genç kendi kendilerine SSCB'ye döndüler. Aşağı yukarı aynı sıralarda, bir Türk ve iki Amerikan subayını taşıyan bir Amerikan Hava Kuvvetleri uçağı yanlışlıkla Sovyet hava sahasını ihlal etti ve Ermenistan'a inmek zorunda bırakıldı. Bu son olayın da Türk-Sovyet ilişkilerinde gözle görülür bir etkisi olmadı. Türkiye'de esas kaygıya yol açan, iki ülke arasındaki diplomatik ilişkilerin boyutlarını aşan kaygı verici iki önemli gelişmeydi. Bunların birincisi Akdeniz'de Sovyet donanmasının varlığı, ikincisiyse Türkiye'de sosyalist fikirlerin gitgide artan ideolojik etkisiydi.

Sovyetlerin Akdeniz'deki donanma gücünün büyümesi ve kabul edilenin aksine Akdeniz'in Karadeniz'in bir uzantısı olduğunu iddia etmesi Boğazlar'ın statüsünü doğrudan ilgilendiriyordu. Şu an itibariyle Sovyetlerin Türk Boğazları'yla ilgili bir sonraki stratejik adımının ne olacağını kestirmek kolay değildir. SSCB, Boğazlar'ın Akdeniz'e ilişkin olarak Büyük Güçler arasında sağlanacak muhtemel bir mutabakatın sonuçlarına tabi olması fikrini ileri sürebilir. Veya daha önce bahsedildiği gibi, sürekli kullanım ve uluslararası hukuktan kaynaklanan teamül ve zaman aşımı hakları uyarınca, Boğazlar'ın Karadeniz ve Akdeniz'in ayrılmaz bir parçası haline geldiğini, dolayısıyla da Türkiye'nin yetki alanının dışında olduğunu

ileri sürmesi de mümkündür. Sovyetlerin şimdiye dek Montreux Boğazlar Sözleşmesi'ni reddetmemekle birlikte, mevcut anlaşmanın gözden geçirilmesi veya yenilenmesiyle ilgili herhangi bir öneride de bulunmamış olduğunun altını çizmek gerekir. SSCB'nin gerek Türkiye'yle ilişkileri en üst noktada geliştirip onu kendine bağımlı kılarak gerekse Batı savunma sisteminden tamamen koparıp tecrit ederek, kendisi açısından elverişli bir antlaşmayı güvence altına almak için uygun anı kolladığı gayet açıktır. Bu arada, Sovyetler Birliği NATO gemilerinin Türk limanlarına girişini protesto etmekte ve bu tip gemilerin özel bir statüye sahip olduğunu düşündüğü Karadeniz'e geçişlerini çok yakından izlemektedir.

Türk-Sovyet ilişkilerinden kaynaklanan ve her farklı şekillerde her iki ülkeyi de etkileyen ikinci gelişmeler dizisi kültürel ve ideolojik nitelikteydi. Türkiye açısından bakıldığında, Sovyetlerle ilişkilerin yoğunlaşması yeni Türk aydınları arasında modernleşme, milliyetçilik ve ekonomik kalkınma gibi kavramların anlamında önemli değişmelerin yaşandığı bir döneme denk gelmişti. Ekonomik kalkınma, eğitim olanaklarının büyük ölçüde genişlemesi ve 1946'dan itibaren nispeten özgür demokratik bir siyasal yaşamın oluşması gibi faktörler, sosyal kökenleri, felsefi ve siyasi görüşleri ve benimsedikleri hedefler açısından öncekilerden önemli ölçüde ayrılan kalabalık bir aydın sınıfı yarattı. Önemli bir kısmı Anadolu'nun köy ve kasabalardan gelmiş olan bu aydın sınıfı, çok yakın zamana kadar bir gelenek ve azgelişmişlik denizinin ortasındaki modernleşme ve konfor adaları olan İstanbul, Ankara ve İzmir gibi büyük şehirlerde eğitim gördü. Gerek köyle kent arasındaki sosyal, kültürel ve ekonomik karşıtlıklar, gerekse statü değişimi ve partiler arası kan davası nedeniyle açmaza sürüklenmiş bir parlamentonun sergilediği istenmeyen manzaralar, aydınların mevcut sistemden ciddi şekilde soğumasına sebep oldu. Demokratik eğilimlere ve sosyal, halkçı ve eşitlikçi hedeflere sahip olan bu aydınlar hızlı ekonomik kalkınmayı bütün sorunların çözümü olarak görmekle kalmadılar, modernleşmenin de özü saydılar. Bu yüzden de hemen hemen bütün dikkatlerini hızlı ekonomik kalkınmayı gerçekleştirmek için gereken araçlara

yönelttiler. Türk aydınlarının önemli bir kesiminin sola yönelmesi, yukarıdaki bilgilerden de çıkarılabileceği gibi, başlangıçta millî kalkınmayı sağlama amacına dayanıyordu. Aydınların ekonomik geri kalmışlığın sebeplerini ve bunu düzeltmenin yollarını bulma arayışı Türk-Sovyet ilişkilerinin düzelmesiyle aynı döneme denk geldi, bu da kaçınılmaz olarak sosyalist görüşler üzerindeki kısıtlamaların hafifletilmesine yol açtı. Türkiye'de ideolojik özgürlüklerin genişlemesinde özgürlükçü 1961 Anayasası'nın da önemli bir rolü oldu. İşte tam da bu noktada, 1966-1967 yıllarında, ekonomik kalkınma hakkındaki ciddi tartışmalar bir avuç profesör ve gazeteci tarafından ustalıkla siyasal ve ideolojik tartışmalara dönüştürüldü ki bunların da dış politikada kesin sonuçları vardı. Örneğin Türkiye'nin sözde ekonomik kalkınmasının, bir avuç kişiyi zenginleştirip geri kalanları yoksul bırakan, millî kaynakları çarçur eden ve modernleşmeyi geciktiren Batılı bir modeli takip ettiği vurgulanıyordu. SSCB ve Balkan ülkelerinin uyguladığı sosyalist model, bu ülkeleri ziyaret eden bazı solcu yazar ve gazeteciler tarafından Türkiye'nin kalkınmak için ihtiyaç duyduğu model olarak tarif edilmekteydi. Sonuçta kalkınma ve modernleşme üzerindeki tartışmaların sonucu, beklenildiği gibi, Türkiye'nin dün ve bugün yaşadığı bütün sorunların suçunu, esas günah keçisi olarak Batı'nın üzerine atmak oldu. 1970'e gelindiğinde, sağ fikirli olanlar dışında basında Ruslara veya Sovyetler Birliği'ne veya 1946'daki Boğazlar meselesine yönelik neredeyse hiçbir eleştiriye yer verilmemesi ilginçtir. Türk-Sovyet ilişkilerinin ilk dönemi hakkında Ankara'daki Sovyet Büyükelçisi I. Aralov tarafından 1922-23'te yazılan ancak SSCB'de 1960'ta yayınlanıp Türkçeye 1967'ye tercüme edilen bir kitap, Rauf Orbay ve Refet Paşa gibi Atatürk'ün yakın çalışma arkadaşlarına işadamları ve toprak ağalarından oluşan bir "burjuva komprador" grubu desteklediklerı gerekçesiyle adamakıllı saldırmaktaydı. Nitekim 1970'e gelindiğinde Atatürk'e karşı daha da sinsi bir kampanya başlatıldı. Atatürk bazı solcu gruplar tarafından modernleşmeyi Batılı modeli takip ederek başlatmakla suçlandı. Saldırıların amacı Atatürk'ü gözden düşürmek ve modern Türkiye'yi

yaratan lider olarak inkılaplarına ve hatırasına bağlılık temelinde oluşmuş olan millî birliği ortadan kaldırmaktı.

En sert saldırılar Türkiye'nin toprak bütünlüğünü ve millî egemenliğini ihlal etmekle suçlanan NATO ve ABD'ye yöneltilir oldu. Kalkınmaya ilişkin tartışmalar dış politikaya ilişkin hale gelmişti. Kalkınma ve dış politikaya ilişkin solcuların gündeme getirdiği fikirlerin çoğu ılımlılar, hatta genel kamuoyu tarafından paylaşılır olmuştu. Kıbrıs meselesi bu fikirlere yeni ve kültürel açıdan daha da önyargılı bir boyut ekledi. Daha önce belirttiğimiz gibi, Türk aydınlarının kalkınma ve modernleşme meseleleriyle bu kadar ilgilenmeleri, bir ulusal başarı elde etme arzusundan kaynaklanıyordu. Modern Türkün kişiliğinde derin bir psikolojik karşılık bulan Kıbrıs anlaşmazlığı, bütün meseleleri yeni bir milliyetçilik biçimi altında birleştirmek ve bu milliyetçiliğin öfkesini Batı'ya yöneltmek açısından bir katalizör işlevi gördü. Başka bir deyişle, bazı Türkler NATO'nun ve ABD'nin Kıbrıs anlaşmazlığında Türkiye'yi desteklemeyi reddetmelerini, Hıristiyan Rumlar lehine sergiledikleri bariz bir ayrımcılık olarak değerlendirdiler. Batı'ya kızgın birinin söylediği gibi, Türkler Batı'nın Başpiskopos Makarios'un "bir elinde haç bir elinde İncil'le Rumlar tarafından katledilmiş Türklerin cesetlerine basarak yürümesine" nasıl katlanabildiğini anlayamıyordu. Üstelik bütün bunların Türkiye'nin neredeyse yüzyılın başından beri Batı'ya yardım etmek ve onunla bütünleşmek için yaptığı bunca şeyin ardından yaşanması da cabasıydı. Türkler Batılılaşmayı zihinlerin buluşması, karşılıklı olarak evrensel değerlerin ve düşünce biçimlerinin kabul edilmesi olarak görmüşlerdi. Şimdi büsbütün aldatıldıklarını hissediyorlardı. Birçok Türk Batı'nın Rumları tercih etmesinin tek sebebinin Hıristiyanlık olduğunu düşünüyordu. Türkiye büyük ihtimalle haklı olan taraf olsa da, Batı sırf Müslüman oldukları için Türklere tam destek olmaya ve böylelikle dolaylı olarak Türkiye'yi ve halkını kabul etmeye hazır değildi. Kabul etse bile Türklere azgelişmiş bir ülkenin ikinci sınıf vatandaşları olarak davranacaktı.

Kıbrıs meselesi, Batı'nın tutumu ve kalkınma ikilemi bitmek bilmeyen kimlik krizini derinleştirdi ve yeni kuşakları sorunun çözümünü

sosyalizmde ve Üçüncü Dünya'nın davasıyla özdeşleşmede aramaya mecbur bıraktı. Böylece sola yakınlaşma süreci, azgelişmiş ülkelerin savunucu olarak görünen ve her şeyden önemlisi Dostoyevski'nin hemen hemen bir asır önce Batı'nın Rusları kabul etmemesine kızıp Rusya'ya gösterdiği yolu takip ederek gururla Asyalı olduğunu ilan etmekten çekinmeyen Sovyetler Birliği'ne başka bir gözle bakılmasını beraberinde getirdi. Birçok Türk aydınına göre solcu ve sosyalist olmak Üçüncü Dünya'yla ve dolaylı olarak SSCB'yle özdeşleşmenin bir yoluydu. Zira SSCB kısa bir zaman içinde geri kalmışlıktan kurtulmuş Batı'ya karşı ölümcül bir tehdit haline gelmişti. Aslında bu derin bir duygusal arınma adımıydı. Birçok aydın artık kendisini Asyalı olarak adlandırmakla gurur duyuyor ve Üçüncü Dünya'nın emperyalizme, sömürgeciliğe ve geri kalmışlığa karşı giriştiği savaşa katılıyordu. Konu hakkındaki düzinelerce kitap tercüme ediliyor ve her biri çıktığı gün tükeniyordu. 1967'nin sonlarına gelindiğinde, üniversiteler, öncelikle "mesleki eksikliklerden", yani gençleri mevcut ihtiyaçlara göre yetiştiremediklerinden dolayı saldırıların hedefi haline geldi. Aşağı yukarı bir yıl sonra, baskı ve denetime maruz kalan üniversiteler, özellikle en modern olanları, solcuların kaleleri haline geldi. "NATO'ya Hayır" pankartları ve Türk limanlarını ziyaret eden Amerikan denizcilerine yönelik saldırılar sıradan olaylar haline geldi. Öte yandan, Sovyet sanatçıları, şarkıcıları ve bale dansçıları genellikle aydınlar arasında çok popüler hale gelirken, sıradan insanlar Hollywood filmlerini gösteren sinemaların önünde uzun kuyruklar oluşturmaya devam ettiler. Sovyet sanat eserleri bir hayli takdir edilir oldu. Bir keresinde Sovyet hayranı aydınlardan biri bana Ivan Susanin isimli Rus operasını satın almak için bir servet harcadığından söz etmişti. Hâlbuki Glinka tarafından "Çar İçin Bir Ömür" olarak adlandırılan bu opera Rusların savaş meydanlarında Polonyalılara karşı kazandığı zaferleri yüceltmekteydi. Türk solcularının Sovyetler Birliği'nde yaşayan Doğu Türklerine gösterdikleri ilgi durumun ne kadar büyük bir paradoks içerdiğini göstermekteydi.

Moskova'dan dönen Türk gazeteciler, modern "Batılılaşmış" Türkiye Türklerinin neredeyse unuttuğu on altıncı yüzyılda yaşa-

mış mistik Azeri şairi Fuzuli'nin şiirlerini coşkuyla okuyan güzel ve meşhur bir Özbekistanlı sanatçıdan bahsediyorlardı. İstanbul ve Ankara'daki kalabalıklar, ülkesinin yerel güzelliklerini seslendiren Azerbaycanlı Hanlarova'yı kendinden geçmiş bir halde dinlerken, Türkiye Türklerinin çoğu kendi kültürü dışındaki herhangi bir ülkeye ve kültüre hayran olmaya her an hazırdı. Azerbaycan'da kaydedilmiş şeyler sadece ülke genelinde satılmakla kalmıyor, devlet radyosunda da yayımlanıyordu. Bu, Sovyetler Birliği'nde yaşayan Türklerin kaydettiği ilerlemeyi kabul etmenin bir yolu olduğu kadar, buradaki insanlara karşı hissedilen ve çoğu zaman karşılıksız olmayan yakınlığı ifade etmenin de bir yoluydu. Örneğin Sovyetler Birliği'nde yaşayan Türkler tanınmış sosyalist hiciv yazarı Aziz Nesin ülkeyi ziyaret ettiğinde ona edebi bir ilginin çok ötesinde bir ilgi gösterdiler. Keza Başbakan Süleyman Demirel, Bakü ve Taşkent ziyaretleri sırasında, o kadar büyük kalabalıklar tarafından ve öylesine teklifsizce "kardeş" nidalarıyla karşılandı ki Sovyetler Birliği en azından bir yerde ziyareti kısa kesmek zorunda kaldı. Türk solcuları da bu durumdan memnun değildi. Aziz Nesin, bir Bulgaristan seyahatinin ardından, buradaki Türklere karşı yürütülen asimilasyonu yazılı olarak protesto etti. Sovyet yetkililerinin ve sanatçılarının Türkiye ziyaretleriyle Türkiye'den Sovyetler Birliği'ne düzenlenen benzer ziyaretlerin yan etkileri uzun uzadıya değerlendirilebilir. Her halükarda esas önemli olan şudur ki, 1970'lere gelindiğinde Sovyetler Birliği'nin Türkiye'nin ezeli düşmanı olduğu şeklindeki kalıplaşmış imaj büyük ölçüde yıkılmış ve Sovyetler Birliği'ne yeni bir ilgi ve merakla bakılmaya başlanmıştır. Örneğin Türk dışişleri bakanının Moskova'yı ziyaret ettiği 1964 tarihinde Türkiye'de Ruslar ve Sovyetler Birliği hakkında on iki kitap yayımlanmış durumdaydı. Bunların altısı kızıl tehlikeyle, dördü Uralların ve Türkistan'ın Ruslar tarafından işgali ve Türklerin gördüğü kötü muameleyle ilgiliydi. 1965'te bu tür kitapların sayısı on dörde yükseldi, ancak bu kez bunların sadece ikisi Sovyet karşıtıydı, diğerleri Sovyetler Birliği'ni tasvir ediyor ve Türk halkına tanıtmaya çalışıyordu. Sonraki yıllarda da bu eğilim devam etti.

Türkiye'de sol faaliyetler üzerindeki Sovyet etkisinin ne kadar olduğunu tespit etmek zordur. Her şeyden önce şunun altını çizmek gerekir ki, birçok Türk, kendi eksikliklerinden dolayı başkalarını suçlamak şeklindeki çok eskiye dayanan yerleşik alışkanlığı sürdürerek, ülkede ne zaman bir kargaşa çıksa suçu Moskova'nın üzerine atma eğilimindedir. Birçok radikal öğrenci hareketinin dış kaynaklar tarafından finanse edildiği ve ABD'nin Türkiye'deki çıkarlarıyla ilgili birtakım "gizli" belgelerin de aynı kaynaklar tarafından basına sızdırıldığı söylentileri uzun zamandır etrafta dolaşmaktadır. Dahası, Batı karşıtı duyguların aşılanması için meclisteki bazı milletvekillerinin de ustalıkla kullanıldığı ve polis ve güvenlik teşkilatının üst kademelerine Sovyet yanlılarının ve solcu ajanların sızdığı söylentileri de söz konusudur (1971'de Nihat Erim hükümetinin iktidara gelmesinin ardından alınan sıkı tedbirler sırasında, iki üst düzey emniyet görevlisi aşırı solcularla banka soygunundan elde edilen paraları paylaşmak üzere gizli bir anlaşma yaptıkları gerekçesiyle tutuklanmıştır). Ayrıca, 1950'lerin başından beri Sovyetler ve müttefiklerinin Türk aydınlarını kendi saflarına kazanmak için özel bir çaba sarf ettikleri ve başta Fransa ve Almanya olmak üzere yurtdışındaki birçok Türk öğrenci örgütlenmesine sızdıkları da bilinmektedir. Bununla birlikte, öğrenciler arasında Maoculuğun artan etkisi SSCB'yi kaygılandırmış olmalıdır. Çinliler Türkiye'de millî eğilimli sol hareketlerin doğuşunun ve Sovyetler Birliği'ne karşı yaygın olarak beslenen şüphenin devam etmesinin kendi lehlerine olduğunu gördükçe Türkiye'deki Çin nüfuzunun artması kaçınılmazdır. Çin'in güneybatıda SSCB'ye üstünlük sağlamasına yardım edecek muhtemel bir dost veya müttefik olarak Türkiye'yle çok yakından ilgilendiği görüşünü destekleyen birçok gösterge vardır. Türkiye'de 1960 ihtilalinin hemen ardından, Çin basını bu olayı Türk tarihinde gerçek bir devrimci ve halkçı dönemin başlangıcı olarak selamlamış ve devrimci güçlere destek sunmuştu. 1965'te Çu en Lay sol eğilimli *Akşam* gazetesi muhabirine Çin ve Türkiye arasında diplomatik ilişkiler kurmak için hiçbir engel bulunmadığını ve bunun bilimsel ve ekonomik alandaki temaslarla başlatılabileceğini söyledi ve şunları ekledi: "Hem Çin hem de Türkiye

Asya ülkesidir ve iki ülke arasında çok eski ve derin tarihsel ve kültürel bağlar söz konusudur." Bir yıl sonra, 30 Kasım 1966'da, Çin Halk Cumhuriyeti'nden Türkiye'ye resmî olmayan temaslar çerçevesinde bir ticaret heyeti geldi. İki ülke arasındaki ilişkiler 1971'e kadar çok düşük bir düzeyde devam etti ve nihayet Ağustos 1971'de Türkiye Kıta Çini'ni resmen tanıdı. Hangi pratik sebeple olursa olsun, Türk-Çin ilişkilerinin Türkiye'nin Sovyetler Birliği'yle ilişkileri üzerinde ciddi bir etkisi olması kaçınılmazdır. Her ne kadar Doğu Türkleri kendilerine belli özgürlükler vermiş olan Ruslara kıyasla Çin'den daha çok çekiniyor olsalar da, Çin Orta Asya'da Sovyetler Birliği'ne karşı verdiği mücadelede Orta Asya'da yaşayan bu Türklere dayanmaktadır.

Özetlersek, Türk-Sovyet ilişkilerini 1960'tan beri şekillendiren şey, diğer bütün faktörlerden önce, Doğu ile Batı arasındaki gerginliğin yatışması ve Sovyetler Birliği'nin Türkiye'deki askerî üs ve toprak taleplerinden vazgeçmesidir. Arap bloku da dahil olmak üzere Üçüncü Dünya ülkelerinden ve Balkanlardaki komşularından tecrit olması, Kıbrıs anlaşmazlığı ve 1964-65 yıllarında BM Genel Kurulu'ndaki oylama sonuçlarıyla bu durumun iyice dramatik hale gelmesi, Türkiye'yi Sovyetler Birliği'yle yakınlaşmanın yollarını aramaya mecbur bırakmıştır. Sovyetler Birliği'nin ilişkileri iyileştirmekle kalmayıp Türkiye üzerindeki nüfuzunu da artırmasını mümkün kılan temel etkenler Kıbrıs anlaşmazlığı, Türkiye'deki kültürel-ideolojik gelişmeler ve Türkiye'nin ekonomik-ticari ihtiyaçlarıdır. Sovyetler Birliği'nin bu üç alana da nüfuz etmeyi Türkiye'deki iç koşulları nesnel bir şekilde değerlendirip anlaması sayesinde başardığını özellikle vurgulamak gerekir.

Ne var ki, Sovyetler Birliği'nin şu an itibariyle temel hedeflerine tamamen ulaşmakta başarısız olduğu görülmektedir. Sovyetler Birliği Türkiye'yi tarafsızlaştırmayı veya Sovyet nüfuz alanı içine sokmayı başaramamıştır. Türkiye hâlâ NATO, CENTO ve Ortak Pazar ile diğer Batı Avrupa kuruluşları gibi Batılı örgütlenmelerin içindedir. Şimdiye dek Sovyetlerle bir tarafsızlık, dostluk veya saldırmazlık antlaşması imzalamış değildir. Aksine, 1971'de Demirel hükümetinin otoritesini derinden sarsan ve Türkiye'nin iç rejiminde ve dış politikasında temel

bir değişimin yakın görünmesine yol açan radikal sol dalga, 21 Mart 1971'deki askerî müdahaleyle ve ardından Nihat Erim başkanlığında kurulan yeni hükümetle kontrol altına alınmıştır. Türkiye ile sosyalist blok arasında hızla genişleyerek toplam dış ticaret hacminin yüzde on dördüne ulaşan ticaret, 1971'de yeni hükümetin bu ülkelerle yapılan ikili anlaşmaları yeniden gözden geçirmeye karar vererek "bu ülkelerden yüksek fiyatlarla mal satın almaya son vermesinin" ardından ciddi bir darbe yemiştir. Öte yandan, Sovyetler Birliği'yle yakınlaşma Türkiye'nin Kıbrıs'taki konumunu güçlendirmiş ve dış politikada tecrit edilmişlikten kurtulmasına ve gerek Balkanlardaki komşularıyla gerek genel olarak Üçüncü Dünya ülkeleriyle ilişkilerini geliştirmesine imkân sağlamıştır. Sovyet ekonomik yardımı Türkiye'nin kalkınmasına ve sanayileşmesine katkıda bulunurken artan ticari ilişkiler de Türkiye'de üretilen bazı tarımsal ürünlere pazar temin etmiştir. Türk-Sovyet ilişkilerinde 1971'den sonra gözlenen nispi durgunluk, Türkiye'deki komünist faaliyetlerin çoğunun, yurtdışında kurulan ve Türkiye Komünist Partisi ve onun Doğu Almanya'dan yayın yapan *Bizim Radyo* gibi çeşitli propaganda organları aracılığıyla SSCB'den yönetildiği yönündeki kaygılardan kaynaklanmıştır. Yine de bu görüşün ancak kısmen doğru olduğunu söyleyebiliriz. Zira Türkiye'deki solcu grupların önemli bir kısmı, özellikle de militan olanları, Çin'e ve Mao'nun öğretilerine sempati duymaktadır ve Sovyetler Birliği'yle pek bir ilgileri yoktur. Dolayısıyla, binlerce solcunun tutuklanıp hapse atıldığı 1972'de sol hareketlere karşı izlenen sert politikalara karşın, Türk-Sovyet ilişkileri, bilhassa Nikolay Podgorny'nin 11 Nisan 1972'de bir haftalık bir ziyaret için Türkiye'ye gelmesinin ve her iki ülkenin de kendi topraklarını birbirlerine karşı muhtemel saldırılar ve yıkıcı faaliyetler için kullandırtmayacağını taahhüt ettiği bir bildiriye imza atmasının ardından, eski düzeyini korumaya devam etmiştir. 1973'ün sonuna gelindiğinde, Çek Dışişleri Bakanı'nın 14 Mart 1973'teki altı günlük ziyaretinin ve Türk Dışişleri Bakanı Haluk Bayülken'in Bulgaristan ziyaretinin gösterdiği gibi, Türkiye'nin Doğu Avrupa ülkeleriyle ekonomik ve bilhassa ticari ilişkilerini geliştirme politikasını sürdürdüğü görülmektedir.

Ekim 1973'te CHP'nin kazandığı seçim zaferi ve ardından Bülent Ecevit'in başbakanlığında bir koalisyon hükümetinin kurulması Türk-Sovyet ilişkilerinin geleceği açısından iyiye işaretti, en azından büyük ölçüde bu partinin ılımlı sol çizgisi sebebiyle öyle görünüyordu. Gerçekten de yeni hükümet sosyalist blokla diyaloğu geliştirmeye çalıştı ve bilhassa Çin'le ilişkileri geliştirmeye özel bir önem verdi. Ayrıca Doğu Almanya'yı resmen tanımayı da düşündü. Yine de, bazı beklentilerin aksine, Ecevit hükümeti, özellikle bazı küçük sorunların çözüme kavuşturulmasının ardından ABD'yle daha da yakın ilişkiler kurmaya girişti. Aslında, Türk-Amerikan ilişkilerinin, Doğu ile Batı arasındaki yumuşama havasına uygun olarak, Türkiye ile sosyalist blok arasındaki ilişkilere paralel olarak geliştiği söylenebilir. Ne var ki Temmuz ve Ağustos 1974'te Kıbrıs'ta yaşanan kriz sebebiyle Türk-Sovyet ilişkilerinde aniden ciddi bir gerginlik yaşanmaya başladı.

Özellikle Başpiskopos Makarios'un Atina'daki cuntayı ve Kıbrıs'a yönelik bir Türk müdahalesi tehdidini dengelemek için Sovyetleri desteklemeye başlamasının ardından, Sovyetlerin Kıbrıs'la ilişkileri güçlendi. 15 Temmuz 1974'te cuntanın Makarios'u devirmesi ve beş gün sonra Türkiye'nin Kıbrıs'a çıkarma yapması, Sovyetlerin nüfuz alanını Kıbrıs'a kadar genişletme ümitlerine bir anda son verdi. Bunun üzerine, Sovyetler Makarios rejimini kurtarma, Kıbrıs'ın bağımsızlığını koruma ve burada kendisi için bir köprübaşı elde etme beklentisiyle Türkiye'nin Kıbrıs'a yönelik müdahalesine güçlü bir şekilde destek verdi. Ne var ki, Türkiye Cumhurbaşkanı'nın Sovyetler Birliği'nin Kıbrıs'la ilgili tavsiyelerini kesinlikle reddetmesinin, onlara Türkiye'nin Kıbrıs'ta herhangi bir büyük devletin güç oyununun bir parçası olmayıp sadece kendi çıkarlarını savunduğunu hatırlatmasının ve Türk kuvvetlerinin Kıbrıs'ta daha da ilerlemesinin ardından, Sovyetlerin tutumu biraz değişti. Her ne kadar Türk-Sovyet ilişkileri resmen samimi bir görünüm vermeye devam etse de, Türkiye Komünist Partisi gizli örgütleri ve yayın organı *Bizim Radyo* aracılığıyla Türkiye'yi bir savaş kışkırtıcısı ve NATO uşağı olmakla suçladı. Sovyetler Birliği Türkiye'nin coğrafi temelde oluşturulacak bir federasyon önerisini kesin olarak reddetti ve bir yandan krizin çözülmesi

için uluslararası bir konferans toplanmasında ısrar ederken bir yandan da Temmuz olaylarından önceki duruma dönülmesini, yani Türk birliklerinin çekilip Başpiskopos Makarios'un yeniden Kıbrıs devlet başkanı olmasını talep etti. Gerçi Sovyetler Birliği Türkiye'yle iyi ilişkileri korumak için çaba sarf etti. Örneğin 30 milyon dolarlık ek bir ticaret antlaşması imzalandı, 1974'te Türk parlamenterlerden oluşan bir heyet Moskova'yı ziyaret etti ve birtakım sınai tesisler ve yeni bir çelik fabrikasının kurulmasına yönelik kredi verilmesi konusunda görüşmeler yapıldı. Ancak Türk birliklerinin Kıbrıs'tan çekilmesi konusundaki ısrarını da sürdürdü. Bugün, Türk-Sovyet ilişkileri bir yol ayrımındadır. Kıbrıs anlaşmazlığı, ekonomik kalkınma ihtiyacı ve kültürel-ideolojik kriz gibi Sovyetler Birliği'nin Türkiye'de nüfuz kazanmasını sağlayan etkenler varlığını sürdürmektedir. Türkiye'nin bütün bu problemleri tek başına çözebilme imkânı sınırlıdır. Buna karşılık, Batı ve Sovyetler Birliği, bu problemlerin her birini etkileme ve Türk dış politikasının gelecekteki seyrini belirleme konusunda kayda değer imkânlara sahiptir. Sonuç olarak, Türkiye'nin dış politikası ülkenin siyasal rejimini ve ideolojisini belirlemede temel bir etken olacaktır.

ESKİ SOVYET CUMHURİYETLERİNİ DÜNYA SİSTEMİYLE BÜTÜNLEŞTİRMEDE TÜRKİYE VE İRAN'IN ROLÜ*

Sovyetler Birliği'nin dağılması, Orta Asya ve Kafkasya'daki yeni bağımsızlığını kazanan ülkeleri, dağılmanın sonucunda dünya uluslararası ve ekonomik sistemi gereğince ortaya çıkan bölgesel bloklarla birden bütünleştiren iki tamamlayıcı sürece yol açtı. Eski Sovyetler Birliği'nin güney kanadında yer alan ve tarihsel, kültürel ve etnik açılardan Orta Asya'yla ilişkili olan Türkiye ve İran, bir anda bu yeniden entegrasyon sürecinin içine sürüklendiler ve önceden belirlenmiş bir plana dayanarak değil de uluslararası güçlerle yeni devletlerin bağımsızlıklarını ve devlet niteliklerini pekiştirecek destek arayışları arasındaki diyalektik çerçevesinde çeşitli roller üstlendiler.

Türkiye ve İran'ın yeni devletlere yönelik politikalarını bir dereceye kadar kendi millî çıkarları ve bölgeyle olan tarihsel ve etno-kültürel bağları, ama daha ziyade üç coğrafi-kültürel ve ekonomik blok karşısındaki konumu ve bunlarla arasındaki çeşitli bağlar ve ideolojik ilişkiler şekillendirdi. Birinci ve baskın uluslararası blok ABD ve Batı Avrupa'nın liderliğindeki Batı Bloku'dur. Kulağa ne kadar garip gelse

---

* İlk yayınlandığı yer için bkz. "The Role of Turkey and Iran in Incorporating the Former Soviet Republics into the World System", Karen Dawisha (ed.), *The International Dimension of Post-Communist Transitions in Russia and the New States of Eurasia*, Armonk, NY: ME. Sharpe, 1997.

de, Rusya'nın, Orta Asya ve Kafkas devletlerinin belli dış politika ilişkilerini kendi çıkarlarına göre yönlendirdiklerini düşündüğü zamanlarda, bu bloka katılması mümkündür. İkinci blok Türkiye ve İran'ın önderlik ettiği ve Pakistan, Afganistan ve çoğu zaman kendi bağımsız politikasını izlese de Hindistan tarafından desteklenen bölgesel bir bloktur. Üçüncü blok İslâmî olarak adlandırılabilir. Zira ikinci bloktaki ülkelerin yanı sıra Suudi Arabistan, Körfez devletleri ve daha az ölçüde olmak üzere Malezya ve Endonezya bu bloka dahildir. Bu üçüncü blok, nispeten büyük olmasına karşın, resmî bir yapıdan veya kapsamlı bir etkide bulunma gücünden yoksundur. Yine de, bir yandan Türkiye ve İran'a bölgede kendi amaçlarını hayata geçirmek için Müslüman ülkelerin desteğini sağlamada faydalı bir kanal açmakta, bir yandan da diğer Müslüman devletlerin kendi güvenlikleri ve çıkarları için (örneğin İran'ın Suudi Arabistan'a karşı) Orta Asya ve Kafkasya devletlerinin desteğini aramalarına imkân sağlamaktadır. Her ne kadar Malezya ve Endonezya nispeten başarılı ekonomik modeller ve çoğulcu, pragmatik modern İslâm toplumları olarak Orta Asya ülkelerinin gitgide daha çok ilgisini çekmekteyse de, bu çalışmada bu iki ülkeyi ele almayacağız. Esas olarak Türkiye ve İran'ın bazı eski Sovyet cumhuriyetleriyle ilişkilerine ve Sovyetler Birliği'nin güneyindeki eski Sovyet cumhuriyetlerini dünyaya açma konusunda oynadıkları role odaklanacağız. Burada söz konusu olan Orta Asya (Tacikistan hariç), Kafkasya ve Karadeniz cumhuriyetleridir. Rusya'nın Orta Asya ve Kafkaslardaki politikaları son derece önemli olmakla birlikte, bu makalede sadece İran ve Türkiye'yle bağlantılı olarak ele alınacaktır. Bununla birlikte bu devletlerin bir yandan Rusya'yla bir yandan da sırasıyla Türkiye ve İran'la ilişkilerinin, her birinin birbirlerine ve Orta Asya ve Kafkasya'ya yönelik konumlarının değişmesine paralel olarak, 1991'den sonra ivme ve çeşitlilik kazandığını vurgulamamız gerekir. 1991'den önce Türkiye ve İran, hem komünizmden hem de Sovyetlerin bölgesel yayılmasından çekindikleri için Batı'nın yardımını aradıklarından SSCB'yle sınırlı ölçüde ikili ilişki içine girdiler. Türkiye 1952'de NATO'ya katılıp onun politikalarına sadakatle bağlı kalırken, İran da, Ayetullah

Humeyni'nin liderlik ettiği 1979'daki devrim bu tip örgütlenmeleri anlamsız kılana kadar, Türkiye ve Pakistan'la birlikte CENTO'nun bir parçası oldu. 1980'den sonra İran'ın siyasi ve ideolojik yönden kaçınılmaz olarak ABD'den uzaklaşması ve rehine krizi İranlıları SSCB'yle belli ölçüde yakınlaşmaya yöneltirken, Türkiye İran'ın İslâmî saldırganlığına karşı bir Müslüman panzehir olarak yeni bir ilgi ve destek görmenin tadını çıkardı. Afganistan'daki savaşın sona ermesi İran-Sovyet/Rus yakınlaşmasının önündeki önemli bir engeli ortadan kaldırdı. 1991'de Sovyetler Birliği'nin dağılması bu süreci hızlandırdı ve yeniden şekillendirdi. Bu arada, Türkiye NATO'nun azalan rolünün Batı ittifakı içindeki varlığını riskli hale getirdiğini acı bir şekilde fark ettikten bir süre sonra yeni bloklara bölünmüş ve Rusya Federasyonu'yla Müslüman köktendinci hareketlerin belirsiz geleceğine tabi olan bir bölgede istikrarlı bir Batı müttefiki olarak yeni bir önem kazandı.

Her ne kadar ortak inanç, dil, kültür ve tarih Türkiye ve İran'ın yeni komşu devletlerle ilişkilerini kolaylaştıran unsurlar gibi görünse de, bu çalışmada kullanılan "İslâm", "Müslüman" veya "İslâmi" gibi terimlerin ülkelerin dış politikasını değil sadece bireylerin kültür ve inancını ifade ettiğini daha en baştan belirtmeliyiz. Gerçekten de Türkiye ve İran tarih boyunca Orta Asya ve Kafkasya ile (Türkiye söz konusu olduğunda buna Ukrayna'yı da dahil etmek gerekir) benzersiz ve yakın bağlara sahip olmuş ve bölgeyle ilişkilerini yenilemek, hatta bölgenin ekonomik ve siyasal yaşamını etkilemek için büyük ölçüde buralara dayanmışlardır. Bu tarihsel ilişkilerin kendine özgü doğası ve geleceğe yönelik isteklerle uyumu, aslında, Türkiye ve İran'ın yeni çağdaş devletlerle ilişkilerinin başarısını bir dereceye kadar kolaylaştırmakla birlikte tamamen belirlememiştir. Bu ilişkilerin nihai sonucunu belirleyen şey, yeni dünya algısı, bir millî devletin parçası olarak her grubun bu dünya içindeki konumu ve buradan doğan "millî çıkar" duygusu olmuştur. Bunlar Batı için eskimiş gerçekler olsa da, bir dizi etnik-ülkesel devlete bölünmek zorunda kalan İslâm

dünyası için yenidir.[1] İran yüzlerce yıl boyunca Orta Asya ve Doğu Kafkasya'nın belli kısımlarına egemen oldu, ne var ki 16. yüzyıldan sonra bir siyasal yayılma ideolojisi olarak Şiiliği benimsemesi, nüfusunun önemli bir kısmını Şii yapmayı başardığı Azerbaycan gibi yerlerde bile Müslümanların ana gövdesini kendisinden uzaklaştırdı. Şiilik İran'ı Orta Asya Hanlıklarının siyasi düşmanı haline getirdi. Safeviler yeni kurulan Özbek devletini bozguna uğrattıktan hemen sonra Osmanlı padişahı Yavuz Sultan Selim de (1512-20) Çaldıran Savaşı'nda onları bozguna uğrattı. Çaldıran zaferi Özbek devletinin yeniden canlanmasının yanı sıra Osmanlılarla Özbekler arasında uzun süreli bir ittifakın da kurulmasına yol açtı.

Siyaset ve din Orta Asya'yı İran'dan uzaklaştırmakla kalmadı, ortak dil ve kültür bağlarına yeni bir siyasal ağırlık ekleyerek onu Osmanlılara daha da yakınlaştırdı. Bunlar, bölgede şu an yaşanan ilişkileri araştıran kişilerin göz ardı edemeyecekleri son derece önemli tarihsel gerçeklerdir. Sonunda Acem ülkesi, Acem azınlığın çeşitli Türk, Arap ve Kürt kökenli gruplar üzerindeki egemenliğinin ve kendi Şiilik anlayışını ve Farsçayı kullanarak azınlıkları asimile etmesinin üzerini örtmek amacıyla İran'a dönüştü. Kısacası, İran kavramı esasen çok etnikli Pers İmparatorluğu'nu bir Farisi millî-devlete dönüştürmek için tasarlanmış modernist bir plandı. Benzer şekilde Jön Türkler de çok etnikli Osmanlı Devleti'ni Türkleştirmek için Osmanlıcılık-İslâmcılıktan faydalandılar. Ayrıca, tarihte İran bir varış yeri değil, Orta Asya ve Kafkas Müslümanlarının İpek Yolu'nu birbirine bağlayan Akdeniz, Marmara ve Karadeniz kıyılarına ulaşmak için kullandıkları bir transit ülkeydi.

Orta Asya Türklerinin büyük bir kısmının onuncu yüzyılda Müslüman olması, hac yükümlülüğün yerine getirilmesi ve hacıların bu kutsal yolculuk için ihtiyaç duydukları altyapı sisteminin

1 Bu son derece önemli mesele, aşağıda belirtilen bazı kaynaklar dışında, pek ilgi görmemiştir. Bkz. James P. Piscatori, *Islam in a World of Nation-States* (Cambridge: Cambridge University Press, 1986); Adeed Dawisha, ed. *Islam in Foreign Policy* (Cambridge: Cambridge University Press, 1983).

etkisi sebebiyle batıdaki İslâm topraklarının cazibe ve etkisini daha da artırdı. Orta Asya, Volga bölgesi ve Sibirya arasındaki iletişim artarken, hac yolu üzerindeki konaklama yerlerinin sayısı da arttı. Bu yerler sadece hacılar için bir barınak işlevi görmekle kalmadı, inancın yayılmasını sağlayan birer ileri karakol haline geldi. Bunun sonucunda hacılar İran'dan değil Osmanlı topraklarından geçerek kutsal topraklara gitmeyi tercih ettiler. Süreç içinde İstanbul adeta yarı-kutsal bir yer haline geldi, öyle ki Orta Asyalılar İstanbul'da mola verilmeden yapılan bir hac ziyaretini eksik addetmeye başladılar. İstanbul 1517'de hilafet merkezi haline geldi ve Sünni İslâm'ın sözcüsü olan padişah-halifenin 1552-1783 döneminden sonra Rusya Müslümanları için bir şeyler yapabilecek tek Müslüman hükümdar olarak görünmesi, padişah-halifenin İran hükümdarlarının çoğu kez yapmayı denediği gibi Çar'ın yerine geçmek isteyebileceği korkusuna yol açmaksızın İstanbul'un nüfuzunu artırdı. Osmanlı padişahları hiçbir zaman Orta Asya'yı ve Doğu Kafkasya'yı doğrudan yönetmediler, bunun yerine hiçbir çıkarı olmaksızın Orta Asyalıların dinî özgürlüklerini savunan bir güç olarak göründüler. Ayrıca bir İslâmî kültür ve eğitim merkezi olan ve 1850'lerden sonra gitgide reformun, dirilişin ve dinî-millî uyanışın kaynağı olarak görülmeye başlayan İstanbul Rusya, Kafkasya ve Orta Asya'dan gelen yüzlerce modernist (*cedidci*) aydını cezbetti. Bunlar arasında modernlik hakkında bir diyalog niteliğindeki çığır açıcı eserini (*Münazara*) takriben 1911'de İstanbul'da kaleme alan meşhur Buharalı şair ve yenilikçi Abdurrauf Fıtrat da vardı.

SSCB'nin yıkılması Türkiye ve İran'ı 1917'dekinden oldukça farklı durumlarda yakaladı. 1917'de Bolşevik rejim egemenliği altındaki Müslümanların dünyanın geri kalanıyla irtibatını tamamen kesmişti. Türkiye, üstlendiği yükümlülüklerle şahsında Doğu ve Batı Türkleri arasındaki temel bağı oluşturan inancı temsil eden saltanatı (1922) ve halifeliği (1924) kaldırmıştı. Türkiye ulusal çıkarlar ve esas olarak etnik dilsel köklerden gelen siyasal bir kimlik tarafından yönlendirilen ülkesel bir millî devlet haline gelmişti. Yazılı bir kural olmasa da Türkiye'de İslâm zamanla millî kültürün, kişisel etik ve ahlakın

kaynaklarından biri haline gelecekti. Bu arada, Pehlevi hanedanı döneminde yaşanan yoğun bir Farslaştırma kampanyasının ardından İran'daki şah rejimi 1979'daki devrimle yıkıldı. Devrimin liderleri kendilerini bütün müminlerin İslâm'ın temel ilkelerine dönmesini savunan devrimci Müslümanlar olarak tarif ediyorlardı. Her ne kadar görünüşte ön plana çıkarılmasa da, Şiilik İran'ın yeni Müslüman enternasyonalizminin ardındaki esas itici güçtü. Sonuç olarak, Türkiye ve İran, farklı ideolojik ve felsefi yolları takip etmekle birlikte, eski SSCB'nin dağılmasından sonra ortaya çıkacak olan yeni devletler gibi birer cumhuriyet olmuşlardı.

Öte yandan, Orta Asya ve Kafkasya Müslümanları Türkiye Türklerine daha yakın görünüyorlardı. Ortak dil, tarih ve kültür bağlarına sahip olmalarının yanı sıra, sınırları ne kadar keyfi ve bağımsız millî devlet deneyimleri ne kadar sınırlı olursa olsun, Türkiye Türkleri gibi ülkesel etnik-dilsel devletlerin vatandaşıydılar ve elitleri Türkiye'dekine benzer şekilde seküler pragmatik bir bakış açısına sahipti. Farsça konuşan Sünni Tacikler bile, liderlerinin sürekli olarak gösterdiği gibi, İran'dan ziyade Orta Asya'nın geri kalanına yakındırlar. Kısacası, Orta Asyalıların ve Kafkasyalıların Türkiye ve İran ile ilişkileri tarihsel kültürel bağlar sayesinde kolaylaşırken, 1917-1991 dönemindeki siyasal ve etnik-dilsel dönüşümler tarafından da koşullandı ve büyük ölçüde belirlendi. Çoğu Sovyet günlerinin hatırasını korusa da, bütün taraflar farklı şekillerde değişmişti.

Sovyetler Birliği'nin dağılması, Orta Asya ve Kafkasya ile Türkiye ve İran arasındaki yetmiş yıllık kopukluğa bir son verdi ve bir anda eski bağları canlandırmış gibi göründü. Ne var ki gerçek göründüğü gibi değildi. 1989 yılında Kazakistan'daki Otrar şehri yakınlarındaki Aslan Baba (Ahmed Yesevi'nin mürşidi) Türbesi'ni ziyaret ettiğimde, camide ibadet eden yaşlıların dışarıdan gelenleri "cetpis cılın bitti" ("yetmiş yıllık bekleyiş bitti") diye karşıladıklarına şahit olduğumda çok şaşırmıştım. Keza hem genç Kazakların hem de ziyaretçilerin bu duygu patlaması karşısında aynı şekilde afalladıklarını gördüm. Aslında defalarca şahit olduğum bu yeniden buluşmalara hâkim olan hava, uzun zaman önce yitirilmiş kardeşleri yeniden bulmanın sevin-

cinden ziyade milliyetine ve inancına bakmaksızın Orta Asyalıların siyasal baskı ve ekonomik geri kalmışlığın yarattığı tahribatın yaralarını mümkün olduğunca çabuk sarmalarına yardım edebilecek bir dost ve müttefik arayışıydı. Sovyet çizgisini yansıtmaya alışkın olan yazarlarca sık sık dile getirilen Orta Asyalıların komünist yönetimin yıkılmasından üzüntü duydukları görüşü, belki başlardaki istisnai durumlar hariç, doğru görünmüyordu. En azından benim bu konudaki gözlemim bu şekilde oldu.[2] Ayrıca Orta Asyalılar (Rusya'nın müdahalelerini haklı çıkarmak için gösterdiği bahanelerden birini boşa çıkartarak) hemen birbirlerinin karşısına dikilmediler ve Rusların yardımı olmaksızın kendi kendilerini yönetebileceklerini ve endüstrilerini işletmeyi öğrenebileceklerini gösterdiler. SSCB'nin dağılmasının ve cumhuriyetlerin bir anda bağımsızlığını kazanmasının başlangıçta son derece büyük bir şaşkınlık yarattığı doğruydu. Çünkü Sovyetler ve Ruslar resmî olmayan konuşmalarda genellikle "kara eşekler" dedikleri yerlilere bölgedeki varlıklarının kalıcı olduğunu ve Rusların talimatları olmaksızın kendi kendilerini yönetmeye muktedir olmadıklarını öğretmişlerdi. Ne var ki, 1993'ten sonra, yeni devletler Rusya'nın ekonomik olarak eski SSCB'yi yeniden canlandıramayacak kadar güçsüz olduğunu ve bir parçası olmak istediği uygar ülkelerden oluşan Avrupa topluluğunun muhtemel bir tepkisinden siyaseten aşırı derecede çekindiğini fark ettikçe, bu yapay anlayışlar hızla ortadan kalktı. Yeni devletlerin uluslararası ve bölgeler arası ilişkileri yoğunlaştı ve küçük ama önemli değişiklikler geçirdi. Örneğin Orta Asya devletleri eski "Kazakistan ve Orta Asya" formülünü terk ederek kısaca "Orta Asya" formülünü benimsediler ve böylelikle Kazakistan'ı bu kültürel-siyasal blokun bir parçası haline getirdiler. Bu adım Kazakistan'ın bölgenin lideri olma şansını daha da artırırken, Özbekistan tarafından kendi bölgesel liderliğini desteklemek için ortaya atılan eski "Türkistan" (Güney Orta Asya) kavramının da bir kenara atılmasına yol açtı. Özbekistan'ın bölgesel bir lider olarak

2 Sovyet yönetimine duyulan nostaljik özlemin tarif edildiği bir makale için bkz. Martha B. Olcott, "Central Asia'a Post-Empire Politics", *Orbis* 36, no. 2 (Spring 1992): s. 253 vd.

nispeten gölgede kalması aynı zamanda Çin'i bir kalkınma modeli olarak gördüğü için ekonomik reformları geç kabul etmesinden ve Devlet Başkanı İslâm Kerimov'un baskıcı yönetiminden kaynaklanıyordu. Buna karşılık, Kazakistan'ın 1993'te Nükleer Silahsızlanma Antlaşması'nı (NPT) imzalaması ve 1994'te Ust'-Kamenogorski'deki 600 kilo uranyumu ABD'ye satması ve hepsini hemen teslim etmesi (uranyum önce uçakla Delaware'deki Dover hava üssüne gönderildi, oradan da Tennessee, Oak Ridge'e nakledildi), ABD'yi Orta Asya'nın liderliği için Nursultan Nazarbayev'i desteklemeye itti. Nazarbayev'in son derece becerikli ve uzak görüşlü bir lider çıktığı ve Rusya'nın korku ve ihtiraslarını ustaca idare ettiği kesindir. Ne var ki Batı'nın ve özellikle de Amerika'nın Kafkasya ve Orta Asya'ya yönelik ilgisinin derin ve kalıcı olduğuna dair hiçbir açık gösterge yoktur. Kazakistan nükleer silahları barındırdığı ve bir ekonomik cazibe sergilediği sürece ABD'de revaçtaydı. Ne var ki, Orta Asya'da tarihsel, kültürel ve hatta stratejik ağırlık merkezi Özbekistan'dır ve son zamanlarda Washington-Taşkent arasında sıcak ilişkilerin yaşanmasının ve Kerimov'un ABD ziyaretinin de gösterdiği gibi Özbekistan er ya da geç bu konumunun gerektirdiği mevkie gelecektir. Şu an için pek mümkün görünmüyor olsa da, Çin'in şu an varlığını hissettirmeyen Orta Asya'yla ilgili emelleri canlanır ve Rusya ekonomik ve askerî açıdan Çin'in yayılmasına karşı koyamayacak kadar zayıf kalmaya devam ederse, bu tablo değişebilir ve Batı'nın Orta Asya'ya ilgisi artabilir. Batı'nın bu bölgedeki politikasını, muhtemelen, Çin'in batıya (veya Rusya'nın yeniden güneye doğru) yayılmasına karşı kendi kendini savunan ve destekleyen bir Orta Asya blokunun istenir olup olmaması belirleyecektir. Şu an için Batı'nın bölgeye yönelik ilgisi, sadece biçimsel düzeyde kalsa bile, bölgenin ve yeni kurulan devletlerin bağımsızlığını pekiştirmek açısından hayati bir önem taşımaktadır. Ne var ki, şu ana kadar Batı'nın bölgeye yönelik ilgisi, mali açıdan asgari düzeydedir. Buna tek istisna en çok Amerikan yardımı alan beş ülke arasına girmiş olan Ermenistan'dır. Amerikan Kongresi en biçimsiz ve adaletsiz bahanelerden birine başvurarak Azerbaycan'ın yardım almasını engellemiştir. Keza Özbekistan ve Türkmenistan

da hiç Amerikan yardımı almamıştır. Bu ikinci vak'ada, proje yoksunluğu, Özbeklerin başlangıçta bir ekonomik model olarak Çin'e yönelmeleri ve Türkmenistan'ın ekonomik olarak İran'a yakın oluşu gibi etkenlerin yanı sıra yardım prosedürlerine alışık olunmaması da Batı ekonomik yardımının gelmemesinde belli bir rol oynamıştır.

DÜNYAYLA BÜTÜNLEŞMENİN AŞAMALARI

Eskiden Sovyetler Birliği'nin yeni bağımsızlığını kazanan cumhuriyetlerinin küresel diplomatik ve ekonomik ilişkiler ağına entegre olması sürecini iki aşamaya ayırmak mümkündür. Birinci aşama bağımsızlıktan 1993'ün sonu ve 1994'ün başına kadar sürdü. İkinci aşamaysa bundan sonra başladı. Birinci dönemde Batı, özellikle de ABD, SSCB'nin aniden çöküşüne hazırlıksız yakalandı. Bölge hakkındaki temel bilgilerden bile yoksun olan Batı ülkeleri, Tacikistan örneğine bakarak, etnik savaşların ve kargaşaların içine sürüklenme korkusuyla bölge meseleleriyle ilgilenme konusunda büyük bir isteksizlik sergilediler. Tacik savaşında en azından kısmen Rusların parmağı olduğu ve Özbekistan'da Mesketlere (1944'te Orta Asya'ya sürülen Gürcistan'daki Ahıska Türkleri) karşı düzenlenen saldırıların bölgede Rus varlığına duyulan ihtiyacı dünyaya göstermek amacıyla KGB tarafından sahneye konulduğu artık gayet iyi bilinmektedir. Benzer şekilde Rus ve Sovyet dış politikasını şekillendirenler İslâmi köktenciliği Batı medeniyetinin ve Hıristiyanlığın varlığına kastetmiş bir öcü gibi gösterdiler ve şiddete dayalı baskı politikalarını bu şekilde meşrulaştırdılar.[3] Örneğin 1989'da bile Mihail Gorbaçov, bir

3 Çar'ın idarecileriyle Sovyet satrapların İslâm'a karşı tutumlarında şaşırtıcı bir benzerlik vardır. Her ikisi de İslâm'ın gerici ve yıkıcı bir güç olduğunu iddia etmiş, en temel olgulardan biri olan, Şehabettin Mercani ve İsmail Gaspıralı gibi on dokuzuncu yüzyılın ilk gerçek aydın modernistlerinin Rusya Müslümanları arasından çıktığını ve bunların Osmanlı ve Rus İslâmî modernizmini derinden ve olumlu yönden etkilediğini tamamen göz ardı etmişlerdir. Rusya'daki köktendinci hareketler, (örneğin Kafkasya'da Şeyh Şamil'in müridizm hareketi) esasında Çeçen İsyanı'nın da gösterdiği gibi halen devam etmekte olan siyasal kurtuluş hareketleriydi. İşin ilginç tarafı,

Taşkent ziyareti sırasında, İslâm'ı gerici ve baskıcı bir inanç olmakla suçlamış ve bunu Sovyet basınının ve yerel kanaat önderlerinin saldırıları takip etmişti.

İlk dönemde, Amerikan Başkanı George Bush'un 1992'de ülkeye gerçekleştirdiği bir ziyaret sırasında söylediği sözlerin de açık bir şekilde gösterdiği gibi, Türkiye İran'ın köktenci İslâm'ına karşı hem bir panzehir hem de bir kalkınma modeli olarak görüldü. Türkiye hem Rusya Müslümanlarıyla uzun bir geçmişe sahip olan bağları olduğundan hem de SSCB'nin çöküşünden sonra daha da belirsiz hale gelen NATO üyeliğini güçlendirmek istediğinden, bu rolü canıgönülden benimsedi. Bu arada Amerikan politikaları sonucunda nispeten tecrit edilmiş olan ve hâlâ Irak'la arasındaki savaşın yaralarını sarmaya çalışan İran nispeten pasif kaldı ve nasıl bir politika izlemesi gerektiğine karar veremedi. Sınırlarında, özellikle de Kafkasya'da, bağımsız etnik millî devletlerin kurulması, ileride göreceğimiz gibi, toprak bütünlüğüne karşı son derece ciddi bir tehdit oluşturduğundan, İran esasen savunmacı bir tutum benimsedi.

Eski Sovyet devletlerinin dünya siyasal ekonomik sistemiyle bütünleşme sürecinin ikinci aşaması, ABD ve Avrupa'nın bilfiil bu ülkelerin hayatına müdahil olduğu 1994'ten sonra yaşandı. Batı'yı bölgeye müdahale etmeye zorlayan en azından iki çok önemli konu vardı. İlk olarak, Batı eski SSCB bünyesindeki Müslüman devletlerin zengin petrol, doğalgaz, kömür, altın ve bilumum maden yataklarına[4]

---

meseleye belli bir mesafeden ve tarafsız bir gözle baktıklarını iddia eden en seçkin Rus bilim adamlarının bile yerlilerin yaşam tarzlarına olan düşkünlüklerini Rus-Sovyet asimilasyon politikalarına karşı bir kültürel nefsi müdafaa olarak değil, İslâmî inançlarının geriletici bir sonucu olarak görmeleridir. Örneğin bkz. Sergei P. Poliakov, *Everyday Islam: Religion and Tradition in Rural Central Asia* (Armonk, NY: M. E. Sharpe, 1991).

4 Petrol rezervlerinin esas olarak eski SSCB bünyesindeki cumhuriyetlerde (örneğin Azerbaycan ve Kazakistan'da) toplanması da tarihin garip bir cilvesidir. Rusya Federasyonu içinde bile iki özerk Müslüman cumhuriyet olan Tataristan ve Başkırdistan zengin petrol kaynaklarına sahiptir. Bir Azeri günün birinde bana şöyle demişti: "Avrupa iyi arabalar yapıyor ve

sahip olduklarını fark etti. Tasnif No: Ayrıca, Rusya'nın yeni devletlerin kalkınma ve refahına pek de katkı sunmaksızın sadece bölgede askerî ve ekonomik bir varlık göstermekle yetindiğini anladı. Türkiye siyasal ve ekonomik girişim özgürlüğünün keyfini süren bağımsız bir aktörken, bu ikinci aşamada, Batı çıkarlarının bir ortağı haline geldi. Bu sırada, müttefiksiz kalan İran, öncelikle Azerbaycan'ın İran'daki Azeri nüfus arasında ayrılıkçı hareketler yaratmaya yönelik etnik milliyetçi politikasının önüne geçmek ve Türkiye'nin Orta Asya'daki kültürel nüfuzunu dengeleyecek ekonomik araçlardan faydalanmak amacıyla Rusya'yla iyice yakınlaşmayı başardı. Orta Asya ve Kafkas devletlerinin doğalgaz ve petrol ihraç etme ihtiyaçları belirginleştikçe, Rus desteği ve kendi ekonomik olanakları, bu devletler için Hint Okyanusu'na doğrudan kara bağlantısı sağlama avantajını daha da büyüttü. Yine de, İran geçmişte olduğu gibi bir geçiş ülkesi gibi görünüyordu. Buna karşılık Türkiye petrol ve doğalgazın yüklenip Batı dünyasına nakledildiği bir ana kapı olarak belirdi ve Rusya Batı pazarlarına alternatif bir güvenli geçiş yolu sağlayabilene kadar, ki yakın zamanda bunun gerçekleşmesi mümkün görünmüyor, Türkiye'nin bu konumunu sürdüreceği anlaşılmaktadır.

Bütünleşmenin ikinci aşamasına da çeşitli iç gelişmeler damgasını vurdu. Bunları şöyle sıralayabiliriz: Bölgesel devletler arası ilişkilerin yoğunlaşması, etnik çatışmaların olmaması ve özellikle gerek yerlilerin gerek Rusların yeni koşullara uyum sağlaması. Azınlık statüsünü kabul etmeyen veya yerli dili öğrenmek istemeyen kalifiye personel de dahil olmak üzere birçok Rus'un göç etmesinin de oldukça önemli siyasal ve demografik sonuçları oldu. Bu gelişme yerlilerin nüfus içindeki oranını artırırken, bir yandan da kendi topraklarının kalıcı efendileri oldukları iddiasını güçlendirdi. Örneğin *Nezavisimaia gazeta* sadece 1994'te 400.000 kadar insanın Kazakistan'dan Rusya'ya göç ettiğini bildirdikten sonra bir kez daha Rusya Federasyonu'nun karşı karşıya olduğu demografik gerçeği vurguluyordu: Durum Rusya'daki

---

biz de onlara bu arabaları çalıştıracak petrol veriyoruz. Payımızı aldığımız sürece iyi bir anlaşma bu."

Müslümanlar açısından o kadar kötü değil... Doğum oranları ölüm oranlarından son derece yüksek, nüfus yoğunlukları gitgide artıyor, geleneksel yurtlarındaki Müslümanların oranı da... Müslüman aileler Rus ailelere göre daha büyük, daha güçlü ve daha sağlıklı."[5] Şu an itibariyle etnik Kazakların oranı yüzde 51 ilâ 52'ye yükselmiş olmasına karşın etnik Rusların oranı yüzde 30 ilâ 33'e kadar düşmüş durumda. Kazakistan'daki Ruslar yeni konumlarını kabullenmiş görünüyorlar.

Rus Stratejik Araştırmalar Enstitüsü tarafından yürütülen bir araştırma Kazakistan şehirlerinde yaşayan her on Rus'tan sadece birinin Rusya'yı kendi vatanı olarak hissettiğini, buna karşılık her iki Rus'tan birinin eski Sovyetler Birliği'ni kendi vatanı olarak gördüğünü göstermiştir. Gerçekten de oldukça ilginç bir siyasal nostaljidir bu. Buna karşılık Kazakların yüzde 83,4'ü Kazakistan'ı kendi vatanları olarak gördüklerini söylemiştir.[6] Aynı araştırmaya göre Kazakların yüzde 28,2'si bağımsız devlete öncelik vermekte, yüzde 21,8'i Nazarbayev tarafından önerilen Avrasya birliğinin bir parçası olmak istemekte, sadece yüzde 14,7'i Bağımsız Devletler Topluluğu'nu (BDT) tercih etmekteydi. Bu arada, etnik Rusların yüzde 24,4'ü Kazakistan'ı yeniden canlandırılan bir SSCB'nin, yüzde 21,5'i BDT'nin bir parçası, yüzde 20,6'sı eski birlik cumhuriyetlerinden biri ve yüzde 15,1'i de Avrasya'nın bir parçası olarak görmek istiyordu. Kazakların yüzde 32'siyle Rusların yüzde 11'i başkentin Almatı'dan Akmola'ya aktarılmasına olumlu bakıyordu.[7] Her iki durumda da

---

5 *The Current Digest of the Post-Soviet Press* (bundan sonra CD) 47, no. 4 (1995): s. 20-21; CD 47, no. 10 (1995): s. 15. Varonezh bölgesinde yeni gelenlerin sayısından o kadar korkuldu ki göçmenlerin sayısına sınır getirilmeye çalışıldı. Bazı yayınların hâlâ Kazakları yüzde 42, Rusları yüzde 37 göstermeye devam ederken, bir yandan da Rus nüfusunun 1989-1995 arasında beş yüz bin ya da yüzde 9 azalmış olduğunu belirttiğini de ifade etmek gerekir. *Monitor* (Açık Toplum Enstitüsü) 10 Mart 1996.

6 CD 47-48 (1995): s. 16 vd. Orta Asyalıların demokrasi, kimlik, etnisite ve benzer konulardaki tutumlarına ilişkin davranışsal bir çalışma için bkz. Nancy Lubin, *Central Asians Take Stock* (Washington, DC: U. S. Institute for Peace, 1995).

7 *A.g.e.*

kararsızlar söz konusuydu. Kazakistan'da oldukça ilginç ve anlamlı bir etnik uzlaşma çerçevesinde, Rusların ve Kazakların sadece küçük bir kesimi Rusların bölgesel özerklik hakkını tanıyordu ve Kazakların sadece yüzde 7,4'ü Rusların ülkeyi terk etmesini istiyordu. Başka bir deyişle, bu araştırmanın sonuçları, etnik Rusların çoğunun belirsiz bir gelecek ve üzerinde kara bulutlar dolaşan bir ekonomi uğruna Rusya'ya göç etmek yerine, potansiyel olarak zengin bir Kazakistan içinde güvence altına alınmış hak ve özgürlüklere sahip bir azınlık olarak yaşayacağını göstermektedir.

DÜNYA EKONOMİSİYLE BÜTÜNLEŞMEDE TÜRKİYE VE İRAN'IN ROLÜ

1991-1993 döneminde Türkiye Orta Asya ve Kafkasya devletlerini uluslararası diplomatik ilişkiler döngüsü içine katmada kilit bir rol oynarken, İran İslâm'a ve bu ülkelerin Fars kültürüyle geçmiş ilişkilerine başvurarak onların geleneksel kültürlerini ve dinsel kimliklerini uyandırmaya çabaladı. Bir karşılaştırma yapacak olursak, İran'ın başlangıçta giriştiği, yakın dönemde yayınlanan bir makaleye atıfla, kendisini bütün Müslümanların "merkezi, arzusu ve Mekke'si" olarak sunma yönündeki mesihçi çabalarının, Türklerin ve Suudilerin İslâm'ı yeni devletlerin vatandaşlarının inancı ve kültürü olarak destekleme gayretleri kadar başarılı olmadığı görüldü.[8] Ne var ki, son üç yıldır İran, uzun bir sınırı paylaştığı Türkmenistan'la ilişkilerini, sadece bu ülkeyle ekonomik bağlarını genişletmek için değil, Orta Asya'nın diğer devletlerine esasen ideolojik fetihten ziyade karşılık menfaate dayanan ekonomik ilişkiler kurmakla ilgilendiğini kanıtlamak için kullanmaktadır. Yakın zamanda tamamlanan demiryolu bağlantısı İran'ı ekonomik olarak Orta Asya'ya daha da yaklaştırmış ve bölgedeki ülkelerle ikili ilişkilerine yeni bir ivme kazandırmıştır. Rusya ile İran arasındaki fiili yumuşama Tahran'ın bölgedeki pozisyonunu

8 Hanna Yousif Freij, "State Interests versus the Umma: Iranian Policy in Central Asia", *Middle East Journal* 5, no. 1 (Winter, 1996): s. 81.

güçlendirmekle birlikte, en azından şimdilik, Türkiye'nin pozisyonunu zayıflatmamıştır. Bölgede kendi millî çıkarlarını savunmak için İslâm kartını oynayan bütün bu devletlerin ve bunlara ek olarak Pakistan'ın yaptığı çağrıların ortak etkisi eski Sovyet Müslümanları arasında Müslüman kimliğini ve kendi kültürlerine duydukları saygıyı canlandırmak ve onları dünya ilişkilerinin ana hattına sokmak yönünde oldu. Daha en baştan beri Orta Asyalıların dünyevi bir tutuma sahip oldukları ve dışarıdaki dindaşları sayesinde elde edebilecekleri maddi refah ve ilerlemeyle ilgilendikleri açıktı. Sünni Tacikler bile, Farsça konuşmalarına rağmen, İran'ın dinî propagandasından ziyade Türkiye'nin devlet ve ekonomik kalkınma modelini tercih etmiş görünüyordu.

Orta Asya ve Hazar Denizi'ndeki petrol ve doğalgaz politikası, eski Sovyet cumhuriyetlerinin dünya ekonomik-politik sistemiyle bütünleşmesi için muhteşem bir imkân sağladı. Milletler arası ilişkilerin tanımlanmasında ekonominin ne kadar öncelikli olduğunu ve bir milletin kendi doğal kaynaklarından bizzat faydalanmasını sağlamada bağımsız bir ülkesel devlete sahip olmanın değerini gösterdi. Keza eski Sovyetler Birliği'ndeki Müslüman-Türk devletlerinin siyasal ve ekonomik geleceğini (ve muhtemelen ayakta kalmalarını) güvence altına almada Türkiye ve İran'ın oynayabileceği hayati rolün anlaşılmasını sağladı ve gerek Türkiye'nin gerek İran'ın kendi başlarına eski cumhuriyetlerin ekonomik ve siyasal istikametlerini belirleyecek bir siyasi, askerî ve ekonomik güce sahip olmadıklarını gözler önüne serdi. Tekrar etmek gerekirse, burada hayati olan nokta şudur ki, eski Sovyetler Birliği'ndeki Müslüman cumhuriyetlerin neredeyse hepsinin etrafı karayla çevrilidir. Dolayısıyla dışa açılmaları önce İran, sonra Türkiye kanalıyla mümkündür. Türkiye, Ermeni koridoruyla anavatan Azerbaycan'dan kopan Nahcivan hariç, bu bölgelerin hiçbirisine komşu olmamasına karşın Akdeniz ve Karadeniz'de son derece önemli bir konuma sahiptir.

Bazı görüşlerin aksine, Türkiye *glasnost* ve *perestroyska* dönemlerinde SSCB'deki Türklerle ilişki kurmakta gönülsüzdü. Nitekim o zamanlar başbakan olan Turgut Özal, bir New York ziyaretin-

de, diplomatik olmayan bir şekilde, nüfusunun çoğunluğu Şii olan Azerbaycan'la Türkiye'nin pek bir yakınlığının olmadığını söylemişti. (Özal'ın, tarihsel bilgisinin eksikliğini gösteren bu sözlerinin sebep olduğu itirazlardan kurtulması kolay olmadı.) Ne var ki, 1991'de bir oldubittiyle yeni devletlerin bağımsızlığı ilan edilince, Türkiye konumunu tamamen değiştirdi ve yeni devletlerin Birleşmiş Milletler'e, Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansı'na (AGİK), Uluslararası Para Fonu'na ve diğer uluslararası kurumlara kabul edilmelerinde önemli bir rol oynadı. Yeni devletlerle diplomatik ilişki kuran ilk ülkelerden biri olan Türkiye, onların da diğer ülkelerle diplomatik ilişki kurmalarını kolaylaştırdı.[9] Nakit sıkıntısı içindeki yeni devletlerin diplomatik misyonlarına Ankara'da bir bina tahsis etti ve bu ülkelerin diplomatik personelini ve memur kadrosunu eğitmek amacıyla kapsamlı bir programı hayata geçirdi.

1991-1993 döneminde Türkiye'nin Orta Asya ve Azerbaycan'a açılması hızlı, çok yönlü ve derinlemesine oldu. Çünkü hem Batı hem de (kendi İslâm karşıtı propagandasına kendisi inanır hale gelen) Rusya Türkiye'yi bu ülkeler için tek uygun İslâmi kalkınma ve laik devlet modeli olarak gördüler.[10] Türkiye ve İran'ın yeni Müslüman devletlerin hayatına katılmasına karşı Batı'nın ve Rusya'nın konumu her bir ülkenin katılımının kapsamını ve sonuçlarını belirledi. Türkiye büyük güçlerin desteğinden en çok yararlanan taraftı ve bu avantajdan sonuna kadar yararlanmaya çalıştı.

---

9 Kemal H. Karpat, "The Foreign Policy of the Central Asian States, Turkey and Iran", *Turkish Foreign Policy: Recent Developments*, ed. Kemal H. Karpat (Madison, WI: 1996), s. 101 vd.; Kemal H. Karpat, "The Socio-Political Environment Policy in Russia and the New States of Eurasia", ed. Adeed Dawisha ve Karen Dawisha (Armonk, NY: M.E. Sharpe, 1995).

10 Ian O. Lesser, *Turkey's New Geopolitics: From the Balkans to Western China* (Boulder, CO: Westview Press, 1993); Graham E. Fuller, *Central Asia: The New Geopolitics* (Santa Monica, CA: Rand, 1992); Hafeez Malik, ed. *Central Asia: Its Strategic Importance and Future Prospects* (New York: St. Martin's Press, 1994). Türkiye'nin Orta Asya'daki faaliyetleri konusunda kısa ama bilgilendirici bir kaynak için bkz. Lowell Bezanis, "Turkey Runs Up the Flag", *Transition* 1, no. 24 (29 Aralık 1995).

Türkiye, 1992'de başkan seçilen Azerbaycan'daki Halk Cephesi'nin Pantürkist lideri Ebulfez Elçibey'e tam destek verdi. Ne var ki, Elçibey Rus ve İran karşıtı politikalar izlediği için (ki bunlar arasında İran'ın parçalanacağı ve İran Azerilerinin özgürlüğüne kavuşacağı kehaneti de vardı) devrildi ve yerine 1993'te Azerbaycan'ın eski komünist lideri Haydar Aliyev geçti. Elçibey'in devrilmesi İran'ın örtülü desteğiyle Rusya tarafından gerçekleştirildi ve Türkiye'nin Ermenilerin ilerleyişine engel olamamasından dolayı zaten azalmakta olan Azerbaycan'daki nüfuzuna ağır bir darbe vurdu. Yine de, gerek her iki ülkedeki kamuoyu baskısı, gerekse Azerbaycan'ın uluslararası topluluğun bir üyesi olan bir etnik millî devlet olarak varlığı sürdürmesi için Türkiye'nin vazgeçilmez olduğunu anlaması sayesinde, kısa zaman içinde ilişkiler eski haline döndü. Nitekim Azerbaycan'ın kendi topraklarında askerî üs talep eden Rusya'ya direnmesi Türk desteği sayesinde mümkün olmuştur.

Millî çıkarlarla, yeni devletlerin dünya ekonomik sistemiyle bütünleşmeleri ve Türkiye ile İran'ın bu süreçteki rolleri arasındaki karmaşık ilişkinin etrafında döndüğü ana eksen petrol meselesiydi. Bu mesele ayrıca türlü Bizans oyunlarının oynandığı bir labirent yarattı ve Rusya'nın millî çıkarlar ve güç politikası adına mevcut anlaşmaları nasıl hiçe saydığını ve her fırsatta kibrini sergilediğini de gözler önüne serdi. SSCB'nin yıkılmasından kısa bir süre sonra, Moskova'daki Petrol Bakanlığı, o zamana kadar sadece Azeri petrolcüler tarafından taranmakta olan Hazar Denizi sahanlığını beş bölgeye ayırarak Türkmenistan, Kazakistan ve Rusya'ya birer bölge tahsis etti. Azerbaycan'ın payına Güneşli, Çerağ, Azeri, Neftyani Kammi ve yeni keşfedilen Kepez düştü. Bunların hepsi Bakü'nün bulunduğu Apşeron Yarımadası sahilinden yirmi-yirmi bel mil uzaklıktaydı. Bir süre konu gündeme gelmedi. Derken 20 Eylül 1994'te British Petroleum ile Rusya'nın Lukoil şirketi (ki sermayesinin yüzde 80'i devlete aitti) ve Türkiye'nin hisse sahibi olduğu Amoco'nun başını çektiği bir uluslararası konsorsiyum Azerbaycan hükümetiyle bir

antlaşma imzaladı.[11] Bu arada, devlet başkanı Aliyev Londra'ya gitmiş, burada kendisine cömert ekonomik yardım ve destek vaat edilmiş, ayrıca Rusların daha yakın işbirliği çağrılarına karşı daha kararlı bir şekilde direnmeye teşvik edilmişti. Rus dışişleri bakanlığı konsorsiyum hakkındaki haberlere çok olumsuz bir tepki gösterdi ve 1921 ve 1940 tarihli İran-SSCB balıkçılık ve deniz ulaşımı antlaşmalarını hatırlatarak Hazar Denizi'nin bir iç deniz olduğunu ve bu denizin zenginliklerini arama ve kullanma yönündeki herhangi bir kararın Hazar Denizi'ne kıyısı olan beş devletin ortak rızası olmadan mümkün olmadığını iddia etti.[12] Bir Hazar Denizi örgütü kurulması fikri, ilk kez İran Devlet Başkanı Haşimi Rafsancani tarafından 1992'deki Moskova ziyareti sırasında ortaya atılmış, fakat Rusya o sıralar Hazar Denizi'ndeki kemikleşmiş konumunun kalıcı olduğundan fazlasıyla emin olduğu için bu öneri dikkate alınmamıştı. Şimdiyse, Batı'nın, özellikle de Türkiye'nin Hazar Denizi'nde güçlü bir ekonomik dayanak noktası inşa etmesini engellemesi amaçlanan Hazar Ülkeleri Bölgesel İşbirliği Örgütü, bizzat Rus Dışişleri ve Savunma bakanlıklarının, KGB'nin ve İran'ın çabalarıyla kuruldu.

Rus sanayicileri adına konuşan ve Lukoil'e verilen yüzde 10'luk paydan memnun olan (zira tamamen dışarıda bırakılmaktan endişe ediyorlardı) Başbakan Viktor Çernomırdin, Rusya'nın konsorsiyumla petrol antlaşmasının uygulamaya geçirilmesine karşı çıkmaya niyeti olmadığı konusunda Aliyev'e güvence verdi. Ne var ki, yabancı istihbarat şefi Evgenii Primakov tarafından desteklenen Rus Dışişleri Bakanı Andrey Kozırev aynı antlaşmayı yasadışı ilan etti, Rus sanayicilerini açgözlülükle ve vatanseverlikten nasibini almamış olmakla suçladı ve Başkan Boris Yeltsin'i Rusya'nın Hazar'daki çıkarlarını ve "uluslararası hukukun hükümlerini" korumak için gizli bir direktif vermeye ikna etti (Çermomirdin bunu imzalamayı reddetti).[13]

---

11 CD 46, no. 39 (1994) ve CD 46, no. 41 (1994).

12 CD 46, no. 39 (1994) ve CD 47, no. 45 (1995).

13 CD 46, no. 27 (1994) ve CD 46, no. 41 (1994). Antlaşmaya ilişkin bir değerlendirme 27 Ekim 1994'te *Nezavisimania gazeta*'da yayınlandı ve bunun bir bölümü CD 46, no. 43'te (1994) yer aldı.

Batı ancak Rusya'nın İngiliz hükümetine konsorsiyumu eleştiren ve onu ne olduğunu belirtmediği bazı tedbirler almakla tehdit eden sert bir nota göndermesinin ardından Türkiye'nin Karadeniz kartını oynamasına izin verdi. Türkiye çevreyi korumak ve vatandaşlarının güvenliğini sağlamak için petrol tankerlerinin ve diğer gemilerin Boğazlar'dan geçişini yeni düzenlemelere tabi kılarak gerekli tedbirleri almakta olduğunu ilan etti. Montrö Boğazlar Sözleşmesi, Boğazlar'ın savunmasını Türkiye'ye bırakmakla birlikte, kullanıcılara sınırsız geçiş özgürlüğü tanımaktaydı. Geçiş için istenen tek şart bildirimde bulunmaktı. Ne var ki 1994'te Türkiye geçişleri denetleme hakkının bulunduğunu ilan ederek Boğazlar'dan geçiş yapacakların bundan böyle yirmi dört saat önceden kendisine bildirimde bulunmalarını ve geçiş sırasında gemilere bir kılavuz kaptan yerleştirilmesini talep etti, hatta denizi temizlemek ve çevreyi korumak amacıyla bir geçiş ücreti bile istenebileceğini ima etti. Boğazlar'ı kullanan gemi sayısının on yıl içinde neredeyse iki katına çıkarak 1993'te 16 bine ulaştığı, İstanbul'un bütün plajlarının zift içinde olduğu ve çarpışma olaylarıyla sık sık karşılaşıldığı göz önüne alındığında, bu tedbirlerin ne kadar haklı bir gerekçeye dayandığı açıkça ortaya çıkar. Buna karşılık Batı, bu konuda Türkiye'yi destekleyerek, deniz ticaretinin yarısını Boğazlar yoluyla gerçekleştiren Rusya'yı yeni devletlerin haklarına saygı duymaya zorlayacak oldukça etkili ama potansiyel olarak bir o kadar tehlikeli bir araç elde etmiş oldu.

1994'te Azerbaycan inisiyatifi başarıyla eline alarak İran ve Türkiye'nin konsorsiyuma razı olmasını sağladı. Başkan Aliyev, Temmuz 1994'te İran'a gerçekleştirdiği dört günlük bir ziyarette, siyasal, ekonomik ve kültürel alanlarda İran'la ikili ilişkilerin derinleştirilmesini öngören ortak bir deklarasyon imzaladı. Bunu Orduabat'tan Mincan'a bir demiryolu hattı inşa edilmesi ve Hoy'dan Orduabat'a bir doğalgaz boru hattı döşenmesine yönelik sekiz antlaşma takip etti. İran Azerbaycan'ın Ermenistan'la arasındaki Dağlık Karabağ meselesinde destek sözü vermekle birlikte, Güney Azerbaycan'la ilgili tek bir şey bile konuşmayı kabul etmedi, hatta Aliyev'in Tebriz'i ziyaret etme talebini bile geri çevirdi, ayrıca İran'ın Ermenistan'a

bir doğalgaz boru hattı inşa etmeyeceği yönünde hiçbir güvence vermedi.[14] Çok geçmeden Suudi Arabistan da, İran'ı Orta Asya ve Kafkasya'da iyice köşeye sıkıştırmak, Körfez bölgesindeki nüfuzunu azaltmak, hiç değilse elinde bir pazarlık kozu bulundurmak ümidiyle, Azerbaycan'da 15 milyar dolar tutarında yirmi dört programı finanse etmeye söz vererek tabloya dahil oldu.[15] İranlılar ve Azeriler, 1993'te Rafsancani tarafından imzalanan ve hiç uygulanmayan antlaşma başta olmak üzere, aralarındaki antlaşmaların uygulanmasından sorumlu bir komisyon kurulmasını kararlaştırdılar.

Aliyev Türkiye'ye ilk resmî ziyaretini 1994'ün başlarında gerçekleştirmişti. Bu ziyarette, bir uzlaşma jesti olarak, Rusya'yla iki yüzyıllık bağları koparmanın güç olduğunu göz önünde bulundurarak Türkiye'nin Azerbaycan'ın BDT üyeliğini "doğal ve kaçınılmaz" bir olay olarak kabul etmesi koşuluyla, Türklere konsorsiyumda bir pay alacakları güvencesini verdi (doğrulanmamış raporlara göre bu pay yüzde 3 ilâ 5 arasında değişiyordu). Bunun karşılığında Aliyev, Türkiye'den uzun vadeli ihracat için 250 milyon dolar kredinin yanı sıra 600 milyon dolar ek kredi vaadi, hibe olarak 100 bin ton tahıl ve gerekirse ileride hibeye dönüştürülecek olan borç olarak verilmiş çeşitli mallar aldı. Ayrıca, Azerbaycan ve Türkiye, kendi aralarında on altı antlaşma imzaladılar. Bunlar arasında yer alan Dostluk ve Çok Yönlü İşbirliğinin Geliştirilmesi Antlaşması'nın beşinci maddesi, taraflardan birinin saldırıya uğraması halinde diğerinin BM Antlaşması hükümleri çerçevesinde gereken "etkili" tedbirleri almasını ve diğerine yardım etmesini öngörmekteydi. Kendi yarattığı "Azerileri koruyup kollayan abi" imajını sürdürmek her açıdan Türkiye'nin yararınaydı.

---

14 CD 47, no. 45 (1995).

15 CD 46, no. 33 (1994). İslâm Ülkeleri Örgütü'ne bağlı İslâmî Yardım Fonu, Suudi Arabistan'ın baskısıyla, on üç bin Azeri sığınmacıya yardım sağladı ve Bakü'de büyük bir hastane kurulması için gereken ekonomik desteği sağlamaya ve bin beş yüz apartman dikmeye söz verdi.

"Yüzyılın antlaşması" olarak adlandırılan Azeri petrol konsorsiyumu Batı'yı Kafkaslara çekmeye ve yeni devletleri dünya siyasetinde daha da önemli bir ilgi merkezi haline getirmeye devam etti. 10 Kasım 1995'te Azerbaycan Pennzoil (ABD), Agip (İtalya) ve Lukoil (Rusya) şirketlerini içine alan ve 80 ilâ 120 milyon ton petrole sahip olduğu tahmin edilen Karabağ'da faaliyet gösterecek olan ikinci bir petrol konsorsiyumu antlaşması imzaladı ve böylelikle eski SSCB'nin zenginliklerinin Rusya'ya ait olduğunu iddia eden Rus Dışişleri Bakanlığı ile Çernomirdin tarafından desteklenen ve Lukoil'in ikinci konsorsiyumda yüzde 35'lik bir paya sahip olmasından ve bölgede arama hakkı elde etmesinden son derece memnun olan akaryakıt ve enerji şefleri arasındaki anlaşmazlığı daha da körükledi.[16]

Petrol boru hatlarının coğrafi konumu, petrol pazarlığının potansiyel olarak en önemli safhasıydı, çünkü boru hatlarının denetimini elde tutmanın sayısız ekonomik, askerî ve siyasi sonucu vardı. İlk konsorsiyum için ayrılan bölgelerdeki petrol rezervlerinin en az 500 milyon ton olduğu tahmin edilmektedir. Petrol çıkarmanın maliyet etkinliği yüksek olduğundan, yatırılan her 1 milyar dolar için elde edilen kazanç 10 ilâ 15 bin dolar civarındadır.[17] Dolayısıyla boru hattının sahipleri, kendi bölgelerinden geçen petrol için son derece yüksek ücretler talep edebilirler. Dağıstan ve Çeçenistan'dan geçip Karadeniz'deki Novorossiisk limanına ulaşan ve aynı zamanda Chevron şirketinin Kazakistan'daki Tengiz bölgesinden çıkaracağı petrolü de taşıyacak olan mevcut boru hattını elinde tutan Rusya, doğal olarak, bütün yeni petrol boru hatlarının aynı rotayı

16 Azeriler Bakü'deyken bana petrol rezervlerinin miktarının birkaç milyar ton olduğunu söylediler. Azerbaycan Petrol Üniversitesi'nin merhum rektörü Tevfik Aliyev ise yukarıdaki rakamı onaylamamakla birlikte ısrarla Azerbaycan'ın petrol konusunda gerekli teknik bilgilere sahip olduğunu ve eski SSCB'nin bütün petrol endüstrisi için gerekli teçhizatı Azerbaycan'ın ürettiğini belirtti. Her halükarda petrol meselesi bu makaledekinden çok daha büyük bir ilgi ve incelemeyi hak etmektedir. Daha fazla bilgi için bkz. CD 46, nos. 38, 40, 46 ve 47 ve CD 47, nos. 21, 34, muhtelif yerler.

17 *Pravda*, 10 Ekim 1995.

izlemesi konusunda ısrar etti. Öte yandan Azerbaycan ve Türkiye Bakü-Supsa (Gürcistan) rotasının (Türkiye'nin Akdeniz sahilinde yer alan) Ceyhan'a kadar uzatılmasını savundular ve ABD'nin Bakü-İran-Türkiye boru hattına karşı çıkmasına rağmen 1994'te Süleyman Demirel ve Haydar Aliyev'in ortak açıklamasıyla Türkiye'nin kendi topraklarından bir boru hattı geçirmeye tartışmasız bir şekilde hakkı olduğunu ilan ettiler.

Uzun süren anlaşmazlık nihayet Ekim 1995'te çözüme kavuştu. Azerbaycan Uluslararası İşletme Şirketi (AIOCO) ilk petrolün (günde 95 bin varil) 1996 sonlarında akmaya başlayıp Rusya ve Gürcistan üzerinden ihraç edilmesine ve hattın zamanla Ceyhan'a kadar uzatılmasına karar verdi. Petrol ve boru hatlarıyla ilgili anlaşmazlıklar Rusya ve Gürcistan arasında fiyat savaşlarına yol açtı, Çeçenistan'daki savaşı etkiledi. Eduard Şevardnanze'ye yönelik suikast girişimiyle bile bir şekilde ilgili olan bu anlaşmazlıklar son olarak Başkan Clinton'ın Aliyev'i telefonla arayarak ülkesinde hem Rus hem Gürcü boru hatlarını kabul etmesi tavsiyesinde bulunmasına sebep oldu. Petrol ve boru hatları anlaşmazlıklarının tamamen bir çözüme kavuşması pek mümkün görünmüyor. Rus basını ABD'yi "gerçekte kaybeden Rusya olmasına karşın...akıllıca bir adlandırmayla... uzlaşma adını verdikleri bu entrikaların" ardında olmakla suçlamaktadır.[18] Aslında Rusya, 1992-1993'te Azeri Lezgileri Rusya Federasyonu içindeki Dağıstan'da bulunan "kardeşleri" ile birleştirmek ve böylelikle Azerbaycan'ı istikrarsızlaştırıp Elçibey'i zayıflatmak amacıyla Sadaval adlı örgütü desteklemesinin bedelini ödemektedir. 1994'te Aliyev Novorossiisk boru hattının iki yüz mil boyunca düşman Lezgi-Dağıstan bölgesinden geçmesi sebebiyle güvensiz olduğunu iddia etmiş ve sonunda Azerbaycan Gürcistan ve Türkiye'den geçen güney rotasını tercih etmiştir.

Azerbaycan'da petrol konsorsiyumları ve boru hatları üzerindeki kavga Chevron'un boru hatlarının önemini kavramasına yol açtı. Zira şirket nakliyeyle ilgili meseleleri fazla dikkate almaksızın Tengiz petrol

18 *RFE/RL Daily Report*, 2 Ocak 1996; *Pravda*, 10 Ekim 1995.

sahalarına balıklama dalmıştı. Ayrıca Mobil de Kazakistan'da petrol işine girdi. Chevron şu an Tengiz'deki petrol sahalarından günde 20 bin varil petrol ihraç ediyor, ancak söylendiğine göre Hazar'dan geçerek Azerbaycan üzerinden Gürcistan ve Türkiye'ye ulaşan bir boru hattı döşemeyi planlamakta. Bu arada, Gürcistan yılda 250 milyon dolarlık vergi gelirlerinin birkaç kat fazlasını petrol akışından sağlamayı umduğundan Türkiye'yle ilişkilerini geliştirmeye çalışıyor ki zaten Türkiye şu an bile alışveriş turizmi sayesinde Gürcistan'a önemli miktarda döviz sağlıyor.

Petrol politikası Azerbaycan'ı dünya siyasetinde ön plana çıkardı (yakın zamanlarda Barış İçin Ortaklık'a katıldı), Türkiye'nin bölgedeki hayati konum ve rolünü belirginleştirdi ve İran'ı Rusya'nın yanında saf tutmak zorunda bıraktı. Kısa vadede, petrol pazarlıkları Azerbaycan'ın Ermenistan'ı belli ölçüde tecrit etmesine imkân verirken, Erivan'ın baş destekçileri olan Rusya ve İran Azerbaycan'daki ekonomik çıkarlarını korumak için himaye ettikleri (aslında sevilmeyen bir piyon konumunda olan) Ermenistan'la aralarına mesafe koymak zorunda kaldılar. Yine de, uzun vadeli çıkarları Ermenistan'da sağlam bir dayanak noktasına sahip olmalarını gerektiriyor, ki Rusya Minsk grubuna ve Avrupa'nın barış girişimlerine karşın Azerbaycan'a askerî baskı uygulamak için Ermenistan'ı kullanabilsin ve İran kendi Türkleri arasında herhangi bir Azeri ayrılıkçısı hareketi bastırmak için Ermenistan'a başvurabilsin. Buna karşılık, Ermenistan da topraklarındaki (ve Gürcistan'daki) Rus askerî üslerine Rusların Ortadoğu'ya doğru muhtemel bir ilerlemesi için (ki bu durumda kendisinin de Doğu Anadolu'yu işgal etmesinin mümkün hale geleceğini varsayıyor) bir sıçrama tahtası olarak bakıyor.[19] Türkiye'yi Ermenistan'ın

19 Ermeni diyasporası Türkiye'yi tahrik etmek için elinden geleni yapıyor. 1994'te İstanbul'da düzenlenen bir toplantıda, o zamanlar Ermeni dışişleri bakanı olan ve ABD'deki en aşırı yayılmacı grubu temsil eden Raffi Havanisyan Türkiye hakkında inanılmaz derecede hakaret dolu sözler sarfetti. Bu ve buna benzer olaylar yüzünden Ermenistan Devlet Başkanı Ter Petrosyan dışişleri bakanını görevden aldı ve diyasporanın kavgacı hayalleri yerine bölgenin mevcut siyasal ve ekonomik gerçeklerine uygun yeni bir

dünyanın geri kalanıyla kara bağlantısını kesmeye (hava bağlantısına sınırlı ölçüde izin verilmektedir) iten şey, Azerbaycan'dan gelen baskıların yanı sıra ABD ve Fransa'daki Ermeni diyasporası tarafından beslenen bu siyasal fantezidir.

Petrol pazarlıklarından dışlanmak ve Türkiye'yle ticaretten mahrum kalmak Ermenistan'ın ekonomisini perişan etti ve Ermeni halkının Rusya, Avrupa ve ABD'ye göç etmesine yol açarak yavaş yavaş Ermenistan'ın Karabağ'daki zaferini siyasal ve ekonomik bir yenilgiye dönüştürdü. Ermenistan, her ne kadar binlerce masum sivili öldürmesine ve bir milyon Müslüman'ı yerinden yurdundan ederek Azerbaycan topraklarının beşte birini işgal etmesine rağmen, ancak Azerbaycan'la anlaşmaya vararak içinde bulunduğu tecrit durumundan kurtulup dünyadaki konumunu düzeltebilirdi. 1994 yılında Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı'nın (AGİT) Budapeşte'deki Dışişleri Konseyi toplantısının ardından, Azerbaycan ve Ermenistan temsilcileri Amsterdam'da bir araya geldiler. Ermenistan devlet başkanı Ter Petrosyan Karabağ Ermenilerinin Dayton anlaşmalarını model alarak (Karabağ'ın statüsü veya Ermenistan'ı Karabağ'a bağlayan Azeri Laçin koridoru meselesi hariç) ödünlerde bulunmaya hazır olduğunu açıkladı.

Bütün bunlar olup biterken, kendi millî çıkarlarının gerektirdiği bir politika olmakla beraber Azerbaycan'ı olumsuz etkileyen Ermenistan'la dostluk politikası, İran'ın her tür Müslüman davasının kayıtsız şartsız savunucusu olduğu iddiasına büyük bir darbe vurdu. İran belli bir dönem Ermeni yanlısı politikalarını gizlemeyi başardı. Ne var ki 1994'te İran'a ait bir C-130 uçağının Ermeniler tarafından Azeri uçağı sanılarak düşürülmesi sadece İran halkının

---

Ermeni dış politikası geliştirmeye çalıştı. Petrosyan diyaspora Ermenilerine çifte vatandaşlık vermeyi kabul etmedi ve 1995'te Ermeni yayılmacılığının değişmez savunucusu Daşnak Partisi'ni kapattı. Bu arada, Ermenistan'ın 1993'te 44 milyon dolar olan bütçe gelirleri 21,6 milyon dolara düştü, aylık nominal ücretler 15,60 dolar seviyesine kadar geriledi. Ayrıca ülke petrol boru hattı gelirlerinden de mahrum kaldı. Yine de Ermenistan cömert Amerikan yardımları almaya devam etmektedir.

Ermenistan'a kuvvetli bir tepki göstermesine yol açmakla kalmadı, İran'ın Müslüman dünyasına aksini iddia etmesine rağmen Erivan'a gizlice askerî destek sağladığı iddialarını güçlendirdi. İran sınırının kuzeyinde kurulan yeni millî devletlerin etkisiyle ülke içindeki Türk kökenli grupların (Azeriler, Türkmenler vb.) millî bilincinin gelişmesi her ne kadar İran'ın başını ağrıtmaya devam etse de, Haydar Aliyev Azerbaycan'ın İran sınırlarının içindeki bütün toprakları "kutsal" gördüğü konusunda İran'a güvence verdi. Bunların yanı sıra Gürcistan-Türkiye ilişkileri de gelişmeye devam ediyor. Ocak 1994'te Gürcistan Devlet Başkanı Eduard Şevardnadze ile Türkiye sınırındaki özerk Acaristan Cumhuriyeti devlet başkanı Aslan Abaşidze Ankara'yı ziyaret ederek bir dayanışma ve işbirliği deklarasyonu imzaladılar. Şevardnadze Türkiye'nin Gürcistan'da istikrar sağlamaya yönelik çabalarından övgüyle söz etti ve 50 milyon dolar kredi, elektrik vaadi ve benzeri yardımlar aldı (Abaşidze Gürcistan'la anlaşmazlığının çözümü konusunda arabuluculuk yapmak üzere Abhazya'ya gitmesi önerse de, muhtemelen bu arabuluculuğun iki Müslüman topluluk arasında bir işbirliğine dönüşeceği korkusuyla bu öneri Tiflis tarafından reddedildi.)

Kaynakların bolluğu diğer devletleri, kimi zaman İran ve Türkiye kanalıyla, dünya sistemiyle bütünleştirmede hayati bir rol oynadı. Şu ana kadar en çok Amerikan yardımı ve yabancı yatırım alan ülke olan Kazakistan akıllıca bir diplomatik oyun oynadı. Devlet başkanı Nazarbayev bir yandan askerî, ekonomik ve siyasal alanda (petrol boru hattının Rusya'dan geçmesini destekleyip Türkiye'nin karşısında konumlanmayı bile göze alarak) Rusya'yı memnun etmeye çalışırken, bir yandan da Kazakistan'ın hızlı ekonomik kalkınması ve millileşmesi için çalıştı. Nazarbayev ABD'nin İran için savunduğu ekonomik yaptırımları reddederken, ileride ele alacağımız üzere, devletler arası bölgesel örgütler kurmak için uğraştı. Nazarbayev Mobil, Shell, Total Agip, British Gas ve British Petroleum/Statoil'den oluşan uluslararası bir konsorsiyumla Hazar Denizi'nin kuzeyinde petrol araması yapılmasıyla ilgili bir antlaşma imzaladı. 1994'te Nazarbayev British Gas ve Agip ile, ülkenin kuzeybatısında bulunan

ve en az 650 milyon ton doğalgaz ve 200 milyon ton petrol rezervine sahip olan Karacaganak bölgesinde başka bir arama-faydalanma antlaşması imzaladı. Kazakistan doğalgaz ve petrolün nakliyesini güvence altına almak için hâlâ bu iki Batılı şirketin Rus Gazprom şirketiyle antlaşması konusunda ısrar etmektedir. Nazarbayev, beş üye ülke arasındaki ticareti düzenleyen Orta Asya Ekonomik Konseyi'ni tamamlamak üzere, bir ölçüde BDT'nin sayısız eksiğini kapatmak, bir ölçüde de muhtemelen Rusya'nın bu kuruluş içindeki hâkimiyetini azaltmak amacıyla, bir Avrasya Birliği kurulmasını önerdi. 20 Eylül 1994'te düzenlenen "Avrasya Mekânı: Bütünleşme Potansiyelini Kullanmak" başlıklı bir konferansta Nazarbayev bütünleşmenin ticaret ve ekonomiyle sınırlı olmaması gerektiği konusunda ısrar etti (Kazakistan'ın savunduğu Avrasya Birliği projesinde bütün devletlerin toprak bütünlüğünün korunduğu, buna karşılık İslâm Kerimov'un önerdiği Türkistan projesinin 1860'larda Rusya tarafından yaratıla bölgesel birliğe benzediğini belirtmek gerekir).

Ne var ki, Orta Asya'da İran'la gerçekten de önemli olan ilk antlaşmayı imzalayan ülke Türkmenistan oldu. Başkan Saparmırad Niyazov (veya daha çok bilinen adıyla Türkmenbaşı) 1994 yılı sonbaharında İran'ı ziyaret ederek Türkiye ve Avrupa'ya İran kanalıyla doğalgaz taşıyacak dört bin kilometrelik bir boru hattı antlaşması imzaladı.[20] Boru hattının tamamlanması yıllar alacak ve 7 milyar dolara mal olacak. ABD bu boru hattına karşıysa da, Türkiye'nin, gerek mali sebeplerle gerekse Rusya'ya bağımlılığını azaltmak için projeye destek vereceği kesin. Zira Rusya'dan gelen doğalgaz boru hatlarının sık sık Ukrayna tarafından yağmalanması çevre kirliliğine yol açan Arapların ucuz petrolü yerine doğalgazı tercih eden Ankara ve İstanbul'da ciddi gaz sıkıntılarına sebep oluyor. Uzun zamandır İran'la ticari ilişkiler içinde olan ve altı yüz millik bir sınırı paylaşan Türkmenistan yakın zamanlarda İran'la kara ulaşımını geliştirdi. Aşkabad-Meşhed-Tahran otoyolu 1991'de açıldı. Üç yüz millik Tecen-Serahs-Meşed demiryolunun 1996'da tamamlanarak Türkmenistan'a Hint Okyanusu'na

20 CD 46, no. 34 (1994); ayrıca bkz. CD 47, no. 34, 40.

açılma imkânı kazandıracağı bekleniyor. Özbekistan ve Kazakistan, bir dizi antlaşmanın da gösterdiği gibi, mallarını deniz aşırı ülkelere göndermek için bu ulaşım sistemini kullanmayı umuyor.[21] Bu arada, 1992'de kurulan Hazar Denizi Taşımacılık Şirketi Hazar'a kıyısı olan beş ülkeyi birbirine ve Hint Okyanusu'na bağlıyor.[22]

İran'ın Orta Asya'yla ticareti bugün her ne kadar oldukça sınırlı olsa da, Türkmenistan'ın döviz kazanmaya başlamasıyla birlikte hızla artması beklenmektedir. Nitekim, bir ölçüde İran'ın büyüyen ekonomik varlığını dengelemek için Türkmenbaşı Türkmenistan'a Alman ve İngiliz işadamlarını davet etmiştir. Enerji Bakanı Timothy Egger'in başında olduğu yirmi şirketten oluşan bir İngiliz heyeti 1995'in ortalarında Aşkabad'ı ziyaret etmiş, Türkmenistan'a doğal baz boru hatları ve demiryolları inşa etmesi için uygun koşullarda kredi sözü vermiş ve İran'ın Türkmenistan'a tek bir çivi bile çakmadığından bahsederek İngiliz Başbakanı John Major adına "sonsuz dostluk ve kardeşlik duygularını" iletmiştir.[23] İngilizlerin gözler önüne serilmekte olan "büyük oyuna" katılmalarının amacı, besbelli ki İran'ın boru hattının inşasında önderliği ele geçirmesini engellemektir. Bununla birlikte İngilizler aynı zamanda eğitim, bilim ve kültür alanında bir dizi antlaşma yapmış ve doğalgaz ve petrol kaynaklarını arama yönünde de bir işbirliği metni imzalamıştır. Gerçek şu ki, İran kendi içinde ciddi ekonomik sorunlarla boğuşmasının yanı sıra, yeni bağımsızlığını kazanan eski Sovyet cumhuriyetlerinde önemli bir ekonomik ve siyasal rol oynayabilmek için gereken sermaye, örgütlenme ve teknik bilgiden de yoksundur.

Güneydeki cumhuriyetlerin ekonomik faaliyetlerine ve bunların ardında yatan siyasal, sosyal ve kültürel anlamlara bu genel bakışın da gösterdiği gibi, Orta Asya ve Kafkasya'daki yeni devletler, ABD, İngiltere, Almanya ve Fransa (gerçekten de Fransa, Özbekistan üze-

---

21 Freij, "State Interests", s. 78-79.

22 CD 46, no. 2 (1994); ayrıca bkz. CD 46, no. 38, 39 ve 40 (1994).

23 CD 47, no. 7 (1995): s. 25. Ayrıca bkz. US-Kazakstan Monitor, vol. 1, no. 5 (Ekim-Kasım 1994).

rinde adeta bir ekonomik-diplomatik tekel kurmuştur) gibi güçlü ortaklar ve kazançlı ilişkiler kanalıyla dış dünyayla bütünleşmişlerdir. Ayrıca birçok Orta Asya devlet başkanının ziyaret ettiği İsrail gibi daha küçük ortaklar da söz konusudur. Bunlardan biri olan Kazakistan Devlet Başkanı Nazarbayev, İsrail ziyaretinde Yaser Arafat'ı da ziyaret ederek dengeyi sağlamıştır. Bunun yanı sıra Japonya, Çin ve Hindistan da Orta Asya petrolünü Pasifik'e taşımaya ve Kazakistan'da rafineriler inşa etmeye yönelik olarak kendi planlarını hazırlamaktadır. Ne var ki, hâlâ bölgedeki temel siyasal aktör olmaya devam eden Rusya'yla karşılaştırıldığında daha sınırlı bir nüfuza sahip olduklarından, bu Asya ülkelerinin ikinci dereceden roller oynamaları kaçınılmazdır. Orta Asya devletleri ve Azerbaycan'ın dünya kültürel, ekonomik ve siyasal sistemiyle bütünleşmeleri Avrupa ve ABD ile sayısız değişim programıyla desteklendi ve yaygınlaştırıldı. Sadece Fullbright ve International Research and Exchange Board programlarıyla 1991-1994 arasında Batı'ya binden fazla akademisyen ve devlet görevlisi gitti. Türkiye'yle bu devletler arasındaki değişim programına daha sonra değinilecektir.

Orta Asya ve Kafkas cumhuriyetlerinin, özellikle de güneydekilerin dünyaya açılması, Mihail Gorbaçov tarafından Moskova Devlet Üniversitesi bünyesinde kurulan Sosyal Bilimler Enstitüsü uzmanları tarafından tetkik edildi. Bakü petrolü konusundaki pazarlıklara ve Türk Boğazları'nın statüsündeki *de facto* değişime değinen bu uzmanlar, Batı ülkelerinin yeni devletlerin "kapılarını Batı'ya, pencerelerini de Akdeniz'e ardına kadar açmalarını" sağlamak için petrol şirketlerini kullandıklarını ileri sürdüler ve bir felaket tellalı gibi, buralardaki Batı yatırımlarını azaltmanın veya durdurmanın tek yolunun siyasal kargaşa olduğunu ifade ettiler.[24] Uzmanlar Türkiye'yi "yeni bölgesel lider" olarak adlandırdılar ve Rusya'nın Akdeniz'e çıkışını Türkiye tuttuğu için onu dengelemek amacıyla Ermenistan'da askerî üsler

24 CD 46, no. 43 (1994): s. 10-11. *The Economist* (2 Aralık 1995) İran'ın kuzey sınırında (Serahs da dahil) birçok serbest ticaret bölgesi oluşturmayı planladığını bildiriyordu.

kurmak yoluyla güçlü bir dayanak oluşturulmasını önerdiler.[25] Son olarak Orta Asya'dan çıkan yeni yolların Rusya üzerindeki etkisini, Afrika'dan dolaşarak Hindistan'a ulaşan yolların keşfedilmesinin İtalyan şehir devletlerini Avrupa siyasetinin periferisine itmesine benzettiler. Rus siyasal elitlerinin Müslümanlarla ilgili herhangi bir sorunun çözümü söz konusu olduğunda (bir yandan onların zenginliklerinden faydalanırken) bir yandan da sürekli onları güç kullanmaya iten bir büyük güç psikozu içinde oldukları anlaşılmaktadır. Muhtemelen bu tutum, kendilerini hazır hissettiklerinde, bir askerî güç gösterisine de dönüşebilir.

Türkiye ve İran'ı her istenildiğinde birbirlerine karşı oynanabilecek kalıcı rakipler olarak görmek doğru değildir. Her iki ülke de, güçlü bir Rusya'nın, Jirinovski'nin konuşmalarından da anlaşıldığı gibi, varlıklarına yönelik bir tehdit oluşturduğunu ve Ermenistan'ın tarih boyunca olduğu gibi şimdi de Rusya'nın güney politikasında Türkiye ve İran'ın aleyhine kullandığı bir piyon olduğunu gayet iyi bilmektedir. Bu sebeple, Türk ve İran devlet başkanları yükselen Rus milliyetçiliğine karşı, iki ülke arasındaki sorunları çözmek ve Orta Asya ve Kafkasya politikalarında eşgüdümü sağlamak amacıyla 1993 ve 1994'te bir dizi toplantı yapmışlardır.[26] 1994'te Haydar Aliyev'in,

25 Bu görüşler Rus Dışişleri Bakanlığı Dış Politika Enstitüsü ve bunun Türkiye'deki muadili tarafından düzenlenen bir konferansta ifade edildi. Konferansın başlığının "Rusya ve Türkiye: Rakip mi, Ortak mı?" olması manidardı. Halka kapalı olan toplantı Mayıs 1995'te Ankara'da yapıldı ve Rus katılımcılar burada Türkiye'yi "Pantürkist" hedeflere sahip olmakla ve Rusya'yı mahvetmiş olan "ayartıcı, çürümüş" Batı'ya alet olmakla suçladılar. Türkler de bu suçlamalara aynen cevap verdiler. Konferansın İstanbul'da toplanan ikinci kısmında ekonomik konular konuşuldu ve toplantı halka açık tutuldu.

26 1993'ün sonlarında Ruslar yakın çevrelerine ilişkin politikaları saldırganlaşıp Rus politikacılar sınırlarını Hint Okyanusu'na ve Akdeniz'e kadar genişletmekten söz etmeye başlayınca, Ankara ve Tahran aralarındaki görüş ayrılıklarını gidermek amacıyla bir araya geldiler. Her iki ülke de PKK'nın ülkelerindeki istikrara yönelik bir tehdit olduğu ve Rusya'nın İran ve Türkiye'yi Karabağ sorununda arabuluculuk görevi üstlenmekten başarıyla alıkoyduğu konusunda mutabık gibiydi. Her iki ülke de Azeri

selefi Elçibey'in yaptığı gibi alenen Türkiye'yi desteklemek yerine Türkiye ve İran'la ilişkileri eşit koşullarda geliştirmeyi ve yenileyip sağlamlaştırmayı başarması bu koşullar altında gerçekleşmiştir.

ULUSLARARASI VE BÖLGESEL ÖRGÜTLER

Nispeten küçük ve etnik anlamda bölünmüş nüfusları, karalarla çevrili coğrafi konumları, ekonomik zayıflıkları ve despotça hüküm süren bürokrasileri, Orta Asya ve Kafkasya'daki devletleri iç ve dış baskılara maruz bıraktı. Bunun bir sonucu olarak bu devletler uluslararası kuruluşlara katılmayı ve bölgesel örgütler kurmayı, askerî açıdan boy ölçüşmeleri mümkün olmayan Rusya, Çin ve İran gibi büyük komşularından duruma göre tek tek veya toplu olarak gelebilecek dış tehditleri dengelemenin veya bunlara karşı bir destek aramanın temel yollarından biri olarak gördüler. Kazakistan, Özbekistan, Türkmenistan, Kırgızistan, Azerbaycan ve Tacikistan'ın toplam nüfusu aşağı yukarı 65 milyon civarındadır ki bu rakam Türkiye ve İran'ın nüfuslarına hemen hemen denk, Rusya ve Çin'in nüfuslarının ise çok çok altındadır.

Orta Asya ve Kafkasya'daki cumhuriyetlerin bağımsız olmaları Türkiye ve İran'a Rusya ve Çin'e karşı bir güvenlik kuşağı sağladığından, her ikisi de, aralarındaki bütün görüş ayrılıklarına rağmen, kuzeydeki kardeşlerinin bağımsızlığını sağlamlaştırmak için ellerinden geleni yaptı. Başlangıçta İran, Türkiye, Pakistan ve Afganistan'ı içine alan Ekonomik İşbirliği Örgütü (ECO) etkisiz bir konumdayken zamanla Orta Asya devletlerini ve Azerbaycan'ı da içine alarak genişledi.[27] ECO üyeliği yeni devletlerin bin yıldır ait oldukları İslâmî Ortadoğu dünyasıyla bütünleşmelerinin önünü açtı.[28] Bu sembolik

---

vatandaşlar için vize zorunluluğu getirdi, Azerbaycan da buna aynı şekilde karşılık verdi.

27 CD 45, no. 43, 51 (1993).

28 Sınır değişikliği taleplerinin ve SSCB'nin düzensiz bir şekilde dağılışının kargaşaya yol açacağından çekinen ve Sovyet Azerbaycanı'yla aynı dili ve etnik kimliği paylaşan İran Azerilerinin kuzeydeki soydaşlarıyla yeniden

işbirliği Orta Asyalıların Hacca gitmeleri, dinî eğitim almaları ve öğrenci değişimi programlarından faydalanmaları gibi konularda kolaylıklar sağladı.[29] Bununla beraber, ECO'nun üye ülkeler arasında haberleşme ve ulaşımı geliştirmeye, gümrük tariflerini düşürmeye ve bankacılık hizmetleri tesis etmeye yönelik kapsamlı planları ancak kısmen gerçekleşti. Üstelik bölgesel paktlardan ziyade iki taraflı antlaşmalar yoluyla. Bu bölgesel örgütten en çok faydalanan ülke konumundaki İran ECO'nun en hararetli savunucusu oldu.

Türkiye ve İran ile yeni devletler arasındaki karşılıklı etkileşimin önemli bir kısmını iyi planlanmış projelerden ziyade kişisel ilişkiler şekillendirdi. Türkiye cumhurbaşkanı bölgeyi 1991'de ziyaret etti. Onu 1992'de Rafsancani'nin ziyareti takip etti. Ardından Aşkabad'da yapılan bir zirve toplantısı yeni devletlerin Türkiye ve İran'a yönelik politikalarının ana hatlarını şekillendiren başka toplantıların yolunu açtı. 1992'ye gelindiğinde Türkî devletlerin İran'la yakın ilişkileri sürdürmekle birlikte Türkiye'nin laik, etnik-ulusal, Avrupa yanlısı gelişme yolunu takip edecekleri açıklık kazandı. Model olarak Türkiye'nin seçilmesi Türkî devletler arasındaki işbirliğini hızlandırarak fiili bir ekonomik ve kültürel Türk bloku yarattı. Ancak etnik-ulusal devlet fikriyle çelişen Pantürkizm açık veya üstü örtülü bir yöneliş söz konusu olmadı. 1991-1992'de Orta Asya'daki yeni devletler arasında temel bağ olarak etnik ve dilsel etkenlerin ön plana çıkması ve İslâm'ın kültürel bir unsur olarak bunlara tabi hale gelişi, İran'a kendi İslâmî kartını oynamaktan ve bilhassa Tacikler söz konusu olduğunda Fars dili ve kültürünün üstünlüklerinden

---

birleşmesine yönelik taleplerin toprak bütünlüğünü tehdit edeceğini düşünen İran, yedi devletin bağımsızlığını, bağımsızlıklarını ilan etmelerinden çok sonra, ancak 25 Aralık 1991'de resmen tanıdı. A. Ehteshani, "New Frontiers: Iran, the GCC and the CCARs", *From the Gulf to Central Asia*, ed. Anoushiravan Ehteshami (Exeter: Exeter University Press, 1994) içinde, s. 94.

29 İslâmî köktendinciliğin çeşitli akımları arasındaki ideolojik kavgalar ve Orta Asya'nın bunlara tepkisi hakkında bkz. Ahmed Rashid, *The Resurgence of Central Asia Islam or Nationalism?* (Londra: 1994).

dem vurup Şii-Sünni ayrımını en aza indirgemekten başka yapacak bir şey kalmadı. İran, belki de hiç istemeden, bölgede kimliğin temel kaynakları olarak etkin köken ve dilin ön plana çıkmasına yardım etti. İran'ın devrimci köktendinciliği, Suudi Arabistan'ın uyanışçı Vahhabiliği ve Pakistan'ın bağnaz din anlayışı gibi Orta Asya'nın İslâm anlayışına yabancı olan akımların her biri bir diğerini etkisiz hale geldi (hiç değilse etki alanlarını son derece sınırlayarak tecrit etti) ve zaten pek muhtemel görünmeyen uluslararası nitelikteki bir İslâmcı siyasal örgütlenmenin oluşumunu engelledi.

Türkiye, Ocak 1992'de Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi'ni (TİKA) kurdu. Kuruluşun amacı "liberalleşme ... ve demokratikleşme için gereken yasal çerçeveyi geliştirme ve ... yeni cumhuriyetlerin dış dünyaya sadece siyasal ve ekonomik olarak değil, sosyal ve kültürel olarak da uyum sağlayabilmesi için gereken idari kadroları sağlamak" ve elbette ki Türkiye'nin Türkî devletler nezdindeki konumunu güçlendirmekti.[30] Bu arada 1,2 milyar dolarlık döner krediye sahip olan Exim Bank (İthalat-İhracat Bankası) doğalgaz ve petrol arama, ulaştırma ve haberleşmenin yanı sıra giysi, ayakkabı ve süpermarket gibi çeşitli küçük tüketime yönelik sektörlerdeki yatırımları teşvik etti. Sadece 1992'nin ortalarında bile 220 şirket kredi aldı. 1995'e gelindiğinde, bir konferansta sunulan rapora göre bu rakam 350'ye çıkmıştı. 1993'te Kazakistan ve Türkiye arasındaki ikili ticaret 1992'ye göre yüzde 300 artarak 112 milyon dolara ulaştı. Aynı tarihte Türkiye tarafından üstlenilen projelerin toplam maliyeti 1 milyar doların üzerindeydi. Türkiye ayrıca diğer bütün cumhuriyetlerle ekonomik ve kültürel antlaşmalar imzaladı. Bu doğrultuda 1992'den başlayarak değişim programı çerçevesinde 10 bin kadar öğrenci Türkiye'nin elli üç üniversitesinde öğrenim gördü (Derslerinde başarılı olamayan öğrenciler belli bir eğitimden geçirildi ve kendilerine bir miktar

30 Umut Arık, "The New Independent States and Turkish Foreign Policy"; Karpat, *Turkish Foreign Policy* içinde, s. 38. Eski Tokyo Büyükelçisi Arık 1996'nın sonlarında İtalya'ya büyükelçi olarak atanana kadar kuruluşun başında bulundu. Ayrıca bkz. CD 45, no. 23 (1993).

sermaye verilerek tercihen Türkiye'den finansman sağlayacak bir şirketle bağlantılı olarak kendi ülkelerinde küçük işletmeler açmaları sağlandı). Bu arada Türkiye ile Rusya arasındaki ticaret, resmî rakamlara göre 2 milyar dolara ulaştı. Kayıt dışı ticaret muhtemelen bu rakamın üç katı kadardı.

1992-93'ten sonra Orta Asyalılar Nazarbayev'in ortaya attığı şekliyle bir "imparatorluğa dönüşün" gerçekleşmeyeceğinden daha da emin olunca, bölgesel örgütler kurmakla daha çok ilgilenmeye başladılar. Daha önce bahsettiğimiz gibi bir ekonomik birlik oluşturdular, ama öyle görünüyor ki bundan pek sonuç alınamadı. Buna karşılık, 1993'te Orta Asya devletleri rubleden çıkmak zorunda bırakıldı ve böylece her devletin kendi para birimini oluşturması gerekti. Aslında bu parasal krizi eski Sovyet cumhuriyetleriyle ilişkilerinde kârlı duruma geçmek amacıyla Rusya çıkarmış, ama bunun söz konusu devletlerin ekonomik ve siyasal bağımsızlıklarını güçlendireceğini ve onları bölgesel kuruluşlar oluşturmaya iteceğini fark edememişti.

Kazakistan Devlet Başkanı Nazarbayev, Ekim 1994'teki resmî Türkiye ziyaretinde Dostluk ve İşbirliği Antlaşması'nı imzaladı. Bunun yanı sıra Türkiye'yi ve Orta Asya'nın Türkçe konuşan devletlerini içine alan ve herhangi bir devlete düşmanlık etmeksizin barış için çalışan bir bölgesel örgüt oluşturmanın vaktinin geldiğini açıkladı. Türk kökenli olmaktan kaynaklanan yakınlığı vurgulamak istermiş gibi, Türkiye ziyaretini uzatarak 18-19 Ekim 1994'deki Türkî devletler zirvesine de katıldı. Burada toplanan altı devletin (Azerbaycan dahil) liderleri 1992'de Ankara'da düzenlenen ilk zirveden bu yana ilişkilerin kayda değer ölçüde geliştiğini ve daha da ilerletilmesi gerektiğini ifade eden ortak bir bildiri yayınladılar.[31] Ortak tarih, kültür ve dile dayanan bağlarını yeniden teyit ederek bölgesel sorunların çözümleriyle ilgili görüşlerinin uyum içinde olduğunu ve Birleşmiş Milletler Bildirgesi'ne ve diğer uluslararası örgütlerin ilkelerine uygun hareket edeceklerini bildirdiler. Ayrıca Azerbaycan'da yaptıklarından dolayı Ermenistan'ı suçladılar ve Birleşmiş Milletler'i Kıbrıs ve Bosna

31 *Sabah*, 20 Ekim 1994; CD 46, no. 42.

sorunlarına bir an önce çözüm bulmaya çağırdılar.[32] Devlet başkanları yönettikleri ülkeler arasındaki işbirliğini bölge için zenginlik ve istikrar yaratmanın emin bir yolu olarak tarif ettiler ve sembolik olarak İpek Yolu'nun yeniden kurulmasına benzettiler. Moskova bu tip toplantıların Pantürkist duyguları harekete geçirdiğinden şikâyet edince Türkiye Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel bu suçlamaların temelsiz olduğunu ifade etti. Ancak Moskova tehditlerini hayata geçirip Azerbaycan'a yaptırım uygulamaya kalkarsa Türkiye'nin de Azerbaycan'ın yardımına koşacağını belirtmekten geri durmadı.

BDT Zirvesi'nin hemen öncesinde Türkiye'nin talebiyle toplanan Türkî devletler zirvesinin amacı Rusya'ya Türkiye'nin bölgede özel bir nüfuza sahip olduğunu göstermekti. Türkî devletler zirvesinin ardından toplanan BDT Zirvesi'nde Nazarbayev daha önce bahsettiğimiz Avrasya Birliği önerisini yineledi. Rusya ise Türkî devletlerin gitgide daha çok etnik ve millî temelde ayrışmasının sakıncalarından yakındı. Türkiye'ye etnik siyasetin tehlikelerini hatırlatmak amacıyla derhal Kürtlerin Rusya'daki ve dünyadaki durumuyla ilgili bir konferans düzenledi (Rusya'da yaşayan yaklaşık yüz bin Kürt'ün çoğu 1944'te Orta Asya'ya tehcir edilmişti). Konferans resmî olarak BDT'deki Kürt dernekleri, PKK ve Rus Bilimler Akademisi Doğu Çalışmaları Enstitüsü tarafından düzenlenmekteydi. Ancak gerçekte arkasında Rus devleti vardı.[33] Türkiye Rusların kendisi üzerinde baskı sağlamak amacıyla Kürtleri kullanmasını şiddetle protesto etti ve Ağustos 1995'te Kırgızistan'ın başkenti Bişkek'te düzenlenecek olan Türkî devletler zirvesinin hazırlıklarına daha da büyük bir şevkle girişti.

Rusya ve Ermenistan, büyük ihtimalle Türkî devletler arasında yaşanan bu gelişmelere bir tepki olarak ve Türkiye'yi daha fazla ileri gitmemesi konusunda uyarmak için, güya Türkiye'nin 1995 kışında Ermeni sınırında yaptığı askerî tatbikatlara cevap olarak ortak askerî tatbikatlar düzenlediler. Rus savunma bakanı Pavel Graçev Ermenistan'a bir resmî ziyaret gerçekleştirse de, bu 1993'te Marshal

32 CD 46, no. 9.

33 CD 47, no. 3 (1994).

Shaposhnikov'un ziyaretinde olduğu gibi Türkiye'yi korkutamadı. O zamanlar Shaposhnikov'un Ermenistan'ın BDT savunma sisteminin bir parçası olduğu yönündeki uyarıları Türkiye'nin Azerbaycan'a yönelik Ermeni saldırılarına harekete geçmesini engellemişti.[34] Aslında Rusya Türkiye'nin Özbekistan ve Kazakistan başta olmak üzere yeni devletlerle kurmuş olduğu bütün bir askerî ilişkiler zincirinden rahatsızdı.

Ağustos 1994'te Kazak ve Türk savunma bakanları, Nazarbayev'in Rusya veya diğer ülkelerin çıkarlarıyla çatışmayan veya onların işlerine müdahale etmeyen bir metin olarak tanımladığı bir ön askerî işbirliği antlaşması imzaladılar.[35] 1995'te ise Rusya'dan uzak kalmaksızın mümkün olduğunca çok uluslararası antlaşmaya dahil olma stratejisinin iyice yerleşmesinden sonra, Nazarbayev Rus-Belarus gümrük birliğine katılmayı kabul etti ve Rusya'yı ülkesinin stratejik ortağı olarak tanımlayarak Kazakistan'dan Karadeniz'e uzanan petrol boru hattının Rus topraklarından geçmesini destekledi. Nazarbayev, aynı zamanda hükümetin 1997'de Kazak milliyetçilerinin tercih ettiği yeni başkent Akmola'ya taşınacağını duyurdu.[36] Hem görünüş bakımından hem de özü itibariyle Rusya'ya yakınlığını sürdürmesine karşın, Nazarbayev ülkenin sadece komşularıyla değil, Batı'yla da ilişkilerini geliştirmeyi başarmıştır. Öyle ki Kazakistan'ın bir ticaret ve yatırım kaynağı olarak Batı'yla ilişkileri Türkiye'yi katbekat aşmaktadır. Nitekim Kazakistan Brüksel'e bir Avrupa Birliği büyükelçisi atamış durumdadır. AB'yle ticaret Kazakistan'ın toplam dış ticaretinin yüzde 28,5'unu oluşturmaktadır. Hollanda Rusya'dan sonra Kazak ihraç mallarının ikinci büyük alıcısıdır.

10 Şubat 1995'teki BDT Zirve Toplantısı'nın dağılmasından ve Rusya Devlet Başkanı Yeltsin'in toplantıdan ayrılmasından sonra

34 Karpat, "The Foreign Policy of the Central Asian States, Turkey and Iran", s. 101 vd.

35 CD 46, no. 32 (1994).

36 *Daily Report*, 16 Ocak 1996. Kazakistan'daki Rusça isimlerin neredeyse (Yermal dahil) hepsi Kazakçaya çevrildi (Yermak Timofeyeviç Sibirya fatihiydi).

Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan devlet başkanları bir araya gelerek gerçekten anlamlı denebilecek ilk bölgesel blokun temellerini attılar. Üç devlet başkanından oluşan bir Devletlerarası Konsey, bir Dışişleri Bakanları Konseyi ve 10 milyon dolar sermayeli bir Orta Asya İşbirliği Bankası kurdular. Ekonomik bütünleşmenin yollarını arayan üç ülke Türkmenistan'daki Taşauz'da bir toplantı daha düzenlediler. "Sürekli tarafsızlık" statüsünü ilan etmiş olmasına karşın Türkmenistan'ın da katıldığı bu toplantıda, bu üç ülke farklı kalkınma yolları takip etmek, birbirlerinin toprak bütünlüğü ve egemenliğine saygı göstermek ve Aral Denizi'ndeki Devletlerarası Konsey'e katılımlarını pekiştirmek konularında mutabakata vardılar.[37] Kısacası, Orta Asya devletlerinin bölgesel politikası, şöyle ya da böyle, Nazarbayev'in 8 Aralık 1991'de Minsk'teki Rusya, Ukrayna ve Belarus'un katıldığı toplantıdan sonra önerdiği modeli takip etmekteydi. Aşkabad'da toplanan Orta Asya devlet başkanları, uzun zamandır bölgeye egemen olan Slav blokundan bir anda kopmanın yarattığı başa çıkılmaz sıkıntılardan dolayı BDT'ye katılmayı talep ettiklerinde, Nazarbayev bölgesel işbirliğini sağlayacak ve Slav blokunu dengeleyecek bir ülkeler arası birlik oluşturulmasını önermişti. Orta Asyalıların bu öneriden sonra oluşturdukları politikalar, düzenledikleri toplantılar ve kurdukları bölgesel örgütler, hep, Nazarbayev'in Rusya'ya yakınlaşıyormuş gibi görünürken aslında onu dengeleme stratejisine uygun olarak atılmış adımlar gibi görünmektedir.

Türkmenistan'ın anayasasına aldığı ve Birleşmiş Milletler'in benzeri görülmemiş bir kararla onayladığı "sürekli tarafsızlık statüsü"nün etkilerini değerlendirmek için henüz çok erken. Son olarak Türkmenistan Tacikistan'daki savaşan tarafları bir araya getirmek için aktif bir rol üstlendi. Ayrıca ülkenin Rusça yayınlanan en önde gelen gazetesinin (*Turkmenskaia Iskra*-Türkmen kıvılcımı) ismini *Nitralny Turkmenistan* (Tarafsız Türkmenistan) olarak değiştirdi ve temel düstur olarak liderlerinin söylediği "Ey birleşmiş halkım, beni takip edin" sözünü benimsedi. Acaba Türkmenistan İran ve rus

37 CD 47, no. 10 (1995).

önerilerini takip etmenin ekonomik çıkarlarını kendine saklamak amacıyla Orta Asya'nın geri kalanından ayrılan bir ekonomik ve siyasal güç haline mi geliyor? Bir tahminde bulunmak için henüz çok erken. 15 Aralık 1995'te Cambul'da düzenlenen en son Özbek-Kazak-Kırgız zirvesi hakkındaki bilgiler derinlemesine bir analize izin vermeyecek kadar az. Yine de, Nazarbayev'in eski SSCB'nin yeniden yaratılmasının herkes için bir trajedi olacağı konusunda Yeltsin'i uyarması, Orta Asya devletlerinin artık kendilerini Rusya'nın sadık uyduları olarak değil milletler arası topluluğun bağımsız üyeleri olarak gördüklerini göstermektedir.

KARADENİZ HAVZASI ÖRGÜTÜ

Karadeniz ülkelerinin siyasi ilişkileri, gerek Batı Avrupa'nın savunması gerekse eski Sovyet cumhuriyetlerinin geleceği açısından hayati öneme sahip olmasına karşın, uluslararası topluluktan hak ettiği ilgiyi görmedi. 1989-1991'e kadar Karadeniz kıyıları neredeyse yarı yarıya Türkiye (yaklaşık 1200 km.) ile SSCB arasında bölünmüştü. 1991'den sonra eski Sovyetlere ait olan kısım Rusya, Ukrayna, Bulgaristan ve Romanya arasında bölündü. Türkiye Karadeniz'e kıyısı olan devletler arasında en önemlisi haline geldi ve Boğazlar'ı denetimi altında tutmasının kendine sağladığı avantajlı konumu pekiştirdi. 1994'te Montreux Boğazlar Sözleşmesi'nde gerçekleşen fiili değişiklikten daha önce söz edilmişti. Karadeniz'in kuzey kıyılarının Osmanlı'dan Rusya'ya geçişini onaylayan 1774'deki Küçük Kaynarca Antlaşması'na kadar Karadeniz bir Türk gölüydü ve Osmanlı hükümeti Kafkasya, Kırım ve Moldavya kıyılarında etnik, dinî ve siyasi ileri karakollar ve nüfuz merkezleri kurabiliyordu. 1774'ten sonra, her ne kadar Kafkasya ve Kırım'daki Türk nüfuzunun potansiyel kaynaklarından çoğu zamanla tasfiye olmaya veya etkisiz hale gelmeye başlasa da, nüfus hareketleri sahneye başkalarını çıkardı. Örneğin Moldavya'daki Gagavuzlar bunlardan biriydi.

Gagavuzlar Moğollardan kaçarak 1263-65 civarında Karadeniz'in batı kıyılarına yerleşen Anadolu Selçuklu Türkleridir. Bizans'ın

Dördüncü Haçlı Seferi artıklarını temizleyerek Balkanları yeniden fethettiği sırada (1261-65 civarı) bu Selçuklu Türklerinin çoğu Ortodoks Hıristiyanlığı benimsedi. Günümüzde Gagavuz adıyla bilinen bu insanlar takriben 1390-92'de Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçası haline geldiler ve on dokuzuncu yüzyıla kadar da öyle kaldılar. Türkler 1812'deki Bükreş Antlaşması'nda Besarabya'yı (Güneydoğu Moldavya'nın tarihteki ismi) Ruslara kaptırınca, antlaşma hükümlerine göre, güneyin esasen Müslüman olan nüfusu (çoğunlukla Kumanların ve Altınordu Hanlığının Nogay kalıntıları) Kuzey Kafkasya'ya ve ağırlıklı olarak o sıralar Osmanlı Devleti'nin elinde bulunan ve Tuna'nın güneyinde kalan Dobruca bölgesine yerleştirildiler.[38] Buna karşılık Ruslar Gagavuzları ve Bulgar göçmenleri ayrılan Müslümanların yerine yerleştirerek, çoğu etnik olarak Türk olan Hıristiyan ve Müslüman nüfus arasında gayriresmî bir mübadele gerçekleşmesine sebep oldu. Gagavuzların konuştuğu Türk lehçesi Türkiye'de konuşulan dile en yakın Türkçedir. Keza Gagavuzların adetleri ve yaşam tarzları da Türkiye Türklerine çok benzer. Nitekim Türkiye Besarabya'da Gagavuzların yaşadıkları yerlere, buraların Romanya'ya ait olduğu 1918-1944 arasında okullar açmıştır. Ne var ki, 1944'ten sonra Türkiye Gagavuzlardan tamamen koptu ve 1981'e kadar bu durum devam etti. Zira Sovyet yönetimi sırasında Besarabya'nın güney kısımları Ukrayna'nın Odesa oblastına bağlanmıştı. Bu, Moldavya'nın Karadeniz'e açılmasını engelledi ve *Gagavuz yeri*nin (Gagavuzların kendi memleketlerine verdikleri tarihsel ad) ikiye bölünmesine sebep oldu. Gagavuzların yaklaşık 160 bini Moldavya'daki yirmi beş kadar köy ve kasabada yaşamaya devam ederken, 60 bini Ukrayna'da kaldı.

SSCB'nin 1991'de dağılması Türkiye'nin Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü'nü (KEİÖ) kurma girişimine yeni boyutlar kazan-

38 Gagavuz tarihi hakkında bkz. Kemal H. Karpat, "The Seljukid Origin of the Gagauzes", *Etnograficheskoe obozrenie* 4 (Temmuz-Ağustos 1994): s. 36-43.

dırdı.[39] Türkiye 1990'da bölgesel nüfuzunu artırmak ve böylece Soğuk Savaş'ın sona ermesinin ardından NATO içinde önemini kaybetme ihtimaline karşı tedbir almak için bu işe girişmişti. Türkiye'nin resmî davetinin ardından SSCB, Bulgaristan ve Romanya'nın temsilcileri 19 Aralık 1990'da Ankara'ya geldiler ve temel bir kurucu antlaşma üzerinde mutabakata vardılar. Bir yıl sonra SSCB'nin dağılması üzerine Yunanistan ile Yugoslavya'yla birlikte Azerbaycan, Gürcistan, Ukrayna ve Moldavya da örgüte katıldı. Böylelikle KEİ Karadeniz'deki yeni devletlerin dünya ekonomisiyle ve siyasal sistemiyle bütünleşmelerine yardım eden bir araç haline geldi.[40] Nihai kurucu antlaşma 25 Haziran 1992'de devlet başkanları tarafından imzalandı. Örgütün temel amaçları bölgede piyasa ekonomisi ilkelerine dayanan çok taraflı işbirliğini gerçekleştirmek ve imzacı devletlerin Helsinki Sözleşmesi, Yeni Bir Avrupa İçin Paris Şartı, Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansı (AGİK) ve benzeri oluşumlar doğrultusunda Avrupa Topluluğu'yla (günümüzde Avrupa Birliği) rekabet etmeksizin Avrupa'yla bağlarını sağlamlaştırmasını sağlamaktı.[41] Türkiye henüz AB üyesi olmamakla birlikte Mart 1996'da Gümrük Birliği'ne kabul edilmiştir. İmzacı devletler örgütün doğmakta olan Avrupalı oluşumların bir parçası olduğunu; demokrasiyi, hukukun üstünlüğünü ve insan haklarını savunduğunu ve bölgedeki çatışmaların çözümü için sadece barışçıl araçlara başvuracağını defalarca vurgulamıştır.[42]

Her ne kadar Türkiye'nin bölgesel güç konumuna yükselmesinden çekinen Yunanistan ve Rusya çeşitli oyalama taktikleriyle Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü'nün başarısını sınırlandırsalar da, KEİÖ Türkiye'nin Ukrayna ve Moldavya ile ikili ilişkiler geliştirmesini kolaylaştırıp Gagavuz sorununun çözüme kavuşturulmasında yine de son derece hayati bir rol oynadı. Ukrayna, Gagavuzların statüsüyle ilgili

39 Oral Sander, "Turkey and the Organization for Black Sea Cooperation"; Karpat, *Turkish Foreign Policy*, s. 61 vd.

40 Oktay Özüye, "Black Sea Economic Cooperation", *Mediterranean Quarterly* 3, no. 3 (1992): s. 50 vd.

41 *A.g.e.*

42 Sander, "Turkey and the Organization for Black Sea Cooperation", s. 71.

problemlerin yanı sıra eski Osmanlı idaresi ve Güney Moldavya'nın konumuyla ilgili tarihsel sebeplerden ötürü Türkiye'yle yakın ilişkiler kurmak konusunda isteksizdi. Öte yandan Moldavya'nın bölgesel desteğe ihtiyacı vardı. Zira Tiraspol bölgesinde yaşayan ve General Aleksandr Lebed komutasındaki On Dördüncü Rus Ordusu tarafından desteklenen etnik Ruslar bağımsızlık ilan etmişti. Moldavya Rus Ordusu'nun ve eski Sovyetler Birliği'nin bu en batı ucunda kalıcı askerî üsler kurmak isteyen şahinlerin baskılarını dengelemek için Türkiye'nin dostluğuna başvurdu. Moldavya belli ölçüde Slavlaştırılmış olmakla birlikte, bölgeyi ziyaret eden herkesin bildiği gibi, kesinlikle bir Slav ülkesi değildir. Nitekim Moldavya nüfusunun yüzde 65'i Rumence konuşmaktadır ve Latin kültürüne sahiptir. Türkiye Ukrayna ve Moldavya'nın kendi güvenliği açısından hayati önem taşıdığının ve bu ülkelerin bağımsızlıklarını korumalarının Rus İmparatorluğu'nun yeniden doğuşuna karşı en iyi güvence olduğunun farkındadır. Bu yüzden Ukrayna ve Moldavya'nın bağımsız devletlerini güçlendirmek için elinden geleni yapmaktadır. Türkiye, bu iki ülkeyle bütün düzeylerde diplomatik ilişkiler kurmanın yanı sıra hükümetlerine ekonomik yardım sağlamış, Kiev ve Kişinyov'a uçak seferleri düzenlemiş ve kültürel değişim programlarını teşvik etmiştir.

Gagavuzların ayrılıkçı girişimleri Moldavya açısından ciddi bir sorun teşkil etti. Rusya ve bir dereceye kadar Ukrayna tarafından desteklenen Gagavuz *nomenklaturası* (Moldavya-Gagavuzya-Ukrayna sınırının hemen güneyindeki Bolgrat'ta büyük bir Rus kuvveti konuşlandırıldı) daha 1989-90'da kendi bölgesinde bir cumhuriyet ilan etmişti.[43] Bunun hemen ardından Moldavya ordusunun Gagavuz "cumhuriyetini" ortadan kaldırma girişimi, Rus birlikleri tarafından hemen engellendi. Bu durum Gagavuz isyancıları Rusya ve Ukrayna'nın piyonu haline getirdi. Moldavya hükümeti bir anda doğuda ve güneybatıda her ikisi de Ruslar tarafından desteklenen

43 Bu son gelişmeler hakkında bkz. Kemal H. Karpat, "Gagavuzlar", *İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul, Diyanet Vakfı: 1996).

iki ayrılıkçı hareket (Tiraspol'daki etnik Ruslar ve Gagavuzlar) arasında sıkışıp kaldı. Türkiye Gagavuz liderlerini ve Moldavya yetkililerini aralarındaki çatışmayı barışçıl yollarla çözmeye ikna etmek için çeşitli ikna yöntemlerine ve ekonomik teşviklere başvurarak son derece önemli bir rol oynadı. Türk işadamları ve aydınlarının sürekli Gagavuzya'ya gitmesi ve Gagavuzların aynı şekilde Türkiye'ye gelmesi, öğrenci değişimi programları ve din farklılığına rağmen dilin ortak olması Gagavuzya'nın tecrit olmuşluk duygusundan ve Rusya'ya bağımlılıktan kurtulmasına yardım etti. Gagavuz-Moldavya çatışması 1995'te nihayet bir çözüme kavuşunca, kendilerine ayrılmış olan bölgenin yüzde 42'sini oluşturan Gagavuzlar, kendilerine kapsamlı bir kültürel ve idari özerklik verilmesi ve Moldavya'nın Romanya'yla birleşmesi durumunda ayrılma hakkı tanınması karşılığında Moldavya'nın otoritesini kabul etti (Moldavya devlet başkanı Mircea Snegur'un partisinin Romanya'yla birleşmeyi reddetme kararını açıklaması ve bunun ardından kazandığı seçim zaferi Gagavuzların Romen şovenizmi hakkındaki kaygılarını gidererek bu uzlaşmayı son derece kolaylaştırdı).[44] Batıdaki diplomatik forumlar Moldavya'nın Avrupa Konseyi'ne katılım başvurusuna (ki eski Sovyet cumhuriyetleri arasında başvuran ilk ülke Moldavya'ydı, Temmuz 1995) bir ön koşul olarak azınlıklara iyi muamele şartı getirerek ve "bağımsız ve birleşik Moldavya'yı" destekleyerek cevap verdi. ABD On Dördüncü Rus Ordusu'nun Moldavya topraklarından çekilmesinin kendisi için önemli olduğunu açıkladı, ancak isyancı Trans-Dinyester Tiraspol Cumhuriyeti'nde bağımsızlık statüsünü yasallaştıran bir seçim ve referandum yapıldı ve Ordunun çekilmesi konusunda Yeltsin ile Snegur arasında yapılan bir antlaşmaya karşı çıktı. Ocak 1996'da Rus Dumasının bazı mensupları bölgeyi ziyaret ederek ayrılıkçılara olan desteklerini ifade ettiler.[45] Bu arada Moldavya NATO'ya katıl-

44 Bu bilgileri 1992 ve 1994'te Moldavya'ya yaptığım ziyaretlerde topladım.

45 Moldavya Parlamentosu, 1994 yılı Aralık ayının sonlarında, milliyetçi partinin Romanya'yla yeniden birleşme taleplerine karşı çıkan bağımsız bir platformla ulusal seçimleri kazanmış olan Devlet Başkanı Mircea Snegur'un baskısı sonucunda Romanya'yla birleşmeyi reddetti. Gagavuzlar da mahalli

mayacağını açıklayarak Rusların korkularını dindirmeye çalıştı. Kuzey Bukoniva'yı ve 1918'den 1944'e kadar (1940-41 arasındaki kısa bir dönem hariç) Romanya'nın bir parçası olduğu kabul edilen Güney Moldavya'yı elinde tutan Ukrayna ise o zamandan beri bu anlaşmazlıktan uzak durmaktadır. Romanya günün birinde bu topraklar üzerinde hak iddia edecek olursa, Ukrayna Rusya'nın desteğine ihtiyaç duyacaktır. Keza Ukrayna Kırım'da da etnik Rusların ayrılık talepleriyle karşı karşıyadır.

Ukrayna'nın dünyaya açılması ve dünyanın geri kalanıyla bütünleşmesinde Türkiye'nin rolü Avrupa'nın politikalarına bağlıdır. Zira Türkiye bu tip meseleleri kendi başına etkileyebilecek ekonomik, kültürel ve tarihsel kaynaklardan yoksundur. Batı Ukrayna'nın bağımsızlığını sağlamlaştırmaya ve ekonomik kalkınmasına destek olmaya yönelik çabalara oldukça geç başladı. Keza Ukrayna da Rusya ile olan ilişkilerini, kendi kimliğini ve ekonomik politikalarını tanımlama konusunda tereddüt gösterdi. Moldavya'nın ve Orta Asya ve Kafkasya ülkelerinin aksine Ukraynalılar dil, tarih ve din açısından (çoğunlukla Katoliklerin yaşadığı ülkenin batı kısmı hariç) Ruslardan çok da farklı değildirler. Yine de Devlet Başkanı Leonid Kuçma, bütün beklentilerin aksine, Moskova'dan uzaklaşmaya başlayarak ülkesini kardeş milletten iyi bir komşuya ve sonunda sadece bir komşuya dönüştürdü.[46]

Ukrayna'nın Rusya'yla ticareti yarı yarıya düştü. 1994 yılında 56 milyar metreküp olan doğalgaz ithalatı 1996'da 50 milyar metreküpe indirilecek. Ayrıca Ukrayna Avrupa Konseyi'ne kabul edilmiş durumda. Aralık 1995'te Kuçma Latin Amerika'ya ve ardından İngiltere'ye gitti. İngiliz başbakanı John Major Ukrayna'nın İngiltere, Avrupa ve Avrupa Birliği'yle ilişkilerinin gelişmesinden memnuniyet duyduğu-

---

bir referandum ve seçim düzenlediler ve sonuçta ayrılıkçı hareketin başındaki Stefan Topal ve grubu devrildi. Gagavuzya'nın üç dile (Gagavuzca, Romence ve Rusça) ve kendi bayrağı ve marşına sahip olması kararlaştırıldı. Bkz. CD 47, no. 8, 10 ve 13 (1995).

46 CD 47, no. 46 (1995).

nu belirtti ve tıpkı Amerikan başyardımcısı Al Gore gibi Ukrayna'yı ziyaret etmeye söz verdi. Keza Devlet Başkanı Kuçma Fransız Devlet Başkanı François Mitterrand'ın cenazesi sırasında Fransız Devlet Başkanı Chirac, Alman başbakanı Helmut Kohl ve daha birçok önde gelen devlet adamıyla önemli görüşmeler yaptı.[47] Buna ek olarak, *Narodno Ruh* (Halk Hareketi) Partisi lideri Vyaçeslav Çornovil partisinin altıncı kongresinde, her ne kadar çetin ekonomik koşullar birçok Ukraynalının bağımsızlığa olan ilgisinin azalmasına yol açsa da, gerçek bir Ukrayna ulusu yaratmak için Ukraynalılaşmanın ilerletilmesi gerektiğini belirtti.Kırım Tatarları Türkiye ile Ukrayna arasında hem bir bağlantı hem de muhtemel bir uyuşmazlık kaynağıdır. Kırım 1475'ten 1774'e kadar Osmanlı toprağıydı. Türkiye'de Kırım göçmenlerinin soyundan gelenlerin sayısının üç ilâ beş milyonu bulduğu tahmin edilmektedir (Bazı tahminler o kadar abartılıdır ki bunlara güvenecek olsak Türkiye'de hiç Türk yaşamaması gerekir). Bu arada, 1944'te Stalin tarafından sürüldükleri Orta Asya'da yaşayan bir milyon Kırım Müslümanından üç yüz bin kadarı memleketlerine dönmüş ve bu durum Rusların egemenliği altındaki Kırım meclisi, Ukrayna hükümeti ve Müslüman Kırımlılar arasında gerilimler doğmasına yol açmıştır. Memleketlerine geri dönenler, yasal statülerinin belirsizliğinden, ekonomik şartlarının kötü oluşundan, mülklerinin geri verilmemesinden ve diğer Kırımlılarla tam olarak eşit olmamalarından şikâyet etmektedirler. Türkiye'de iyi örgütlenmiş durumdaki Kırım lobisi, Ukrayna yetkililerinin Kırım'daki soydaşlarına daha elverişli şartlar sunmalarını sağlaması için Türk hükümetine büyük baskı yapmaktadır. Buna karşılık, Kırım'daki Müslüman meclisi Ukraynalılarla beraber hareket etmeye karar vererek Rus olmayan nüfusun gücünü yüzde 25'ten yüzde 35'e çıkarmış, ancak en azından şimdilik Kırımlılar için belirgin bir çıkar elde edilememiştir. Bu örneğin bir kez daha gösterdiği gibi, esas olarak Rusya'nın bir süper güç (veya küresel güç) olarak statüsünü devam ettirmede hayati öneme sahip olduğunu düşündüğü bir alanda ikinci plana düşme

47 *FBIS*, 28 Aralık 1995 ve 16 Ocak 1996.

korkusu sebebiyle, Türkiye'nin KEİÖ içindeki konumu, bu örgütü gerçekten etkili bir bölgesel kuruluş haline getirebilecek ölçüde kabul görmüş değildir.

(Basına ve muhalefet partilerine tanınan özgürlükler, adil seçimler ve insan hakları konusundaki karneleri yeni cumhuriyetlerde daha yapılması gereken çok şey olduğunu gösterse de, bu durum onların Avrupalı kuruluşlara katılmalarına engel olmadı. Çok ilginç olmasına karşın, bu konuyu bu makalede ele almadık. Çünkü demokrasinin kurallarına uygun şekli şartlara karşın bu devletlerin hiçbiri [bir ölçüde Moldavya hariç] bu meseleye önem vermiş değildir. Demokratik vaatlerin yerine getirilmemesinin yeni devletlerin Avrupa sistemine katılımını hızlandırmada veya yavaşlatmada herhangi bir etkisi olduğu görülmektedir. Her zaman olduğu gibi reel politik demokratik idealizme üstün gelmiştir.)

SONUÇLAR

Türkiye ve ondan çok daha az ölçüde İran eski Sovyetler Birliği'nin yeni devletlerinin dünya siyasal ve ekonomik sistemiyle bütünleşmesinin önünü açmada önemli roller oynadılar. Süreç içinde, her iki ülke de sahip oldukları etkiyle orantılı olarak bölgesel konum ve çıkarlarını iyileştirme fırsatına sahip oldu. Yeni cumhuriyetlerle Türkiye ve İran arasındaki dinsel, etnik ve tarihsel bağlar ilişki kurulmasını kolaylaştırsa da, bu etkenlerin Türkiye ve İran'ın çabalarının nihai başarıya ulaşmasında pek az etkisi oldu. Başarı düzeyini esas belirleyen, Batıyla yakınlık veya uzaklıktı. Bu yakınlığın ölçüsü Türkiye örneğinde olduğu gibi laiklik, demokrasi ve ekonomik ve siyasal-kültürel modernleşmeye bağlılığın derecesine olduğu kadar yeni devletlerin millî etnik kimliklerini ve egemenliklerini savunmak konusundaki samimiyete de bağlıydı. Türkiye'nin temsil ettiği Batılılaşmaya yönelik modernleşme modeli, İran'ın benimsediği gelenekselci-emperyal-İslâmî modele kesin bir üstünlük sağladı. Bütün Türkçe konuşulan cumhuriyetlerin Latin alfabesini tercih etmesi bu tercihin simgesi oldu. Latin alfabesini kabul edenler ara-

sında Gagavuz Cumhuriyeti ve yüzyılın sonuna kadar alfabe değiştirmekte tereddüt eden Özbekistan da vardı. Sonuçta, dünyadaki belli başlı Türkî grupların hepsi Latin alfabesini kullanır hale geldi. Aksi yöndeki çeşitli tahminlerin tersine, İslâm'ın sadece millî kimlik ve kültürle birleştiği ve bunları tamamlayabildiği zaman etkili bir güç haline geldiği anlaşıldı. Başka bir deyişle, İran ve Suudi Arabistan'ın korktuğu başına geldi ve eski Sovyetler Birliği'nde İslâm, en azından şimdilik, siyasetin bağımsız bir sabit faktörü olmaktan çıktı.

Batı'nın Müslüman ülkelere yönelik politikaları üzerinde son derece olumsuz bir etkisi olan İslâm fobisi, Ruslar tarafından da paylaşılmaktadır. Hatta Rusların bu açıdan daha da olumsuz bir noktada oldukları söylenebilir.[48] Ne var ki, gecikmeli de olsa son zamanlarda, Ruslar eski Sovyetler Birliği'ndeki İslâm'ı Ortadoğu İslâmı'nın veya İran köktendinciliğinin yekpare bir uzantısı olarak değil ılımlı, çoğulcu ve bölgeci bir inanç şekli olarak görmeye başladılar.[49] Rusya'da İslâm hakkındaki birçok konferansta yankılarına şahit olduğumuz bu basit keşfin, gelecekteki Rus politikaları üzerinde devrimci sonuçları olabilir. Kendi sınırları içindeki Kafkasya, Tataristan, Başkırdistan, Sibirya ve benzeri yerlerde en az 20 milyon Müslümanı barındıran ve güneyde birçok Müslüman devletle çevrili olan Rusya, artık Müslümanların dostu gibi davranmanın kendisine zarardan çok fayda getireceğini anladı. Nitekim devlet başkanlığına talip olan Gennadi Juganov da dahil olmak üzere birçok komünist aday 1995'teki seçim kampanyası sırasında bu yaklaşımı savundu.

---

48 İslâm'ın gücüyle ilgili bazı eski klişelerin hâlâ etkisini sürdürmesi hakkında bkz. Raphael Israeli, "Return to Source: The Republics of Central Asia and the Middle East", *Central Asian Survey* 13, no. 1 (1994): s. 19 vd. Ayrıca farklı bir perspektif için bkz. Lowell Bezanis, "Exploiting the Fear of Militant Islam", *Transition* 1, no. 24 (29 Aralık 1994): s. 6-8.

49 Rusya, büyük ölçüde etnik millî kimliğin tamamlayıcı bir unsuru olarak savunulan Türk İslâmı'nın siyasal anlamda saf dine göre çok daha etkili olduğunu biraz gecikmeli de olsa fark etti. Rusya'nın eski Panslavistleri on dokuzuncu yüzyılda Balkan topraklarında Ortodoks Hıristiyanlıktan faydalanırken benzer bir duruma örnek oluşturmuşlardı.

Türkiye'nin eski Sovyetler Birliği bünyesindeki Müslüman-Türkî cumhuriyetlerin dünya sistemiyle bütünleşmesine aracılık edebilmesinin sebebi, Batılı güçlerin Türkiye'yi ısrarla bu rolü oynamaya teşvik etmeleri ve Rusya'nın da onların iradesine boyun eğmesiydi. Ruslar Türkiye'yi İran'ın köktendinciliğine karşı bir alternatif olarak gördüler ve zaten Türkiye'nin bu rolünü engellemek konusunda bir şeyler yapmak için de vaktin artık çok geç olduğunu fark ettiler. Hiç şüphe yok ki, Gorbaçov'un veya belli ölçüde Yeltsin ve Andrei Kozirev'in Batı dünyasının bir parçası olma kararı, aynı zamanda Rusya'nın, Türkiye'nin Orta Asya ve Kafkasya'yı Avrupa'nın ekonomik pastasına dahil etmesine izin vermeye istekli oluşuyla da yakından ilgiliydi. Rusya Başkanlık Konseyi'nin etkili üyelerinden biri olan Andranik Migranian, Gorbaçov döneminde ve Yeltsin döneminin ilk yıllarında Rusya'nın Batıya verdiği "tek taraflı" tavizlerin Batıdan yardım alma, ABD ve Avrupa ile temel konularda bir amaç birliğine varma ve medeni dünyanın bir parçası olma umudundan kaynaklandığını ifade ediyordu. Migranian'a göre süreç içinde idari sınırlar siyasi sınırlara dönüştü ve Rusya eski cumhuriyetlerin sorunlarından ve çatışmalarından uzak kalmak ümidiyle kendi içine döndü.

Migranian Dışişleri Bakanlığı'nı ve özellikle Dışişleri Bakanı Kozirev'i, SSCB'nin ve daha sonra da Rusya'nın askerî gücünü Avrupa'da ve diğer yerlerde elle tutulur ekonomik ve siyasal kıymetlere dönüştürmesini engellemekle suçlamaktaydı.[50] Görünen o ki Migranian Rusya'nın eski cumhuriyetler ve Varşova Paktı üyeleriyle ilgili politikasının, eski cumhuriyetlerin dünya ekonomisiyle ve uluslararası toplumla bütünleşme sürecini tersine çevirmeyi amaçlaması gerektiğini düşünüyordu. Bu makale boyunca belirttiğimiz gibi, çok iyi durumdaki ticari ilişkileri dışında Rusya ile Türkiye arasındaki ilişkiler, eski Sovyet cumhuriyetlerinin karmaşık meseleleri sebebiyle gitgide gerginleşmektedir. Ne kadar geç olursa olsun, Rusya Batı dünyasının bir parçası olmaya bizzat çabaladığı dönemlerde yaşadığı "kayıpları" mümkün olduğunca telafi etmeye kalkışmakta ve bir

50 *Nezavisimaia gazeta*, 24 Ocak 1994; CD 46, no. 6 (1994).

zamanlar yücelttiği sistemden yavaş yavaş uzaklaşırken beraberinde yeni devletleri de sürüklemeye çalışmaktadır. Nasıl ki Türkiye yeni devletleri dünya sistemiyle bütünleştirmede Batıya yardım ettiyse, bu kez İran da aynı devletleri dünya sisteminden koparma konusunda Rusya'ya yardım edebilir. Rusya demokratikleşme programından vazgeçer ve imparatorluğu yeniden diriltmeye karar verirse, İran Rusya'yla ilişkilerini yeniden gözden geçirmek ve tarihsel deneyimi doğrultusunda Türkiye siyasetini yeniden düzenlemek zorunda kalabilir. Böylece İran, Rus ve Türk siyasetinin fasit dairesi bir kez daha kapanabilir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

GÜNCEL YAZI VE RÖPORTAJLAR

TÜRKİYE AÇISINDAN AVRASYA*

Diyalog Avrasya dergisinin asıl amacı Avrasya bölgesine giren ülkelerin yazarları, düşünürleri ve diğer fikir erbabı arasında işbirliği sağlamaktır. Coğrafi anlamda kıta birliği ve bütünlüğüne dayanan Avrasya kavramı öteden beri mevcuttur. Gerçekten de Avrasya'yı Avrupa kıtasından ayıran sınırlar her bakımdan itibarîdir. Asya-Avrupa kuzeydoğu sınırı yani Ural-Altay dağları Rusya Federasyonu içinde kalmaktadır. Güneybatı sınırını oluşturan Boğazlar ise Türkiye millî topraklarının parçasıdır. Avrasya'nın batı bölümleri yani Ukrayna, Polonya ve diğer bazı ülkeler yakın zamana kadar Çarlık Rusyası'nın veya Sovyetler Birliği'nin bir parçası idiler. Buna karşılık Balkan ülkelerinin hemen hemen tümü 1878 Berlin Antlaşması ve 1911-13 Balkan Savaşı'na kadar Osmanlı Devleti'nin vilayetleri arasında idiler. Bu sebeple Rusya ve Türkiye, Avrasya toplulukları içinde tarih, kültür ve siyasi geçmiş bakımından merkezî bir mevkiye sahiptir. Rusya'nın Orta Asya'da, Türkiye'nin Balkanlarda ve her iki ülkenin de Kafkaslarda derin tarihî kültürel etkileri olduğu aşikâr bir gerçektir. Bütün bu tarihî boyutlara rağmen Avrasya kavramı bugün tüm dünyayı etkileyen küreselleşme (globalleşme) gerçeğinin ışığı altında tamamıyla yeni bir mana, değer ve güç kazanmaktadır. Bugün için Avrasya kıtasını siyasi bir güç olarak düşünmek hem hatalı hem de tehlikelidir. Balkanlar, Orta Asya, Kafkaslar ve Merkezî Avrupa'yı siyasi bakımdan ele alırsak bu bölgenin yirmiden fazla millî devlet halinde bölündüğünü görürüz. Bu ülkeleri, Rusya ve Türkiye

* *Diyalog Avrasya*, Sayı 1, 2000.

dahil tekrardan bir veya birkaç siyasi birlik halinde birleştirmek imkânsızdır. Osmanlı Devleti'ni, Çarlık Rusyası'nı veya Sovyetler Birliği'ni tekrar canlandırmak hülyası içinde yaşayanlar vardır fakat bu hülya tehlikeli bir ütopya olarak kalmaya mahkumdur. Tarihte siyasi veya dinî birlik üzerine kurulmuş imparatorlukları tekrar canlandırma çabaları hiçbir zaman sonuç vermemiştir. Mukaddes Roma İmparatorluğu'nu canlandırmak için üç yüzyıl çaba göstermiş Batı Avrupa kralları, kontları ve diğer asil sınıf başları, nihayet 800 yılında Şarlman (Charlemagne) idaresinde buna muvaffak olmuşlarsa da bu birlik çok kısa bir zamanda dağılmıştır. Batı Avrupa, din ve kültür beraberliğine rağmen ancak yirminci yüzyıl sonunda kısmen bir birlik kurabilmiştir. Bugün gerçekleşme yolunu tutan Avrupa Birliği'ni kısaca gözden geçirirsek Avrasya'nın ne gibi temeller üzerine kurulması gerektiğini daha iyi anlamış oluruz. Avrupa Birliği'nin temelinde yatan ana faktör insan idaresi, yani bütünleşme kararıdır. Avrupa ortak bir dil konusunu ve bin senelik anlaşmazlıklar ve savaşlarla dolu tarihi bir yana bırakarak yeni esaslar üzerine tarihte eşi görülmemiş bir birlik kurma yolunu aramış ve bulmuştur. Bu birliğin yeni temelleri ileriye dönük tam bir demokrasi kurmak ve ekonomik gelişme sağlamaktır. Her ne kadar bu birliğin siyasi yönleri varsa da yine ağırlık ekonomiye ve demokratik kültüre verilmiştir. Şüphesiz ki Avrupa Birliği'ne öncülük yapan ülkelerin ana amaçlarından birisi, kendilerine Amerika Birleşik Devletleri karşısında daha sağlam stratejik ve ekonomik bir mevki elde etmektir. Fakat AB bu amaçlarına rağmen ABD ile siyasi, askerî ve ekonomik alanlarda işbirliği yapmaya devam etmektedir. Aynı zamanda AB ve ABD, Pasifik ve Hint Okyanusu ülkeleri ile çeşitli ekonomik, siyasi ve kültürel bağlar oluşturarak o bölgelerde nüfuz sahibi olmaya gayret etmektedir. Böylece ABD ile AB işbirliğine dayanan bir rekabet içindedirler. İki çelişik siyaseti bir arada yürütmek globalleşmenin bir sonucudur. Avrasya ülkelerinin Avrupa Birliği, Doğu Asya, Pasifik, Yakın Doğu ve Hint Okyanusu ülkelerinin arasında çok önemli bir yerleri olduğu aşikârdır. Gerçi Türkiye 1952'den beri NATO ve birçok uluslararası Avrupa kuruluşunun üyesi olmuştur. Son günlerde Avrupa Birliği'ne kabul vaadi

de almıştır. Aynı şekilde Orta Avrupa ve Balkan ülkeleri de NATO'ya ve Avrupa Birliği'ne katılmışlar veya ileride katılacaklardır. Rusya da uluslararası birçok kuruluşun üyesidir. Ayrıca Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nin beş ana üyeliğinden birine sahiptir. Bilinen bu gerçekleri dile getirmemin nedeni, Avrasya ve Avrupa Birliği'nin birçok noktada kesiştiğini ve birbirine karşıt olmadığını ve olmayacağını belirtmektir. Tam tersine Avrasya ve Avrupa Birliği arasında her bakımdan yakın işbirliği kaçınılmaz bir zorunluluktur. Ayrıca Avrasya ülkeleri kendi arasında mevcut çıkar farklarının ve tarihten gelen düşmanlıkların ötesinde ve üstünde yeni birlik ilkeleri aramak zorundadır. Avrasya'nın kendinden beklenen faydaları gerçekleştirebilmesi her şeyden evvel bir varlık ve kimlik kazanmasına bağlıdır. İtiraf edelim ki Avrasya bugün şekillenmemiş, içeriği bilinmeyen ve herkesin kendi anlayışı ve çıkarına göre kullandığı bir terimdir. Başka bir deyişle Avrasya tam manası ile herkesin kabul edebileceği bir kavram haline gelmemiştir. Onun için ilk ele alınacak sorunlardan birisi Avrasya kavramının şumulünü (ihata ve muhtevasını) tayin etmektir. Esasen bu yazının ana amacı Avrasya kavramını tayin etmeye yardım edecek bazı fikirler öne sürmektir. Avrasya kavramının neler içerdiğini ve amaçlarının ne olması gerektiğini aşağıda birkaç nokta etrafında tayin etmeye gayret edeceğim:

I. Avrasya, tarih, kültür ve dil esasları üzerine bina edilmiş kültürel, tarihsel ve coğrafi bir bölgedir. Bu derginin ana amacı Avrasya bölgesine giren ülkelerin yazar ve düşünürleri arasında ekonomik ve kültürel işbirliği yapmak ve teknolojik ilerleme sağlamaktır. Avrasya kıtası genellikle eski Osmanlı, Çarlık Rusyası ve Sovyetler birliği topraklarının tümünden oluşmakla birlikte Orta Asya, Kafkaslar, Balkanlar ve Orta Avrupa ülkelerini kapsar.

II. Avrasya kapsamına giren tüm ülkeler her bakımdan tam manası ile siyasi eşitliğe sahiplerdi. Her ne kadar Türkiye ve Rusya tarihte bugünkü Avrasya topluluğunu oluşturan bazı kültürel temeller hazırlamışlarsa da bu husus onlara siyasi liderlik veya herhangi başka bir alanda tarihsel üstünlük hakkı vermemektedir.

III. Kültürün esasını oluşturan tarih, din ve dil ayırıcı unsurlar değil, tam tersine bölge insanlarını birleştiren araçlar haline getirilmelidir. Bunun için de tarih; fetih, hakim olma ve hükmetme belgesi olarak ele alınmamalıdır. Aksine tarih bölge haklarının beraber barış ve karşılıklı hoşgörü içinde nasıl yaşadıklarını belirten bir araç şekline sokulmalıdır. Zaten savaş süreleri barış ve hoşgörü süreleriyle karşılaştırılmayacak kadar uzun sürmüştür. Din, siyasi amaçları gerçekleştirmek yani birlik kurmak için herhangi bir ülke tarafından araç olarak kullanılmamalıdır. Dine, her şeyden evvel kültürün manevi bir yönü olarak bakılmalı ve herhangi bir şekilde devletin iç ve dış siyasetine alet edilmemelidir. Panslavizm ve Pan-Ortodoskluk herhangi bir şekilde canlandırılmamalıdır. Diğer yandan demokratik ve dünyevi bir çerçeve içinde din, yani inanç özgürlüğü Avrasya'nın her ülkesinde tam manası ile hâkim olmalıdır.

Bu konuda Hıristiyanların İslâmiyet, Müslümanların ise Hıristiyanlık konusunda sağlam ve bitaraf bilgilere sahip olmaları sağlanmalıdır. Dinî anlaşmazlıkların kökeninde cehalet olduğu unutulmamalıdır.Avrasya ülkeleri ülke bütünlüğüne halel gelmeyecek şekilde kendi dillerini serbestçe konuşmak ve geliştirmek hakkına ve din özgürlüğüne sahip olmalıdırlar. . Bununla beraber Avrasya'da yaygın olarak kullanılan iki dilin varlığı ön plana çıkmaktadır. Bu diller Türkçe ve Rusçadır. Bu iki dili seçmenin ana nedeni pratik kolaylıktır. Çünkü bu iki dil Avrasya'da yaygın bir şekilde konuşulmaktadır. Bu da bölgeye tarihten gelen bir mirastır.

IV. Avrasya ülkelerinin ana amacı sulh içinde yaşayan, ileriye dönük, demokratik, sivil uygar ve ekonomik bakımdan müreffeh bir topluluk haline gelmektir. Bu şekilde Avrasya hem Ortadoğu'nun hem de Güney ve Doğu Asya'nın gelişmesine yardım edecek bir istikrar ve denge unsuru olabilir. Bugün, Türkiye ekonomik bakımdan olsun, siyasi teknolojik bakımından olsun, büyük ilerlemeler kaydederek altmış beş milyonluk nüfusa sahip güçlü bir devlet haline gelmiştir. Rusya halen birçok ekonomik ve siyasi güçlükle karşılaşmasına rağmen az zamanda ekonomik bakımdan müreffeh, güçlü ve demokratik bir devlet olma potansiyeline sahiptir. Her iki ülkenin ortak ideolojisi

gerçek demokrasidir. Ancak Rusya'nın gerçek bir demokrasi yaşayabilmesi için kendi yakın geçmişini ve geleceğini, bu arada Türkiye hakkındaki eski görüşlerini ve Türkiye ile olan ilişkisini yeni gerçekler açısından tekrar değerlendirmesi gerekir. Her şeyden evvel Rusya'nın soğuk savaş psikolojisinden sıyrılması gerek. Benim temas ettiğim birçok Rus bilgini ve bu arada sözde ihtisas sahibi "Türkologlar" Türkiye'ye halen Çarcı ve Stalinci gözlüklerle bakarak onu sadece Amerika'nın emirlerini yerine getiren bir ülke olarak görmektedirler.

Cumhuriyet Türkiyesi hem dünya içinde hem de kendi bölgesinde yerini ve değerini gerçekçi olarak tayin etmiş ve daima geleceğini düşünerek hareket etmiştir ve edecektir de. Başkan Clinton'ın Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne hitaben söylediği gibi "Ne Amerika ne Avrupa ne de herhangi bir kimse sizin mukadderatınızı tayin etme hakkına sahiptir. O hakka ancak siz sahipsiniz." Türkiye iki yüz elli sene Rusya'nın istila korkusu ile yaşamıştır. Bu korku halen çoğu Türk'ün psikolojisine sinmiştir. Buna karşılık birçok Rus halen dünyanın en güçlü devleti olmak hülyası içinde yaşamaktadır. Birçokları ise eski Sovyetler Birliği'ni tekrar canlandırmak hatta geliştirmek arzusundadırlar. Avrasya'nın yeni dünya gerçeklerine uyabilmesi için her şeyden önce Rusya ve Türkiye'nin birbirine güvenebilmeleri gerekmektedir. Şu da bir gerçektir ki Türk halkının Orta Asya, Balkanlar ve Kafkaslarda yaşayan soydaşlarına karşı büyük bir ilgisi vardır. Bu ilgi ezelden beri mevcuttur fakat hiçbir zaman siyasi veya ekspansiyonist, yani yayılmacı olmamıştır. Hatta çok söz edilen Genç Türkler zamanında bile Pantürkizm basit bir Alman propagandasından öteye gitmemiştir. Rus yazarların bazıları halen Türkiye'nin bir Pantürkist-Panturanist birliği kurmak istediğini öne sürmektedirler ki bu iddianın herhangi bir doğruluk payı yoktur.

Tarihte Panslavist birlik Çar hükümetinin desteğine rağmen gerçekleşmemiş ve gerçekleşmeyecektir. Aynı şekilde Pantürkist bir birlik de basit bir ütopya olmaktan ileriye gidememiştir. Kaldı ki Cumhuriyet Türkiyesi kurulduğu tarihten beri kesinlikle Pantürkizm'i reddettiği gibi Osmanlı İmparatorluğu'nun herhangi bir şekilde tekrar canlanmasına da karşı çıkmıştır. Cumhuriyet Türkiyesi 1923'te bir

bakıma tarih hafızası olmayan bir ülke olarak kurulmuştur. Tarihle bağlarını kesmiş, hatta Osmanlı geçmişini de bir yana itmiştir. Bu siyasetin yanlış veya doğru yönlerini burada tartışmak istemiyorum. Üzerinde durmak istediğim ana nokta, bugün Türkiye'de yaşayan insanların tarihteki askerî azametlerini ve imparatorluğu tekrar canlandırmak emellerinin olmadığı hususudur. Diğer yandan Türk halkının büyük bir kısmı Orta Asya, Balkanlar ve Kafkas kökenlidir. Dedeleri veya büyük dedeleri oradan göç etmiş veya zorla göç ettirilmişlerdir. Bugün Türkiye'nin her bakımdan Avrasya kökenli bir nüfusa sahip olduğu söylenebilir.

Bu tarihî gerçeklere rağmen Türkiye'de yaşayan insanların ezici bir çoğunluğu Pantürkizm'i veya Panturanizm'i reddetmektedir. Ben, şahsen Puşkin, Tolstoy, Dostoyevski, Maksim Gorki ve diğer birçok Rus yazarının eserlerinden istifade ederek kısmen Ruslarla meskûn bir bölgede yetiştim. Rus olan her şeyle yakın aşinalığım vardır. Ayrıca Orta Asya milletlerine, dillerine ve medeniyetlerine karşı büyük bir ilgim ve sevgim vardır. Bu iki kültürü bir arada şahsımda yaşatıyor ve her ikisinden de istifade ederek ruhumu ve zihnimi zenginleştiriyorum. Yani tarih ve mukadderat beni Avrasyalı yapmıştır. Bunun için de Avrasya Birliği'nin gerçekleşebileceğine inanıyorum.

V. Avrasya topluluğuna öncülük edecek kimseler, mensup oldukları hükümet ve devletlerin temsilcilikleriymiş gibi hareket etmemeleri gerekmektedir. Aksine onlar topluluklarını ve kültürlerini temsil eden sivil kuruluşların adına hareket etmelidirler. Kişisel seviyede toplumun temel basamaklarında anlayış ve birlik temin etmeye gayret etmeleri gerekir. Avrasya topluluklarının tepeden inme emir veren bir devlet geleneğine sahip oldukları göz önünde tutulursa sivil ve demokratik davranışların önemi kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Avrasya elitleri devleti temsil eden hür düşünceli, demokratik ruhlu kişilerden oluşmalıdır.

VI. Teşkilat bakımından bazı önerilerim olmakla beraber bunları başka bir zaman kaleme almak istiyorum.

Yukarıda çok genel olarak ileri sürdüğüm görüş ve temennilerin gerçekleşmesini hemen beklemek şüphesiz ki yanlıştır. Esasen ileri sürdüğüm fikirler belirli bir hareket yolu tayin etmekten ziyade karşılıklı görüşler ileri sürmek, yani bir diyaloğa zemin hazırlamak amacını gütmektedir. İleride imkan olursa burada kaleme aldığım her fikri birçok yeni düşünceyle de zenginleştirerek genişletmek ve tartışmak isterim.

Son on yılda Avrasya devlet ve toplulukları arasında ekonomik, kültürel ve sosyal ilişkiler alabildiğine genişlemiş durumdadır. Yüz binlerce insan Rus Federasyonu'ndan, Orta Asya'dan Türkiye'ye gelip gitmektedir. Buna karşılık Türkiye'den binlerce insan Avrasya ülkelerini iş sahibi, müteşebbis veya turist olarak ziyaret etmekte, hatta bazıları oralarda yerleşmektedir. Bugün Türkiye'de Rus dilini öğrenen veya öğrenmek isteyenlerin sayısı 1990'dan evvelki yıllara kıyas edilemeyecek kadar çoktur. Aynı şekilde Rusya, Orta Asya ve Kafkaslarda Türkiye Türkçesini konuşan veya hiç olmazsa anlayanların sayısı bir hayli artmıştır. Başka bir deyişle bizim anladığımız Avrasya fiiliyatta gerçekleşme yolunu tutmuştur. Türkiye'nin Balkan ülkeleriyle ilişkileri hızla gelişmiş ve Balkanlarda her bakımdan birinci derecede önemli bir ülke olmuştur. Yugoslavya dahil Türkiye'nin bütün Balkan ülkeleriyle olan ilişkileri (Yunanistan geleneksel siyasi gelenek ve emellerinden vazgeçmediği için bu görüşün dışındadır) dostluk ve işbirliği çerçeveleri içinde gelişmektedir. Türkiye'nin hiçbir Balkan, Kafkas ve Orta Asya ülkesi ile olduğu gibi Rusya ile de herhangi bir toprak sorunu yoktur. Onun için de her ülke ile dost ilişkiler kurmak olanağına sahiptir. Rusya'nın da aynı durumda olduğunu sanıyorum. Bu koşullar altında Avrasya'nın gerçekleşmemesi için bir neden yoktur.

TÜRKİYE'NİN UZUN AVRUPA YOLCULUĞU*

Türkiye, her ne kadar güçlüklerle dolu Kıbrıs meselesi konusunda bir uzlaşmayla olsa da Avrupa Birliği ile AB müzakerelerine başlama konusunda anlaşmaya vardı. Türkiye için bu, Avrupa'nın en önemli birliğine katılma yolunda gösterdiği 40 yıllık mücadeledeki en son başarıdır.

Peki, iki bin yıl öncesine ait kökleri Orta Asya'da olan ve 700 yıllık bir Osmanlı mirasına sahip olan Türkiye Cumhuriyeti Avrupa rüyasını nasıl kucakladı?

Elbette dört yüzyıl önce güç dengesi, zayıf komşu Avrupa devletleri topraklarında avlanan Osmanlıların lehindeydi.

Osmanlılar güçlü, büyük ordulara, gerçek bir savaşçılık ruhuna ve üstün teknolojisinden dolayı karşı konulamaz olan ateş gücüne sahiplerdi.

Ancak on altıncı yüzyılın sonunda, imparatorluğun bir ucundan diğer ucuna çöküş başlamaktaydı. Osmanlı'nın yıldızı düşerken, Avrupa güç kazanıyor ve Osman'ın evi gittikçe güçlenen Avrupa kuvvetleriyle baş edebilmek için diplomatik yollara başvuruyordu.

Çok-ırklı ve çok-dinli Osmanlı Devleti'nde Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslâm bugünün Avrupa Birliği'nin gıpta edeceği, karşılıklı bir kabul ve saygı atmosferinde bir arada bulunuyorlardı.

---

* İlk yayınlandığı yer için bkz. "Turkey's Long Journey to Europe", bbc.co.uk, 17 Aralık 2004. Türkçesi için bkz. *Yeni Şafak*, 16 Kasım 2005.

BİR KİMLİK GELİŞTİRMEK

Osmanlıların ulusal bir kimliği yoktu. "Vasıfsız köylü" anlamına gelen Türk terimi aşağılayıcı bir sözcüktü.

Osmanlı ismi, Türkçenin resmî dil olmasına karşın, hâkim etnik ya da ulusal gruptan değil, hâkim hanedandan kaynaklanmaktadır.

On sekizinci yüzyılda başlayan Avrupa Aydınlanma Çağı ve ulus-devlet doktrini, Osmanlı'nın dönüşümü için gerekli gücü ve modelleri sağladı.

Osmanlı topraklarındaki etnik gruplar, ırk ve dil düşüncelerinin bilincine vardılar. Bu durum, 1878'den sonra Osmanlı hükümdarlığından bağımsız ulusal devletler ortaya çıkmasıyla daha da yoğunlaştı.

Yirminci yüzyılın başında, modernleşme arzusu ve Türk etnik kimliğinin politikleştirilmesi, o zamana kadar kendisini din bağlamında tanımlayan, ortaya çıkmakta olan yeni Türk ulusunun önceliği haline geldi.

Ancak 1918'den sonra Müslüman Arap bölgelerin kaybedilmesiyle İslâm'a dayanan bir kimliğin yetersiz olduğu anlaşıldı.

Türklüğe yapılan vurgunun gittikçe artması, klasik Osmanlı edebiyatında var olmayan yeni edebî türler tarafından destekleniyordu. Bunlar Avrupa'dan ödünç alınmışlardı ve günümüz Türkçesinin geliştirilmesinde yardımcı olmuşlardı.

Bu, Asya medeniyetlerinden ve Batı'da demirli olan gelecek vizyonundan beslenen yeni bir Türk kimliğini güçlendirdi.

MÜSLÜMAN VE AVRUPALI

Moderniteyi ulusal dinlerine, İslâm'ı bireysel manevi inanç kaynaklarına dönüştüren tek ulus muhtemelen Türklerdir.

Türklerin büyük çoğunluğu, bu eşsiz özelliği, aynı anda iyi Müslüman, Türk ve Avrupalı olma özelliğini paylaşmaktadır.

Kökenlerine karşın, günümüz Türkiyesi yeni bir toplumdur. Birleşik Devletler'i meydana getirene benzeyen bir "eritme potasının" sonucudur bu.

1856 ile 1980 arasında, farklı etnik ve dilsel gruplardan dokuz ile on milyon arasında Osmanlı Müslümanı, Balkanlar ve Kafkasya'dan Anadolu'ya yerleşmek üzere göç etti.

Bir miktar aksiliğe karşın -askerî darbeler, insan hakları meseleleri- modern Türkiye, Osmanlı İmparatorluğu'nun küllerinden "Avro-İslâmî" inanca ve Avrupa yandaşı bir görünüşe sahip olan dinamik bir toplum olarak ortaya çıkmıştır.

Yeni bir Türk kimliği ile Türk ulus-devleti oluşumlarının Müslüman dünyada değil ama Batı'da paralellikleri vardır.

Bu süreçler, İslâmcılar, milliyetçiler, Türkçüler ve Avrupa yandaşları arasındaki felsefi tartışmalar vasıtasıyla harekete geçirilmişti. Bunlar, 1923 sonrasında yeni Cumhuriyet politikalarına yol gösteren yeni ideolojik temellere dönüşmüşlerdir.

TÜRKİYE'NİN "KUTSAL MİTLERİ"

Modernist atılımlar, yeni bir devlet ve toplum yaratan Mustafa Kemal Atatürk yönetimi sırasında büyük ölçüde hızlandırılmıştı.

Cumhuriyet'in ve kurucusunun "yeniliği" Türkiye'de "kutsal mitler"e dönüştüler.

Bununla beraber, yeni alfabenin kabulü dahil Atatürk'ün neredeyse tüm reformları 1870'ten beri çeşitli biçimlerde tartışılıyordu.

Atatürk, önceki on yılların ana fikirlerini sentezleyip, kendi kimliğinden emin, modern, laik ve demokratik bir ulus oluşturabilecek olan sonuçları uygulamıştır.

Osmanlı mirasının çoğunu, tarihsel bilginin değerini reddettiğinden değil, kendi ırkının topraklarını geri isteyen, Pantürkçü ve Panislâmcı hareketleri engellemek için dikkate almamıştır.

Hepsinden öte, kendisi açık bir şekilde ulusun hayatta kalması için çağdaş medeniyeti kabul eden bir modernist ve laikti.

Atatürk bir Türk milliyetçisiydi ve diğer uluslar gibi kendi kültür ve kimliğine sahip bir ulusun yaşayabileceğine inanıyordu.

O, koyu bir modernistti ve Avrupa'yı yeni cumhuriyetin ana amaçları olan medeniyet ve modernliğin kaynağı olarak görüyordu.

LAİK GURUR

Politik bir sloganın dediği gibi, Türkiye kendisini biçimde milliyetçi ve laik Müslüman, içerikte Avrupalı olarak tanımlamaktadır ve Avrupa Birliği üyeliğine aday olmasının sonuçlarına bakmaksızın bu özelliğini koruyacaktır.

Üyelik Türk demokrasisini büyük ölçüde güçlendirecek ve diğer ulusların öyküneceği bir örnek oluşturacaktır. Türkler kendilerini modernleştirmeyi ve Avrupalılaştırmayı başarmışlardır ancak iş henüz bitmemiştir.

AB'nin Türkiye'de demokrasinin istikrarı ve insan hakları ihlalleri hususundaki sabıkası konularında şüpheleri vardır.

Ama aynı zamanda Türkiye'nin dilini, kültürünü ve tarihsel bağlarını paylaştığı Ortadoğu'da ve Orta Asya'da etkili olduğunu bilmektedir.

1915'te, Genç Türkler'in lideri Enver Paşa, Orta Asya boyunca doğuya yayılan bir Türk imparatorluğu tasavvur ediyordu. Ancak Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra, Atatürk yeni Türk ulusuna kalan toprakları güçlendirmeye odaklandı.

Ancak Orta Asya yine gündemdedir. Kafkasya ve Orta Asya devletlerinin bağımsızlığı bölgeyi yeniden açmıştır.

Ekonomik olarak, bölge Türk ürünleri için yeni pazarlar sağlamaktadır. Ayrıca Türkiye bölgeye, ekonomik ve politik olarak Batı ile nasıl bütünleşebileceği konusunda yardım edebilir.

Bu yüzden, eğer Türkiye özgürlük ve ilerlemeye adanmış gelişen, ilerleyen demokrasi imajını sürdürebilirse, sadece AB'ye katılmayı başarmakla kalmaz, dünya işlerinde de daha fazla söz sahibi olur.

Türkler uzun bir Avrupa yolculuğu yapmışlardır, ancak bu yolculuk henüz bitmemiştir.

KENDİNE GÜVENEN BİR TÜRKİYE AB'Yİ GÜÇLENDİRİR*

Avrupa bugün İslâm'a şüphe, korku ve hatta kinle bakmaktadır. Fakat şurası da bir gerçektir ki ne Avrupa ne Müslümanlar birbirinden vazgeçebilir.

Her ikisi de bir arada yaşamaya ve birbirini anlamaya mahkûmdurlar. Globalleşme, yeni bir dünya yaşamı bunu gerektirmektedir. Yapılan yeni araştırmalar şunu göstermektedir ki, Avrupa'da yaşayan Müslümanların büyük bir bölümü orada yaşamaktan memnundurlar. Neden memnundurlar? Çünkü bu ülkelerde istikrar var, iş var, daha yüksek yaşama standardı var. Gariptir ve belki size ters gelecektir: Avrupalıların ekserisi olmamakla beraber önemli bir kısmı da Müslümanlarla beraber yaşamaktan memnundurlar. Demek ki Müslümanlarla Avrupalıların bir araya gelememesinin sebebi çoğunluk değil, aşırı düşünceye sahip gerek Ortadoğulu gerekse Avrupalı bazı kimselerdir.

Şüphesiz ki Avrupa'da yaşayan Müslümanlar ırk, din ve dil itibarıyla ayrılmakta ve aşağılanmaktadır. Avrupa'nın da bundan vazgeçmesi gerekmektedir. Avrupa bundan vazgeçmezse gereken birlik ve istikrar sağlanamaz. Ama bunu yalnız Avrupa'dan beklemek kâfi değildir.

---

* İlk yayınlandığı yer için bkz. *Zaman*, 16 Temmuz 2006. Bu yazı Kemal Karpat'ın 15-16 Temmuz tarihleri arasında gerçekleştirilen "Küresel Politikalar ve Ortadoğu'nun Geleceği" konulu 11. Abant Platformu'nda irticalen yaptığı konuşma metninin kısaltılmış şeklidir.

Müslümanların da Avrupa'ya yeni gözlerle bakması gerekmektedir. Amerika'da yaşamakla beraber bir ayağım da Ortadoğu'dadır. Aşağı yukarı çoğu Arap memleketini gezdim. Her sene Türkiye'ye gelip birkaç ay kalıp gidiyorum. Dikkatimi çeken bir olay şudur: Son yirmi yılda Amerika'da yeni bir Türk toplumu oluşmaktadır. Gerçi Amerika'ya İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra doktorlar, mühendisler gelmişler. Cemiyetler, birlikler kurmuşlar; fakat sayıları az olduğu için ve tam manasıyla Türkiye'yi bilmedikleri için onlar ancak resmî Türkiye'yi temsil etmekle kalmışlardır. Fakat son yirmi yıl içinde Amerika'da kurulmaya başlayan toplum gerçek manada Türk toplumudur. Türkiye'nin her yerinden gelmiş tahsil derecesi en yüksek belki lise diploması bile olmayan kimseler bu toplumda kendi geleneğine, dinine sadık kalarak fakat Amerika'nın şartlarına da uyarak kendi kimliğini ve toplumunu kurma imkânı bulmuşlardır.

ÇOKKÜLTÜRLÜ DÜNYADA MÜSLÜMANLAR...

Öyle ki üniversitelerin araştırma merkezleri bu konu üzerinde büyük çalışma yapmışlardır. Bizzat içlerine gidip gören biri olarak şunu söyleyeyim ki bu Türk toplumunun medeni yetisi, Batı cemiyetine uyma kabiliyeti ve iş bilgisi harikuladedir, yirmi yıl içinde iş sahibi olmuş yüzlerce işletme var. Aralarında milyoner olanlar var ama bunlar geldikleri topraklara, mensup oldukları dine ve millete sadık kalmışlardır. Dahası bu kişiler hem Türk hem de Amerikalı olarak bu iki kimliği bir arada yaşatabiliyorlar. Avrupa'da milyonlarca Arap asıllı Müslüman var, bunların arasında aynı başarıya ulaşmış kimseler vardır. Bunlar da Müslüman Arap ve medeni insan olarak yaşamaya kararlıdırlar. Avrupa'nın onları bağrına basması gerektiği gibi bizim de onları anlamamız, desteklememiz gerekmektedir. Eğer biz dünyaya açılacaksak çok kültürlü dünyada yaşamayı öğrenmeliyiz. Büyük laflar arkasına sığınarak yaşanan gerçekleri görmemezlikten gelemeyiz. Gerçekten yeni bir Ortadoğu düşünüyorsak Ortadoğu'yu yeni ölçüler içinde düşünmemiz gerekmektedir. Peki Ortadoğu'nun ana meseleleri nedir? Dışişleri Komitesi'nin Washington'da Arap

ülkeleriyle daha birkaç Müslüman ülkede yürütülmüş bir anketi var. Bu ankette halkın ne istediği sorulmuştur. Mısır, Fas esas alınmak üzere halkların birinci isteği eğitim, ikinci isteği siyasi değişim yani demokrasi, üçüncü isteği iş imkânları, dördüncü isteği rüşvete son vermek olmuş. Aşağı yukarı Türkiye'de de vaziyet buna benzer. Bunlar üzerinde uzun uzadıya durmak mümkün.

Gerçekten Ortadoğu'nun sorunu eğitimdir. Türkiye'nin sorunu da eğitimdir ama eğitimi okul kurmak, öğretmen yetiştirmek olarak görüyorsanız buna hayır demek lazım. Türkiye halkının yüzde sekseni okur yazar yaş gruplarına göre değişiyor. Arap ülkelerinin bazılarında da durum çok iyi fakat değişmeyen bir şey vardır; okul kitaplarının muhtevası. Aynı ezbercilik, tepeden inme fikirler, aynı geçmiş asırlar özlemi, İslâm altın çağı, Asr-ı Saadet gibi özlemler... Evet bunlar çok güzel olmakla beraber şurası da bir gerçek ki geçmişe dönemeyiz. Öncelikle İslâm'ın altın devrinin nasıl kurulduğunu anlamamız gerek ama amaç, onu okutup da "Biz böyleydik, şöyleydik" demek değil, o altın devri incelediğiniz zaman bugün modern çağın pek çok şartlarının o gün orada yerine getirildiğini görüyorsunuz. Fikir hürriyeti, serbest tartışma, fikirlerinden dolayı kimseyi mahrum etmeme gibi birçok fikrin bir arada yaşadığını görüyoruz. Yani demokrasinin esası olan tüm önemli tecrübeleri ve altın çağı yaratan nedenlere bakmıyoruz, biz okulda bunları okutmuyoruz. İşte bu çağda bilmem şu filozof yetişmiş, filan adam yetişmiş, işte bir Farabi gibi nice değer ortaya çıkmış gibi.

Evet, bunlar yetişmiştir fakat Farabi hangi okuldan yetişmiş, onun düşüncesini oluşturan temel unsurlar nelerdir, bunlar araştırılmamıştır. Bugün hayata dönük pratik güncel meselelerle de ilişkisi olan eğitime; insanların daha iyi yaşamasına, diğerlerini eşit şartlar halinde kabul etmesine imkân veren bir eğitime ihtiyacımız var. Yani özlediğimiz toplumu ilkokulda gerçekleştirecek bir hayat tarzı verebilecek bir eğitim... Üstelik bu durum Türkiye'de de bu böyledir. Türkiye'nin pek çok üniversitesinde ders verdim. Şurası da gözardı edilmemelidir ki üniversitelerimizde daha büyük gelişmeler olmuştur, fakat yine de

halktan kopukluk, hâlâ ezbercilik, hâlâ kendini dev aynasında görmek berdevamdır. Toplumdan kopmuş, toplumun hislerine uymayan bir eğitim sistemi başarı sağlayamaz. İleriye dönük, içeriği gerçek manada dinamik, modern bir eğitim olmadan ne ilerleme ne gerçek manada modernleşme mümkündür. Bence onun için Ortadoğu'nun, bu arada Türkiye'nin yapacağı ilk büyük çaba bu eğitimin değişmesi, içeriğinin değişmesidir. Bunun üzerinde söylenecek daha birçok şey var, bunu kısa kesip demokrasiye geçiyorum.

Demokrasi nedir? Bir bakıma demokrasi, insanların eşit, birbirine hürmetkâr, kendi duygu ve isteklerini yerine getiren hükümete sahip ve hükümeti değiştirme hakkına sahip bir rejim demektir. Demokrasi hiçbir zaman başka yerden olduğu gibi, kalıp gibi alınıp bir diğer cemiyetin başına geçirilemez. Eğer Türkiye'nin 50 yıllık demokrasi tarihini incelerseniz, bu demokrasinin de Batı'nın şartlarını yüzde yüz yerine getirerek oluşmadığını, tam tersine bu toplumun içinde birçok geleneğe, tecrübelere, yaşam şartlarına uyarak gerçekleştirildiğini görürüz.

İSLÂM, DEMOKRASİYLE UYUŞUR MU?

Hıristiyanlıkta demokrasiyle bağdaşacak pek fazla bir şey yoktur. Batı cemiyeti de bin yıl karanlık bir dönem içinde yaşamıştır. Demokrasiyi, Batı, İncil'e dayanarak yaratmamıştır. Laik, yepyeni bir yaşam tarzı düşünerek yaratmıştır. İslâm cemiyetine ve Ortadoğu'ya gelince, illa demokrasinin bir kökünü dinde bulmak isterseniz bunu İslâm'da kolayca bulabilirsiniz. İcma'dan tutunuz, meşverete, şûraya kadar bu ana mefhumlar demokratik mefhumlardır. İlla bu mefhumları dinde, kültürde arayacaksanız, bunları İslâm'da bulabilirsiniz. Fakat bu umdeler ve bu prensipler yüzlerce seneden beri İslâm'ın bünyesinde yaşamasına rağmen, buna dayanarak bir demokrasi kurulmamıştır. Bunlarla, yani bu prensiplerin, kendiliğinden harekete geçerek bir demokrasi kurmasına imkân yoktur. Demokrasi nihayet insanların ileriye dönük isteklerinden, vizyonlarından, insan anlayışından, toplum anlayışından doğan ve bunu kendi kültürüyle,

geleneğiyle birleştiren bir düşünceden, bir histen doğar. Yani benim söylemek istediğim şudur: Modernite, ileriye dönük bir yaşam şartı, geçmişi, geleneği unutmak manasına gelmez. Gerçek manada ileri bir yaşam, tarihî geçmişi, bugün ve yarınla birleştirebilen bir yaşam biçimidir. İşte, içinden baktığımız zaman, Ortadoğu'nun ileriye dönük gelişmesi, her şeyden evvel kendini yoklaması, özlüğünü, işin özünü bulması ve ileriyi doğru dürüst tanıması ve bugün dünyaya hâkim olan değerleri paylaşmasıyla mümkün olacaktır. Türkiye bunların bir kısmını yerine getirdiği için bugüne gelmiştir. Ama Türkiye bugüne geldiği için mutlaka bunu Avrupa'nın tanıması, AB'nin Türkiye önünde diz çökmesi manasına gelmez. "Aman bakın size benzedik, sizin gibi olduk" deyip de her şeyi oradan beklemesi de asla beklenemez. Bu kadar büyük bir geçmişi olan, bu kadar büyük bir mazisi, kültürü, ruhu olan bir toplumun illa ben Avrupa kültürünün bir parçası olacağım diye gidip de onun önünde diz çökmesi beklenemez.

Avrupa'dan vazgeçer miyiz? Vazgeçemeyiz. Ama Avrupa'ya eşit şartlarla girmemiz gerek. Ancak eşit şartlarla giren, alnı yukarıda, her zamanki gibi kendine güveni olan bir Türkiye, AB'yi kuvvetlendirir. Ben bütünleşmiş bir dünyayı, kendi dilini, dinini ve özünü koruyan toplumlardan oluşacak yeni bir dünyayı böyle görüyorum ve Ortadoğu'da böyle bir dünyanın kurulması için Türkiye' ye büyük bir yer ayırıyorum.

ERMENİ SORUNUNU ANLAMAK İÇİN DOĞRU YÖNTEM NE?*

Ermeni konusu daha on dokuzuncu yüzyılda Avrupa tarafından bir Hıristiyan-Müslüman sorunu olarak algılanmış ve bugüne kadar o şekilde gelmiştir. 1856 Islahat Fermanı'nın eşitlik adına gayrimüslimlere tanıdığı birçok hak az bir süre sonra etnik milliyetçiliğe dönüşmüştür.

Çarlık Rusyası'nın, bilhassa Osmanlı Devleti'nde yaşayan Slavları desteklemek için ortaya attığı Panslavizm ise onların milliyetçiliğini ve ayrımcılığını bir kat daha körüklemiştir. Sonuçta 1875 ve 1876'da Bosna'da Sırp İsyanı ve Bulgar Ayaklanması olmuştur. İngiltere'de muhalefetteki liberal parti başkanı Gladstone, iktidardaki muhafazakâr partinin başkanı Benjamin Disraeli'yi (ki Yahudilikten dönmedir) yermek için Türkleri, yani Müslümanları, Hıristiyan Bulgarlara karşı tutmakla suçlamıştır. Bulgar kıyımı hakkında yazdığı kitap yanlış bilgiler, abartmalar ve temelsiz isnatlarla dolu olmasına rağmen, Avrupa tarafından gerçek olarak kabul edilerek yüzyıldan beri Türklerin aleyhine kullanılmıştır. Her ne kadar Sultan Abdülhamit olayları araştırmış, gerçekleri rakamlarla ifade eden bir rapor yayınlamış ve bazı yabancılar kendisini desteklemişse de, Avrupa'nın fikrini değiştirememiştir. İşte 1878 Berlin Kongresi bu düzmece yazıları esas alarak sözde Bulgarları korumak için onlara özerklik tanımıştır. Buna karşın, 1877-78'de Rus ordusu ve Bulgar

* *Zaman*, 21 Mart 2005.

çeteleri tarafından öldürülen 300.000 ve yerinden edilen bir milyondan fazla Türk ve Müslüman'dan söz etmemiştir. Ancak felaketzedelerin yurtlarına dönmelerinin uygun olacağını belirtmiştir.

Bulgarların çoğunlukta olmadıkları topraklarda Avrupa sayesinde çok kolayca otonomi kazandıklarını gören Ermeni milliyetçileri, kendi devlet kurma hayallerinin dış baskı, yani Avrupa'nın baskısı ile gerçekleşeceğine inanmışlardır. Bunun yanı sıra, Gladstone 1880'de başbakan olunca Ermenileri desteklemiştir. İşte dış baskı hem Osmanlı hem Cumhuriyet döneminde Ermeni milliyetçilerinin baş silahı olmuştur. Türkiye Avrupa Birliği'ne girmek için her şeyi yapmaya hazır olduğu sürece Ermeni milliyetçileri, Kürt ayrımcıları ve Kıbrıs enosisçileri Avrupa baskısını alabildiğine istismar edeceklerdir. Ermeni milliyetçilerinin değişmeyen amacı, 1915'te İttihat ve Terakki hükümeti tarafından işlendiği iddia edilen "soykırım"ı Cumhuriyet hükümetine kabul ettirmektir. Burada birbirinden ayrı göz önünde tutulması gereken en azından iki konu vardır. Birincisi bu konu ile ilgili olayların tümünü tespit etmektir. İkincisi ise belirli bir rejim ve dönem hükümetinin, yani saltanat döneminin iktidarı olan İttihat ve Terakki hükümetinin fiillerinden, başka bir rejimin ve dönemin hükümetinin, yani Cumhuriyet'in sorumlu tutulamayacağıdır. Maalesef sorun bu şekilde ele alınmamış, Türk hükümeti ve kamu, Ermeni milliyetçilerinin hücumlarına maruz kaldıkça ancak cılız cevaplar vermekle yetinmişlerdir.

ANLAMDAN YORUMA ERMENİ SORUNU

Ermeni milliyetçileri "soykırımı" kesin, herhangi bir şekilde taviz kabul etmeyecek bir gerçek olarak kabul ederler. Son yıllarda Türk asıllı kimselerin konunun uzmanı olmadıkları halde Ermeni milliyetçi tezini desteklemeleri bu milliyetçileri daha da cesaretlendirmiştir. Avrupa Birliği'nin de bu işe dolaylı yoldan da olsa el atması, durumu bir kat daha Ermeni milliyetçilerinin lehine geliştirmektedir. Türkiye'de bu konu ile uğraşanlar, şimdiye kadar inandırıcı, herkesi bir dereceye kadar ikna edecek veya kafalarda soru yaratmayacak

yaklaşımlar ve fikirler üretememişlerdir. Türkleri kesin olarak suçlu gören Ermenilerle, olayları doğru dürüst yorumlayamayan Türkler, aslında birbirinden farksızdır. Üçüncü bir yol aramak zamanı gelmiştir. Çıkar yol her şeyden evvel 1914-15 yılları olaylarını, sorumluluk konusunu bir yana bırakarak, doğru dürüst tespit etmektir. Ermeni milliyetçileri hiçbir zaman bu yaklaşımı kabul etmemişlerdir. Tam tersine 'Mavi Kitap' gibi Birinci Dünya Savaşı sırasında yazılmış propaganda broşürlerini, tek yönlü hatıraları, hatta sahte vesikaları mutlak gerçek ifadesi olarak görmektedirler. Her şeyden evvel toplumlararası diyalog kurulmalıdır.

Ermeni konularında halen Türkiye'de yaşayan ve Ermeni tarihi mirasının koruyucusu olan Ermenileri de bu tartışmanın bir parçası yapmak gerekir. Türkiye'de yaşayan Ermenileri de diyaloğun bir parçası yapmak tek yönlü düşünen milliyetçi diasporanın etkisini azaltacaktır. Diaspora Ermenilerinin birçoğunun, Ermeni diasporasını hâkimiyetleri altına alan rövanşistler gibi düşünmedikleri bilinen bir gerçektir. Bu kimselerin de görüşlerinin ortaya çıkmasına imkân sağlamak mümkündür. İkinci olarak düşünebilecek yol, hem Ermeni hem Türk uzmanlarından oluşan bitaraf bir komite kurarak bunun çalışmasını destekleyecek fonları emirlerine vermektir. (Gerçi böyle bir komite yani Türk-Ermeni Uzlaştırma Komisyonu kurulmuştur; fakat elde ettiği sonuç pek parlak değildir.) Bu komitenin vazifesi çözüm yolları aramak ve bulmak yerine, olayları en küçük ayrıntılarıyla beraber inandırıcı bir şekilde ortaya koymak olmalıdır. Tarih kökenli birçok sorun siyasidir ve sonuçlanması siyasi karara bağlıdır. Ancak tarih ve tarihî belgeler, kişisel görüşler ve duygular siyasi sorunların çözülmesinde yardımcı olacaktır.

Ermeni konusunda Türkiye'de yapılacak çalışmaların başında her şeyden evvel Anadolu'da yirminci yüzyılın başında yaşayan Ermeni nüfusunun sayısını tespit etmek gelmelidir. Soykırım iddiasının ana dayanak noktası zaten nüfustur. Ermeni iddialarına göre Osmanlı Devleti sınırları içinde yaşayan Ermeni nüfusun sayısı 2,5 milyondur. İddiaya göre bunun bir milyonu öldürülmüş, bir milyondan fazlası

tehcir edilmiş ve 2-300 bin kadarı İstanbul'da ve Anadolu'da (bazıları isim, din değiştirerek) kalmıştır.

Ermenilerin kesin sayısını tespit edecek malzeme Osmanlı 1882, 1904, 1914 ve Rus 1897 nüfus sayımlarında vardır. Ayrıca İngiliz arşivlerinde nüfus konusunda çok değerli vesikalar mevcuttur. Bu vesikalara göre Osmanlı Devleti'nde yaşayan 1,4 milyon Ermeni'nin en azından bir milyonunun Rusya'ya, bilhassa bugünkü Ermenistan'a göçtüğü görülür ki bu olayı Ermeni milliyetçileri de kabul ederler. Tehcir olayının doğruluğunu hiç kimse inkâr edemeyeceği gibi bu tehcir esnasında baskınların kim tarafından ve nasıl, niçin yapıldığı da aşağı yukarı bilinmektedir. Tecritlerin Ruslarla işbirliğini önlemek için yapıldığını kesin ikna edici şekilde anlatmak gereklidir, çünkü bazılarına göre "soykırım" tehcir bahanesiyle yapılmıştır. 1914 yılı Kasım ayının başında Almanya'nın yanında savaşa giren ve savaşın altı-yedi hafta içinde biteceğini ümit eden İttihat ve Terakki hükümetinin savaş ilanından beş ay sonra "soykırım" planını alelacele hazırlaması ve yürürlüğe sokması kabul edilir gözükmemektedir. İttihat ve Terakki hükümetinin aldığı önemli kararlar arşivlerde mevcuttur. Arşivlerimizin herkese, dost-düşman ayrılığı yapılmadan açık olması gereklidir.

Geçen yıl Wisconsin Üniversitesi'nde Ermeni Öğrenci Derneği'nin davetlisi olan bir Alman profesör konuşma yapmıştır. Her ne kadar konuşma genelde Ermeni tarafını tutar gibi olmuşsa da konuşmacı hem bazı Ermeni hem de Türk yazarlarının subjektif, tek taraflı tutumlarını yermiş ve Ermeni konusunda yeni yaklaşımlara ihtiyaç olduğunu vurgulamıştır. Bu zata arşivlerimizde çalışma izni verilmemiştir. Hâlbuki konuşmacı gerçekleri anlamak, yeni bilgiler elde etmek için çaba göstermekte idi.

Ermeni konusunda yapılacak çalışmaların bir başka boyutu da "soykırım" tezini destekleyen veya inkâr eden kaynakların (kitap, vesika) sıhhatini, yani kim tarafından, neye dayanarak yazıldığını incelemek olmalıdır. Bir eser basılıp dağıtıldıktan sonra birçok kimse tarafından mutlaka gerçek olarak kabul edilir. Mesela, Fransa'da

Marcel Leart tarafından yazılan, Osmanlı Ermeni nüfusunu iki buçuk milyon olarak gösteren ve hiçbir temel esasa dayanmamasına rağmen sıkça kullanılan, 1913 yılında Paris'te basılmış, 'La Question Armenienne a la Lumiere des Documents' (Vesikalar Işığında Ermeni Meselesi) adlı bir kitap vardır. Bu kitabın yazarının gerçek ismi Kirkor (Grigor) Zohrad'dır; Arnold Toynbee'ye göre İstanbullu bir Ermeni'dir. Kullandığı vesikalar ise hiç güven verici değildir.

Bu arada Kafkaslarda, Kırım'da, Balkanlarda daha 1812'de başlayan Türk-Müslüman kıyımlarının ve zora dayanan göçlerin incelenmesine büyük önem verilmelidir. Bu incelemeler Ermeni sorununa hemen çözüm getirmemekle beraber göçlerin uzak nedenleri üzerine ışık tutabilir. Mesela Erivan on dokuzuncu yüzyılda büyük bir Türk nüfusa sahipti. Halen orada yaşayan Türk yoktur. Rusya 1774'ten sonra Kuzey Karadeniz sahillerine indikten sonra buraları geliştirmek için Osmanlı Devleti'nden Rus ve Ermenileri celp etmek için elinden geleni yapmıştır. Yine 1812'den ve 1856'dan sonra Rusya, Kırım'ı boşaltan Müslüman halkın yerini alacak Osmanlı Gagavuzlarını ve Bulgarları Kırım'a ve hatta Kafkaslara yerleştirmiştir. Sonra bu göçler "Türklerin zulmünden" kaçış olarak gösterilmiştir. İşte bu konular çok geniş bir çerçeve içinde ele alınırsa konu çok yönlü olarak daha iyi anlaşılabilir.

BİR MİLYON ERMENİ 1917'DE KUZEYE GÖÇTÜ*

Sizce 1915 için bir tarih komisyonu kurulması faydalı mı olur, yoksa bu meseleyi çözmek öncelikle siyasetçilerin işi midir?

Bence çok faydalı ve lüzumludur. Benim Ermeni meselesine bakışta "üçüncü yol" dediğim de budur. Belki sonuç alınmasında birinci derecede de rol oynayabilir.

Ne bakımdan böyle olduğunu düşünüyorsunuz?

Bu meselenin tarihini sağlam vesikalara göre incelemiş bir adamım ben. Ermeni meselesi ne zaman doğdu? 1877-78'de Rus orduları Osmanlı toprakları olan bugünkü Bulgaristan'a girince orada ekseriyeti Bulgar olan bir millet yaratmak istediler. Çünkü Bulgaristan o şekilde Rusya'nın Balkanlarda öncüsü olacaktı. Fakat o tarihte Bulgaristan'ın Hıristiyan nüfusu Müslümanlardan fazla değildi. Bir Bulgar millî devleti kurmak için önce bir Bulgar ekseriyeti yaratmak lazımdı. Bu amaçla Rus ordusu ve Bulgar çeteleri 300.000 Müslüman Türk'ü öldürdü, bir milyon kadar insanı da yerinden itti. Böylece 1878'de Balkanlardan Anadolu'ya en büyük Müslüman Türk akını başladı...

---

* *Milliyet*, Devrim Sevimay ile Röportaj, 31 Mayıs 2009.

Ermeni meselesini anlatmak için neden Balkanlardan başladınız?

Hemen oraya geleceğim: Böylece 1878 Temmuzu'nda Berlin Kongresi toplandı ve o kongrede otonom bir Bulgaristan yaratılmasına karar verildi. Ayrıca Sırbistan, Romanya, Karadağ istiklâlini kazandı, Bosna-Hersek Avusturya tarafından işgal edildi, Batum-Kars ve Ardahan Ruslara bırakıldı. Artık Osmanlı için yıkılış dönemi başlamıştı.

İşte bu tarihte, Ermeni milliyetçileri de bir millet yaratmanın, müstakil bir ülke kurmanın bu kadar mümkün olduğunu gördüler. Hemen Berlin Kongresi'ne bir muhtıra gönderdiler. Muhtırayı kaleme alan o zamanın Ermeni Kilisesi lideri "Anadolu'da iki buçuk milyon Ermeni vardır. Onlar da istiklalini istiyor. Onlara da özgürlük verin, müstakil Ermenistan kurulsun" dedi.

1878'de Osmanlı'nın Ermeni nüfusu iki buçuk milyon muydu peki?

Oraya da geleceğim, acele etmeyiniz. Bizde hep olduğu gibi hemen işin son noktasına gelmek istiyorsunuz, ama her şeyin bir akışı vardır. Böylece Berlin Antlaşması'nın değiştirilen 16. ve 61. maddesinde Ermenilerin kesif yaşadığı Doğu Anadolu bölgesinde reformlar yapılmasına karar verildi. Bu reformlara nezaret etme sorumluluğunu da İngiltere üstlendi. Bu çok mühim, altını çizelim: Ermeni reformunu izleme işi İngiltere'nindi.

Her şeyin başlangıcı Berlin Kongresi

Neye sebep oldu bu antlaşma?

Berlin Muahedesi'nden evvel Müslümanlarla çok iyi yaşamış Ermeniler, o güne kadar sadece kültürel, sosyal, ekonomik bir meseleyken artık siyasileşmişti. Özetle 1878 Berlin Antlaşması her şeyin başlangıcı oldu.

İngiltere öncelikle bu durum karşısında ne yaptı?

Otonomide bütün mesele nüfus üzerine odaklandığı için İngiltere hemen Ermeni nüfusunu tespit etmeye yöneldi. Ancak bu arada

İngiltere'de de büyük bir iç değişiklik yaşandı. 1880 seçimlerinde bir Yahudi dönmesi ve Osmanlı dostu olan Benjamin Disraeli gitti, yerine sözde liberal, ama aslında koyu bir Protestan ve İngiltere'de İslâm'ı küçük görenlerin öncüsü durumundaki Gladstone geldi. Gladstone'un ilk işi Osmanlı'daki elçisi Goschen'e talimat vermek oldu, "Derhal gidiniz, doğu bölgesinde reformlara girişiniz" dedi.

Ancak tabii denildiği kadar kolay değildi. Çünkü Osmanlı hükümeti Goschen'in bitaraf olmadığını, Osmanlı aleyhine çalışacağını düşünerek ayak diriyordu. O kadar gerginlikler yaşandı ki 1881-82'de İngiltere Adriyatik sahillerine, yani bugünkü Arnavutluk'a harp gemilerini gönderdi.

Bu arada reformdan kasıt ne; otonomi mi?

Osmanlı'da gayrimüslimler için kültürel ve ekonomik otonomi öteden beri zaten mevcuttu. Kendi okullarını kuruyorlar, kendi kiliselerine istedikleri başkanı seçebiliyorlar, o kilise o toplumun başı oluyor, devlet-hükümet ona karışmıyordu, yani zaten otonomi vardı. Şimdi istenen ise idari otonomiydi. Çoğunlukta oldukları yerlere Ermeni veya hiç olmazsa Ermeni taraftarı olan bir vali tayin edilecekti.

Patrik bazı yerlerde iki kez sayım yapmış

Bulgaristan'da olduğu gibi?

Tabii, Berlin Muahedesi Bulgaristan'ı otonom yaptı, Bulgaristan da 30 yıl sonra istiklâlini ilan etti. Çünkü otonomi siyasi özgürlüğe, ayrılığa giden yolun ilk adımıydı. Bunun başka bir tarifi de yoktu. İngiltere'nin şimdi yapmaya çalıştığı da buydu.

Peki sonra ne oldu; Goschen bir nüfus sayımı yapabildi mi?

Timaş Yayınları'nın yayınladığı *Osmanlı Nüfusu* isimli kitabımda bütün rakamlar, vesikalar mevcut... Ama alıp okuyan kimse yok. Çünkü biz Türkler oturup bir şeyi araştırmaya gitmeyiz, bir çırpıda genel bir fikir elde edip ona göre fikir yürütmeye çok alışkınız. Belki biraz sert konuşuyorum, kusuruma bakmayın lütfen, fakat ben

bütün hayatım boyunca gerçeklere dayanarak çalışmayı öngördüm. Onun için de Türkiye'de tutunamadım, Batı'ya gidip bu yöntemlerim sayesinde orada başarı sağladım.

Şimdi reformlar meselesine gelelim. Goschen Doğu'daki İngiliz konsolosluklarına "İki buçuk milyon iddiası ne derece doğru, araştırın" talimatını verdi. O dönem Erzurum, Van ve Trabzon'da çok bilgili İngiliz konsolosları vardı. Bunlar bir rapor hazırlayıp gönderdiler İstanbul'a. Diyorlar ki, "Ermeni nüfusu en fazla 1 milyon 400 bin." Sefir tabii büyük şüpheye düşüyor. Arada bir milyondan fazla fark var. Bu defa İngiltere bizzat Ermeni patriğine soruyor, "Bu fark neden?" Ermeni patriğinin mektupları var, orada diyor ki, "Çünkü biz Ermeni nüfusunu bazı yerlerde iki defa saydık. Mesela Sivas vilayetinde saydığımız Ermenileri bir de Erzurum vilayetlerinde saydığımız Ermeniler arasına soktuk. Üstelik biz göçebe Müslümanları da saymadık, yalnız yerleşik halkı saydık."

Bir milyon Ermeni'nin göç ettiğini Ermeniler de kabul ediyor

Bu yazışma bilinen bir şey midir?

Hayır, kendi aralarında kaldığı için bilinmiyor.

Siz nereden aldınız?

İngiliz arşivlerinde bulunan diplomatik mektuplaşmalardan aldım. Dahası Ermeni âlimleri ekseri ciddi insanlar oldukları için benim bu yazdıklarıma hiç itiraz etmediler. Yine ilan edilmeyen, ama benim bulduğum başka belgelere göre Sultan Abdülhamit de altı vilayette sayım yaptırmış. Onun ulaştığı rakam 1 milyon 200 bin... Hemen hemen İngilizleri doğruluyor.

Peki ne oluyor o 1 milyon 400 bin Ermeni'ye?

Bir kısmı tehcir sırasında yolda hücuma uğradılar. Bu kesin... Kürtler ve Türkler tarafından, bazen de jandarmalarca öldürüldüler. Bir kısmı da göç etti.

Ne kadarlık bir kısmı göç etti denilebilir?

Sürgünün yapıldığı 1915'te Doğu Anadolu Rus işgali altındaydı. Ancak 1917'de Rus orduları Bolşevik İhtilali nedeniyle geri çekilme kararı aldı. O tarihte Rus ordusuyla beraber, onların güvencesi altında yaklaşık bir milyon kadar Ermeni geriye çekilerek Doğu Anadolu'dan Rus ordularıyla beraber kuzeye göçtü.

Yani 1917 yılında bir milyon Ermeni yaşıyordu, öyle mi?

Yaşıyordu tabii... Hatta en can alıcı nokta da bu zaten, bizzat Ermeni tarihçileri, hatta en milliyetçileri dahi, kabul ediyor bunu. Ama şöyle; "Nüfus iki buçuk milyondu, bir milyonu çekilince bir buçuk kaldı, bir buçuk milyon Ermeni öldürüldü" diyerek...

Baştan anlattığınız o iki buçuk milyon meselesinin bu yüzden önemli olduğu söylenebilir.

Tabii, çünkü bütün mesele bu nüfus üzerinde dönüyor. Oysa elimizde tüm vesikalar toplam Ermeni nüfusunun bir buçuk milyon bile olmadığını gösteriyor. Bunun bir milyonu göç ettiyse, 100-200 bini de Anadolu'da kaldı, Müslüman olduysa... İstanbul Ermenilerine de kimse ilişmediğine göre...

Türk milliyetçisi değilim, ama gerçek bu

Bir milyon Ermeni'nin Güney Rusya'ya göç ettiği ne kadar kesin; elinizde bunun bir belgesi var mı?

Rus nüfusu istatistiklerine bakmak yeterli olacaktır. İlk mevcut Rus nüfus istatistikleri Erivan'da 40-50 bin kadar Ermeni olduğunu gösteriyor. 1927'de yapılan nüfus sayımında ise bu sayı bir milyondan fazla çıkıyor. Bunların çoğu da Rusya, Romanya veya Bulgaristan'dan değil, Anadolu'dan gelen Ermeniler. Ama şimdi size de bunlar şaşırtıcı geliyor. Bakıyorum yüzünüze, inanamıyorsunuz, "Vay bu adam uyduruyor mu, ne yapıyor" der gibisiniz...

Elbette hayır, ama anlamaya çalışıyoruz. Mesela bizzat Talat Paşa'nın tuttuğu iddia edilen notlara göre tehcir öncesi ve sonrasındaki fark 972 bin 246 imiş. Ama bu Ermenilerden kaçının öldüğü, kaçının göç ettiğine dair bir bilgi mevcut değil.

İşte ben onların göç ettiğini söylüyorum size ve bunu da Türklerin yazmalarından değil, bizzat Ermenilerin kayıtlarına dayanarak belirtiyorum. Şimdi en başa dönersek, siz komisyonla ilgili bir sual sorarak başladınız, ben de size uzun bir cevap verdim. Belki de beklemediğiniz bir cevap aldınız.

Doğrusu evet, sizin bu görüşlerinizi daha önce okumamıştık...

Ben medya üzerinden devam eden bu 1915 tartışmalarına hiç girmem. Bu kapsamda ilk kez konuşuyorum, çünkü bir tarih komisyonunun kurulacak olmasını çok önemsiyorum. Üstelik ben bunun gerekliliğini yeni de değil, daha 40 sene evvel söylemiştim.

40 yıl önce de mi böyle düşünüyordunuz?

Evet, ama beni sakın Türk milliyetçisi bir tarihçi olarak da görmeyin. Ben tam bir Ermeni dostuyumdur. Ermenileri insan olarak çok takdir ederim. Hakikaten Osmanlı Devleti'ne büyük katkıları olmuştur; büyük kabiliyetleri olan, kültüre yatkın, her yerde iz bırakmış, isim yapmış bir millettir Ermeniler. Keşke bizim Türkler de en az onlar kadar verimli, yaratıcı olabilselerdi. Bu konuda hiç tereddütüm yok, ama şunu da gözden kaçırmamak gerekir ki gerçekler ayrıdır ve bu şekildedir.

Sadece 1915'i değil, 150 yılı incelemek gerekiyor

Sizin verdiğiniz rakamlara göre 1915'te ölen Ermenilerin sayısı 100-200 bin kadar galiba, değil mi?

Ama bunun bir tanesi bile fazladır ve çok acıdır. Ben öldürmeye kesinlikle karşı biriyim.

Zaten bu çağın insanı değil 100-200 bin, Yugoslavya'da sekiz bin Müslüman'ın öldürülmesine de soykırım diyor. Peki o halde soykırımın ilk kez tanımlandığı 1948 Cenevre Sözleşmesi geriye dönük işlese 1915 de soykırıma girer mi, girmez mi?

Hayır, çünkü planlı bir hareket değildi. Ermeni milliyetçileri böyle bir planın olduğunu binbir dereden su getirerek ispat etmeye çalıştılar, fakat kullandıkları malzemenin uydurma olduğu hep ortaya çıktı. Bu ispat edilmiş bir şey değil.

Ya yolda öleceklerini bile bile göndermek?

Bir kere sürülen Ermeni gruplarının bir kısmı sağ salim Suriye ve Lübnan'a yerleşebildi. Bugün Lübnan'ın, Suriye'nin nüfusunun büyük bir kısmı Anadolu'dan tecrit edilen ve sağ kalan Ermenilerdir.

İkincisi, 1878'de yüz binlerce Müslüman Türk Rumeli'den sökülüp yok edildi. 1912-1913'te Balkan Harbi'nde 400 bin Müslüman öldürüldü. Aynı miktarda adam göçe mecbur edildi. Yine Kafkaslarda bir buçuk milyon insan öldürüldü. Peki bu durumda o devirde bütün milletler birbirine soykırım yapıyordu mu diyeceğiz? Hayır, onlar savaş ortasında yaşanmış katliamlardı. Bir coğrafyanın üzerinde sivil savaş gibi bir şey yaşanıyordu ve çok acıydı.

Dolayısıyla siz 1915'e bir yılın olayları değil, bir dönem olarak bakılsın diyorsunuz...

Evet, 1915'i tam anlamıyla anlamak istiyorsak o 150 seneyi detaylarıyla incelemek zorundayız. Ancak o zaman o devirde nasıl bir büyük göç ve ölüm hareketi yaşandığını görebiliriz. Eğer bunu bütünüyle ele alırsak o zaman bunun insanlığa karşı, herkes tarafından, o dönemki tüm millî devletler tarafından işlenmiş bir suç olduğu ortaya çıkar. Buna Müslüman da maruz kalmış, Rum da, Ermeni de... Çünkü maalesef millî devletlerin kuruluşunda bu gibi acı safhalar vardır ve bir bakıma her yerde olmuştur. Elbette bu hiçbir acıyı hafifletmez, ama bize o dönemi bir nebze de olsa açıklar. Ben bununla da kimseyi savunmuyorum, benim tek savunduğum gerçekler...

Yarım saat dinlemek Avedis'i bile değiştirdi

Ermeni meselesiyle ilgili bu görüşlerinizi anlattığınızda ABD'de ne tür tepkiler alıyorsunuz?

Size çok basit bir misal vereyim: Benim Amerika'da çok yakın Ermeni dostlarım vardır. Onlardan biri de 1962'de ben Harvard'dayken tanıştığım Avedis Sanjiyan'dır. Avedis'le öyle dost olmuştuk ki bir gün kendisine "Ya bak, ben seninle kardeş gibi konuşuyorum, birbirimize sıcak bakıyoruz, yakınız, aynı topraklardan gelmişiz, aynı kültürde yaşamışız. Gel toplumlarımız arasında da yine bu eski dostluğu kuralım. Kendi aramızda bir taraf Ermenilerden bir taraf Türklerden oluşan bir komisyon oluşturup şu 1915 olaylarını inceleyelim" dedim. Bana dostumun cevabı şu oldu: "Önce soykırımı tanıyınız, ondan sonra dostuz."

Tabii komisyonu kuramadık, ama yine dostluğumuz devam etti. Seneler sonra Şikago'da "Osmanlı'da Ermeniler" başlıklı bir panele davet edildim. Orada Ermenilerin Osmanlı Devleti'ndeki yerinden söz ettim. Türkiye'de aslen bir Ermeni aleyhtarlığı olmadığını, bir Rumelili olarak bütün çocukluğumun İstanbul'daki Ermeni Türkçesine gıptayla geçtiğini, 1915 olaylarının gerisine de bakmak gerektiğini, peşin hüküm vermenin ne büyük hata olduğunu anlattım. Kimse karşı çıkmadı konuşmama. Hatta bittikten sonra bir iki Ermeni ve Amerikalı yanıma geldi ve bana "Ya bu meselenin başka yönleri varmış, seni dinledikten sonra bu meselenin yeni yönlerini keşfettik" dediler. Bir baktım, onların arasında benim Avedis de var ve bana aynen şöyle diyor, "Kemal, senin bundan 20-30 sene evvel teklif ettiğin komisyonu kurma zamanı geldi galiba."

Ne değişmişti Sanjiyan için sizce?

Beni bu konuyla ilgili yarım saat dinledi. Dinleyince gördü ki bende 1915'e dair körü körüne Türk tezini savunma hali yok. O zaman işte gerçekleri araştırdığım fikri onda uyandı ve buradan hareketle "Konuşabiliriz" dedi.

Karpat'ın komisyon kriterleri

1- Önce Türk ve Ermenilerden seçici bir komisyon oluşturulmalı. BM ve AB gözlemcilerinin de bulunacağı bu komisyon asıl tarih komisyonuna kimlerin seçileceğine karar vermeli.

2- Tarih komisyonu ilgili her ülkeden ve her akademik alandan belirlenmiş bitaraf üyelerden oluşmalı.

3- Çalışma süresine sınır konmamalı, ancak bir buçuk yıl içinde bitirilebilir.

4- Komisyon hiçbir yargıya varmamalı. Sadece olayların gelişimi hakkında görüş birliğine ulaşmalı. İlk anlaşılacak konu da rakamlar olmalı.

5- Böyle bir komisyonun kurulabilmesi Türkiye, ama asıl uzun vadede Ermenistan'ın lehine bir başarıdır. Komisyondan sonrasını siyasetçiler çözebilir.

Osmanlı'yla bağımızı kesmek iyi niyetli bir hata

Cumhurbaşkanı Gül, ABD Başkanı Obama'yla yaptığı ortak basın açıklamasında "Türkiye Cumhuriyeti kurulurken yeni nesilleri nefret duygusuyla beslememek için biz o dönem kaybettiğimiz Türkleri büyük olay haline getirmedik" dedi.

Çok doğrudur. Bu olaylar bizim tarih kitaplarımızda, hatıratlarımızda hiç yer almaz. Tarihle meşgul olan bir insan olarak ben bu olayların ne kadar büyük olduğunu ancak ve ancak İngiliz arşivlerine gittikten sonra öğrendim, Türkiye'de okurken değil.

Neden böyle oldu, yas mı tutmadık?

Çünkü Cumhuriyet yeni bir başlangıç yapmak, eski tarihi bir yana atmak, eski düşmanlıkları unutmak, kimseden toprak talebinin olmadığı, tertemiz bir sayfa açarak dünyaya katılmak istedi. Bizzat Atatürk'ün söylediği bir şey bu, "Biz eski tarihi burada bitiriyoruz, yeni bir hayat başlatıyoruz." O yüzden de yas tutulmadı.

Peki sizce bu bir hata mıydı?

Evet, çok iyi niyetle yapılmasına karşın bence bu sonuçta bir hataydı. Çünkü sırf bu yüzden bile herkes olayların 1915'te başladığını sandı, kimse bu 150 yılda neler yaşandığını göremedi.

Tabii bunun yalnız iyi niyetten değil, asıl 1915'in suçundan kurtulmak için yapıldığını söyleyenler de var?

Bu yanlıştır. Eğer siz Türkiye'yle Osmanlı'nın kesişmesini ve Osmanlı tarihini yalnız ve yalnız 1915'e bağlarsanız çok büyük hata yaparsınız. 500 sene boyunca Osmanlı korkusu ve İslâm tehlikesiyle yaşamış Avrupa'ya bunu unutturma fikri çok daha kapsamlı düşünülmüş bir durumdu, sebep asla 1915 değildi.

Tabii Osmanlı'yla birden tüm bağımızı bıçak gibi kesmek sadece bir 1915'i tek bir açıdan görmeye değil, daha başka birçok sancıya sebep oldu.

Neye mesela?

Biz Cumhuriyet'in ilk günlerinde dünyada ne kadar kötülük varsa hepsini Osmanlılara yükledik. Kendi tarihimizi öyle bir kesip attık ki sonraki bütün yıllar bunun kopukluğunu yaşadık. Çünkü sonuçta rejim değişmişti, ama toplum hâlâ aynıydı.

AKP sadece başlangıç, yeni liderler gelecek

Sizce bu sancı hâlâ sürüyor mu?

Nihayet halkla hükümetin, milletle devletin bir araya geldiği bir devrin içine girdik. Şimdi o dönemdeyiz. Osmanlı'dan bu yana ilk defa halkımızla idarecimiz birbiriyle kaynaşıyor. Devlet ve sosyal elitizmi ilk kez halk arasından gelmiş yeni liderlere teslim ediyoruz. Tabii Cumhuriyet kurulmasaydı, Atatürk demokrasinin bu temellerini atmasaydı bugün bu noktaya da gelmemiz asla mümkün değildi.

Peki Türkiye'nin ideal noktası bu mudur; sizce görüp göreceğimizin hepsi bu kadar mı?

Hayır, bugünkü AKP bu yeni dönemin sadece bir başlangıcı... Elbette bizim giderek daha yeni bir lider kadrosuna ihtiyacımız oluşacak. AKP de kalite bakımından yükselerek yerini hem dünyayı hem kendi toplumunu daha iyi anlayan başka liderlere teslim edecek.

Ne zaman?

Bu değişim sancısı hemen bitmez; belki 15-20 sene daha sürer.

Peki bu 15-20 sene nasıl geçecek; daha muhafazakârlaşarak mı?

Kısmen muhafazakârlaşma, biraz eski kökenlerine dönmenin, yani normalleşmenin ilk etaptaki şartıdır. Biz bu sancıyı eninde sonunda mutlaka yaşayacaktık, ama bu da geçecek. Kehanette bulunmak istemem, ancak ben iyimserim.

Şimdi yalnız biraz kafalar karışmıştır; AKP'li misiniz, değil misiniz diye...

Ben ömrüm boyunca kimseden olmamak için hep tek durdum. Benim yegâne özelliğim budur. Zaten o yüzden de söylediklerim hiçbir tarafın işine gelmez.

AVRUPA'YA İTİMADIM YOK*

Sovyetler dağılınca ABD büyük bir hevesle Doğu Avrupa, Kafkaslar ve Orta Asya'ya girdi. Orta Asya'daki Türk Cumhuriyetleri'nde askerî üsler edindi. 10 yıl geçmeden bu üsleri birer birer kaybetmeye başladı. Bu noktadan hareketle ABD'nin Orta Asya'da gerileyen gücünü nasıl değerlendiriyorsunuz?

Amerika hiçbir zaman Orta Asya'ya tam anlamıyla yerleşmiş değildi. Bunun için ne askerî ne siyasi ne de kültürel araçlara sahipti. Türk Cumhuriyetleri 70 sene boyunca her bakımdan Moskova'ya bağımlı kaldı. Sovyetler dağılınca ABD, bölgede askerî üslere sahip oldu, fakat bunlar daha ziyade Afganistan için bir geçit niteliğinde kaldı. Bunlar da kısmen Rusya'nın onayı ile oluşmuştur. ABD buraya nüfuz etti ve sonra nüfuzunu kaybetti gibi bir şey söylenemez, son tahlilde kati bir nüfuz sahibi olmamıştır. Ancak bu devletler çok güçlenebilir, kendi çıkarlarını bağımsız bir şekilde koruyabilirlerse o zaman bir şeyler olabilir.

ABD'nin Orta Asya'da en büyük korkusu Çin

Orta Asya'da aslında en büyük korku Çin'dir. Çin, Orta Asya'nın enerji kaynaklarına muhtaçtır. Fakat aynı zamanda bölge ülkeleri ile bazı sınır sorunları da mevcuttur. Bundan dolayı Orta Asya Türk Devletleri, olası bir Çin müdahalesinden çekinmektedirler. Eğer

* *Turkishny*, Baha Erbaş ile Röportaj, 23 Mart 2010. Ara başlıkları yeniden düzenledik. (Editörün notu)

böyle bir durum gerçekleşirse onları orada koruyabilecek tek güç Rusya'dır. Onlar hâlâ sırtını Rusya'ya dayamış vaziyettedirler. Olası bir Çin müdahalesinde ABD hiçbir şey yapamaz. Onun için bir süre ABD'nin Orta Asya'da seyirci kalması beklenebilir. Ancak ABD, Türkiye vasıtası ile bir şeyler yapmaya çalışabilir.

Büyük devletler her istediğini yapamaz

Rusya'nın Gürcistan'ı işgali karşısında ABD ciddi tepki göstermedi. Gürcistan ve Ukrayna'nın NATO üyeliğinden en azından şimdilik vazgeçilmiş gibi görünüyor. İnsan ister istemez 1920'lerde Rusya ile İngiltere arasındaki Büyük Oyun'u hatırlıyor. İngiltere, Afganistan, İran ve Türkiye'yi kendi yanında tutarak Orta Asya ve Kafkasları Rusya'ya bırakmıştı. Bugün de böyle bir bölüşüme gidildiğini düşünmek mümkün gözüküyor mu?

Rusya on dokuzuncu yüzyılda Orta Asya'yı ve Kafkasları kendi gücü ile işgal etti ve İngiltere bir şey yapamadı. Stratejik ve askerî bakımdan İngiltere'nin müdahalesi mümkün değildi ve Rusya'nın bu işgaline razı oldu. Bugünkü durumda bölgede ABD'nin yapabilecek çok şeyi yok. Yapabilecekleri tek şey, yerli grupları desteklemek ve onları kendilerine çekmektir ki Gürcistan ve Ukrayna'da bu böyle oldu. Rusya, Gürcistan ve Ukrayna'nın NATO'ya girişini bir ölçüde engellemektedir. Bugün Gürcistan'daki iktidar, Batı yanlısı ve NATO'ya girme hevesindedir, fakat buna Rusya'nın tepkisi çok büyük olacağından Batı çekinmekte, tam destek verememektedir. Ukrayna'da şimdiki başkan Rusya taraftarı, fakat Batı ile de ilişkilere karşı değil. Eski başkan Yuşçenko Ukrayna'yı NATO'ya dahil etmek istedi ve ABD bunu kabul etmişti, fakat Ukrayna içinden buna tepki doğdu; direnişle karşılaştı ve seçimi kaybetti. Ukrayna'nın yakın zamanda NATO'ya girmesi beklenemez. "Büyük devletler her istediğini yapabilir" düşüncesini bir tarafa bırakarak gerçekleri görmek, iç dengelere de bakmak gerekir. Bu ülkeler güçlendikçe, millî kimliklerini tam buldukça, kendi halklarının ve ülkelerinin çıkarlarına göre hare-

ket edeceklerdir. Bu, Orta Asya'daki Türk Cumhuriyetleri'nde de, Kafkaslarda da uzun vadede böyle olacaktır.

Dünyada dengeler çok değişti. Bu dengeleri Soğuk Savaş fikirleriyle ele almak ve o şekilde muhakeme etmek yanlıştır. Soğuk Savaş döneminde iki güç vardı; Sovyetler, ABD ve ikisi etrafında toplanan diğer güçler. Bugün bu şartlar tamamı ile değişti; birçok güç ve farklı dengeler-cepheler ortaya çıktı. İçlerinde Çin, Hindistan gibi ülkeler gittikçe güçlenmektedirler. Bu güçler uzun vadede Orta Asya ve Kafkasların geleceğinde bir yere kadar etkili olacaklardır. Bilhassa Müslümanların meskûn olduğu yerlerde bir bağımsızlık mücadelesi var. Şimdiye kadar pek ismi anılmayan yerlerde dahi çok büyük kargaşalar var. Rusya için bunlar büyük sorundur. Unutulmamalıdır ki buraları ancak güçle ve kendine yakın yerli kuvvetlerle elde tutmakta olan Rusya büyük bir güç olmaktan çıkmıştır. Evet, hâlâ güçlüdür ama bu gücü iki noktaya dayanıyor: Birincisi sahip olduğu enerji kaynakları ve bu enerji maddelerini Avrupa'ya satması, ikincisi sahip olduğu atom silahlarıdır. Bunlar bir ülkenin dünya çapında söz sahibi olması için kâfi değildir. Dünya çapında söz sahibi olmak için bunların yanında kültürde ve finansta etki sahibi olmak gerekir. Rusya'da bunlar mevcut değil. Ekonomik durumunun da pek parlak olduğu söylenemez. Olası bir petrol bunalımında Rusya'nın çok zarar göreceği aşikardır.

Rusya artık büyük bir güç değil

Türkiye'nin Rusya'ya giderek artan ticari ve enerji bağımlılığı karşısında sizce ABD ne düşünüyor?

Bu, Türkiye'nin kendi siyaseti... Rusya ile ticari, ekonomik ilişkilerini geliştirdi ve daha da geliştirecektir. Fakat bu, bunun Amerika'ya sorulması gerektiği gibi bir durumu doğurmaz. Türkiye nihayet kendi ihtiyaç ve çıkarlarına göre hareket ediyor ki bu da ABD'yi çok ilgilendirmiyor. Ama Türkiye, Rusya ile ciddi siyasi, askerî anlaşmalara girmeye başlarsa, bugün mensubu olduğu Batı Bloku'ndan koparak müstakil olmak yolunu tutarsa, o zaman durum değişir. Ama bugün-

kü şartlarda Türkiye'nin Rusya ile ticari münasebetlerini artırması ABD ile ilişkilerini bozmaz, tam tersine Türkiye ne kadar güçlenir, Rusya ile ilişkilerini daha da geliştirirse, Türkiye'nin o derece ağırlığı artacaktır. Bu bir bakıma bazı hallerde ABD'nin lehine olur. Soğuk Savaş'ın bitmesi ve NATO'nun eski gücünü kaybetmesi Türkiye'ye bu imkânı verdi. Unutmayınız ki bunlar ta Özal döneminde başladı. Özal, SSCB'nin çökmesi ile NATO'nun eski önemini kaybedeceğini ve dolayısıyla Türkiye'nin de bu şekilde gerek NATO gerek Batı ülkeleri nezdinde önem kaybedeceğini düşündü ki gayet de doğrudur; bunun üzerine hem Rusya ile hem diğer bölge ülkeleri ile ilişkileri geliştirmeye girişti. Bu da gayet normal bir yaklaşımdır. Türkiye'nin komşularıyla ilişkilerini Soğuk Savaş döneminde gereğince artırmamış olması bana göre büyük bir hata idi. Tek taraflı olarak "Aman biz NATO'dayız, Batı'ya bağlıyız." gibi bir düşünce çok hatalı idi. Türk-Rus ilişkilerinin bu şekilde artışına ABD'nin çok önem verdiğini sanmıyorum.

Gerek azalan nüfusu gerekse hantal sanayisi, enerji maddeleri dışında global pazarda hiçbir mamul maddede söz sahibi ve rekabet imkanı olmayışı Rusya'yı orta vadede bölgesel büyük bir güç statüsünü idame ettirmek noktasında ciddi sıkıntıya düşürmeyecek midir? Rusya'nın uluslararası sistem içindeki geleceğini nasıl görüyorsunuz?

Daha önce de söyledim. Rusya dünya çapında büyük bir devlet olmaktan çıkmıştır. Rus liderler, Rusya'nın hâlâ o güçte olduğuna inanmak istiyorlarsa da ve bunun için ellerinden geleni yapıyorlarsa da bu halihazırda mevcut olan durumu değiştirmez. Rusya'nın nüfusu çok azaldı. Rusya'nın %100 kontrol ettiği petrol, doğalgaz ve kömür kaynaklarının büyük bir kısmı Türkmenistan, Kazakistan ve Azerbaycan'da kaldı. Bunlar arasında Rusya'nın akciğeri de denilen en önemli ülke olan Ukrayna da Rusya'dan koptu. Rusya'nın arazisi alabildiğine büyük olmasına rağmen, bugün bunun büyük kısmı işlenemiyor. Bu bakımdan da Rusya güç durumdadır. Eskiden Rusya'nın ambarı Ukrayna idi.

İdeolojik olarak da Rusya'nın muazzam bir kayba uğradığını düşünmek lazım. 80 seneye yakın bir ideolojiyi temsil etti ve bunu bütün dünyaya yaymak için uğraştı. Bunu kendi ülkesinde uyguladı, fakat bu ideoloji her şeyden evvel Rusya'nın kendi içinde çöktü ki bu psikolojik olarak rejimin iflası manasına geliyordu. Nitekim rejim iflas etti. Rusya bu durumdan psikolojik olarak büyük zarar gördü; psikolojik gücü de muazzam azaldı. Bu bir süre böyle devam edecektir. Rusya'nın içinde de durumdan memnun olmayan birçok etnik grup var. Bugün 140 milyon gibi bir nüfusa sahiptir ve 70-80 bölgeye ayrılmıştır. Dahası Kafkaslarda ve diğer birçok bölgede istiklal mücadelesi var.

Bu şartlar altında Rusya'nın eskisi gibi dünya çapında etkili bir güç olmasını mümkün görmüyorum, ama bununla beraber Rusya'yı silip de atmıyorum. O bölgede hâlâ söz sahibi olacağı şüphesizdir. Bilhassa atom silahları ve enerjisi oldukça Rusya'nın etkisi devam edecektir. Bu etki bölgeseldir. Bölge ülkelerinin bu gerçeği göz önünde tutarak hareket etmeleri lazımdır.

Immanuel Wallerstein 'Batı Avrupa ve Rusya bir araya geliyor' diye yazdı. Rusya'nın ABD karşısında Avrupa'ya yaklaşmasını ABD-Rusya ilişkileri açısından nasıl değerlendiriyorsunuz?

Batı Avrupa'nın Rusya ile dost olması kaçınılmaz. Rusya ve Avrupa, Avrasya'nın birer parçası... Üstelik Avrupa'nın, bilhassa Almanya'nın gazının büyük bir kısmı Rusya'dan geliyor. Avrupa ile Rusya arasında ticari, ekonomik ilişkilerin gelişmesi kaçınılmazdır. Ama buradan hareket ederek Avrupa'nın Rusya ile birleşip ABD'ye karşı cephe alacaklarını düşünmek abestir.

ABD ile Batı Avrupa arasında bir kültür birliği var. Gerek din bakımından gerek dil, kültür ve değerler bakımından Batı Avrupa ile ABD arasında büyük benzerlikler var. Rusya ise tam zıtı bir konumdadır; demokrasi, insan hakları hürriyetler vs... Rusya'da bunlar yoktur.

Avrupa'nın Rusya ile birleşmesi demek, Rusya'nın bütün Avrupa'ya hâkim olması demektir ki bu katiyen mümkün değildir. Avrupa'nın

en çok korktuğu ülke bu sebeple Rusya'dır. Üstelik bugün AB içinde, Rusya ile işbirliğine karşı olan, geçmişte Rusya'nın boyunduruğu altında yaşamış, psikolojik olarak büyük bir Rus korkusu yaşayan ülkeler var. Polonya'da Rusya'ya karşı büyük bir korku var. Romanya son 70 yıldır ne çektiyse Rusya'dan çekmiştir. Topraklarının bir kısmını 40'ların başında Rusya'ya kaybetti. Aynı şeyi Macarlar için de söyleyebilirim. Dolayısıyla AB içinde Rusya'nın açıkça düşmanı olan ülkeler var. Ukrayna'nın batısı tamamen Rusya'ya karşıdır; Batı yanlısıdır. Dolayısıyla Batı Avrupa ile Rusya'nın ABD'nin karşısına çıkması; ABD'ye karşı cephe alması ütopyadır.

Türkiye sıradan bir ülke değil

Atatürk döneminde Sadabat Paktı ve Balkan Antantı ile komşularla güven ortamı içerisinde iyi ilişkiler tesis edilmişti. Bugün Türk dış politikasının "Komşularla Sıfır Sorun" stratejisinin Sadabat Paktı ve Balkan Antantı ile ideolojik bir bağını görüyor musunuz?

İdeolojik bir bağdan ziyade pratik bir bağ görüyorum. Çünkü o devirde Türkiye henüz herhangi bir bloka girmiş değildi. O ortam içinde kendi tarihî, stratejik ve askerî gücüne dayanarak bir güven yaratmak istemişti. Bunun için de eski Osmanlı topraklarından vazgeçtiğini ilan etti, bunu ilan ettikten sonra da komşularına "Biz sizden herhangi bir toprak talebinde bulunmuyor; dost olmak istiyoruz" gibi bir imaj çizdi. Bu tavrı devam ettiremedi, çünkü 1930-35'lerden sonra İtalya ve Almanya yayılmacılığı ortaya çıktı. Daha sonra Türkiye Batı blokuna girince de ne Sadabat Paktı'nın ne de Balkan Antantı'nın pratik bir önemi kaldı. Şimdi Türkiye açısından NATO'nun ikinci derecede öneme düşmesi ile aynı durum ortaya çıktı. Tarih bir bakıma kendini tekrar etti.

Türkiye sıradan bir ülke değil. Derin tarihî, kültürel kökleri olan, dünya çapında rol oynamış, geçmişi olan, büyük bir tarihî mirası üzerinde taşıyan büyük bir ülkedir. Açıkça söylenmese de bu tarihî, kültürel, siyasal etkiler devam etmektedir. Türkiye bunları kullanmamıştır; daha doğrusu kullanmayı bilememiştir. "Biz Batılı olacağız,

medeni olacağız" diye kendi tarihine, derin tecrübelerine arkasını dönmüştür. Türkiye'nin eskiden yaptığı bu idi. Biz yavaş yavaş kendimize, özümüze dönerek gerçek güç kaynaklarını keşfetmeye başlıyoruz. Unutmayınız ki küçük bir elitin halka dayanmadan hüküm sürdüğü bir ülkede bu tür feci hatalar yapılır. Ama Türkiye'de halkın bir aklıselimi vardır; bir yerde hatadan döner. Bu da Türkiye'nin sahip olduğu tarihî tecrübeden, kendine göre bir güvene sahip olmasından ve derin geçmişinden kaynaklanıyor. Türkiye rastgele bir ülke ve millet değildir. Bir gücü, güveni, büyük bir geçmişi olan medeniyet sahibi bir ülkedir.

Türkiye bu şartlar altında Batı ekseninden kayamaz

Son yıllarda Batı dünyasında bir "Türkiye" tartışması yaşanıyor. Bir yandan Türkiye'nin bölgesel büyük bir güç olmaya başladığı konuşulurken, diğer yandan da Türkiye'nin bir eksen kayması yaşadığı, artık Batı'nın eski sadık müttefiki olmadığı konuşuluyor. Genel hatları ile Türk dış politikasının yönelimleri hakkında ne düşünüyorsunuz?

Eskiden Türkiye, NATO'ya ilk girdiği zamanlarda ve sonrasında NATO'dan gelen direktiflere göre hareket ediyordu. Çok iyi hatırlıyorum, toplantılara katılan yabancı tanıdıklarım vardı. "Yahu Türkiye temsilcileri geliyorlar, bir şey söylemiyorlar, susuyorlar; söylenilen her şeyi kabul ediyorlar" deniyordu. NATO içindeki ülkeler bile Türkiye'nin bu halinden şikâyetçi idi. Bu şekilde Batı'nın direktifleri ile hareket eden bir Türkiye'nin artık söz sahibi olmasını hayretle karşılıyorlar. "Nasıl oldu da bu böyle oldu; kafa tutmaya başladılar?" düşüncesi hepsinde var.

Türkiye Batı ekseninden kaymıyor. Bu şartlar altında da kayamaz. Ne yapacak; Rusya ile mi ittifaka gidecek? Yoksa kendi içinde birbirini yiyen Araplarla mı? Yoksa rejiminin ne olacağı belli olmayan İran ile mi? İran ile askerî, siyasi büyük bir işbirliğine girmek saçmadır.

Türkiye yine Batı Bloku içinde kalacaktır ama sözüne önem verilen, saygı duyulan bir ülke olarak; blok içinde eşit bir müttefik olarak kalacaktır, bir uydu olarak değil. Onun için eksen kayması söz konusu olamaz. Görünüşte dalgalanmalar olabilir ki bu normaldir. Aslında Türkiye kaymaz, kayamaz. Birçok kurumunu AB'ye göre reform eden Türkiye nasıl Batı'dan uzaklaşabilir? Burada çelişki var. Kaldı ki Batı'nın en sadık müttefiki olmak bir bakıma Batı'ya emir kulu olmak demektir.

Obama ile beraber Türk-Amerikan ilişkilerinde bir yakınlaşma görüyor musunuz?

Obama'nın Türkiye'ye karşı özel bir ilgisi, sevgisi olduğunu düşünmüyorum. Obama için Irak meselesinde, İran ile olan nükleer krizde, İslâm dünyası ile ilişkilerde, Filistin meselesinde Türkiye'nin özel ve önemli bir rolü vardır. İşte Türkiye'nin bu muhtemel rollerini oynaması için Obama Türkiye'ye karşı dostça hareket edecektir ki bu da reelpolitiktir. Devletler çıkarlarını ön planda tutarak hareket ederler. Türkiye'nin Amerika nezdinde çok önemli bir değeri vardır ve bu önem büyüktür.

Türkiye'nin Batıda en iyi dostu Amerika

Dışişleri Bakanı Davutoğlu: "Tarihte hiçbir zaman Türkiye ve ABD'nin menfaatleri bu kadar örtüşmemişti" dedi. Bunu nasıl açıklıyorsunuz?

Çok doğrudur. Her şeye rağmen Türkiye'nin Batı'da en iyi dostu Amerika'dır. Türkiye'nin ABD ile ne tarihî ne coğrafi ne de etnik bir sorunu vardır. Avrupa'da Türkiye hakkında yüzlerce yıldır tarihten gelen kötü bir imaj ve düşünce vardır. Bu Amerika'da yoktur. Ortadoğu'ya barışın ve demokrasinin gelmesi, enerji kaynaklarının kullanılması ve Avrupa'ya akışının temini bakımından ve daha birçok sorunlu bölge ve konularda Türkiye'nin menfaati ile ABD'nin menfaatleri örtüşmektedir. Sayın Davutoğlu yüzde yüz haklıdır ki senelerdir aynı şeyleri ben söylüyorum. Eninde sonunda Batı'da Türkiye'nin en

iyi dostu ABD'dir. Türkiye'nin ve ABD'nin uzun vadede ve temelde menfaatleri örtüşüyor. Zaman zaman bunun aleyhine durumlar ortaya çıkabilir. Geçici ihtilaflardan yola çıkarak ana çerçeveyi unutmak yanlıştır. İşte Ermeni Meselesi burada zikredilebilir. Türkiye'de etkisi büyüktür ama uzun vadede Türkiye'yi etkileyemeyecektir. Buradaki Ermeni, Yahudi, Rum lobileri nüfuzlarını kullanarak Türkiye aleyhine bazı kararlar çıkartabilirler, fakat bunlar geçici olacaktır. Türkiye'nin en büyük eksikliği ABD'de büyük bir lobi oluşturamamış olmasıdır; kendi görüşünü, siyasetini anlatamayışıdır. Benim uzun yıllar içinde sahip olduğum tecrübem şunu göstermiştir; ellerinde çok büyük imkânlar olduğu halde Türkler halkla ilişkiler konusunda hemen hemen hiç tecrübe sahibi olamamışlardır.

Her yıl on binlerce Amerikalı Türkiye'ye gidiyor ve gelince şöyle diyorlar: "Türk halkı ne kadar iyi." Hatta geçenlerde Türkiye'ye gitmiş bir Romen'den bir mail aldım. Şöyle diyor: "Yahu Türkiye'ye gittim, bizim bu kitaplarda Türkler hakkında yazanların ne kadar yanlış olduğunu gördüm, bize Türkler hakkında hep yalan söylemişler, halbuki ne kadar beyefendi bir halk..."

Avrupa'ya itimadım yok

Amerika'nın Türkiye'ye büyük önem verdiğini söylediniz. Kıbrıs meselesine ABD'nin yaklaşımında bir değişiklik bekliyor musunuz? Önümüzdeki süreçte ABD'nin KKTC'yi tanıması beklenebilir mi?

Hem ABD hem Avrupa, Rum lobisinin, Rum sermayesinin, Rum işadamlarının gücü vesilesiyle Kıbrıs meselesini objektif olarak ele alamıyor. Siz ne yaparsanız yapın Rum haklı çıkıyor. Bu şekilde devam ederse değişen bir şey olmaz. Diğer taraftan KKTC'yi tanımayan 50 küsur İslâm ülkesi var, önemli olan Türkiye'nin bunu değiştirmesidir. Eninde sonunda Kıbrıs meselesi Batı'ya bağlanacaktır.

Ben açıkçası Rumlara itimat etmiyorum. Rumların derin bir ihtirası vardır; Akdeniz'e tamamen hâkim olmak ve Türkiye'yi zor duruma düşürmek. Batı da bu hırsa kayıtsız destek veriyor. Bu tarihten

gelen hırs ve nahoş durum devam ettikçe Kıbrıs sorununun halledilebileceğini sanmıyorum. 1963'ten bu yana böylesine önemli bir mevzunun BM çerçevesinde halledilememiş olması hayret edilecek bir mevzudur ki burada gerçekler değil, peşin hükümler hâkimdir.

Benim Avrupa'ya karşı bir itimadım yok. Avrupa'dan uzun vadede Türkiye'ye bir fayda gelmez.

Irak'ın geleceğiyle ilgili olarak ABD'nin Türkiye'nin hassasiyetlerini dikkate aldığını düşünüyor musunuz? Irak'ın geleceğinin Türkiye'ye muhtemel etkileri neler olur?

Irak başlı başına uzun bir konuşma meselesidir. Tarihte olduğu gibi bugün de Türkiye ile anlaşmaya, Türkiye'nin menfaatlerini göz önünde tutarak hareket etmeye mecburdur. Çünkü stratejik olarak ve konum bakımından Irak daima Türkiye'den etkilenmiştir ve etkilenecektir. Türkiye Irak'ta bir yere kadar söz sahibi olabilir, bu mümkündür. Eğer Türkiye, eskiden fırsat varken Irak'ın meselelerine daha aktif karışmış olabilse idi, bugün çok daha etkili söz sahibi olabilirdi. Buna rağmen kendisinin eninde sonunda Irak üzerinde bir etkisi söz konusudur, şüphesiz etkili olmaya devam da edecektir. Belki ABD de bunu isteyecektir. Unutmayınız ki Irak petrolünün bir kısmı Türk limanlarından dünyaya taşınıyor. Yeni petrol boru hatları döşenebilir. Irak'ta şu an çarpışan birçok grup var. Gelecekte bu gruplardan hangisinin etkili olacağı ile beraber Türkiye'nin Irak'taki etkisi ve Irak ile ilişkisi ona göre değişebilir.

Türkiye İsrail'in düşmanı değil

Türkiye'nin İsrail'e karşı sertleşen söylemini ve gerilen Türk-İsrail ilişkilerini nasıl değerlendiriyorsunuz?

Türkiye'nin İsrail ile olan ilişkileri yan ilişkilerdir. Türkiye'nin İsrail ile olan ilişkilerinin iki cephesi vardır. Birincisi, Türkiye'ye sağladığı çıkarlardır. İsrail'in Türkiye ile ilişkileri iyi oldukça onların Batı'daki dostları da Türkiye'yi destekleyecektir. İkincisi, Türk-İsrail ilişkilerinin Arap dünyasında etkisidir. Öteden beri Araplar, İsrail

ile olan ilişkileri yüzünden Türkiye'yi alabildiğine tenkit etmişlerdir. 1949'da İsrail'i ilk tanıyan ülke Türkiye olmuştur. O kadar ki Araplar "Türkiye Müslümanlığı bıraktı" demeye bile getirdiler. Ama sonunda ne oldu! Enver Sedat Telaviv'e gitti, barıştılar ve İsrail'i tanıdı, sonra Ürdün ve diğerleri tanıdı. Demek ki bu konuda Türkiye doğru hareket etmiştir. Diğer taraftan şu da bir gerçektir ki Türkiye kendi başına İsrail-Arap ilişkilerini ya da Filistin meselesini değiştiremez, buna ne yetkisi ne de gücü vardır. Dünyada ve Türkiye'de Filistinlilere karşı büyük sempati vardır, ben dahil. Ama bu, durumu değiştirmez. Bir yerde oraya hâkim olan İsrail ve ABD tutum değiştirmedikçe, Türkiye burada büyük bir etki sağlayamaz; malesef gerçek budur. Araplarla İsrail arasında arabuluculuk yaparak bir yere kadar etki ve fayda sağlanabilir. Bunun ötesinde durmadan İsrail aleyhine çıkışlar yapmak, sözler söylemek... Evet, duygusal olarak İslâm dünyasında sempati uyandırabilir, ama bir şey değiştirmektense neticede Türkiye aleyhine olur. ABD'de İsrail lobisi ve taraftarlarının durumu çok güçlüdür. Bunlar Türkiye'nin İsrail aleyhine döneceğinden korktukları için bazen Türkiye aleyhine propaganda yapabiliyorlar. Türkiye İsrail'in düşmanı değil. O halde Türkiye'nin İsrail ile ilişkilerini çok dengeli, ölçülü, hislerden uzak tutarak ayarlaması gerekir.

İran ile ilişkilere dikkat

Türkiye'nin İran ile olan iyi ilişkileri göz önündedir. İran'a BM aracılığı ile sert yaptırımlar uygulatmak uluslararası toplumun gündeminde... Türkiye'nin BM Güvenlik Konseyi geçici üyeliği yaptırım aşamasında Türk-Amerikan ilişkilerini nasıl etkiler?

Türkiye'nin İran ile iyi geçinmesi, komşuluk münasebetlerinin devam etmesi arzu edilir. Zaten İran ile Türkiye arasında 1639'da yapılan barıştan bu yana sınırlar hemen hemen değişmemiştir. İran ile olan ilişkilerin çok dikkatli yürütülmesi gerekir. Ne fazla taviz verilmeli, ne de uzun vadede bağlayıcı anlaşmalara girilmelidir. İran'ın enerji kaynakları var, Türkiye'nin de bunlara ihtiyacı var. Bunlar özel çıkarlardır ve bu çıkarlar çerçevesinde anlaşmalar yapılabilir. İran

konusunda benim kanım, şimdiye kadar yürütülen siyaseti devam ettirmektir. İran'a karşı BMGK'de bir yaptırım görüşüldüğü vakit Türkiye'nin yapacağı tek şey 'çekimser' kalmaktır. Bunu ABD istemeyebilir. Fakat Türkiye için en iyi yolun çekimser kalmak olduğunu da ABD'ye anlatabiliriz ve ABD bunu anlar.

Türkiye bölgedeki nüfuzunu artırmalı

Türkiye'nin jeopolitik hassas konumu tarih boyunca bütün dünyanın gözünün bölge üzerinde olmasını beraberinde getirmiştir. Bugün Türkiye sahip olduğu konumu ile ABD, AB ve Rusya gibi büyük güçler açısından ne ifade etmektedir?

Konuşmamın önceki bölümlerinde de temas ettiğim üzere, gerek Rusya gerek ABD gerek AB, Türkiye'nin Balkanlarda, Ortadoğu'da, Kafkaslarda ne kadar can alıcı bir yeri olduğunu anlıyor ve biliyor. Ama Türkiye bunları şimdiye kadar doğru dürüst kullanmamıştır. Uzun yıllar Türkiye'deki üniversitelerde bir Balkan Enstitüsü dahi açtıramadık. "Bizim alakamız yok Balkanlarla; biz ABD ile Avrupa ile iş görüyoruz" dediler. Bugün Balkanlarda 10-11 milyon Müslüman vardır. Bunlar Osmanlı'nın bir parçasıydılar ve hâlâ da olmaya devam ediyorlar. Bizim orada tarihî bir yatırımımız var, ama biz bunları doğru dürüst anlayamadık, anlayamıyoruz da. Türkiye'nin Balkanları, Kafkasları, Orta Asya'yı çok iyi tanıması ve çok yakın ilişkiler kurması, bu bölgelerde kendini kabul ettirmesi zaruridir. Bu bölge okullarında okutulan kitaplarda Türkiye aleyhine muazzam bir propaganda var, bunun silinip atılması lazım. Bu kitaplarda Türkler aleyhine olan kinin, haksız ithamların çıkartılması lazım. Çıkarıldığı takdirde halk size yaklaşır. Kaldı ki bütün bu bölgelerde Türkiye'ye meyli olan milyonlarca insan var. Bu hazineleri kullanarak Türkiye bölgedeki nüfuzunu artırabilir.

En büyük tehlike İsrail'in kendi başına hareket etmesi

ABD ve/veya İsrail'in İran'a karşı askerî bir müdahalesini mümkün görüyor musunuz?

Bu şartlar altında bugün bunu mümkün görmüyorum. Çünkü bu durum zincirleme bir sürü olumsuz sonuçlar doğabilir. İran, Körfez bölgesinde dengeleri altüst edebilir. Petrol nakliyatına engel olabilir. Bu, ABD için istenilmeyen bir 3. Dünya Savaşı haline gelebilir. ABD bundan çekiniyor. Bu sebeple halihazırdaki şartlar altında bir müdahale öngörmüyorum. Fakat İsrail gerek ABD'deki İsrail lobisi aracılığı ile gerekse devlet olarak bu konuda ABD'ye büyük baskılar yapıyor ve askerî müdahale istiyor. Bu konuyu bilen birçok uzman "Askerî müdahale olsa dahi İran, nükleer tesisleri ve silahları yüzlerce metre yeraltında saklamıştır, dolayısıyla bunları yok edemezsiniz. Burada dünyanın göreceği zarar çok büyük olur" diyor. Fakat İsrail bu hususta ısrarcı... En büyük tehlike, İsrail'in kendi başına hareket etmesidir. Bilhassa İsrail'deki hükümet çok diretiyor. İsrail'e şimdiye kadar ABD engel oldu. İsrail de ABD ile "Siz İran mevzuunda daha kararlı hareket ederseniz ben de Filistin meselesinde daha yumuşak hareket edebilirim" gibi pazarlıklara giriyor, fakat ABD'nin İran mevzuunu sulh yoluyla çözmek istediği açıktır.

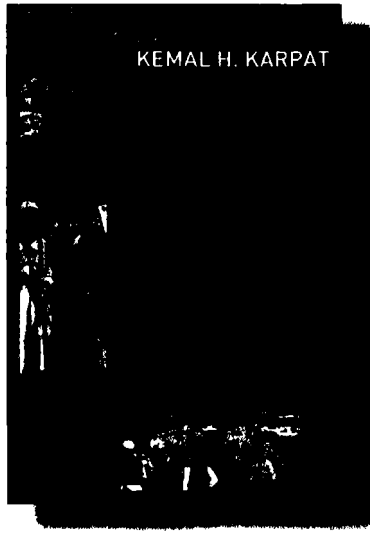
Son zamanlarda ABD ile İsrail arasında sert rüzgârlar esiyor. Gerilen ABD-İsrail ilişkilerini nasıl değerlendiriyorsunuz?

Bunlar daima olagelen durumlardır. Arada sırada gerginlikler oluyor. Bunun köklü bir değişikliğe sebep olacağını sanmıyorum. Bunun değişmesi için ABD'de çok şeyin değişmesi lazımdır. Yakın tarihte bu mümkün gözükmüyor. ABD halkında ve kongrede İsrail'e karşı büyük dostluk var. ABD'nin Ortadoğu'da çok büyük çıkarları var. Araplar ne yaptıklarını daha iyi bilseler, daha uzun vadeli düşünseler, güçlü duruş sergileseler ABD'yi etkileyebilirler, ama Araplar maalesef bunu yapamıyorlar.

iyi ki kitaplar var...

OSMANLI NÜFUSU

Prof. Dr. KEMAL H. KARPAT

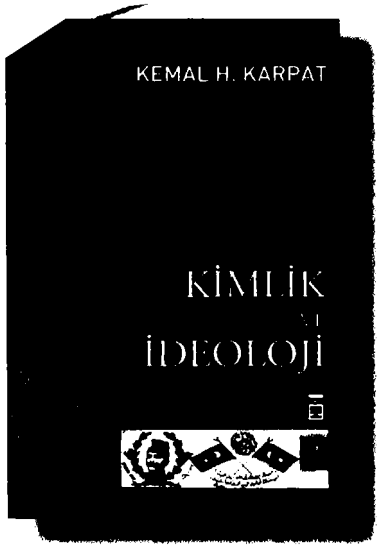

19. yüzyıl boyunca ve erken 20. yüzyılda yapılan tüm Osmanlı nüfus araştırmaları üzerine kurulu olan kitap, Osmanlı toplumunun sadece demografik yapısını analiz eden kuru bir bilimsel eser değil, aynı zamanda son dönem Osmanlı'daki kentleşme oranını, gelir düzeyini, yeni ekonomik birimleri, zenginleşen ve güç kaybeden "milletleri", ulusçuluk hareketlerini anlamayı sağlayan eşsiz bir kaynak.

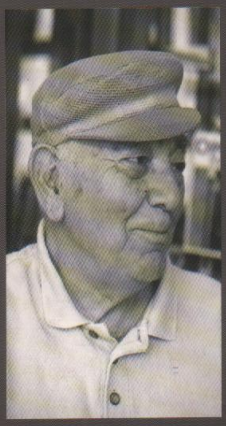
iyi ki kitaplar var...

OSMANLIDAN GÜNÜMÜZE KİMLİK VE İDEOLOJİ

Prof. Dr. KEMAL H. KARPAT

Dünya çapında tanınan önemli tarihçimiz Kemal Karpat, bu çalışmasında Türkiye'nin modernleşme sürecinde kimlik oluşumlarının izlerini tarihte arayarak okura çok boyutlu bir politika ve tarih okuması sunuyor. Kitap, Türkiye'yi gerçek demokrasiye götürecek bir çaba ve arayış etrafında dönen siyasi, ideolojik ve kültürel olayları inceleyerek din, ırk, devlet, ulus, modernleşme ve gelenek gibi pek çok kavrama Osmanlı ve Türkiye bağlamında ışık tutuyor.

Kemal H. Karpat

Prof. Dr. Kemal H. Karpat'ın kalemiyle, günümüzde de hâlâ tüm sıcaklığıyla siyasi gündemi meşgul eden temel konulardan biri olup kökleri Osmanlı İmparatorluğu'ndan Türkiye Cumhuriyeti'ne kadar uzanan Türk dış politika tarihi üzerine muhteşem bir çalışma…

Kemal H. Karpat, *Türk Dış Politikası Tarihi* adlı bu kitabında, Türkiye'de hâlihazırda var olan Türk dış politika tarihini, kendine has üslubuyla yaptığı dikkat çekici analizler eşliğinde anlatmayı tercih ediyor ve konuyu Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminden başlatıp günümüze kadar getirerek, her döneme ışık tutan en önemli olayların temellerine iniyor.

Avrupa'da Osmanlı yönetim politikalarından, Osmanlı İmparatorluğu'nun Birinci Dünya Savaşı'na girişi ve bunun ardından cereyan eden hadiselerin günümüze ulaşan etkilerine, Cumhuriyet'le beraber Türkiye'nin Arap dünyası ve İsrail'le ilişkilerinden Kıbrıs üzerinden Enosis trajedisine kadar pek çok konu ve Osmanlı'nın son dönemlerinden AKP'nin gerçekleştirdiği açılımlar, Arap Baharı, Kıbrıs ve AB gibi nokta atışı hususlar Kemal Karpat'ın geniş tarihsel bilgi birikiminin süzgecinden geçiriliyor.

Dahası güncel yazı ve röportajlar içeren kitabın üçüncü bölümü, gündemden hiç düşmeyen Ermeni meselesi ve bu konuya nasıl yaklaşmamız gerektiği hususu, Türkiye'nin AB ile olan ilişkileri ve uzun Avrupa yolculuğu ile ilgili Kemal Karpat'tan mutlaka okunması gereken anekdotlar içeriyor.